

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 2 (98)

2 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Бауыржан С.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:
Министерство Образования и науки Республики казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:
Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Нур-Султан, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Нур-Султан, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Нур-Султан, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Нур-Султан, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Нур-Султан, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева В.С., Бауыржан С.

Адрес редакции:
050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>
Тел.: +7 (727) 272-46-54.
E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Nursultan, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Nur-Sultan, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Nur-Sultan, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Bauyrzhan S.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

МРНТИ 03.81.37: 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_5

ВКЛАД ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
«МӘДЕНИ МҰРА» («КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ»), «ХАЛЫҚ ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА»
 («НАРОД В ПОТОКЕ ИСТОРИИ»), «РУХАНИ ЖАНҒЫРУ» «АРХИВ – 2025»
 В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Абусейтова Меруерт Хуатовна¹

¹Республиканский Центр по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова МОН РК. г. Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

e-mail: mabusseitova@hotmail.com

Аннотация. Специфика проблем казахстанского востоковедения связана с исторической и перспективной ролью страны, занимающей ключевое положение в системе взаимосвязей цивилизаций Востока и Запада. Геополитическое положение Казахстана, многонациональный состав населения, состояние развития этнической идентичности и национальной идеи ставят проблему глубокого, разностороннего, свободного от спекулятивных, абстрактных и упрощенных подходов изучения истории и динамики развития государственности и проблем в контексте истории стран и народов Евразии. За последние тридцать лет в исторической науке на постсоветском пространстве шла активная работа по объективному пересмотру многих вопросов, в частности, связанных с проблемами государственности, идентичности, сохранения культурной самобытности, исторического культурного наследия. Историческая наука приобрела новую качественную характеристику, определяемую в виде новых подходов к научной проблематике, свободный творческий поиск, а также усиление интереса к проблемам этногенеза, государственности, кочевниковедения, религиоведения, международных отношений и общего исторического наследия.

Ключевые слова: Востоковедение, «Культурное Наследие», «Халық тарих толқынында» («Народ в потоке истории»), «Рухани Жанғыру» «Архив – 2025».

**Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН OR11465469 «Разработка академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в 7 томах» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан*

ҒТАМР 03.81.37: 03.20

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ «МӘДЕНИ МҰРА»,
«ХАЛЫҚ ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА», «РУХАНИ ЖАНҒЫРУ», «АРХИВ – 2025»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ТАРИХЫ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРДЕЛЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы¹

¹ҚР БҒМ Р.Б. Сүлейменов ат. Шығыстану институты жанындағы тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі республикалық орталық. Алматы қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

e-mail: mabusseitova@hotmail.com

Түйіндеме. Қазақстандық шығыстану проблемаларының ерекшелігі Шығыс пен Батыс өркениеттерінің өзара байланысы жүйесінде негізгі орын алатын елдің тарихи және перспективалық рөлімен байланысты. Қазақстанның геосаяси жағдайы, халықтың көп ұлтты құрамы, этностық сәйкестілік пен ұлттық идеяның даму жағдайы Еуразия елдері мен халықтарының тарихы контексіндегі

мемлекеттіліктің даму тарихы мен серпінін және проблемаларын зерделеудің алыпсатарлық, дерексіз және оңайлатылған тәсілдерінен еркін терең, жан-жақты проблемасын қояды. Соңғы отыз жыл ішінде тарих ғылымында посткеңестік кеңістікте көптеген мәселелерді, атап айтқанда, мемлекеттілік, бірегейлік, мәдени өзіндік ерекшелікті, тарихи мәдени мұраны сақтау проблемаларына байланысты мәселелерді объективті қайта қарау бойынша белсенді жұмыс жүргізілді. Тарих ғылымы ғылыми мәселелерге жаңа көзқарас, еркін шығармашылық ізденіс, сондай-ақ этногенез, мемлекеттілік, көшпенділікті зерттеу, дінтану, халықаралық қатынастар және ортақ тарихи мұра проблемаларына қызығушылықты күшейту түрінде айқындалатын жаңа сапалы сипаттамаға ие болды.

Кілт сөздер: Шығыстану, «Мәдени Мұра», «Халық тарих толқынында», «Рухани Жаңғыру», «Архив – 2025».

IRSTI 03.81.37: 03.20

**CONTRIBUTION OF THE STATE PROGRAMS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
"MADENI MURA" ("CULTURAL HERITAGE"), "HALYK TARIKH TOLKYNINDA"
("PEOPLE IN THE FLOW OF HISTORY"), "RUKHANI ZHANGYRU", "ARCHIVE – 2025"
TO THE STUDY OF THE HISTORY AND CULTURE OF THE KAZAKH STATEHOOD**

Abuseitova Meruert Khuatovna¹

¹Republican Center for the Study of Historical Materials at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies MES RK. Almaty, Kazakhstan

*Corresponding-author

e-mail: mabusseitova@hotmail.com

Abstract. The specifics of the problems of Kazakh Oriental studies are connected with the historical and perspective role of the country, which occupies a key position in the system of interrelations of civilizations of the East and West. The geopolitical situation of Kazakhstan, the multinational composition of the population, the state of development of ethnic identity and national idea pose the problem of a deep, versatile, free from speculative, abstract and simplified approaches to studying the history and dynamics of the development of statehood and problems in the context of the history of the countries and peoples of Eurasia. Over the past thirty years, the historical science in the post-Soviet space has been actively working on an objective revision of many issues, in particular, related to the problems of statehood, identity, preservation of cultural identity, historical cultural heritage. Historical science has acquired a new qualitative characteristic, defined in the form of new approaches to scientific problems, free creative search, as well as increased interest in the problems of ethnogenesis, statehood, nomadic studies, religious studies, international relations and common historical heritage.

Key words: Oriental studies, "Cultural Heritage", "People in the Flow of History", "Rukhany Zhangyru", "Archive – 2025".

Введение. Востоковедные исследования позволяют решить целый ряд проблем современности, опираясь на историческое прошлое. Среди актуальных проблем выделяются наиболее острые, требующие знаний истории и культуры народов Востока. Идет активная переоценка подходов к проблемам истории и культуры Казахстана. Важные качественные изменения связаны прежде всего с выработкой учеными принципиально нового, объективного подхода к изучению проблем государственности, кочевниковедения, контактов кочевой и оседлой культур, религиоведения, международных отношений и на этой основе переосмысления исторического процесса.

Понимание современных политических, социокультурных и духовных процессов в Казахстане невозможно без обращения к историческому наследию. Великая степь в прошлом прямо или косвенно была вовлечена в различные события, что актуализирует изучение геополитических тенденций региона сквозь призму истории и на современном этапе. Практическое значение государственных программ заключается в возможности использовать результаты исследования при определении геостратегического курса Казахстана и прогнозирования развития геополитических сценариев в регионе и мире.

Одной из проблем исторической науки Казахстана является фрагментарность исторического знания. Следовательно, задача не только исторической науки, но и всех общественно-гуманитарных и естественно-научных направлений состоит в создании целостной картины истории Казахстана и Евразии во всем ее многообразии. В этой связи актуальным стало проведение совместного обсуждения и дальнейших исследований для переосмысления основных категорий и концептов теоретических исследований, выработки методологической основы ключевых понятий.

Материалы и методы. В целях переосмысления ключевых методологических концептов исторической науки, формирования объективного подхода к национальной истории Великой степи как органической и неотъемлемой части общего всемирно-исторического процесса, устранения лаун и восстановления исторического достоинства, развитие нового мышления по исследованию истории казахской государственности осуществляется в разрезе таких ключевых моментов, как сохранение исторической памяти и преемственности, формирование идентичности казахстанского народа. Исследование способствует воссозданию истории казахской государственности, выявлению этнолингвистического взаимодействия, связанного с длительным сосуществованием культур и цивилизаций с различными языковыми общностями, а также сохранению идентичности и формированию целостного видения историко-культурного наследия Великой степи.

Обсуждение. Одно из важных направлений исторической науки, определяющее теоретическую базу, – источниковедение и историография. Знание историографии вопроса определяет методологию работы историка, а знание источников, литературы позволяет сделать объективные выводы, основанные на междисциплинарном объективном подходе, нацеленном на изучение и создание объективной истории с древности по настоящее время и нового исторического мышления по развитию казахской государственности на оригинальных первоисточниках, архивах и артефактах, а также на обоснование территориальной целостности, исследование истории и культуры Казахстана в контексте мировой истории во взаимосвязи и взаимодействии, преемственности в истории и культуре казахского народа.

Результаты. *Изучение историко-культурных взаимосвязей цивилизаций Казахстана с Востоком и Западом в рамках государственной программы «Культурное наследие» (2004–2009 гг.)*

Многообразие и богатство культурного наследия является основополагающим признаком цивилизованного общества, интеграционным компонентом национального и государственного самосознания. Цивилизованные страны XXI века с большим вниманием относятся к проблемам сохранения и использования культурного наследия.

Исследования в области истории способствуют созданию целостной системы на основе изучения культурного наследия, в том числе современной национальной культуры, фольклора, традиций и обычаев. В их рамках происходит обобщение многовекового опыта традиционного общества, его культуры и письменности, создание развернутых научных, научно-популярных серий, учебных пособий, предпринимаются шаги по формированию междисциплинарного подхода к изучению культурного наследия, исследуются исторические, археологические, архитектурные объекты, организуются научно-исследовательские экспедиции для проведения археографических работ в архивах и библиотеках стран ближнего и дальнего зарубежья. Особое место занимают вопросы изучения наследия выдающихся мыслителей прошлого.

Благодаря Государственной программе «Мәдени мұра» («Культурное наследие») 2004-2006 гг., инициированной Н.А. Назарбаевым, стало возможным пополнение и расширение казахстанской источниковедческой и информационно-исторической базы копиями уникальных артефактов и архивных материалов из зарубежных фондов, имеющих огромное значение для объективного исследования истории казахской государственности (Указ Президента РК, 2004).

В целях формирования целостной системы изучения культурного наследия казахского народа воссозданы значительные историко-культурные, археологические и архитектурные памятники национальной истории, разработаны и опубликованы серии изданий по направлениям: истории, археологии, востоковедению, литературе, философии, культурологии и др.

Изучение многих проблем истории и культуры Казахстана, а также историко-культурных взаимоотношений многочисленных этносов республики на обширной источниковой базе является весьма сложной, важной и актуальной задачей в формировании национальной идеи. Всё большее значение для правильного понимания сложных исторических процессов, происходивших и происходящих в обширном регионе, имеет исследование проблем историко-культурных взаимосвязей народов с древности и по настоящее время на междисциплинарном уровне.

История современного Казахстана опирается на величайшую культуру кочевников, в течение длительного времени сформировавших основы целостного представления о своей самобытности и культурной идентичности. Изучение восточных древних и средневековых памятников письменности народов Казахстана и стран Востока, казахской устной историографии, запечатленной в письменной традиции, а также в памяти самого субъекта исторической действительности, сохранившихся в рассказах в форме легенд, преданий и песен о себе, содержащих сведения о своем прошлом, об истории казахского народа, героических деяниях предков, передававшихся из уст в уста многими поколениями на протяжении тысячелетий, позволит решить комплекс проблем формирования казахской государственности.

Казахстан исторически стал местом взаимного обогащения цивилизаций, взаимопроникновения культурных моделей, создания общности различных народов. История и культура Казахстана на протяжении многих столетий развивались в тесном контакте и взаимодействии с восточными и западными

цивилизациями. Ретроспективное освещение историко-культурных взаимовлияний цивилизаций Запада и Востока является особо актуальным.

Решение важнейших проблем научного осмысления истории обществ Востока и Запада и их взаимодействия в прошлом, настоящем и будущем, их дальнейшей интеграции, комплекса насущных проблем современности, межкультурного и межконфессионального диалога в Казахстане в контексте концепции «Мусульманский мир и Запад» важным и своевременным явилось в период председательства Казахстана в ОБСЕ, ОИС. Для решения этих задач необходим комплексный междисциплинарный подход, предполагающий введение в научный оборот новых письменных источников, исторических, этнографических, лингвистических данных.

Изучение рукописных источников на восточных и западных языках имеет для исследования этнополитической истории на территории нашей республики большое научное и практическое значение. Разработка многих проблем истории, культуры и взаимоотношений с соседними народами и странами на обширной источниковой базе позволяет сделать новый вклад в реконструкцию истории и культуры нашей страны, формирование национальной идеи Казахстана и патриотическое воспитание молодежи.

Основная задача Государственной программы «Культурное наследие» – выявление, учет, изучение, охрана и пропаганда востоковедных памятников Казахстана. Востоковедными памятниками истории и культуры Казахстана являются письменные памятники культуры: рукописи, редкие восточные старопечатные (литографированные) книги, различные документы, акты, шежере и др. К важным источникам относятся и произведения изобразительного искусства (например, миниатюры в восточных рукописях), нумизматические, эпиграфические материалы.

С 2004 по 2009 гг. по программе «Культурное наследие» востоковедные археографические работы проводились в Российской Федерации, КНР, Монголии, Кыргызстане, Турции, Армении, Венгрии и Швейцарии. Конкретные результаты работы археографических экспедиций уникальны и вошли в книги, изданные в рамках этой программы (Абусейтова, 2011:243). Они создали солидную базу для работы большой группы исследователей по реконструкции древней и средневековой истории и культуры казахского народа. Широко и под новым углом зрения исследуются данные неизвестных и малоизвестных источников в казахстанской исторической науке, представляющих особую ценность для изучения истории формирования национальной идеи и духовной культуры казахского народа. Впервые вводится в научный оборот определенный ряд источников, отражающих все этапы исторического развития, культурные традиции казахского народа.

Материалы, обнаруженные востоковедными археографическими экспедициями 2004–2009 гг. в зарубежных архивах, фондах, библиотеках, музеях, являются уникальными (Абусейтова, 2008:5). На их базе осуществлены переводы с восточных языков с полным научным аппаратом: комментариями, глоссариями, указателями, научными исследованиями. За период 2004–2009 гг. опубликованы серии книг (30 томов), в том числе: «История Казахстана в персидских источниках» (5 томов), «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» (5 томов), «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» (5 томов), «История Казахстана в арабских источниках» (3 тома), «Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері» (3 тома), «Орталық Азия мен Қазақстан тарихына қатысты армян деректемелері», «Қазақ-Қытай қарым-қатынастары туралы Цин патшалық мұрағаттарының жинағы» («Қазақстан хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары» (2 тома), «Қазақстан хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары» (2 тома), «История Казахстана в восточных миниатюрах», «Рукописи и артефакты из фонда Анри Мозера по истории и культуре Казахстана», «Шақпақ ата», «Раритеты декоративно-прикладного искусства казахов за рубежом».

Новые выявленные материалы констатируют историческую роль казахов в мировой истории. В результате востоковедных археографических экспедиций были обнаружены новые памятники древнетюркской письменности (в Таласе, Кыргызстане, Мерке, Казахстане, Хакасии, Монголии), нумизматические памятники VII–VIII вв. с тюркскими руническими надписями (в Турфане, Бесбалыке, Каракоруме). Были дополнительно исследованы короны гуннского императора (III в. до н. э.) Бильгекагана. Сравнительно-сопоставительный анализ головных уборов тюркских правителей показывает преемственность традиций в символах верховной власти. Эта традиция нашла свое продолжение в гербе Республики Казахстан.

Благодаря программе «Культурное наследие» были изучены армяно-кыпчакские документы, которые хранятся в фондах Института древних рукописей им. М. Маштоц (г. Ереван). Был исследован армянский монастырь VIII в., расположенный в селении Аричбанк (прежнее название «Кыпчак») в 130 км от Еревана. В этом селе, которое местные жители называют «Кыпчак-Аван», в XIII–XIV вв. проживали кыпчаки. Издание материалов по армяно-кыпчакским памятникам подготовило прочную источниковую базу для изучения истории казахского языка и культуры.

Востоковедная археографическая экспедиция в КНР велась в двух направлениях. Первое – выявление исторических памятников, относящихся к VI–IX вв. тюркского периода, связанных с этногенезом и предысторией казахов. Второе – сбор архивных документов, имеющих отношение к истории торгово-экономических, дипломатических и историко-культурных связей Казахского ханства с соседними странами.

В ходе осуществления программы «Культурное наследие» были обнаружены уникальные архивные документы в Китае – более 300 на чагатайском, китайском языках и более 3000 на маньчжурском и ойратском языках, содержащие официальные письма казахских ханов и султанов, направленные правителям соседних государств. Обнаружены документы о дипломатических отношениях: казахско-китайских, казахско-российских, казахско-кыргызских, казахско-кокандских, казахско-ойратских, о послах казахских ханов, казахско-китайской торговле, документы о быте, традициях казахов и др. В настоящее время вышеназванные материалы систематизированы и обобщены. Важно отметить, что, несмотря на расстояния и отсутствие привычных для нашего времени коммуникаций, у казахского государства были очень тесные взаимоотношения с соседними странами, что подтверждается уникальными переписками казахских ханов и султанов с правителями Китая, России, Ирана, среднеазиатских ханств и др.

На территории КНР обнаружены многие археологические и эпиграфические памятники по истории и культуре тюрков. Были найдены саркофаги согдийских предводителей Аньцзя, Юйхуна (Шаньси, Шэньси, КНР) с картинами их приема у тюркского правителя, стелы с согдийскими надписями (Монгол-Куре, КНР), повествующими о великих победах тюркских каганов. Эти артефакты рассказывают о взаимоотношениях тюрков с соседними народами (византийцами, персами, согдийцами, китайцами). (рисунок 1-2)

Рис. 1 Саркофаг Аньцзя. VI в. Выполнен из одиннадцати отдельных плит бирюзы в виде продолговатой четырехугольной кровати с ножками. Длина саркофага составляет 2,28 м, ширина – 1,03 м, высота – 1,17 м. На каменных плитах саркофага вырезан 101 разносюжетный рельеф. Эти рельефы расписаны красками, в отдельных местах украшены тонкими золотыми пластинами

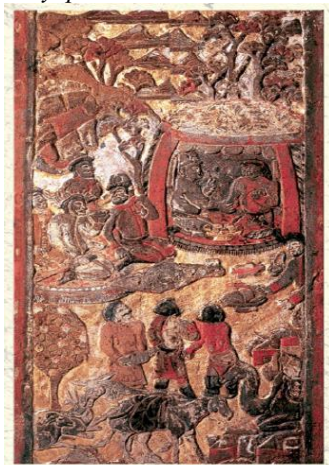

Рис. 2 Встреча тюркского кагана и сартбау Аньцзя. Саркофаг Аньцзя. VI в. Фрагмент 173

В рамках программы «Культурное наследие» 22 сентября 2005 г. был подписан Договор о реализации казахстанско-китайского проекта «Сборник архивных документов о казахско-китайских взаимоотношениях в Цинский период», который имеет большое значение для дальнейшей активизации работ в данном направлении.

В рамках проекта опубликованы I и II тома вышеуказанных документов в факсимиле. Архивные документы Первого исторического архива Китая свидетельствуют о существовании у казахских правителей канцелярии, дипломатической переписки и обмена послами, что также подтверждается уникальными артефактами в виде картин, миниатюр, фотографий и прикладного искусства.

Во время работы в фондах библиотек и музеев Парижа впервые выявлена уникальная картина «Казахи преподносят дары лошадьми» (1757 г.), хранящаяся в знаменитом Музее восточного искусства Гиме в Париже, где представлены художественные реликвии народов Востока (Абусеитова, Додхудоева, 2010). Это единственная на сегодняшний день картина, иллюстрирующая дипломатический церемониал подношения даров в виде трех лошадей. (рисунок 3)

Рис. 3 «Казахи, преподносящие дары лошадьми». Художник Джузеппе Кастильони. 1757 г. Музей Гиме, Париж, Франция Для установления дипломатических отношений с Цинским императором Цяньлуном. Абылай-хан дарит через своих посланников лошадей.

Картина с изображением трех казахских посланников с тремя лошадьми отображает факт передачи казахами даров китайскому императору Цяньлуну как знак союза и дружбы.

Автор картины, итальянский художник Джузеппе Кастильони, придворный художник Цяньлуна, запечатлел историко-этнографические предметы. Работа дает представление о бытовавшей тогда одежде, предметах быта. При изучении одежды немаловажное значение имеет ткань, из которой она сшита, а также богатейшая символика. Несмотря на скудость археологических находок в этом плане, мы все же можем представить себе, какого рода ткани были в употреблении в Казахстане в XVI–XVIII вв.

Анализ картины показал, что представленные на ней исторические события относятся к эпохе правления Абылай-хана в Казахском ханстве и императора Цяньлуна в Китае. В начале XVIII в. система международных отношений в Центральной Азии претерпевает значительные изменения. Крупным и влиятельным государством в регионе до половины XVIII в. было Джунгарское ханство. Особое влияние на международные отношения в Центральной Азии начинают оказывать Цинская империя и Россия. По существу, связи, которые сложились в то время между Китаем и Казахстаном, ограничивались рамками обычных политико-дипломатических контактов.

Весьма актуальным является рассмотрение Центральной Азии как единого историко-культурного региона, где на основе этнокультурного родства формируется культура каждого народа, которая характеризуется неповторимым своеобразием в то же время поразительным сходством традиций. Общность исторических судеб народов Центральной Азии прослеживается в многочисленных исторических источниках и документах. Сегодня она проявляется в том, что народы возвращают себе эту историческую память, способную стать важнейшим фактором стабильности и распространения культуры диалога (Абусеитова, 2006).

Новый этап (2007–2009 гг.) (Еженханұлы, 2009; Ошан, 2010, Абусеитова, Додхудоева, 2010; Құдасов, Базылхан, 2010) развития программы «Культурное наследие» заключался в принципиально новом объективном подходе к изучению исторического прошлого, конкретном освещении истории развития государственности, самосознания, идеологии казахского общества в прошлом.

Важность программы «Культурное наследие» трудно переоценить: эти исследования позволяют обозначить ряд новых научных проблем развития древнетюркской письменности, государственности, проблем выявления этнолингвистического взаимодействия, связанного с длительным сосуществованием культур и цивилизаций с различными языковыми общностями и др.

В связи с исследованием проблем по развитию межкультурных и межконфессиональных взаимоотношений (Восток – Запад), предлагается новый концептуальный подход к изучению истории казахской государственности и диалога цивилизаций, основанный на новом осмыслении выявленных архивов, письменных источников и артефактов в рамках фундаментальных исследований Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК и программы «Культурное наследие». (рисунок 4)

Рис. 4 Копия рукописи Кадырали Джалаири. «Джами ат-таварих». XVI в. Рукопись Восточного отдела Научной библиотеки Казанского университета, шифр Т. 40

Казахстан и Центральная Азия своим выгодным географическим расположением, природными ресурсами, древней самобытной культурой всегда привлекали внимание западноевропейских путешественников. Поэтому богатые коллекции артефактов культуры, документов, мемуаров западных путешественников, хранящиеся в музеях и архивных фондах стран Европы и Америки, имеют непреходящее значение для изучения истории и культуры Казахстана и Центральной Азии.

Большим подспорьем для накопления источникового материала по истории культуры казахского народа явились проведенные в рамках программы «Культурное наследие» научные экспедиции сотрудников Института востоковедения в архивы и музеи Европы и Азии с целью выявления в их фондах визуальных артефактов, исторических памятников прикладного искусства казахов, сходных явлений в искусстве, подтверждающих имевшее место в истории культурное взаимодействие. Выявленные экспонаты введены в научный оборот и дополняют имеющиеся данные, которые до сих пор были в основном ограничены и не доступны исследователям материалами музеев постсоветского пространства. Реалии сегодняшнего дня требуют новой оценки и анализа историко-культурного, современного и перспективного потенциала Казахстана. Всё это связано с параметрами цивилизационных процессов, происходящих в странах Востока и у региональных соседей, определением и прогнозированием геополитических, геокультурных и геоэкономических тенденций на континенте.

В фондах Музея этнографии в Будапеште (Венгрия) хранится собрание Джорджа Алмаши, венгерского путешественника XIX в. Среди казахских экспонатов там обнаружены ювелирные (серьги, браслеты, амулетницы), кожаные (походные сосуды для кумыса), деревянные, металлические изделия, конское снаряжение, вышивка и другие этнографические предметы.

В собрании находятся экспонаты-раритеты, совершенно неизвестные науке Казахстана. Обнаруженные раритеты, несущие важную информацию историко-культурного значения, существенно дополняют общую картину истории казахского прикладного творчества. Большую научную ценность представляют экспонаты, относящиеся к культуре кыпчаков. Исследование и публикация кыпчакских материалов, соотносимых в художественном отношении с казахскими изделиями, открывают новую страницу в научном осмыслении культурного наследия казахского народа (Тохтабаева, Каримова, 2008).

Впервые была проведена работа по сбору и копированию уникальных материалов из фонда швейцарского путешественника Анри Мозера (1844–1923), совершившего в течение 1868–1889 гг. четыре путешествия в Казахстан и Центральную Азию (Абусейтова, 2012). В фонде сохранились восточные рукописи, исторические фотографии, ценные этнографические и нумизматические артефакты, которые представляют огромное значение не только для изучения истории и культуры казахского народа, но и взаимоотношений Казахстана с Центральной Азией, Россией, Китаем, Ираном и Индией.

Анри Мозер привез из своих поездок очень много ценных материалов. Отдельные разделы в его богатой коллекции составляют восточные рукописи, миниатюры, образцы каллиграфии, нумизматические материалы и керамика, боевое снаряжение, этнографические предметы. Помимо ее расширения путем дальнейших приобретений на аукционах, Анри Мозер занимался исследованиями истории и культуры Центральной Азии, популяризацией своей коллекции. В 1914 г. он передал ее и богатый личный архив в Бернский исторический музей, где они хранятся по настоящее время.

Обнаруженные и зафиксированные в фонде Бернского исторического музея Швейцарии экспонаты представляют огромную информационную ценность для более полного осмысления историко-культурного наследия казахов. Большинство экспонатов, датирующихся XVIII–XIX вв., являются раритетами, они существенно дополняют политическую историю Казахстана, а также представляют собой высокие образцы художественного творчества казахского народа. Некоторые из них представлены в единственном экземпляре и не имеют аналогов в музейных собраниях Казахстана. Более того, собраны различные категории предметов, такие как настенный фриз, элементы одежды, пояса с подвесками, колчаны, оружие, женские украшения. Среди экспонатов особо выделяется длинный настенный фриз

(түскілем) с богатым аппликационным узором, отражающим иерархию казахского общества, что само по себе является новым словом в области исследования не только материальной культуры казахов, но и политической истории Казахстана. (рисунок 5-6)

Рис. 5 Настенный фризовый ковер тускииз. XIX в. Бархат, шелк, хлопчатобумажная ткань, канитель, вышивка гладью и тамбуром. Бернский исторический музей. Швейцария.

Рис. 6 Настенный фризовый ковер тускииз. XIX в. Шелк, аппликация. Бернский исторический музей. Швейцария.

Дальнейшая работа по изучению фондов Анри Мозера необходима и перспективна для воссоздания объективной национальной истории и идентичности.

Материалы по истории казахов, хранящиеся в фондах и коллекциях Бернского исторического музея, отражают историческую преемственность и традиции развития казахской государственности. Комплексное исследование новых рукописных материалов, параллельное сравнительно-сопоставительное изучение сведений из ранее известных и неизвестных документов и введение их в научный оборот помогут изучить все этапы исторического развития казахского общества (древнетюркский, домонгольский, монгольский и период образования и развития Казахского ханства).

Результаты фундаментальных исследований по программе «Культурное наследие» прошли апробацию в докладах и сообщениях на научных конгрессах, конференциях и форумах разного уровня, становясь доступными широкой общественности. Особо отметим презентации выявленных сотрудниками Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова уникальных артефактов и архивных источников на международных конференциях в Астане (ныне – Нур-Султан), Лондоне, Кембридже, Венеции, Пекине, Принстоне, Дели, Москве, Санкт-Петербурге, Куала-Лумпуре и др. Они достойно представляют достижения казахстанской гуманитарной науки как в нашей стране, так и за рубежом. Публикуется серия «Казахстанские востоковедные исследования» (на данный момент вышло 30 книг) (Абусейтова, 2001; Абусейтова, Баранова 2001, Зув 2001).

Таким образом, исследования, основанные на материалах востоковедных археографических экспедиций, архивных материалов и письменных источников, позволяют обозначить ряд новых научных проблем, служат базой для работы по реконструкции древней и средневековой истории, культуры казахского народа и формирования казахстанской идентичности. Они помогают создать серию исторических монографических исследований и учебных изданий для историков, востоковедов, преподавателей, студентов и широкого круга специалистов, интересующихся историей нашей республики. Широта и высокий научный уровень публикаций, осуществляемых в рамках Государственной программы «Культурное наследие», значительно способствуют поднятию имиджа Республики Казахстан на международной арене.

Востоковедные археографические экспедиции в зарубежные фонды по программе «Народ в потоке истории» (2013–2015 гг.)

Государственная программа «Халық тарих толқынында» («Народ в потоке истории»), направленна на поиск новых источников, которые могли бы пролить свет на понимание истории и культуры казахского народа как части мировой истории, имеющей свои особенности. Работа в данном направлении имеет большое значение для формирования культурной идентичности и современного развития в целом, поскольку истоки многих современных проблем берут начало в древности и средневековье. Другим важным следствием является формирование и актуализация национальной школы востоковедения и историографии – основных дисциплин, формирующих интеллектуальное наследие страны в целом.

В этой связи в 2013 г. был создан Республиканский информационный центр по изучению исторических материалов (РИЦ) при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Основным направлением работы РИЦ является организация масштабного сбора, изучение, перевод, оцифровка, публичное распространение архивных материалов, подтверждающих историю казахского народа, на казахском, русском и английском языках.

Кроме письменных источников по истории и культуре Казахстана сохранились многие артефакты, каменные изваяния, наскальные надписи на монгольских и ойратских языках. Эти материалы мало изучены, и целью проекта является их исследование и введение в научный оборот.

В связи с этим в рамках программы «Народ в потоке истории» были организованы научные командировки по выявлению новых архивных материалов по истории и культуре Казахстана в зарубежные фонды Ирана, Индии, Китая, Египта, Турции, Монголии, Великобритании, Германии, Узбекистана, России.

В результате научных экспедиций казахстанскими востоковедами проанализирована и проведена первичная системная обработка архивных материалов и исторических свидетельств по истории ранних кочевников на основе античных, тюркских рунических камнеписных, древнеиндийских, китайских источников, которые дают представление о прото-, древне- и среднетюркском периодах истории предков тюркских (в частности, казахского) народов по результатам научных командировок в Монголию, Китай и Германию. Например, атрибуты в каменных изваяниях дают представление о военной иерархии, военном деле, расселении этносов (этногеографии), мировоззрении тюрков и др.

На обширном материале сирийских, тюркских (камнеписных), китайских источников исследованы этнический состав и географическое расселение кочевых народов не только Казахстана, но и Центральной Азии.

Новый выявленный материал позволяет установить систему наследования верховной власти у древних тюрков. Важное значение имеет изучение тюркских эпиграфических и несторианских памятников, сохранившихся на Великом Шелковом пути. Сравнительно-сопоставительный анализ текстов несторианских памятников на территории Казахстана, Кыргызстана и Китая позволил раскрыть ряд проблем этногенеза казахского народа, истории религий, сложения тюркского языка и письменности.

Проделанная участниками экспедиций работа по системной обработке полученных материалов, их обобщению и качественному анализу имеет важное значение для восстановления исторической памяти, в частности, истории становления и развития Тюркского каганата, существования исторической преемственности и единых этногеографических связей тюркских племен до эпохи Чингиз-хана.

Обобщение и анализ сочинений «Тарих-и ал-Салжук», «Тарих-и Жалал ад-Дин Хорезмшах», «Маджа ал-ансаб», «Тарих-и Улжайту» домонгольского и монгольского периода подтвердили уникальные сведения о существовании тюркских племен, тюркских ханов и городов в Мавераннахре и Туркестане.

Были проработаны архивохранилища Бодлеанской и Британской библиотек, Национальной библиотеки Франции, Первого исторического архива Китая, Библиотеки Раза в Рампуре, музея Салар-е-Джанг Хайдарабада, Центра микрофильмов «Нур» в Дели, Национального архива Республики Калмыкия.

Высоким результатом явилось приобретение копий «Тарихи-и Кыпчак-хани», «Нусрат-наме», «Муи'зз ал-ансаб» и др. К примеру, исследование фактического материала «Тарихи-и Кыпчак-хани» по истории политических событий, происходивших в Дешт-и Кыпчаке в конце XIV – начале XV в., самом запутанном периоде истории образования Казахского ханства, показало, что этот источник является весьма важным и ценным для истории Казахстана и Центральной Азии XV – первой половины XVIII в.

Особо следует отметить уникальные списки «Нусрат-наме» и «Муи'зз ал-ансаб», в которых представлены 16 прекрасных миниатюр, неизвестных до настоящего времени и очень важных для исследования реальных исторических событий XIV–XVII вв., а также сочинение Махмуда бен Вали «Бахр ал-асрар» по истории казахских ханов и султанов XVI–XVII вв.

Сравнительно-сопоставительное изучение вышеназванных источников раскрыло историю развития казахской государственности при правлении Абулхаир-хана, Мухаммада Шайбани-хана, ханов Керей и Джанибека и др. Представленные в них и других сочинениях фактические данные в текстовом виде, а также визуально – в миниатюрах – впервые подтверждают историческую преемственность и традиции казахской государственности.

Результативной была экспедиция и в Первый исторический архив Китая.

В рамках заключенного казахстанско-китайского договора между Институтом востоковедения и Первым историческим архивом были привезены копии архивных документов Цинской империи из 283 томов (72 812 документов), имеющих отношение к казахской истории. Эти документы хронологически охватывают период в 181 год, с конца 1730 г. до середины 1911 г., и раскрывают историю казахско-китайских, казахско-русских, казахско-кокандских, казахско-хивинских политических, внешнеполитических и экономических взаимоотношений. Имеются уникальные сведения о переписке казахских ханов и султанов, в частности Абылай-хана, султана Болат-хана, Уали-султана и других, с

правителями соседних государств. Данная переписка содержит сведения о дипломатических отношениях Абылай-хана с цинским императором Цяньлуном, об обмене послами, назначении должностных лиц, как в Казахском ханстве, так и в Цинской империи и др.

Огромный интерес представляют уникальные по своей значимости официальные письма, принадлежавшие хану Абылаю. (рисунок 7) Подписанные им письма и другие документы свидетельствуют о том, что, несмотря на большие расстояния и отсутствие привычных для нашего времени коммуникаций, у Казахского государства и Китая были тесные взаимоотношения. Анализ привезенных архивных материалов доказывает, что в ставках казахских ханов существовали канцелярии, издававшие ханские указы дипломатического и социально-экономического характера.

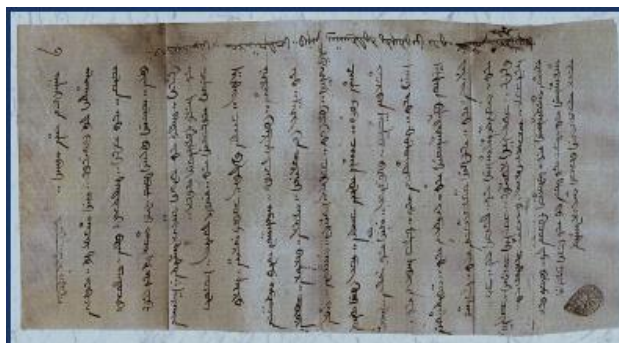

Рис. 7 Письмо Абылай-хана Цинскому императору Цяньлуну, отправленное через Тарбагатайского губернатора, с просьбой выслать лекарства. 1774. Текст на ойратском языке. 23 строки. Оттиск печати: «Абулай ибн Бахадур Уали-султан» Документ № 2573-59. Первый Исторический архив Китая. Пекин, КНР.

По итогам научных командировок были выявлены новые материалы, проведена классификация, системная обработка рукописей, цифровых фотоснимков, копий зарисовок архитектурных, эпиграфических памятников, архивных материалов, карт, миниатюр и микрофильмов. Систематизированы источники на древнетюркском, древнемонгольском, древнеуйгурском языках, письменные памятники на древнеиндийских языках (брахми, кхароштли), персидском, арабском, китайском, староказахском, а также петроглифы, древние курганы и комплексы. Выявленные материалы прошли экспертизу, были изучены, систематизированы, каталогизированы по четырем основным видам источников – письменным, устным, эпиграфическим, артефактам. Кроме того, начато формирование электронно-цифрового фонда источников и материалов по истории Казахстана, находящихся в зарубежных фондах.

Новые материалы вошли в основу опубликованных «Сводного каталога письменных, устных, эпиграфических источников и артефактов по истории Казахстана», иллюстрированной книги-альбома «Тысячелетние источники по истории и культуре казахского народа» и монографии выпускницы исторического факультета КазГУ М.Х. Абусейтовой «Қазақ хандығы», изданных в 2015 г. (Қазақ халқының тарихы..., 2015; Қазақстан тарихы жөніндегі..., 2015; Әбусейітова, 2015).

Востоковедные археографические экспедиции в зарубежные страны по программе «Архив – 2025» в рамках «Рухани жаңғыру»

Программа «Рухани жаңғыру» является логическим продолжением предшествующих важных государственных программ «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), «Халық тарих толқынында» («Народ в потоке истории»). С учетом нового контекста программы «Рухани жаңғыру» и программной статьи Елбасы Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» научные исследования были продолжены и рассмотрены в рамках программы «История и культура Великой степи». Особое внимание уделяется модернизации исторического сознания, в частности, выполнению семилетней программы «Архив – 2025».

Президент Республики Казахстан К.К. Токаев в «Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 гг.» отмечает необходимость укрепления отношений со странами Востока, а также расширения многостороннего диалога и сотрудничества в регионе Центральной Азии, важность которого в евразийских и глобальных процессах неуклонно возрастает. Современное общество Востока переживает новую волну модернизации, и эти процессы имеют последствия не только регионального, но и глобального масштаба. Взаимозависимость и взаимодополняемость стирает границы между развитыми и развивающимися странами, меняется само понятие «модернизация», в котором, помимо экономической, более четко звучат социально-культурная и идеологическая составляющие.

В рамках программы «Архив – 2025» проводятся поисково-исследовательские работы специальных групп востоковедов, историков, архивистов при системном и долгосрочном взаимодействии с отечественными и крупнейшими зарубежными архивами.

Исследовательский проект «Археографические работы в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи (выявление, анализ, оцифровка)» реализуется Республиканским информационным центром по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК. Для выполнения археографических работ в архивах ближнего и дальнего зарубежья привлекаются сотрудники Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Национального архива Республики Казахстан, Центрального государственного архива, республиканских областных архивов.

Архивные работы осуществляются по следующим направлениям: поиск палеоматериалов по древнейшей истории и культуре Великой степи; изучение письменных источников и архивных документов, переписки правителей Великой степи с соседними государствами; исследование уникальных географических и геополитических карт с древности по начало XX века; выявление артефактов, изучение коллекций по нумизматике и сфрагистике; составление каталогов с иллюстрациями по вышеназванным направлениям; определение научной ценности архивных материалов и их значения в изучении истории и культуры Великой степи (Абусейтова, Шаймарданова, Табынбаева, 2019).

Для проведения целостного и системного исследования письменных источников и архивных материалов создано Археографическое сообщество по изучению истории и культуры Великой степи. В его рамках осуществляется научная преемственность, когда старшее поколение ученых делится теоретическим и практическим опытом работы в архивах и фондах, что имеет положительный социальный эффект для научного сообщества Казахстана, а также публикуются материалы в международном журнале «SHYGYYS». Актуализируется подготовка молодых специалистов-археографов по истории и культуре Казахстана, Центральной Азии и сопредельных стран со знанием восточных и западноевропейских языков.

В рамках проекта в 2019 г. были организованы археографические экспедиции для поисково-исследовательских работ в архивах и фондах Великобритании, Франции, Италии, России, Украины, Польши, Венгрии (Абусейтова, Шаймарданова, Табынбаева, 2019).

В результате экспедиций казахстанскими востоковедами, историками и архивистами собраны и проанализированы архивные материалы и исторические свидетельства по истории и культуре Великой степи на восточных, западноевропейских и русском языках, имеющие большое научное и практическое значение, проведены их первичная системная обработка и анализ. На основе обширных данных палеоматериалов, письменных источников, архивных документов, карт, артефактов исследованы этнический состав, географическое расселение, история и культура Великой степи. Важное значение имеет изучение древних духовных, эпитафических памятников Месопотамии и Средиземноморья. Сравнительно-сопоставительный анализ текста вышеназванных памятников позволит раскрыть проблемы этногенеза, истории религии, исторического сложения тюркского языка и письменности. Сведения визуальных источников, как в миниатюрах, так и в артефактах, подтверждают историческую преемственность, традиции государственности (Абусейтова, 2019; Абусейтова, 2020; Кушкumbaев, 2020).

Большой и разбросанный материал, полученный в ходе экспедиций, требует тщательного скрупулезного анализа, растянутого во времени, в том числе в связи с продолжающимся поступлением новых данных.

Представляется важным зафиксировать и представить ключевые новые исторические сведения, раскрывающие своеобразные вехи в истории Казахстана.

В целях широкой популяризации результатов проекта в международном ежегодном журнале «SHYGYYS» публикуются отчеты экспедиций, которые дают представление об основных видах выявленных источников, имеющих большое значение для понимания истории и культуры Великой степи с учетом новых подходов и методологии изучения.

Собранные материалы представляют собой нередко уникальные источники по истории и культуре Казахстана. Конкретные результаты работы археографических экспедиций, а именно копии восточных рукописей и архивных материалов, являются основой электронного фонда в Казахстане, который в дальнейшем непрерывно будет пополняться. Исследователям предстоит огромная работа по сбору и обработке внешних и местных (внутренних) источников по истории и культуре Великой степи, а также написанию научных и научно-популярных трудов.

Результаты археографических экспедиций позволят осуществить аналитическое, комплексное и междисциплинарное исследование новых материалов, артефактов и параллельное сравнительно-сопоставительное изучение материалов и сведений из ранее известных и неизвестных документов.

Заключение. Отмеченные выше государственные программы имеют исключительное значение для переосмысления ключевых методологических концептов исторической науки, формирования

объективного подхода к национальной истории как органической и неотъемлемой части общего всемирно-исторического процесса, устранения исторических лакун и восстановления исторического достоинства, развития нового исторического мышления по развитию казахской государственности и ее культурно исторической преемственности. Всё это стало возможным благодаря исследованиям, как уже осуществленным, так и только начатым, которые основаны на материалах оригинальных первоисточников, артефактов, найденных в фондах архивов, музеев, библиотек зарубежных стран (Абусейтова, 2016).

Обнаруженные материалы археографических экспедиций позволяют изучить и рассматривать историю казахов как процесс взаимопроникновения и взаимодействия культур, на основе которого, с учетом особенностей номадной цивилизации – Дешт-и Кыпчака, происходило формирование и дальнейшая кристаллизация специфического историко-культурного типа, культурной идентичности и этногенеза казахского народа, а также иных этносов Евразии.

Список литературы

Абусейтова М.Х. История Центральной Азии: концепции, методология и новые подходы // К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии. Материалы международной научной конференции. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. С. 10–17.

Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII веках: история, политика, дипломатия; Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII вв. глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс, 2001.

Қазақ халқының тарихы мен мәдениеті жөніндегі мыңжылдық дереккөздер. – Алматы: «Дайк-Пресс» ЖШС-і, 2015. 276 б.

Қазақстан тарихы жөніндегі артефактілердің, жазбаша, ауызша эпиграфиялық дереккөздердің жиынтық каталогі. Алматы: «Дайк-Пресс» ЖШС-і, 2015. 536 б.

Әбусейітова М.К. Қазақ хандығы. Алматы: «Дайк-Пресс» ЖШС-і, 2015. 412 б. + 49 б. Жапсырма М.Х. Абусейтова, Н.Ж. Шаймарданова, З.С. Табынбаева. Археографическая экспедиция в архивы и фонды Великобритании (Лондон, Оксфорд). // «SHYGYS». № 1. 2019.

Абусейтова М.Х. Археографические экспедиции в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи (выявление, анализ, оцифровка) // «SHYGYS». № 1. 2019.

Тысячелетние источники по истории Казахстана / Под ред. М.Х. Абусейтовой. Алматы: «Шығыс пен Батыс», 2019. 368 с.

Абусейтова М.Х. Казахское ханство. Монография. Изд. 2-е, перераб. и дополн. Алматы: «Шығыс пен Батыс», 2020. 344 с.

Кушкумбаев А.К. Орды в политической истории Джучиева улуса (источники и историография). Алматы: «Шығыс пен Батыс», 2020. 160 с.

Абусейтова М.Х. Казахстанское востоковедение. К двадцатилетию образования Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Алматы: «Дайк-Пресс», 2016. 244 стр. + 72 стр. вкл.

References

Abuseitova M.Kh. History of Central Asia: concepts, methodology and new approaches // Towards new standards in the development of social sciences in Central Asia. Materials of the international scientific conference. Almaty: Dike-Press, 2006, pp. 10–17. [In Russian]

Abuseitova M.Kh. Kazakhstan and Central Asia in the XV–XVII centuries: history, politics, diplomacy; Yudin V.P. Central Asia in the XIV–XVIII centuries. through the eyes of an orientalist. Almaty: Dike-Press, 2001. [In Russian]

Kazakh halkynyn tarihy men madenieti zhonindegi myzhyldyk derekkozder. Almaty: "Dyk-Press" ZhShS-i, 2015. 276 b. [In Kazakh]

Kazakhstan tarihy zhonindegi artifactilerdin, zhazbash, auyzsha epigrafyalyk derekkozderdin zhiyntyk catalogues. Almaty: "Dyk-Press" ZhShS-i, 2015. 536 b. [In Kazakh]

Abuseitova M.K. Kazakh Khandygy. Almaty: "Dyk-Press" ZhShS-i, 2015. 412 b. + 49 b. Japsyrma [In Kazakh] M.Kh. Abuseitova, N.Zh. Shaimardanova, Z.S. Tabynbaeva. Archaeographic expedition to the archives and funds of Great Britain (London, Oxford). // "SHYGYS". No. 1. 2019. [In Russian]

Abuseitova M.Kh. Archaeographic expeditions in foreign archives and funds on the history and culture of the Great Steppe (identification, analysis, digitization) // SHYGYS. No. 1. 2019. [In Russian]

Thousand-year sources on the history of Kazakhstan / Ed. M.Kh. Abuseitova. Almaty: "Shygys pen Batys", 2019. 368 p. [In Russian]

Abuseitova M.Kh. Kazakh Khanate. Monograph. Ed. 2nd, revised. and additional. Almaty: "Shygys pen Batys", 2020. 344 p. [In Russian]

Kushkumbaev A.K. Hordes in the political history of the Dzhuchiev ulus (sources and historiography). Almaty: "Shygys pen Batys", 2020. 160 p. [In Russian]

Abuseitova M.Kh. Kazakhstan Oriental Studies. To the twentieth anniversary of the formation of the Institute of Oriental Studies. R.B. Suleimenov. Almaty: "Dyk-Press", 2016. 244 pages + 72 pages incl. [In Russian]

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_17

ГЕНЕЗИС ГОРОДОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ**Сайкенева Динара Кайратовна^{1*ID}, Ужкенов Ернар Муратович^{2ID},
Морякова Малика Темирхановна^{2ID}**

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Республика Казахстан, г. Алматы

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Республика Казахстан г. Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: Saiken.eva.d@gmail.com (Сайкенева), e81g@mail.ru (Ужкенов), malika-94kz@mail.ru (Морякова)

Аннотация. Данная статья рассматривает историографию проблемы генезиса городов Золотой Орды Нижнего Поволжья и Западного Казахстана. При помощи общеизвестных теорий формирования городов, автор анализирует процесс возведения городов доменной части Золотой Орды и обобщает анализ исследователей доменной части улуса Джучи. Феномен городов Золотой Орды вызывает особый интерес по многим причинам, города не проходили естественный процесс эволюции, а вобрала в себя все самое передовое в градостроительстве средневековья. Возникшие, по одной из версий, «по индивидуальной железной воле» кагана города доменной части стали административным, экономическим и культурным центром улуса Джучи. Но по сей день генезис городов, которые появились уже в расцвете и пришли в упадок меньше чем за век остается не всегда очевидным. В особенности вызывают наибольший интерес небольшие городища, которые расположены не далеко от больших городов, при этом имеют свою развитую городскую культуру. Изученные в археологическом плане, города Западного Казахстана, сложившееся в золотоордынский период, до сих пор представляют собой белые пятна в отечественной исторической науке. Сам процесс генезиса городов, их повседневная жизнь, сложившаяся материальная и духовная культура – все это должно стать объектом исследования. Особенно удобным представляется для научного изучения городище Актобе-Лаэти, поскольку удобное местоположение, сравнительная изученность и хорошая сохранность памятника позволяют лучшему познанию средневековой городской жизни.

Ключевые слова: Золотая Орда, генезис, историография, Актобе-Лаэти, предгорд.

**Исследование выполнено в рамках реализации проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН АР09058609 «Реконструкция золотоордынского городища Актобе Лаэти: источниковедческий и историографический аспекты»).*

ГТАМР 03.20

АЛТЫН ОРДА ҚАЛАЛАРЫ ГЕНЕЗИСІ: ТАРИХНАМА МӘСЕЛЕЛЕРІ**Сайкенева Динара Қайратқызы^{1*ID}, Ужкенов Ернар Мұратұлы^{2ID},
Морякова Малика Темірханқызы^{2ID}**

¹Абылай хан ат. Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: Saiken.eva.d@gmail.com (Сайкенева), e81g@mail.ru (Ужкенов), malika-94kz@mail.ru (Морякова)

Түйіндеме. Бұл мақалада төменгі Еділ бойындағы Алтын Орда қалаларының генезисінің тарихнама мәселесі қарастырылады. Қалаларды қалыптастырудың белгілі теорияларының көмегімен автор Алтын Орданың домендік бөлігінің қалаларын салу процесін талдайды. Алтын Орда қалаларының құбылысы көптеген себептерге байланысты ерекше қызығушылық тудырады, қалалар эволюцияның табиғи процесінен өтпеді, бірақ орта ғасырлардағы қала құрастыру озық идеяларын қолданды. Кейбір нұсқа

бойынша, домендік бөлім ханның "жеке темір еркі бойынша" пайда болған, Жошы ұлысының әкімшілік, экономикалық және мәдени орталығына айналды. Бірақ осы күнге дейін гүлдену кезеңінде пайда болған және бір ғасырдан аз уақытта құлдыраған қалалардың генезисі әрдайым айқын бола бермейді. Әсіресе, үлкен қалалардың жанында өздерінің дамыған қалалық мәдениеті бар шағын қалалар көп сұрақтарды тудырады. Археологиялық тұрғыдан зерттелген Батыс Қазақстанның Алтын Орда кезеңінде қалыптасқан қалалары әлі күнге дейін отандық тарих ғылымында ақ дақтар болып табылады. Қалалардың генезисінің процесі, олардың күнделікті өмірі, қалыптасқан материалдық және рухани мәдениеті – мұның бәрі зерттеу нысаны болуы керек. Ақтөбе-Лаети қалашығын ғылыми зерттеу үшін әсіресе ыңғайлы, өйткені ыңғайлы орналасуы, салыстырмалы зерттелуі және ескерткіштің жақсы сақталуы ортағасырлық қала өмірін жақсы білуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Алтын Орда, генезис, тарихнама, Ақтөбе-Лаэти, қалаға жетеғабыл

IRSTI 03.20

THE GENESIS OF THE GOLDEN HORDE'S CITIES: PROBLEMS OF HISTORIOGRAPHY

Saikeneva Dinara Kairatovna^{1*ID}, Uzhkenov Ernar Muratovich^{2ID},
Moryakova Malika Temirkhanovna^{2ID}

¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages Republic of Kazakhstan, Almaty

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the RK, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: Saiken.eva.d@gmail.com (Saikeneva), e81g@mail.ru (Uzhkenov), malika-94kz@mail.ru (Moryakova)

Abstract. This study provides historiographical research of the genesis of the Golden Horde's cities of the Lower Volga region and West Kazakhstan. The author analyzes well-known theories of the formation of cities, the process of the construction of the cities of the domain part of the Golden Horde. The phenomenon of the cities of the Golden Horde have been attractive for many reasons, the cities did not undergo a natural process of evolution, but adopted all the most advanced ideas of medieval cities. According to one of the points, the cities of the domain part that arose "by the individual iron will" of the kaan became the administrative, economic and cultural center of the Jochi ulus. But to this day, the genesis of cities that have already appeared in their heyday and have fallen into decline in less than a century remains not always obvious. In particular, small settlements that are located near large cities, while having their own developed urban culture. Studied in archaeological terms, the cities of Western Kazakhstan, which developed in the Golden Horde period, still represent white spots in the national historical science. The very process of the genesis of cities, their daily life, the established material and spiritual culture - all this should be the object of research. Aktobe-Laeti settlement is particularly convenient for scientific study, since its convenient location, comparative study and good preservation of the monument allow for a better understanding of medieval urban life.

Key words: Golden Horde, genesis, historiography, Aktobe-Laeti, pre-city stage.

Введение. Сама актуальность данной статьи лежит в переосмыслении золотоордынского периода в нашей истории. Сам факт празднования 750-летия Золотой Орды в Республике Казахстан, является признанием этого периода как некой исходной точки в становлении нашей государственности. Немаловажным фактором для изучения городов Западного Казахстана стало и назревшая переоценка их роли в истории Великой Степи. Толчком к началу и активизации градостроительства в Улусе Джучи стало возвращение Бату из захватнических походов в Западной Европе, ознаменовало начало восстановления старых городов и создания новых городов. Большая территория, охватывающая с запада на Восток от Дуная до Аральского моря и дальше до Западной Сибири, Крым, Северный Кавказ, Причерноморье, Северный Хорезм и территория Дешт-и Кипчака от Иртыша до правого берега Дуная именованная улусом Джучи со временем становится известной как Золотая Орда.

Феномен степной городской культуры Золотой Орды привлек внимание многих исследователей, прежде всего тем, что существует универсальное представление о том, что кочевники не имели городов. По мнению Г.А. Федорова-Давыдова половецкая степь получила оседлость и города благодаря захватнической политике чингизидов, которые разорив местную кочевую аристократию, создавали города, а набеги на оседлых соседей дали возможность обзавестись необходимыми ремесленниками и

создавали колонии, которые обслуживали интересы ханов и их городов. (Федоров-Давыдов, 1973: 16). Исследования последних лет привнесли новые сведения о городской жизни периода Золотой Орды, но многие работы так и остались в архивах и не обнаружены до сих пор. Благодаря археологическим раскопкам последнего столетия можно по-новому взглянуть на некоторые устоявшиеся утверждения о быте и культуре Золотой Орды. Особенно интересным для изучения является домен Золотоордынских ханов – города Нижнего Поволжья и непосредственно Западного Казахстана.

Данная статья ставит целью изучить историографию генезиса городов Золотой Орды Нижнего Поволжья и Западного Казахстана на материалах исследований последнего столетия. Понимание особенностей и процесса становления городов Золотой Орды Нижнего Поволжья требует более детального изучения, так как симбиоз кочевого и оседлого уклада и расположение на перекрестке между Азией и Европой создал в городской архитектуре и городской культуре данного региона особенный стиль. По своему происхождению и типу города Золотой Орды отличаются от других городов стран средневековой Европы, Азии, более того даже в самой Золотой Орде мы видим различия в формировании и функционировании городов.

Материалы и методы исследования. Теория градостроительства основывается на выделении социальных функций города. Среди наиболее распространенных теорий можно выделить экономическую, социально-культурную, бурговую теорию, теория города-государства. Уникальность городов Золотой Орды можно охарактеризовать тем, что они не являются отражением ни одной градостроительной теории, а является неким комплексом теорий. Процесс от создания и до упадка составляет менее 100 лет, что также является очень маленьким сроком для того, чтобы город прошел необходимые этапы эволюции. Новосозданные города представляли из себя комплекс разных стилей, в основу конечно легла среднеазиатская градостроительная культура, что отражено в архитектуре города. Безусловно среди городов Золотой Орды были и старые города, разрушенные в период захвата и позже восстановленные, которые продолжали свои прежние городские традиции. Немало городов были возведены в местах со стратегически важным положением, которые становились административными и экономическими центрами улуса и представляли из себя некую копию Каракорума. Но и имеются определенные города, функции, которых не столь очевидны. Несмотря на наличие общих черт в архитектуре и быте городских жителей генезис данных городов не ясен и требует дальнейшего исследования. В целом изучение истории городов Золотой Орды Северного Прикаспия долгое время было фрагментарным, в силу отсутствия или ограниченности письменных источников, которые помогли бы полноценно восстановить социально-политическую и культурную жизнь городов Золотой Орды. Лишь определенное количество записок путешественников и приближенных хана, дают сведения о внутреннем строе, правлении и топографии городов Золотой Орды. Но и не на все из них можно положиться, так как в процессе исследования выяснилось, что топографическое описание не всегда соответствовало действительности. Поэтому основным источником для исследователей являются археологические раскопки городов, которые за последнее столетие дали возможность восстановить картину внутренней жизни Золотой Орды.

Обсуждение. В целом изыскания по городам можно разделить на три периода: колониальный период, советский и современный. Работы каждого периода исходя из требований научного общества, того времени внесли значимый вклад в изучение городов Золотой Орды в целом и в частности городов Северного Прикаспия.

Первые изыскания по Золотой Орде были начаты в колониальный период, исследователи, путешественники, военные оставили не мало записок о руинах городов Золотой Орды. Известные исследователи и путешественники С.Г. Гмелин (Гмелин, 1777), А.И. Левшин (Левшин, 1832), Н. Рычков (Рычков, 1762), В. Н. Татищев (Татищев, 1769), Ф.В. Баллод (Баллод, 1923) и др. во время своей службы и путешествий по казахским степям, и территории Нижнего Поволжья вели дневники, и упоминали о руинах богатых городов. Среди них ученый и губернатор Астраханского края В. Н. Татищев внес большой вклад в изучении городов Золотой Орды. Археология в астраханском крае берет свое начало во второй половине 19 века. Описания золотоордынских памятников получило свое отражение в переписке В.Н. Татищев с главным библиотекарем Академии Наук И.Д. Шумахером. Важным являются эти письма и труды уже по той причине, что В.Н. Татищев застал сами развалины в более сохранном виде и описал масштабы и особенности построек. «... по левому берегу реки Ахтубы видимо развалины строения каменного непрерывно верст на 70; наипаче, где ныне селитерной завод, именуемой Чигитаджи, был город великой, которого вал и рвы на великом пространстве, как я в 1741-м сам видел» (Татищев, 1769: 353). Многие записки о которых идет речь в письмах пока не были найдены среди рукописей Академии.

В.Г. Тизенгаузен (Тизенгаузен, 1941) в своем труде «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды» предпринял попытку систематизировать труды восточных (персидских) авторов по истории Золотой Орды, что является весьма важным шагом в изучении Золотой Орды, так как в самой орде не сохранилось каких-либо письменных источников.

Основные научные труды подкрепленные археологическими данными начали публиковать в период СССР, стоит отметить, что такой интерес не очень приветствовался и данные труды не получили широкой огласки. Труды Ф.В. Баллода. (Баллод, 1923), которые имели более или менее научную направленность и его экспедиции в Селитренном и Царевском городище не были первыми, но можно сказать стали тем самым толчком, для дальнейших исследований. Несмотря на то, что его экспедиция не была очень успешной, она выявила ряд вопросов, которые в дальнейшем исследовала Поволжская археологическая экспедиция. Так Ф.В. Баллод полагает что архитектура городов Нижнего Поволжья получила постепенное влияние среднеазиатского стиля в виде квартально уличной застройки (Баллод, 1923: 100-105).

Среди трудов западных исследователей научный труд Б. Шпулера (Spuler, 1943) получил неоднозначный отзыв от советских ученых, на Западе данный труд высоко оценили, прежде всего благодаря широкому кругу источников и обширному кругу вопросов, которые изучил автор, исследование носило энциклопедический характер (территория, институты управления, право, военное дело, наука, искусство, быт населения Улуса Джучи).

Масштабное изучение золотоордынских городов, начавшееся к концу 50-х гг. XX в., ознаменовано созданием Поволжской археологической экспедиции под руководством А.П. Смирнова и Г.А. Федорова-Давыдова. Начались широкомасштабные раскопки столичных и провинциальных городов Нижнего Поволжья. Масштабность проделанной работы А.П. Смирнова (Смирнов, 1952) и Г.А. Федорова-Давыдова (Федоров-Давыдов, 1994; 2011) можно судить по их многочисленным трудам, не будет преувеличением сказать, что они не просто заложили основу в изучении городов золотой Орды, но и систематизировали все знания, касающиеся городов Золотой Орды. По сей день данные труды являются фундаментальной основой для исследователей. После распада Советского Союза исследования в данном регионе продолжаются и все больше работ вносят вклад в исследования городов Золотой Орды.

«Золотоордынские города Поволжья» (Федоров-Давыдов, 1994) является значимым трудом, осветивший жизнь городов Золотой Орды, их быт, социальный строй, экономическое развитие и торговые взаимоотношения с другими городами. В данном труде Г.А. Федоров-Давыдов указывает на генезис городов Золотой Орды: «Золотоордынские города возникли на местах кочевков ханской ставки. Пережиток старого кочевого быта – кочевая ставка аристократов и ханов – орда была характернейшим элементом золотоордынского общественного строя» (Федоров-Давыдов, 1994:11). Следующим поколением авторов, которые продолжили исследования в этом направлении являются ученики Г.А. Федорова-Давыдова: В.Л. Егоров, Н.М. Булатов, А.Г. Мухамадиев, Э.Д. Зиливинская, Л.Т. Яблонский, Ю.А. Зеленева. В.Л. Егоров в своем труде «Историческая география Золотой Орды XIII-XIV вв.» охватил комплекс вопросов: территория, историография, административное устройство городов. В разделе по городам описаны более ста городов Золотой Орды. В.Л. Егоров прослеживает эволюцию меняющегося облика городов Золотой Орды: «Значительные изменения в градостроительной политике монголов произошли во время правления Берке, формальным толчком чему послужило введение в государстве новой религии – мусульманства. Золотоордынские города, и в первую очередь столица, принимают «восточный» облик, застраиваясь монументальными зданиями мечетей, минаретов, медресе, караван-сараяв и т.д.» (Егоров, 2010:77). В трудах Э.Д. Зиливинской центральной темой выступает культовая архитектура, в них описаны и систематизированы культовые сооружения городов Золотой Орды, анализ проведен на базе сохранившихся археологических комплексов так и на основе археологических письменных источниках. Э.Д. Зиливинская считает, что малоазийская культура сильно повлияло на зодчество Золотой Орды: «Малоазийский облик имели и минареты, связанные с мечетями и соответственно образующие с ними единый архитектурный ансамбль. В Золотой Орде, как и в Малой Азии, они имели трехчастную структуру, состоящую из квадратного (прямоугольного) в плане цоколя, переходящего в восьмигранную призму, на которую опирался ствол минарета» (Зиливинская, 2011:132). Зеленева Ю.А. в своем труде «Этнокультурная история Поволжья в XIII-XV вв.» исследовал процессы межэтнического взаимодействия, что включает широкий круг вопросов, которые отражают процесс становления городской культуры с мультиэтническими элементами: «В этот период на Нижней Волге образуется своеобразный «котел», в котором синтезируются отдельные инновационные элементы различных социокультурных систем, постепенно трансформирующиеся в яркую городскую культуру» (Зеленева, 2013:2). Л.Т. Яблонский в «К палеоантропологии средневекового населения Поволжья» на базе палеоантропологического анализа исследовал этнический состав Золотой Орды, также исследовал мусульманские захоронения городов Золотой Орды, автор обратил внимание на то, что процессы смешивания разных этносов в городе проходили более активно, нежели в степи, и к началу XVI в. происходит нивелировка социальных и этнических факторов. Таким образом, ученики Г.А. Федорова-Давыдова изучили большой круг вопросов касающихся городской жизни. Конечно эти работы не являются исчерпывающими исследованиями городов Золотой Орды Нижнего Поволжья. Среди исследований последних лет имеются интересные труды, которые вышли за рамки городской жизни и рассмотрели округу городов, тем самым выявили новые вопросы, которые ранее не изучались. Так, труды

профессора Казанского Федерального университета Л.Ф. Недашковского (Недашковский, 2000; 2011; 2012) дают интересную информацию о развитии городов и их округи. Автор в сравнении рассматривает общее и особенное в процессе развития городов периода Золотой Орды и выявляет, что они ближе по своему развитию к новым городам других государств, образовавшихся в результате распада Монгольской империи - Хулагуидского Ирана, державы Джагатаидов в Средней Азии, империи Юань в Китае. Большое количество трудов посвящено развитию округи городов Золотой Орды, однако его методика радиального определения границ микрорегиона критикуется к.и.н. Е.М. Пигарёвым, он считает, что границей города становится естественная преграда (река, гора и т.д.), тем самым предлагает осевую методику для определения границ. Также в 2019 году вышла монография Е.М. Пигарёва «Селитренное городище: история исследований», в работе представлена биография основных исследователей памятника, дается краткая характеристика археологических раскопок, приводится каталог научных отчетов, хранящихся в архиве Института археологии РАН, представлен библиографический указатель научных работ, посвященных Селитренному городищу.

Труд А.Н. Масловского «Азак и его округа в первые десятилетия их существования. Проблемы зарождения и роста золотоордынских городов» затрагивает важный вопрос о том, что нет исследований по теме «предгорода» Золотоордынских городов. Автор считает, что данная тема остается одной из наиболее значимых: «Одной из самых интригующих тем золотоордынской археологии является формирование городских центров. В литературе можно встретить клише о том, что культурный слой золотоордынских городов датируется не ранее 1330-х гг. Это правомерно в том смысле, что именно тогда окончательно формируется такое явление, как золотоордынский город. Но как шло их развитие на протяжении 1260–1320 гг.?» (Масловский, 2018: 260). Также по мнению других исследователей, не было выявлено трудов, где изучалось начало формирования городов ЗО: «нигде до сих пор не выявлена стадия «предгорода» и соответственно не прослежена «эволюция золотоордынского города с момента основания до превращения в полноценное городское поселение» (Зиливинская, Васильев, 2016:636–637). Таким образом не изученной остается половина всего периода существования городов Золотой Орды.

В своем труде Л.Л. Галкин (Галкин, 2013) привлек внимание к малоизученному, но привлекательному для исследования с позиции археологии городищу Актобе-Лаэти. В своих исследованиях отмечал, что это производственно-ремесленный город, который занимался производством керамики, поделок из свинца, костей животных, стекла, в том числе были мастерские, которые обслуживали торговые караваны. Также полагал, что Актобе-Лаэти имел много функций, среди которых первой является торгово-ремесленное производство и пролекая на пути караванов также предоставлял сервис мастеров для купцов. Несмотря на удаленность и малоисследованные размеры раскопок (до сих пор не установлены истинные масштабы города) Актобе-Лаэти на тот период был известен как мультифункциональный город и отмечен на картах братьев Пицигани,¹ что безусловно говорит о его важности.

Исследования, проведенные в дореволюционный и советский период, являются историографической ценностью. Но несмотря на масштабность проведенных исследований, их нельзя причислять к исчерпывающим материалам по истории городов Золотой Орды. Как уже было выше сказано до сих пор остается неясным происхождение и функции многих городов, взаимоотношений между администрацией и жителями города, экономической и политической роли того или иного города. Ко всему прочему ежегодные археологические раскопки добавляют новый материал, который предстоит еще проанализировать, а недостаток финансирования на местах раскопок оставляет не раскрытым огромное количество вопросов, и лишь дает возможность для выдвижения различных гипотез. Архивные документы, которые были утеряны или не опубликованы, в свою очередь являются непаханным полем для исследователей.

Результаты. Исследователи городов Золотой Орды исходя из географического положения, политической и экономической ситуации, этнокультурных процессов, которые происходили в новых городах обозначили генезис городов Золотой Орды:

По мнению Г.А. Федорова-Давыдова необходимость контроля новых территорий и централизация власти привела к необходимости создания административного центра, также большое количество ново возведенных городов можно объяснить сложившейся политической ситуацией и желанием освобождения от опеки Великого Каана, желание создать новые независимые от Каракорумской администрации города

Золотая Орда была великой торговой державой, по мнению В. Л. Егорова одной из причин роста городов можно объяснить тем, что при Берке хане принятие новой религии ислама и увеличение потока мусульманских купцов, стало причиной активного градостроительства с целью расширения торговых центров

¹Братья Франциск и Доминик Пицигани – венецианские картографы XIV века.

По мнению Л.Ф. Недашковского небольшие города возникали в округе больших городов, в следствии необходимости обеспечения жизни города ремесленным сырьем и продовольствием.

По мнению А.Н. Масловского, который акцентировал внимание на «предгородской» культуре города имели определенный предгородской период, когда население было переселено целенаправленно с целью создания города в топографически выгодном месте.

Теория градостроительства говорит о том, что появление города напрямую связано с потребностями и интересами людей. В случае с Золотой Ордой мы видим, что города возникали по воле хана, города Золотой Орды несмотря на его дальнейшие функции мы можем прежде всего связать с административной необходимостью решения политических или экономических проблем. Для того, чтобы понять особенность расположения городов нужно разработать четкое видение кочевого образа жизни и кочевых традиций. Прежде всего благоприятное климатическое и географическое расположение местности на территории Северного Прикаспия, удобное как для оседло-земледельческого, так и для кочевого уклада: «Нижняя Волга представляла собой чрезвычайно благоприятное сочетание пригодных для земледелия пойменных низин, заросших лесом берегов реки, удобных для зимовок тростниковых зарослей и обширных степей, где можно было бы пасти огромные стада и вольно кочевать... и где кочевали его вассальные племена и роды» (Федоров-Давыдов, 1973:78). Домен Джучидов также был стратегически удобным местом для контроля торговых магистралей, которые пересекали пустыни Казахстана и соединялись у Каспия открывая путь в Закавказье и Иран. Немаловажным было и то что города возводили по традиции вблизи зимовок кочевых народов. Федоров-Давыдов ссылается на труд «Таварих- и гузида-Нусрат-наме» (Таварих-и гузида, 1967: 111), где говорится о традиции расположения столиц вблизи зимовок кочевой знати (Федоров-Давыдов, 1973:78). Не типичным для городов средневековья является отсутствие фортификаций, что и дало возможность для свободной планировки города. В частной беседе-консультации с нашими коллегами Э.Д. Зиливинской указала на особенность формирования городов, со временем города под влиянием среднеазиатской культуры начали в центре формировать производственные кварталы, а усадьбы аристократов вышли за пределы города.

Расположение небольших поселков около больших городских центров часто объясняют их производственной функцией, что не всегда является верным. Так, например, городище Актобе-Лаэти, которое расположено относительно не далеко от Сарайчика вызвало много вопросов. Ограниченные и не обнародованные архивные сведения делают изучение данного памятника сложным, но очень увлекательным для исследователей. Научные труды, посвященные изучению городища Актобе-Лаэти и археологические раскопки на данной территории, показывают отличия архитектуры от других городов Золотой Орды. Л.Л. Галкин считал, что Актобе-Лаэти выступал вроде города-спутника Сарайчика. А упадок города мог быть связан как с повышением уровня Каспия, так и с походом Тимура. Активный рост новых «независимых» торговых городов во второй половине XIII века объясняется тем, что старые города, завоеванные монголами, являлись под управлением каракорумской администрации, налоги и доходы делились между всеми чингизидами. Следовательно, можно объяснить появление небольших торговых городов вблизи Сарайчика тем, что Джучиды хотели обрести полную независимость в торговле от Каракорума. Расположение Актобе-Лаэти является стратегически удобным, и расположение недалеко от Сарайчика дает возможность более обширного развития производства. Некоторые исследователи предполагают, что Актобе-Лаэти мог быть создан ранее Сарайчика. В.В. Плахов считает, что «предгородом» Актобе-Лаэти можно считать зимовки кочевников, в целом данная территория была удобным пунктом для зимовки, а также рядом функционирующий Шелковый Путь стал причиной развития ремесленно-торгового городка. Анализируя расположение и функционирование городов можно прийти к выводам, что они формировались постепенно, и не были заранее спланированы. То есть, частичная переориентация на городскую жизнь требовала развитие городов в разных регионах улусов. В частной беседе Э.Д. Зиливинская высказала свою точку зрения, она полагает, что Актобе-Лаэти по своей архитектуре был выстроен под влиянием среднеазиатского типа города, так как квартальная планировка отличается от традиционной усадебной планировки монголов, где город строился вокруг усадеб аристократии. Но при этом вызывает много вопросов отсутствие каких-либо культовых сооружений. Для более полного понимания необходимо изучить округу данного городища. Ю.А. Зеленева также высказывает мнение, что стационарность города получили после отхождения от степных традиций градостроения и под влиянием среднеазиатской архитектурной культуры (Зеленева, 2010: 114). Остается открытым вопрос является ли данный город ново построенным или же существовал до монгольского нашествия.

Среди гипотез, которые имеют место быть, расположение городов в различных частях Нижнего Поволжья может иметь «необычное» объяснение для западной культуры, но вполне естественным для кочевого народа. Известно, что места кочевок определялись «естественными» маркерами – родовыми кладбищами. А наличие таковых по всей степи огромное количество. В своих путешествиях А.И. Левшин (А.И. Левшин 1832: 98,105), капитан Н. Рычков (Рычков,1762), описывают мазары и трепетное отношение

к ним. Могилы предков у тюрков издревле выступали маркерами местности, которые указывали путь сбившимся путникам, на наличие источника воды и т.д. Таким образом, места кочевков местной аристократии всегда находились неподалеку. А материалы, использованные для возведения мазаров и городских усадеб, возведенных из сырцового и обожжённого кирпича, говорит о влиянии среднеазиатской культуры. Так, Л.Т. Яблонский указывал на сходство архитектурных особенностей нижеволжских мавзолеев как со среднеазиатскими мавзолеями, так и с мавзолеями Болгара (Герасимова, Рудь, Яблонский, 1987:151). Данные сведения ценны тем, что возможно могут говорить о «предгородской» культуре в данном районе. Несмотря на то, некоторые исследователи полагают что культурный слой городов Золотой Орды относится к XIV в., тем самым ставя точку отсчета всем новосозданным городам, нельзя исключать и ранний слой, так как многие памятники все еще не получили должного исследования.

Выводы. В заключении, теории возникновения средневекового города довольно многочисленны, и ни одна из них, отдельно взятая, не в состоянии объяснить этот феномен на примере городов Золотой Орды. Естественная эволюция, которую проходил город в процесс развития от экономического к социально-культурному в городах Золотой Орды отличался, это прежде всего объясняется «добровольно-принудительным характером» создания и заселения новых городов. Исследования по городам Нижнего Поволжья и Западного Казахстана достаточно многочисленны, но все еще имеются лакуны в истории, которые могли бы дать более полное представление о генезисе новых городов Золотой Орды, о взаимоотношениях в последний период правления Золотоордынских ханов и соседних регионов, так как многообразие этнокультурных истоков материальной культуры в данном регионе нельзя объяснить лишь тем, что в застройках участвовали привлеченные мастера из других регионов.

Список литературы

- Баллод Ф.В. Приволжские Помпеи. М.: Государственное Издательство, 1923. 112 с.
- Баллод Ф.В. Старый и Новый Сарай, столицы Золотой Орды: Результаты археологических работ летом 1922 года. Казань: Издание Комбината Издательства и Печати в Казани, 1923. 102 с.
- Галкин Л.Л., Касенов М.С., Афанасьев В.К. Средневековое городище Актобе-Лаэти (XIII-XIV вв.). Атырау: АГУ им. Х. Досмухамедова, 2013. С. 49.
- Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т. Антропология античного и средневекового населения восточной Европы. М: Наука, 1987. 252 с.
- Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования трех царств природы. Ч. II. СПб., 1777. 404 с.
- Григорьев В.В. О местоположении столицы Золотой Орды, Сарая. СПб.: Типография М. В. Д., 1845. 102 с.
- Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М.: Наука, 1985. 236 с.
- Зеленев Ю. А. Очерки этнокультурной истории Поволжья 13-15 вв. Йошкар-Ола: Изд-во МарГУ, 2013. 300 с.
- Зеленев Ю.А. Селитренное городище: археологические исследования на бугре Больничном в 2014-2016 годах: монография / Ю. А. Зеленев, Е. М. Пигарёва. Академия наук Республики Татарстан, Институт археологии им. А. Х. Халикова. Йошкар-Ола: МарГУ, 2021. 156 с.
- Зеленев Ю.А. Золотоордынские города Поволжья: возникновение, время существования и этнокультурная характеристика // История и современность, 2010, №1. С. 113-122.
- Зиливинская Э.Д. Очерки культового и гражданского зодчества Золотой Орды: монография. Издательский дом «Астраханский университет», 2011. 150 с.
- Зиливинская Э.Д., Васильев Д.В. Города Золотой Орды // Золотая Орда в мировой истории. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. с. 633-664.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. Ч. I. 264 с.; Ч. II. 333 с.; Ч. III. 304 с.
- Масловский А.Н. Азак и его округа в первые десятилетия их существования. Проблемы зарождения и роста золотоордынских городов // Археология Евразийских степей, 2018, №4. с. 260-265.
- Недашковский Л.Ф. Золотоордынский город и его округа: на материалах Нижнего Поволжья. Ижевск, 2011. 962 с.
- Недашковский Л.Ф. Золотоордынский город Укек и его округа. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. 224 с.
- Недашковский Л.Ф. Исторические особенности Золотоордынского города// Ученые записки Казанского университета, 2012, №3. с.7-18.
- Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. Ч. 1-2, Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1762. 331 с.
- Смирнова А.П. Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья // Материалы и исследования по археологии СССР. 1952. Выпуск 28. 274 с.
- Таварих-и гузида Нусрат-наме, 1967. Таварих-и гузида Нусрат-наме / Исследование, критический текст, аннот. оглавление и табл. сводных оглавлений канд. фил. наук. А.М.Акрамова. Ташкент: Изд-во «Фэн» Узбекской ССР, 1967. 475 с.

- Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн.1, Ч.2. М.: Императорский Московский университет, 1769. 600 с.
- Терещенко А. В. Археологические поиски в развалинах Сарая // Записки Санкт-Петербургского Археологическо-нумизматического общества. Т. II. СПб., 1850. с. 368-402.
- Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. М. Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1941. 305 с.
- Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М.: Издательство Московского университета, 1973. 178 с.
- Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья: Керамика. Торговля. Быт. М.: Издательство Московского университета, 2001. 256 с.
- Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. М.: Издательство Московского университета, 1994. 232 с.
- Яблонский Л.Т. К палеоантропологии средневекового населения Поволжья//Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк: ДонГУ, 2008. Т.6. С. 269-286.
- Von Bertold Spuler Die Goldene Horde, die Mongolen in Russland, 1223-1502, Leipzig, O. Harrassowitz, 1943. 572 p.

References

- Ballod F.V. Privolzhskiy Pompei [Pompeii of Privolzhsk]. Moscow: Gosudarstvennoye Izdatelstvo. 1923. 112 s. [in Russian]
- Ballod F.V. Staryy i Novyy Sara.y. stolitsy Zolotoy Ordy: Rezultaty arkhologicheskikh rabot letom 1922 goda [Old and New Sarai. Capitals of the Golden Horde: Results of archeological excavations in 1922]. Kazan: Izdaniye Kombinata Izdatelstva i Pechati v Kazani. 1923. 102 s. [in Russian].
- Galkin L.L., Kasenov M.S., Afanasyev V.K. 2013. Srednevekovoye gorodish'e Aktobe-Laeti (XIII-XIV vv.) [Medieval settlement of Aktobe-Laeti (XIII-XIV centuries)]. Atyrau: AGU im. Kh. Dosmukhamedova. S. 49 [In Russian].
- Gerasimova M.M., Rud N.M., Yablonskiy L.T. Antropologiya antichnogo i srednevekovogo naseleniya vostochnoy evropy [Anthropology of ancient and medieval population of the east Europe]. Moscow: Nauka. 1987. 252 s. [in Russian].
- Gmelin S.G. Puteshestviye po Rossii dlya issledovaniya trekh tsarstv prirody [Travelling in Russia for research on three kingdom of nature]. – Ch. II. SPb. 1777. 404 s. [in Russian].
- Grigoryev V.V. O mestopolozhenii stolitsy Zolotoy Ordy Saraya [about location of capital of the Golden Horde]. Saint Petersburg.: Tipografiya M. V. D.. 1845. 102 s. [in Russian].
- Egorov B.JI. Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordy v XIII-XIV vv [Historical geography of the Golden Horde in XIII-XIV centuries]. Moscow.: Nauka. 1985. 236s. [in Russian].
- Zeleneyev Yu. A. Ocherki etnokulturnoy istorii Povolzhia 13-15 vv [Essays on ethno cultural history of Volga region]. Yoshkar-Ola: Izd-vo MarGU. 2013. 300 s. [in Russian].
- Zeleneyev Yu. A. Selitrennoye gorodishche: arkhologicheskiye issledovaniya na bugre Bolnichnom v 2014–2016 godakh [Settlement of Selitrennoye: archeological excavations on Bolnichiy hillock in 2014-2016]: monografiya / Yu. A. Zeleneyev. E. M. Pigareva. Akademiya nauk Respubliki Tatarstan. Institut arkhologii im. A. Kh. Khalikova. Yoshkar-Ola: MarGU. 2021. 156 s. [in Russian].
- Zeleneyev Yu. A. Zolotoordynskiy goroda Povolzhya: vznikoventsiye, vremya sushestvovaniya I etnokulturnaya kharakteristika (The Golden Hordes' cities of the Volga region: genesis, time of existence and ethno cultural characteristics) // Yistoriya I sovremennost, 2010, №1. S. 113-122. [in Russian].
- Zilivinskaya E.D. Ocherki kultovogo i grazhdanskogo zodchestva Zolotoy Ordy [Essays on cultic and civilian architecture of the Golden Horde]: monografiya. Astrakhan: Izdatelskiy dom «Astrakhanskiy universitet». 2011. 150s. [in Russian].
- Zilivinskaya E.D. Vasilyev D.V. Goroda Zolotoy Ordy (Cities of the Golden Horde) // Zolotaya Orda v mirovoy istorii. – Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. 2016. s. 633-664. [in Russian].
- Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachikh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepy [Description of Kirgiz-cossack or Kirgiz-kaysat horde and steppes]. Saint Petersburg.: Tip. Karla Kravva. 1832. Ch. I. 264 s.; Ch. II. 333 s.; Ch. III. 304 s. [in Russian].
- Maslovskiy A.N. Azak i ego okruga v pervyye desyatletiya ikh sushchestvovaniya. Problemy zarozhdeniya i rosta zolotoordynskikh gorodov (Azak and its regions in the first decade of its existence. Problems of the Golden Hordes' cities genesis and growth) // Arkheologiya Evraziyskikh stepy. 2018. №4. S. 260-265. [in Russian].
- Nedashkovskiy L.F. Zolotoordynskiy gorod i ego okruga: na materialakh Nizhnego Povolzhia [The Golden Hordes' city and its regions: based on lower Volga region materials]. Izhevsk. 2011. 962 s. [in Russian].
- Nedashkovskiy L.F. Zolotoordynskiy gorod Uvek i ego okruga [The Golden Hordes' city Uvek and its regions]. Moscow: Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN. 2000. 224 s. [in Russian].
- Nedashkovskiy L.F. Istoricheskiye osobennosti Zolotoordynskogo goroda (Historical features of The Golden Hordes' cities) // Uchenyye zapiski Kazanskogo universiteta. 2012. №3. s. 7-18. [in Russian].

Rychkov P.I. Topografiya Orenburgskoy gubernii [Topography of Orenburg province]. Ch. 1-2. Saint Petersburg: Imperatorskaya Akademiya Nauk. 1762. 331 s. [in Russian]

Smirnova A.P. Ocherki drevney i srednevekovoy istorii narodov Srednego Povolzhia i Prikamya (Essays on ancient and medieval history of middle Volga region and Prikamye) // Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. 1952. Vypusk 28. 274s. [in Russian].

Tavarikh-I guzida-Nusrat-name (Tavarikh-I guzida-Nusrat-name) // Issledovaniye, kriticheskiy tekst, annot. oglavlenie I tabl. Svodnih oglavleniy kand. fil. nauk. A.A. Akramova. Tashkent: Izd-vo «Fen» Uzbekskoy SSR, 1967. 475 s. [in Russian].

Tatishchev V.N. Istoriya Rossiyskaya s samykh drevneyshikh vremen [The history of Russia from the ancient times]. Kn.1. Ch.2. Moscow: Imperatorskiy Moskovskiy universitet. 1769. 600 s. [in Russian].

Tereshchenko A.V. Arkheologicheskiye poiski v razvalinakh Saraya (Archeological research at Sarai's ruins) // Zapiski Sankt-Peterburgskogo Arkheologicheskogo- numizmaticheskogo obshchestva. T. II. Saint Petersburg, 1850. s. 368-402. [in Russian].

Tizengauzen V.G. Sbornik materialov odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy [Compilation of materials related to the history of the Golden Horde]. Moscow-Leningrad: Izd-vo Akademii Nauk SSSR. 1941. 305 s. [in Russian].

Fedorov-Davydov G.A. Obshestvennyy stroi Zolotoy Ordy [Social system of the Golden Horde] Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1973, 178 s.

Fedorov-Davydov G.A. Zolotoordynskiye goroda Povolzhia: Keramika. Torgovlya. Byt [The Golden Horde's cities of Volga region: ceramics, trade, everyday life]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. 2001. 256 s. [in Russian].

Fedorov-Davydov G.A. Zolotoordynskiye goroda Povolzhia [The Golden Horde's cities of Volga region]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. 1994. 232 s. [in Russian].

Yablonskiy L.T. K paleoantropologii srednevekovogo naseleniya Povolzhia (To the paleoanthropology of medieval population of the Volga region) // Stepi Evropy v epokhu srednevekovia. Donetsk: DonGU. 2008. T.6. s. 269-286. [in Russian].

Von Bertold Spuler Die Goldene Horde, die Mongolen in Russland [The Golden Horde. Mongols in Russia. 1223-1502], 1223-1502, Leipzig, O. Harrassowitz, 1943. 572 p. [in German].

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_25

РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ (1991-2021 ЖЖ.)

Айсауле Шакиева^{1*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*Автор-корреспондент
E-mail: aisaule_10@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада Ресей тарихнамасындағы ортағасырлық мемлекет Жошы Ұлысы тарихына байланысты еңбектерге тарихнамалық шолу жасалынған. Оның ішінде, Кеңес мемлекеті құлағаннан кейін ресейлік зерттеушілердің тақырыпқа қатысты еңбектеріндегі тұжырымдамалық өзгерістер мен жаңа көзқарастарға назар аударылды. Автор ғылыми еңбектерді талдай келе, қазіргі кезде Ресейде Жошы Ұлысы тарихын зерттеуі бойынша негізгі төрт бағытпен таныстырады. Осылайша, автор аталмыш тақырыпқа қатысты пікірлердің өзгеру динамикасы мен жаңа деректер мен ойлардың пайда болуын көрсетеді. Мақаланың негізгі дерек көздері осы кезеңде жарияланған еңбектер мен мақалалар болып табылады. Автор Жошы Ұлысы тарихын зерттеудегі бірегей парадигманы соңғы отыз жылдағы отандық зерттеушілердің еңбектерінен іздестіріп, қазіргі кездегі тақырыпты зерттеудің барысы мен дәрежесі айқындауға ұмтылады. Жұмыста Жошы Ұлысы тарихына қатысты жаңа теориялық идеялардың топтамасы Ресей зерттеушілерінің еңбектеріне талдау жасай келе суреттеледі. Оның ішінде, қазіргі ортағасыр тарихының зерттеу нысанындағы маңызды өзгерістерді қажет ететін тұстары, Жошы Ұлысына деген зерттеушілердің оң баға беруі байқалады. Мақалада автор тарихи фактілерді түсіндіруде формациялық көзқарастың орнына либералдық бағыт алған зерттеу жұмыстарына назар аударды.

Кілт сөздер: Жошы Ұлысы, ресей тарихнамасы, моңғол империясы, Золотоордынское обозрение, моңғол шапқыншылығы.

МРНТИ 03.20.00

**ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ УЛУСА ДЖУЧИ
В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (1991-2021 гг.)****Айсауле Шакиева^{1*}**¹Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан*Автор-корреспондент
E-mail: aisaule_10@mail.ru

Аннотация. В статье представлен историографический обзор трудов, связанных с историей средневекового государства Улуса Джучи в российской историографии. В том числе, после распада Советского государства внимание было уделено концептуальным изменениям и новым взглядам в работах российских исследователей по теме. Анализируя научные труды, автор знакомит с 4 основными направлениями по изучению истории Джучи улуса в России. Таким образом, автор показывает динамику изменения мнений по данной теме и появление новых данных и мыслей. Основными источниками статьи являются публикации и статьи, опубликованные в этот период. Автор ищет уникальную парадигму в изучении истории Улуса Джучи в трудах отечественных исследователей за последние тридцать лет и стремится определить ход и степень изучения современной темы. В работе описывается цикл новых теоретических идей, касающихся истории Улуса Джучи, с анализом трудов российских исследователей. В частности, отмечается положительная оценка исследователями «Улуса Джучи», требующего значительных изменений в форме изучения истории современного средневековья. В статье автор обратил внимание на исследовательские работы, которые вместо формационного подхода в трактовке исторических фактов взяли либеральное направление.

Ключевые слова: Улус Джучи, российская историография, Монгольская империя, Золотоордынское обозрение, монгольское нашествие.

IRSTI 03.20.00

**A STUDY OF THE HISTORY OF THE JOCHI ULUS IN RUSSIAN
HISTORIOGRAPHY (1991-2021)****Aisaule Shakieva^{1*}**¹Eurasian National university L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.*Corresponding author
E-mail: aisaule_10@mail.ru

Abstract. The article presents a historiographical review of works related to the history of the medieval state of Jochi ulus in Russian historiography. In particular, after the collapse of the Soviet state, attention was paid to conceptual changes and new views in the works of Russian researchers on the topic. Analyzing scientific works, the author introduces 4 main directions for the study of the history of the Juchi ulus in Russia at the present time. Thus, the author shows the dynamics of changing opinions on this topic and the emergence of new data and thoughts. The main sources of the article are publications and articles published during this period. The author is looking for a unique paradigm in the study of the history of the Jochi Ulus in the works of domestic researchers over the past thirty years and seeks to determine the course and degree of study of the modern topic. The work describes a cycle of new theoretical ideas concerning the history of Jochi ulus, with an analysis of the works of Russian researchers. In particular, there is a positive assessment by researchers of the "Ulus of Jochi", which requires significant changes in the form of studying the history of the modern Middle Ages. In the article, the author drew attention to research works that, instead of a formational approach in the interpretation of historical facts, took a liberal direction.

Key words: Jochi Ulus, Russian historiography, Mongol Empire, Golden Horde Review, Mongol invasion.

Кіріспе. Кеңес өкіметі ыдырағаннан кейін ортағасырдағы Жошы Ұлысы тарихына жаңаша баға беру қажет деген пікір ұстанушы зерттеушілердің саны артты. Осыған орай, көрші мемлекет Ресей тарихнамасында бірегей тарихи деректік база мен идеологиялық бейтарап еңбектер жарияланып келеді.

Бұл еңбектерде моңғолдардың жаулап алу жорықтарына сыни талдау жүргізе келе, объективті баға беру үрдісі байқалады.

Жошы Ұлысы кезеңіндегі Ресей тарихының қазіргі тарихнамасы шартты түрде географиялық фактормен тығыз байланысты төрт бағыттың болуымен ерекшеленеді. Бағыттарды атап өтсек, мәскеулік, петербурлық, қазандық және басқа аймақтық. Қазан бағытын көбіне ұлттық жағынан қарауға болады. Бүгінде Орда тақырыбының хронологиялық шегі орыс тарихында 1237 жылдан Киев Русіне моңғол шапқыншылығынан бастап, 1480 ж. ордалық үстемдікті жою уақытымен шектеледі. Негізгі тарихнамада зерттеу нышаны ретінде 1237-1480 жж. аралығындағы ордалық үстемдік кезеңі алынған.

Осы тұста, ресейлік зерттеушілер келесі мәселелердің жауабын табуға тырысты: билік құрылысы, Алтын Орда кезеңіндегі Киев Русінің мәдени ерекшелігі, орыс-ордалық қарым-қатынас. 2000-2020 жж. аралағындағы тарихнамаға талдау жасай келе, бұл кезең бойынша ғылыми еңбектің көптігі, сондай-ақ, бір мәселеге қатысты көзқарастың қарама-қайшылығы байқалатынын атап өтуге болады. Әрине, осы тақырып бойынша негізгі мәселелер тарихшылардың үлкен қызығушылықтарының бастамасы екені даусыз. Әсіресе, келесі мәселелер бойынша зерттеушілер арасында өзара түсініспеушіліктер туындап келеді. Мәселен, «басқыншылық (иго)» термині, Алтын Орданың хронологиялық шегі, Киев Русінің экономикасы, мәдениеті, орыс князьдарының титулдары, орталықтанған Мәскеу мемлекетінің құрылуына әсері.

Қазіргі таңда, Алтын Орда тақырыбы бойынша заманауи ресейлік тарихнамасының ерекшелігі ретінде зерттеушілердің арасында түрлі тұжырымдамалардың пайда болуымен түсіндіруге болады. Сонымен қатар, тарихшылар бұрынғы кеңестік мектептердің идеологиялық жүйесінде орын алған бағыттан алыстады. Тарихи фактілерді түсіндіруде формациялық көзқарастың орнына либералдық бағыт алған зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Осылайша, бұрынғы кеңес ғалымдарының жұмыстарын жоққа шығару байқалады.

Тұтастай алғанда біздің тақырыбымызға қатысты тарихи үдерістерді түсіндірудің жаңа схемаларын іздеу әрекеттері айтарлықтай сәтті деп танылуы керек, өйткені қазіргі кезеңде осы тақырып бойынша үлкен ғылыми ізденіс жүргізіп жүрген зерттеушілер жеткілікті. Кейбір тарихшылар әлі күнге дейін марксизмнің негіздеріне сүйенеді. Бірақ инновациялық тәсілдер де пайда болды, олар жаңа әдістемелік схемаларды зерттеуде көрініс тапты: палеографиялық зерттеулер, топырақтарды геофизикалық талдау, Орда дәуіріндегі климаттық жағдайлар мен ландшафттарды қайта құру, текстологиялық және сандық зерттеулер, т.б.

Материалдар мен әдістер. Мақала жазу барысында салыстырмалы-тарихи, хронологиялық тәсілдері қолданылды. Бірінші, салыстырмалы-тарихилық саралау қарастырылып отырған мәселені Ресей тарихнамасындағы ерекшелікті анықтауға, зерттеу заңдылықтарын саралауға, пікір өрісінің кеңеюіне мүмкіндік береді. Аталған методологиялық тәсіл мақаланың маңыздылығын, қарастырылған еңбектердің мазмұнының жазылу ерекшелігін барынша дұрыс талдауға мүмкіндік береді. Екінші, хронологиялық тәсілді пайдалану арқылы Жошы Ұлысы тарихын зерттеуде кезеңдік тарихнамалық білімді терең жинақтауға мүмкіндік туғызады. Тарихи дәуірдің өзіндік ерекшелігін ескере отырып, жаңсақ тұжырымдардан алшақ болуға жол ашады.

Талқылау. Ресей тарихнамасында Жошы Ұлысы тарихын зерттеуге арналған ғылыми еңбектер мен мақалалар жеткілікті. Осы жылдары аталмыш тақырыпта жаңа көзқарасты еңбектер жарияланды. Негізгі Ресей тарихнамасында Жошы Ұлысының тарихы үш негізгі кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші кезең, 1990-2000 жылдары аралығында кеңестік тарихнамадан алшақтап, Жошы Ұлысы тарихына деген көзқарасты өзгертуге тырысты. Аталмыш кезең бойынша елеулі еңбек еткен тарихшылардың қатарында В.В. Трепавлов (Трепавлов, 1993), А.А. Горский (Горский, 2001), Э.С. Кульпин (Кульпин, 2001), В.А. Кучкин (Кучкин, 2001) және т.б. Негізінен, аталған тарихшылардың жұмыстарында кеңестік тарихнамалық тұжырымдамалардан қатты алшақтамағаны байқалады. Әсіресе, оны моңғол-татар басқыншылығының Киев Русіне экономикалық, мәдени, саяси-әлеуметтік әсеріне баға беруде айқын көрінеді.

Екінші кезең, 2000-2015 жылдары аралығында Ресей тарихнамасында Жошы Ұлысы тарихын зерттеуде негізгі бағыттары айқындалды. Алтын Орда өркениетін зерттеу орталығының ашылуымен осы тақырыпқа зерттеушілердің тарапынан қызығушылық артты. Осы кезеңнің көрнекті тарихшылар қатарынан М.Усманов (Усманов, 2002), В.П. Костюков (Костюков, 2010), Р.Ю. Почакаев (Почакаев, 2009), И. Миргалеев (Миргалеев, 2003) және т.б. Аталған тарихшылар Жошы Ұлысы тарихына оң баға бере отырып, жаңа дерек көздерімен толықтырды. Бұрын кеңестік методологиядан бас тартып отыра, тарихшыларға әлеуметтік-саяси институттар, княздық билік, ішкі саясат, сауда, мәдениет және т.б. тақырыптарға қатысты еркін түрде пікірлер білдіру байқалады. Аталған тарихшылардың еңбектерінде жаңа көзқарастар легі көрінеді. Мәселен, тарихшылар моңғол-татар басқыншылығын теріс құбылыс ретінде қабылдаудан бас тартты.

Үшінші кезең, 2015-2021 жылдары Жошы Ұлысы тарихын зерттеуде оның маңыздылығына назар аударылып, Ресей тарихшылары тарапынан жаңа жұмыстардың жариялануына алып келді. Осы кезеңде «Алтын Орда зерттеушілерінің халықаралық қауымдастығы» құрылу оқиғасымен, бұл тақырып мемлекеттік деңгейге көтерілгенін байқауға болады. Бұл кезеңде осы тақырыппен айналысатын тарихшылардың қатарында Черникова Т.В. (Черникова, 2012), Илюшин А.М. (Илюшин, 2016), Рудаков В.Н. (Рудаков, 2017), Фроянов И.Я. (Фроянов, 2020) және т.б. Осы тарихшылардың көп бөлігі «басқыншылық» ықпалын шектен тыс асырмай, басқа экономикалық, саяси, мәдени өзгерістерге моңғол дәуіріне дейін кезең әсер етті деседі.

Нәтижелер. Кеңес Одағы құлағаннан кейін Ресейде Жошы Ұлысының тарихына деген жаңа көзқарастар мен тұжырымдамалар пайда бола бастады.

Қазіргі кезде Жошы Ұлысы тақырыбында мәскеулік бағыт тұсынан айналысатын зерттеушілер жеткілікті, соның ішінде А.А. Горский, В.В. Трепавлов, В.А. Кучкин және т.б. Осы тұста 2000 жылдары Ресейде Жошы Ұлысының тарихнамасына жаңа бетбұрыс уақыты басталды. Бұрынғы кеңестік методологиядан алшақтап, Жошы Ұлысы тарихы зерттелуінде басты бағыттары айқындалды.

Ресейдің ортағасыр тарихы бойынша танымал ғалымы В.В. Трепавлов моңғол дәуірі тақырыбына қатысты бірнеше еңбектер жариялай бастады. В.В. Трепавлов өзінің көптеген монографиялары мен мақалаларында ордалық институттардың Киев Русіне әсері мәселелеріне тоқталды (Трепавлов, 1993), (Трепавлов, 2001), (Трепавлов, 2010), (Трепавлов, 2015). Алдымен, 1993 жылы «Государственный строй монгольской империи XIII в.» еңбегін атауға болады. Бұл еңбек XIII ғ. Моңғол мемлекеттілігінің дәстүрлі элементін зерттеуге арналған, соның ішінде ерте ортағасырдағы әкімшілік құрылысына назар аударып жазылған. Яғни, Моңғол империясының мемлекеттік құрылысы зерттеудің негізі болып табылады. В. Трепавловтың кейбір қорытындылары ғылымда қалыптасқан тұжырымдардан алшақ болуы мүмкін. Кейінгі уақыттарда жарияланған жұмыстарының бірі де моңғол мемлекеттілігінің дәстүрлі тұстарын зерттеуге, соның ішінде ерте ортағасырға жататын әкімшілік құрылым түрлеріне арналған. Автор еңбекті жазу барысында қытай, араб, парсы, армян, орыс деректерін пайдаланады. Монографияда көшпелі өмірдің тек дәстүрлі тұстарына ерекше назар аударып жазылған. Моңғол империясына тиесілі кейбір ішкі қыры назардан тыс қалып қойды.

2000 жылы В.А. Кучкинның орыс мәдениетіне деген моңғол-татарының ықпалына қатысты мақаласы жарияланды (Кучкин, 2000). Тарихшы ең алдымен, орыс мәдениетінде географиялық кеңістіктің өзгеру мәселесін қарастырды. В.А. Кучкинның пікірінше, шапқыншылық салдарынан ортағасырлық орыс мәдениеті дамуы мүмкін территориялық аймақ кішірейіп, кейін ертесалавян халықтары батыс, солтүстік, солтүстік-шығыс бөліктерге көшуге мәжбүр болды.

2001 жылы тарихшы А.А. Горский «Москва и Орда» атты монографиясында Жошы Ұлысы тақырыбына қатысты даулы мәселелердің басын ашуға тырысты. Монографияда А.А. Горский «царь» терминінің шығу тарихымен, оның пайдалану эволюциясына қатысты жазба деректерге талдау жүргізді (Горский, 2001: 14). А.А. Горский, В.В. Трепавлов сияқты Жошы Ұлысының Руське ықпалының бірегей оң не теріс көзқарасты жоқ деп санайды. Мәселеге ордалық тұстан қарасақ, «орыс жерлерімен билеу жүйесі» жағынан қарап, ал Киев Русі жағынан қарағанда «орыс жерлерінің тәуелділік жүйесі» тұсынан назар аудару қажет. Тарихшы, татар-моңғолдарға орыс жерлерінің бірігуіне септігі тигізді деген пікірмен келіспейді, себебі мемлекетке орталықтану жүйесі XIV ғ. соңында бастау алды.

Философ және тарихшы-шығыстанушы Э.С. Кульпин, Ресейдегі әлеуметтік тарих мектебінің қалаушысы, татар-моңғол тақырыбына байланысты жаңаша көзқарастар білдірді (Кульпин, 2001). Айта кету керек, Э.С. Кульпин Киев Русіне моңғол шапқыншылығының экологиялық-әлеуметтік салдарына жаңаша түрғыдан қарап, объективті түрде баға беруге тырысты. Осы пікірлердің жоғары гипотикалық дәрежеде екенін біле тұра, Жошы Ұлысы тақырыбына қатысты жаңаша пікірлермен бөлісті. Осылайша, 1990-2000 жылдары жарияланған тарихшылардың жұмыстары бұрынғы Кеңес өкіметінің идеологиялық тұжырымдамасынан алшақтап, жаңа тарихи тұжырымдамалардың пайда болуымен сипатталады. Бұл Алтын Орда тарихына объективті баға беру жолындағы алғашқы қадамдардың бірі.

2003 жылы Татарстан Республикасы Ғылым академиясы Тарих институтының Ғылыми кеңесінің шешімімен (2003 ж. 3 сәуірдегі №1 хаттама) Алтын Орда өркениетін зерттеу орталығы құрылу оқиғасымен байланыстыру қажет. Жетекшісі тарих ғылымдарының кандидаты И.М. Миргалеев болып тағайындалды. Бұл табысты бастаманы Алтын Орда тарихын зерттеу саласындағы мамандар зор үмітпен қабылдады. Өкінішке орай, Жошы Ұлысы тарихына қатысты мифтер тек мектеп және университет тарихы оқулықтарында ғана емес, сонымен бірге кейбір тарихшылардың санасында да басым деген пікірді ұстанады. Ресейде Алтын Орда орыс тарихының бір бөлігі ретінде қабылданады деп айтуға болмайды, тіпті ресейлік зерттеушілер Алтын Орда тақырыбында ең көп ұсынылғанына қарамастан олай санамайды. Сондықтан бұл түрғыда Қазан тарихшыларының ұстанымы маңызды. Алтын Орда өркениетін зерттеу орталығының мүшелері үшін Алтын Орда-түркі-татар мемлекеті, оның ұлттық және мемлекеттік тарихының негізгі кезеңі, постордалық татар хандықтарының басты ізашары ретінде қарастырады.

2008 жылы Жошы Ұлысы тарихы Шығыс Еуропа мен Орталық Азияның көшпелі мен отырықшы қоғамындағы алар орны, моңғолдар бекіткен ұлыстық жүйенің дамуы, жерге деген заңнамалық құқығының қалыптасу тарихы сияқты мәселелерді Ю.Е. Варваровскийдың монографиялық жұмысынан көруге болады. Мәселен, алдыңғы зерттеушілердің тек «Алтын Орда» деп аталатын мемлекеттің батыс бөлігін зерттеп, шығыс бөлігін жабық саяси жүйе ретінде қарастырды. Ю.Е. Варваровскийдың пікірінше, мұндай біржақты көзқарас Жошы Ұлысының құлау тақырыбын толықтай қарастыруға кедергі келтіреді (Варваровский, 2008:25). Ортағасырлық шығыс авторлардың еңбектерін қарастыра, мемлекеттің атауы құрылғаннан бастап династиялық жүйеге сай аталып келді. Жошы Ұлысының құлауына мемлекеттің құрамына кіретін ұлыстардың арасындағы экономикалық бірліктің болмауы әсерін тигізді деген тұжырымға келді.

Татар зерттеушілері тарапынан бұл тақырыптың ұлттық деңгейде маңыздылығы болғандықтан, Жошы Ұлысы тақырыбына арналған ғылыми еңбектер жарияланып келеді. 2009 жылы «История Татар с древнейших времен в семи томах» еңбегінде арнаулы түрде Жошы Ұлысы (Алтын Орда) бөлімі жазылды (Усманов, Хакимов, 2009). «История Татар с древнейших времен» - алғашқы академиялық жұмыстардың бірі, хронологиялық шегі б.з.д. 3 мыңжылдықтан бастап татар тарихын баяндайды. Жаңа тарихи татар тұжырымдамасының қалыптасуында бұрынғы кеңестік кезеңде орын алған пікірден бас тарту, татар тарихын түркі өркениеті тұрғысынан қарастыру байқалады. Жеті томнан тұратын «История татар с древнейших времен» Татарстан ғылым академиясының Тарих институты атынан шыққанымен, бұл жинақты жазуда Татарстан, Ресей және шет ел зерттеушілері көмегін тигізді. Аталған жинаққа Қазан, Мәскеу қалаларында өткізілген конференциядағы мәліметтер енгізілді. Бұл ғылыми жинақтың жазылудағы мақсаты ретінде, кеңестік идеологиялық саясат кезінде қалыптасқан Алтын Орда тарихына көзқарастың объективті нұсқасын жариялау болып табылды. Өткен ғасырдың кеңестік билік жылдары зерттеушілер Алтын Ордаға «артта қалған көшпелі мемлекет» деген баға беру үрдісі байқалғандықтан, Р. Хакимов, М. Усманов сияқты зерттеушілердің бастамасымен «Алтын Орда» тарихын зерттеу жаңаша деңгейге көтеріліп келеді. Аталған еңбектің құрастырушылары «Алтын Орда» тарихына қатысты біркелкі, әрі объективті бағаның жоқтығына Орталық Комитеттің 1944 жылы 9 тамызда жарияланған қаулы себеп болды деп түсіндіреді. Кеңестік кезеңдегі тарихнамалық саясаттың салдарынан, барлық зерттеушілердің еңбектері қатаң бақылауға алынды.

Белгілі тарихшы Р.Ю. Почекаевтың жұмысы Жошы ұлысының саяси тарихына қарастыра, ерекше сол қанат мәселесін зерттеуге арналады. Еңбектің әрбір тарауы Алтын Орда билеушілерінің өмір баянына арналған, сондай-ақ мемлекеттің құлдаруына әкелген маңызды тарихи оқиғалармен бөліседі. Автордың пікірінше, орда хандарының өмірі мен қызметі тарихын талдау арқылы тек Алтын Орда мемлекетінің ғана емес, қазіргі заманғы мемлекеттердің ашылмаған тұстарын білуге көмегін тигізеді (Почекаев, 2009). Тарихшы Р.Ю. Почекаев орыс-ордалық қатынасты б.з.д. VI-II ғғ. республикалық кезеңде өмір сүрген ежелгі Рим мен италиялық қауыммен өзара салыстырды.

2010 жылы Батыс Сібір территориясындағы Алтын Орда мемлекетінің ірі ұлыстарының бірі Шайбан ұлысы арналған В.П. Костюковтың «Улус Шибана Золотой Орды в XIII–XIV вв.» еңбегі жарияланады. 4 бөлімнен тұратын «Улус Шибана Золотой Орды в XIII–XIV вв.» атты еңбегінде архив деректерін пайдалана отырып, жерлеу дәстүрі, ескерткіштері мен Шайбан ұлысына арналған жазба деректері бойынша жазылады (Костюков, 2010). Бұл еңбекте автор археологиялық және тарихи деректерге талдау жасады. Бірінші бөлімінде жерлеу орындарында талдау, әрі есеп жұмыстары бойынша жазылды. Алтын Орда дәуіріне сәйкес Шибан Ұлысының аумағындағы барлық жерлеу орындары қарастырылды. Автор аталған аумақтағы халықтың этномәдени құрамын қалпына келтірді.

2010 жылы В. Трепавлов Жошы Ұлысы тақырыбында «Золотая Орда в XIV столетии» атты кезекті танымал ғылыми еңбегін жариялады (Трепавлов, 2010). Атақты ресейлік шығыстанушының кітабы Куликово шайқасы қарсаңында XIV ғасырда, Алтын Орданың әлеуметтік құрылымы мен экономикалық құрылымының ерекшеліктеріне, саяси тарихтағы басты белестерге арналған. Автор татар тайпалары басшыларының саяси сахнаға қалай шыға бастағанын көрсетті, бірте-бірте Шыңғыс хан ұрпақтарының билеуші әулетін кері шегіндірді. Бұл көшбасшылардың бірі - атақты Мамай болды, оның табысты қызметі мен құлатылуы да суреттелген. В. Трепавловтың бұл еңбегі көпшілік оқырмандар үшін Алтын Орда ортағасырдағы моңғол-татар басқыншылығы ауыр кезеңі есебінде белгілі, сол пікірден арыла отырып, жаңа тарихи мәліметтермен толықтыра жазылды.

2013 жылдан бастап Татарстанда жылына төрт рет «Золотоордынское обозрение» ғылыми журналы шыға бастады. Журнал Алтын Орда мен татар хандықтарының тарихы саласындағы ғылыми зерттеулерді жоғары халықаралық деңгейде жандандыруды мақсат етеді. «Золотоордынское обозрение» журнал беттерінде Алтын Орда мен татар хандықтарының тарихын зерттеудің барлық салаларын қамтитын нақты тарихи, тарихнамалық және деректану сипатындағы ғылыми жарияланымдар көрсетілген. Сонымен бірге журнал Алтын Орда мен татар хандықтарының тарихы «Алтын Орда өркениетінің» біртұтас әлемі ретінде қарастырылатын ғылыми тұжырымдамадан шығады.

Жошы Ұлысы тақырыбы аясында алғашқылардың бірі болып «Золотоордынское обозрение» журналына мақала жазушылардың бірі ретінде Рафаиль Сибгатович Хакимовты айтуға болады. 2013 жылы «Долгое средневековье Золотой Орды» (Хакимов, 2013) тақырыбында мақала жарияланды. Мақалада татарлардың, Ресейдің және Шығыс Еуропаның тарихын түсіну үшін Алтын Орда тақырыптарын зерттеудің маңыздылығы атап өтілген. Алтын Орда, сондай-ақ жалпы татар факторы орыс тарихындағы кездейсоқ эпизод ретінде қарастырылмайды. Рафаиль Хакимовтың пікірінше, «Алтын Орда тақырыбы татарлардың қалыптасуын түсіну үшін ғана емес, сонымен қатар Ресей, Орталық Азия және Шығыс Еуропа тарихтарын зерттеу үшін де іргелі болып табылады. Алтын Орданың еуропалық істерге ықпалы тек жаулап алулар кезінде ғана емес, сонымен қатар сауда-саттық, мәдени құндылықтар алмасу арқылы да болды» (Хакимов, 2013). Сонымен қатар, Р.С. Хакимовтың айтуынша, «бүгінде біз Алтын Ордалық дәстүрлердің реформаторы ғана емес, мұрагері де болып саналамыз» (Хакимов, 2013:18).

2013 жылы келесі белгілі Ресей тарихшысы Р.Ю. Почекаев «Религиозные факторы легитимации власти в Золотой Орде и позднесредневековых тюрко-монгольских государствах XV-XVIII вв.» тақырыбында мақала «Золотоордынское обозрение» журналына жарияланды (Почекаев, 2013). Бұл мақала «Дала империяларының», соның ішінде Юань империясы, Ирандағы Ильхан мемлекеті, Шағатай ұлысы, Алтын Орда мемлекеттерінен құлауынан кейін қалыптасқан кейінгі ортағасырдағы Шыңғысхан ұрпақтарының мемлекеттерінің билікті заңдастыру дәстүрлерін талдауға арналған.

2014 жылы В.Н. Рудаковтың «Монголы-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV в.» еңбегі жарыққа шықты (Рудаков, 2014). Бұл еңбекте автор Киев Русі мен Алтын Орда қарым-қатынасы барынша нақтыланып, дереккөздерімен көмегімен дәлелді түрде жазылған. Автор еңбекте ежелгі славян халықтарының ордалық ықпалға түсуі, шапқыншылық нәтижелері, орыс жерлерінің ордалық хандарға тәуелділігі, ордалық ықпалдан босап шығу сияқты жағдайларды түсіндіруге тырысты. В.Н. Рудаковтың қорытындылары тек ғылыми негізге ие. Тарихшы XIII–XV ғғ. ерте орыс әдебиетіндегі деректерге мәтіндік талдау жасап, ордалық ықпалға жергілікті халықтың қабылдауын анықтай алды. Ресей тарихнамасында бұл кітап Киев Русі қоғамында моңғол-татарларға көзқарасының ерекшелігін айқындауға мүмкіндік берген, оны автор сол кезеңнің еңбектерінің көмегімен жүзеге асырды. Сонымен қатар, ордалық билікке тәуелділік кезінде Киев Русінің билік басындағы адамдарының әрекеттеріне баға беру байқалады. В.Н. Рудаковтың еңбегінде жасалған қорытындыларға ортағасырлық хроникалық әңгімелерді талдау арқылы жетті. Замануи дерекнамалық талдау ең алдымен мәтінге герменевтикалық талдауды негізге ала отырып, объективті түрде шынайы тарихи оқиғаны мифологиялық түсініктен айыруға мүмкіндік береді, бұны біз В.Н. Рудаковтың «Монголы-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV в.» жұмысынан көрдік.

Миргалеев Ильнур Мидхатович - тарих ғылымдарының кандидаты, Алтын Орда және М.А. Усманов атындағы татар хандығы зерттеу орталығының басшысы. Ғылыми зерттеу қызығушылығы орта ғасырлардағы татар халқының қоғамдық-саяси тарихы, дереккөздері мен тарихнамасы, Алтын Орда мен Татар хандықтарының саяси тарихы мен деректанулық, ортағасырлық түркі және османдық тарихи еңбектерімен байланысты. Ильнур Миргалеев Алтын Орда тарихына қатысты жазылған біршама еңбектер мен мақалалардың авторы. Соның ішінде, «Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана», «Войны Токтамыш-хана с Аксак Тимуром», «Золотая Орда в истории» және т.б. (Миргалеев, 2003), (Миргалеев, 2016). Осы жылы М. Миргалеевтың «История Золотой Орды в трудах А.Н. Курата» атты мақаласында Алтын Орда тарихына қатысты баға мен А.Н. Кураттың еңбектеріндегі ортағасырлық мемлекетке деген көзқарасы жайлы мәлімет берілген (Миргалеев, 2014). И.М. Миргалеев жұмыстарында Алтын Орда тақырыбына қатысты өзекті мәселелердің жауабын ортағасырлық деректерге тарихи талдау жасау арқылы іздейді.

2014 жылы Дамир Исхаковтың «Золотоордынская этнология татар: 1. Эпический и исторический «Золотой трон» («Алтын Тәхет») атты мақаласы аталған журналда жарыққа шықты. Осы мақаланың авторы Жошы ұлысына және XV-XVI ғасырларда оның аумағында құрылған кейінгі түркі-татар мемлекеттеріне тән ерекше тақтың тарихи бастауларын анықтауға тырысады (Исхаков, 2014). Бұл құбылыс түркі-татар (эпикалық шығармалар, шежірелер, тарихи шығармалар) және кейбір орыс деректерінде жазылған. Автордың тарихи деректерге жасаған шолуы XVI-XVIII ғғ. түркі-татар дәстүрі бойынша «алтын тақ» («Алтын Тәхет») Алтын Ордада және кейінгі постордтық саяси кеңістікте билеуші (хан, патша) отырған орынды бейнелегенін көрсетеді. Қолда бар тарихи материалды егжей-тегжейлі талдау нәтижесінде осы мақаланың авторы жиі айтылатын «алтын тақ» тек Жошы Ұлысында ғана емес, бүкіл моңғол империясында болғанын анықтады.

2015 жылға дейін «Алтын Орда өркениетінің зерттеу орталығының» ғылыми аясы кеңейіп, Жошы Ұлысы тақырыбымен айналысатын қызметкерлердің қатары көбейді. Ғылыми зерттеу орталығының қызметкерлері Алтын Орда тақырыбының өзекті мәселелерін зерттеумен айналысады. 2015 жылдан бастап «М.А. Усманов атындағы Алтын Орда мен Татар хандықтарын зерттеу орталығы» аталады.

Сондықтан бұл түрғыда Татарстан тарихшыларының ұстанымы ерекше маңызды. Ең маңызды жұмыс бағыттары:

1) Татарстанда Алтын Орда халықаралық форумын екі жылда бір рет ұйымдастырыла бастады. Форум көптен бері осы мәселе бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын үйлестіретін негізгі алаңға айналды. Сонымен қатар, форумның маңызды мақсаттарының бірі – Алтын Орда өркениетінің тарихын кеңінен насихаттауға және Алтын Орда тарихына қатысты аңыз-эпсаналармен күресуге елеулі ғылыми үлес қосу. Форумдардың негізгі тақырыптары Алтын Орда мен Татар хандықтарының тарихын деректанулық зерттеу болып табылады.

Алғаш рет 2009 жылы 17 наурызда «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды (XIII–XV вв.)» тақырыбында I-ші Алтын Ордалық форум өткізілді. Форумда оқылған баяндамалар мен дөңгелек үстелдердің қорытындылары тарихи мәселелер мен оларды шешуді талап ететін мәселелердің орасан зор мүмкіндігін ашты. Алтын Орда мәселесімен айналысатын ғалымдар арасындағы байланысты нығайту мен кеңейтудің мақсатқа сай екендігімен қатар, Алтын Орда тарихына қатысты объективті мәліметтерді қазіргі оқу әдебиетіне енгізу, сондай-ақ арнайы бағдарламалардың қажет екендігі туралы ойлар ортаға салынды. Осылайша форум өзінің ғылыми жұмысын 2011, 2013, 2015 жылдары көктем мезгілінде жүзеге асырды. Аталған іс-шараға Ұлыбритания, Венгрия, Сербия, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей және Украина өкілдері қатысқандықтан халықаралық деңгейге көтерілді. Нәтижесінде осы ғылыми шараның арқасында SCOPUS, Web of Science, Ulrichs және т.б жетекші халықаралық мәліметтер қорларына кейіннен енген жоғары рейтингті журналды шығаруды ұйымдастыруға мүмкіндік туды.

2) Электронды және баспа түрінде шығарылатын мамандандырылған мерзімді басылымдарды жүргізу және шығару жұмысы жолға қойылды. Орталық 2018 жылға дейін «Золотоордынская цивилизация» және «Нумизматика Золотой Орды» ғылыми жылнамаларын шығарды. Аталған екі журнал Алтын Орда тарихын кең ауқымда зертеуге арналған мерзімді басылым болып табылады. Жинақ беттерінде келесі мәселелерді талқыланды: Алтын Орданы ерекше өркениет ретінде сипаттауға бола ма, Алтын Орда қоғамының «өркениеттері» қалай көрінді? «Алтын Орда өркениетіне» тән белгілерді анықтау мүмкін бе және Алтын Ордада арнайы мәдени код болды ма? Алтын Орда өркениетінің басқа қазіргі өркениеттерден айырмашылығы неде? 2008 жылы 27 ақпанда Қазан қаласында өткен «Алтын Орда тарихын зерттеудегі өркениеттік көзқарас мәселесіне» атты дөңгелек үстелге қатысушылардың ұсыныстарын ескере отырып, жинақты шығаруды бастау туралы шешім қабылданды. Осы мақсатта осы саланың жетекші мамандарынан құралған редакциялық алқа ұйымдастырылды. Солардың ішінде: М.А. Усманов, Д.М. Исхаков, Иштван Вашари, Р.Г. Фахрутдинов, М.И. Ахметзянов, Е.С. Кульпин-Губайдуллин, Г.Ф. Валеева-Сулейманова, В.А. Иванов, Юлай Шамилоғлы, М.Г. Крамаровский, А.Г. Мухамадиев, И.Л. Измайлов, Г.В. Владимиров, А.А. Бұрханов, Ильяс Камалов – Алтын Орданың археологиясы, өнері және тарихының көрнекті мамандары.

Қазіргі уақытта олардың шығарылымдары ғылыми жұмыстардың барлық кешенін тоқсан сайынғы «Золотоордынское обозрение» журналына (Ресей Жоғары аттестациялық комиссия тізіміне енгізілген) шоғырландыру туралы шешімге байланысты тоқтатылды, олар 2016 жылы хат алмасуды растады. Scopus ақпараттық жүйесінің халықаралық стандарттары мен критерийлеріне сәйкес мерзімді басылым және 2017 жылы Web of Science жүйесіне енгізілді. Журналдың нөмірінде 2013 жылдан бері шығатын жиырмадан астам нөмір бар. Соңғы бірнеше жыл ішінде Орталықта отандық және шетелдік жиырмадан астам монография жарық көрді.

3) Дереккөздерді зерттеу және жариялау («Алтын Орда тарихының дереккөздері» сериясы және «Язма Мирас. Жазба мұра. Мәтіндік мұра») қолға алынды. Алтын Орда мен Татарды зерттеу орталығы атындағы хандықтар М.А. Усманов, дереккөздерді зерттеу бойынша үлкен жұмыс жүргізілуде. Хафиз Абрудың «Заил-и Джами ат-таварих-и Рашиди», Абдулгаффар Крымидің «Умдет әл-Ахбар», Әбу Бәкір Қаландар Румидің «Каландар-наме») Өтемиша-хаджи, «Шуаб-и» сияқты еңбектері Рашид ад-диннің «Панжган», Махмуд әл-Булгаридің «Нахдж әл-Фарadis» және татар-моңғолдар туралы латынның көп томдық антологиясы жарық көруде. Орталық қызметкерлері араб тілін, парсы, түркі, орыс, османлы және латын дереккөздерін оқиды.

2015 жылы «Степные империи Евразии. Монголы и татары» еңбегі жарияланды (Трепавлов, 2015). Кітапта әйгілі тарихшының мамандардың мойындауына ие болған үш туындысы жинақталып, өзіндік трилогияны құрайды. Ол ортағасырлық далалық державалар тарихының әр түрлі аспектілерін зерттейді. Бірінші бөлім XIII ғасырдағы Моңғол империясына, екінші бөлім XIV ғасырдағы Алтын Ордаға арналған. және соңғы - 15 ғасырдағы Үлкен Ордаға. Қарастырылып отырған мемлекеттердің әрқайсысы алдыңғы мемлекеттердің мұрагері бола отырып, еуразиялық кеңістікте және Ресей тарихында ерекше рөл атқарды. 2021 жылы «Евразии в эстафете империй. От Золотой Орды к Российскому государству» еңбегі жарияланды. Соңғы бір жарым мыңжылдықта Еуразия халықтары тарихи тағдырлардың еркімен сол немесе басқа империяның (патшалықтың, хандықтың, князьдіктің) азаматтығына тап болды. Бір-бірінің

орнын басқан мемлекеттік құрылымдар кең байтақ аумақтардың әр алуан тұрғындарына үстемдік ету эстафетасын бір-біріне берді. Алдымен бұл түркі және моңғол халықтары құрған қуатты державалар еді, содан кейін Еуразияда ресейлік мемлекеттіліктің уақыты келді. Көптеген империялар дамудың шыңынан сүрінбей өтіп, ақыр соңында барлық осындай формациялардың тағдырын қайталады: уақыт өте келе олар ыдырап, «мүрагер» күйлерге жол берді. Кітапқа орналастырылған мақалалар, авторлық ұжымдық монографиялар мен сұхбаттар тараулары осы эстафетаның негізгі үш кезеңінің кейбір аспектілерін көрсетеді: 13-15 ғасырдың басында Алтын Орданың болуы; 15-17 ғасырларда бірнеше түркі политиктерінің дамуы; 16-19 ғасырларда жекелеген халықтардың Ресей мемлекетінің құрамында болуы. Орыс тарихына қызығушылық танытқандардың барлығына қызықты ғылыми еңбек болып табылады (Трепавлов, 2015:95). Зерттеуші В.Трепавловтың Жошы Ұлысы тарихын зерттеуде үлкен жұмыстар атқарылуда.

«Золотоордынское Обозрение» журналында 2015-2021 жылдар аралығында келесі бағыттағы мақалалар жарияланып келеді:

1. «Алтын Орда өркениеті мен постордалық кеңістік» тақырыбында келесі авторлардың мақалаларын атауға болады. Мәселен, Р.С. Хакимовтың «К вопросу о номадической культуре в Золотой Орде (Хакимов, 2015), Б.В. Черкастың «Город Золотой Орды (Улусы западное Дона). К вопросу о появлении и локализации» (Черкас, 2016), Л.В. Воротынцевтың «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») в системе международной торговли XIII–XV вв.» (Воротынцев, 2019) атты мақалалары жарияланды. Аталған мақалаларда Алтын Орда өркениетінің даму кезеңі, олардың экономикалық, әлеуметтік, транзитті сауда жолдарының ерекшеліктері сияқты мәселелерге тоқталған. Ғылыми мақалалардың жаңашылдығы – Алтын Ордадағы көшпелі мәдениеттің көшпелі және отырықшы халықтың біртұтас мемлекетке қосылуына байланысты өзіндік ерекшеліктерін атауға болады.

2. «Шыңғыс мемлекеттерінің тарихы» тақырыбында келесі авторлардың мақалаларын атауға болады: Дмитрий Васильев пен Владимир Ивановтың «Метаморфозы истории Золотой Орды в XXI веке» (Васильев, Иванов, 2015), Р. Хауталаның «От Бату до Джанибека: военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией» (Хаутала, 2016), В.В. Тишинның «Еще раз о содержании термина Орда и категориях «Золотая Орда», «Белая Орда», «Синяя Орда» (Тишин, 2019) және т.б. Аталған мақалаларда авторлар ортағасырлық орыс шежірелерін талдай отырып, Алтын Орда тақырыбына қатысты қызықты мәліметтерді ғылыми негізге алды.

3. «Ортағасырлық түркі-татар тарихына қазіргі тарихи көзқарастар» тақырыбында келесі авторлардың мақалаларын атауға болады: А.А. Непомнящийдың «Начало научного этапа разработки источников по истории Крымского Ханства: В.Д. Смирнов» (Непомнящий, 2015), Т.И. Султановтың «К историографии этнополитической истории улусов Джучи и Чагатая» (Султанов, 2017), В.А. Ивановтың «Кочевники Золотой Орды в восприятии современных историков» (Иванов, 2018) және т.б. Аталған мақалалар соңғы жылдардағы зерттеу жұмыстарын қарастыра келе, дерек көздерінің көмегімен Алтын Орда дәуірінің этносаяси дамуының негізгі кезеңдеріне талдау жасалды. Осы тақырыпты жазушы авторлар шығыстану классиктерінің және Еуразияның этникалық тарихының көптеген конструкциялары дереккөздерді жан-жақты зерттеуге негізделгенімен, болжамдық сипатқа ие, бұл осы бағыттағы зерттеулерді жалғастыруды қажет етеді деп санайды. Жоғарыда қарастырылған авторлардың пікірінше, Алтын Орда тарихының Ресей тарихнамасында кереғар жағдай қалыптасты. Осы тақырыппен тарихшылар да, археологтар да зерттейді, бірақ оны әртүрлі әдістермен және әртүрлі көздерден зерттейді. Алынған нәтижелер мен олардың негізінде жасалған тұжырымдардың өзара байланысының жоқтығы тарихи-археологиялық зерттеулерде Алтын Орданың тарихи құбылыс ретіндегі бір-біріне қайшы келетіндігіне әкеледі. Бұл, әсіресе, Дешті Қыпшақ көшпелілеріне арналған басылымдарда айқын көрінеді, олар біріншіден, Еуразиядағы моңғол жаулауының алғашқы нысандарының біріне айналды, екіншіден, олар да Алтын Орданың негізгі халқына айналды.

2019 жылы А.А. Горскийдың «Русское средневековое общество» атты тарихи терминологиялық анықтамалық кітап жарияланды (Горский, 2019). Еңбекте әлеуметтік құрылыс мәселесіне тікелей қатысы бар ортағасырлық орыс терминдері жайлы мақалалар жинақталынды. Олардың арасында халықтың әлеуметтік топтары мен санаттары, жер учаскелерінің атаулары бар, аумақтық бірліктер, билеушілердің атаулары сияқты мәселелерге қатысты терминдер кездестіруге болады.

Соның ішінде, 2020 жылы 19 қарашада «Алтын Орда зерттеушілерінің халықаралық қауымдастығы» құрылды. Қауымдастықтың негізгі мақсаты – ордату, түркі-татар мемлекеттерінің тарихы саласындағы ғылыми зерттеулерді үйлестіру, іс-шаралар өткізу, осы бағыттағы зерттеулердің нәтижелерін насихаттау және ұсыну. Қауымдастықтың төрағасы болып тарих ғылымдарының докторы Трепавлов Вадим Винсерович бірауыздан сайланды.

Қауымдастықтың үйлестіру кеңесіне т.ғ.к. Миргалеев Илнур Мидхатович тағайындалды. Кеңес басшысының орынбасары т.ғ.к. Аксанов Анвар Васильевич, хатшы т.ғ.к. Галимов Теймур Рустемович бекітілді. Шетелдік филиалдардың қауымдастығын құру және олардың басқару органдарының құрамын

анықтау туралы шешім қабылданды. Соның ішінде, Еуропалық (жетекшісі – PhD докторы Александр Узелатс, хатшы – PhD докторы Роман Хаутала), Қазақстан (жетекшісі – тарих ғылымдарының докторы Әшірбек Муминов, хатшы – тарих ғылымдарының докторы Айболат Кушқумбаев) және түрік комитеттері (жетекшісі – профессор, доктор Ильяс Кемалоглу, хатшы – PhD докторы Динчер Коч). Құрылтай жиналысының хаттамасына сәйкес бақылау комиссиясының құрамы да сайланды, оның құрамына Сайфетдинова Эльмира Гаделзянова (т.ғ.к), Беляков Андрей Васильевич (тарих ғылымдарының докторы), Александр Николов (PhD) кірді.

2021 жылы «Золотоордынское наследие: посвященный 700-летию со дня рождения средневекового татарского поэта Сейфа Сарай» халықаралық-ғылыми конференциясына өткізілді. Конференция Zoom платформасы арқылы байланыстармен өтті, соның арқасында Беларусь Республикалық жоғары білім институтынан, Мемлекеттік тарих мұражайынан, Назарбаев университетінен, Висконсин университетінен, Ресей академиясынан көптеген танымал мамандарды тартуға мүмкіндік туды. Сондай-ақ дөңгелек үстел жұмысы барысында Кондурча өзендегі тікелей шайқастың нәтижелері мен салдарының маңыздылығы, сондай-ақ осы тарихи оқиғаны қазіргі заманғы қабылдау, сондай-ақ бәсекеге қабілетті туристік ағынды дамытудағы ықтимал әлеует дәрежесі сияқты тарихи мәселелері қозғалды. Дөңгелек үстелде Сейфа Сарай мұрасын зерттеудің өзекті мәселелері, жазба деректердегі татар тарихының көрінісі, жазба ескерткіштерді зерттеу мәселелері қаралды. Дөңгелек үстел қорытындысы бойынша Сейфа Сарайды еске алуға арналған оқуларды жыл сайын өткізу қажет деп шешілді. Іс-шара аясында орталық басшысы, т.ғ.к. И.М. Миргалеев пен тарих ғылымдарының докторы, аға ғылыми қызметкер И.Л. Измаиловтың баяндамалары тыңдалды.

Қорытынды. Осылайша, Алтын Орда тақырыбы Ресей тарихнамасында өзекті мәселелердің бірі болып келеді. Осы тақырыппен айналысатын зерттеушілердің саны күннен күнге артуда. Қазіргі зерттеушілердің еңбектерінде кеңестік кезеңнің тарихи тұжырымдамалары байқалады. Осылайша, қорытындылай келесі 3 негізгі танымал мәселені бөлуге болады. Біріншіден, Ресейлік тарихшылар моңғол дәуірін теріс кезең ретінде қарастыруға қарсы (А.А. Горский, В.В. Трепавлов пен т.б.), себебі ордалық билеушілерді Киев Русьде икемді саясат жүргізуші ретінде көреді. Екіншіден, Киев Русін тарихшылар Алтын Орданың одақтасы емес, вассалы ретінде қабылдайды (К.А. Соловьев, Р.Ю. Почекаев, Н.Н. Крадин және т.б.). Үшіншіден, көптеген тарихшылар моңғол кезеңін шектен тыс асыруды жөн көрмейді, себебі көптеген Киев Русіне дамуына деген ықпалдың моңғол дәуіріне дейін жүргені жайлы көзқарасты ұстанады.

Алтын Орда тарихын зерттеуде посткеңестік тарихнама жаңа сапалы деңгейге көтеріліп, өткен жұмыстар мен замануи ғылыми ізденістердің арасында өзара диалектикалық байланыс байқалады. Сонымен қатар, зерттеу аясында дерекнамалық база кеңейді.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйенсек, қазірде Ресейде Алтын Орданы зерттеу орталықтары ашылып, осы тақырып бойынша үлкен жұмыстар атқарылып келеді. 1990-2000 жж. аралығында Ресей тарихнамасында Алтын Орда тақырыбына оң немесе теріс көзқарасты ұстану анықтау, Киев Русі мен Алтын Орда қарым-қатынасына объективті баға беру мәселелері бойынша сұрақтар қарастырылды.

Қазіргі зерттеу жұмыстарында 1237-1241 жж. оқиғалармен байланысты «шапқыншылық» және «жаулап алу» терминдеріне сыни тұрғыдан талдау жүргізілді. Замануи ғылыми дискурста моңғол-татарлық ига тұжырымдамасын теріс баға алды. Осылай, қазіргі Ресей тарихнамасының Алтын Орда тақырыбы бойынша үлкен жетістіктерімен бөлісе келе, алда бұл тақырыптың өз жалғасын табуы қажет.

Әдебиеттер тізімі

- Васильев Д., Иванов В. Метаморфозы истории Золотой Орды в XXI веке // Золотоордынское обозрение. 2015. №3. С.151-168.
- Варваровский Ю.Е. Улус Джучи в 60–70-е годы XIV века. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2008. С.128.
- Воротынцев Л.В. Татарский торговый путь («Via Tatarica») в системе международной торговли XIII–XV вв. // Золотоордынское обозрение. 2019. Т. 7, № 1. С. 77–89.
- Горский А.А. Москва и Орда. М.:Наука, 2000. С.214.
- Горский А.А. Русское средневековое общество: историко-терминологический справочник. Санкт-Петербург: ИЦ Института российской истории РАН, 2019. С. 416.
- Кульпин Э.С. Русь между Западом и Востоком. Москва: Буква С, 2001. С. 206.
- Костюков В.П. Улус Шибана Золотой Орды в XIII–XIV вв. Под ред. И.М. Миргалеева. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. С. 200.
- Иванов В.А. Кочевники Золотой Орды в восприятии современных историков // Золотоордынское обозрение. 2018. №6(3). С. 253-261.
- Илюшин А.М. Западные и восточные кипчаки по материалам археологии // Вестник Томского университета. История. 2016. №5(43). С.15-19.
- Исхаков Д. Золотоордынская этнология татар: 1. Эпический и исторический «Золотой трон» («Алтын Тәхет») // Золотоордынское обозрение. 2014. №3(5). С. 175-190.

- Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань: Алма-Лит, 2003. С. 164.
- Миргалеев М. История Золотой Орды в трудах А.Н.Курата // Золотоордынское обозрение. 2014. №2(4). С. 253-261.
- Миргалеев М. Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 968.
- Непомнящий А.А. Начало научного этапа разработки источников по истории Крымского Ханства: В.Д.Смирнов // Золотоордынское обозрение. 2013. №3. С. 113-142.
- Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды / Редактор И.М. Миргалеев. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. С. 260.
- Почекаев Р.Ю. Религиозные факторы легитимации власти в Золотой Орде и позднесредневековых тюрко-монгольских государствах XV-XVIII вв. // Золотоордынское обозрение. 2013. №1. С. 96-106.
- Рудаков В.Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV в. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Квадрига, 2014. С. 272.
- Султанов Т.И. К историографии этнополитической истории улусов Джучи и Чагатай // Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5, № 1. С. 74-92.
- Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи в XIII веке. Проблема исторической преемственности. М.: Наука, 1993. С.168.
- Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Восточная литература, 2001. С. 752.
- Трепавлов В.В. Золотая Орда в XIV столетии. М.: Квадрига, 2010. С. 72.
- Трепавлов В.В. Степные империи Евразии: монголы и татары. М.: Квадрига, 2015. С. 368.
- Тишин В.В. Еще раз о содержании термина Орда и категориях «Золотая Орда», «Белая Орда», «Синяя Орда» // Золотоордынское обозрение. 2019. №7(2). С. 295-317.
- Усманов М.А. Об особенностях раннего этапа этнической истории Улуса Джучи // Юбилейный сборник избранных трудов членов АН Республики Татарстан. Казань: Фолиант, 2002. С. 85-96.
- Усманов М., Хакимов Р. История татар с древнейших времен. Том 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII - середина XV в. Казань: Рухият, 2009. С.1047.
- Хакимов Р. Долгое средневековье Золотой Орды // Золотоордынское обозрение. 2013. №1. С. 5-21.
- Хакимов Р.С. К вопросу о номадической культуре в Золотой Орде // Золотоордынское обозрение. 2015. №1. С. 6-32.
- Хаутала Р. От Бату до Джанибека: военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией // Золотоордынское обозрение. №3. 2016. С.485-528.
- Черкас Б.В. Город Золотой Орды (Улусы западнее Дона). К вопросу о появлении и локализации // Золотоордынское обозрение. 2016. Т. 4, №2. С. 256-271.

References

- Vasil'ev D., Ivanov V. Metamorfozy istorii Zolotoi Ordy v XXI veke [Metamorphoses of the history of the Golden Horde in the XXI century] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2015. №3. S.151-168. [in Russian].
- Varvarovskii Yu.E. Ulus Dzhuchi v 60-70-e gody XIV veka [Ulus of Jochi in the 60-70s of the XIV century]. Kazan': Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2008. S.128. [in Russian].
- Vorotynceva L.V. Tatarskii» torgovjy put' («Via Tatarica») v sisteme mezhdunarodnoi torgovli XIII-XV vv. [Tatar trade route ("Via Tatarica") in the international trade system of the XIII-XV centuries] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2019. Т. 7, № 1. S. 77-89. [in Russian].
- Gorskii A.A. Moskva i Orda [Moscow and the Horde]. М.: Nauka, 2000. S.214. [in Russian].
- Gorskii A.A. Russkoe srednevekovoe obshchestvo: istoriko-terminologicheskii spravochnik [Russian Medieval Society: Historical and Terminological reference]. Sankt-Petersburg: IC Instituta rossiiskoi istorii RAN, 2019. S. 416. [in Russian].
- Kul'pin E.S. Rus' mezhdz Zapadom i Vostokom [Russia between the West and the East]. Moskva: Bukva S, 2001. S.206. [in Russian].
- Kostyukov V.P. Ulus Shibana Zolotoi Ordy v XIII-XIV vv. [The ulus of Shiban of the Golden Horde in the XIII-XIV centuries]. Pod red. I.M. Mirgaleeva. Kazan': Izd-vo «Fen» AN RT, 2010. S. 200. [in Russian].
- Ivanov V.A. Kochevniki Zolotoi Ordy v vospriyatii sovremennykh istorikov [Nomads of the Golden Horde in the perception of modern historians] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2018. №6(3). S. 253-261. [in Russian].
- Plyushin A.M. Zapadnye i vostochnye kipchaki po materialam arheologii [Western and Eastern Kipchaks based on the materials of archeology] // Vestnik Tomskogo universiteta. Istoriya. 2016. №5(43). S.15-19. [in Russian].
- Iskhakov D. Zolotoordynskaya etnologiya tatar: 1. Epicheskii i istoricheskii «Zolotoi tron» («Altyn Təhet») [Golden Horde ethnology of the Tatars: 1. Epic and historical "Golden Throne" ("Altyn Takhet")] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2014. №3(5). S. 175-190. [in Russian].
- Mirgaleev I.M. Politicheskaya istoriya Zolotoi Ordy perioda pravleniya Toktamysheva [Political history of the Golden Horde during the reign of Toktamysheh Khan]. Kazan': Alma-Lit, 2003. S.164. [in Russian].
- Mirgaleev M. Istoriya Zolotoi Ordy v trudakh A.N. Kurata [The History of the Golden Horde in the works of A.N. Kurat] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2014. №2(4). S. 253-261. [in Russian].

Mirgaleev M. Zolotaya Orda v mirovoi istorii [The Golden Horde in World History]. Kollektivnaya monografiya. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2016. S. 968. [in Russian].

Nepomnyashchii A.A. Nachalo nauchnogo etapa razrabotki istochnikov po istorii Krymskogo Hanstva: V.D. Smirnov [The beginning of the scientific stage of the development of sources on the history of the Crimean Khanate: V.D. Smirnov] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2013. №3. S. 113-142. [in Russian].

Pochekaev R.Yu. Pravo Zolotoi Ordy [The right of the Golden Horde] / Redaktor I.M. Mirgaleev. Kazan': Izdatel'stvo «Fen» AN RT, 2009. S. 260. [in Russian].

Pochekaev R.Yu. Religioznye faktory legitimatsii vlasti v Zolotoi Orde i pozdnesrednevekovykh tyurkomongol'skikh gosudarstv XV-XVIII vv. [Religious factors of legitimization of power in the Golden Horde and the late medieval Turkic-Mongolian states of the XV-XVIII centuries.] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2013. №1. S. 96-106. [in Russian].

Rudakov V.N. Mongolo-tatary glazami drevnerusskikh knizhnikov serediny XIII-XV v. Izd. 2-e, ispr. i dop. [Mongol-Tatars through the eyes of ancient Russian scribes of the middle of the XIII-XV century] M.: Kvadriga, 2014. S. 272. [in Russian].

Sultanov T.I. K istoriografii etnopoliticheskoi istorii ulusov Dzhuchi i Chagataya [On the Historiography of the Ethnopolitical History of the Jochi and Chagatai Uluses] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2017. T. 5, № 1. S. 74–92. [in Russian].

Trepavlov V.V. Gosudarstvennyi stroi Mongol'skoi imperii v XIII veke. Problema istoricheskoy preemstvennosti [The state system of the Mongol Empire in the XIII century. The problem of historical continuity]. M.: Nauka, 1993. S.168. [in Russian].

Trepavlov V.V. Istoriya Nogaiskoi Ordy [The History of the Nogai Horde]. M.: Vostochnaya literatura, 2001. S. 752. [in Russian].

Trepavlov V.V. Zolotaya Orda v XIV stoletii [The Golden Horde in the XIV century]. M.: Kvadriga, 2010. S. 72. [in Russian].

Trepavlov V.V. Stepnye imperii Evrazii: mongoly i tatary [Steppe Empires of Eurasia: Mongols and Tatars]. M.: Kvadriga, 2015. S. 368. [in Russian].

Tishin V.V. Eshche raz o soderzhanii termina Orda i kategoriyah «Zolotaya Orda», «Belaya Orda», «Sinyaya Orda» [Once again about the content of the term Horde and the categories "Golden Horde", "White Horde", "Blue Horde"] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2019. №7(2). S. 295-317. [in Russian].

Usmanov M.A. Ob osobennostyakh rannego etapa etnicheskoi istorii Ulusa Dzhuchi [About the peculiarities of the early stage of the ethnic history of the Ulus of Jochi] // Yubilejnyj sbornik izbrannykh trudov chlenov AN Respubliki Tatarstan. Kazan': Foliant, 2002. S. 85–96. [in Russian].

Usmanov M., Hakimov R. Istoriya tatar s drevnejshih vremen [The history of the Tatars since ancient times]. Tom 3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII - seredina XV v. Kazan': Ruhiyat, 2009. S.1047. [in Russian].

Hakimov R. Dolgoe srednevekov'e Zolotoi Ordy // Zolotoordynskoe obozrenie. 2013. №1. S. 5-21. [in Russian].

Hakimov R.S. K voprosu o nomadicheskoi kul'ture v Zolotoi Orde [The Long Middle Ages of the Golden Horde] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2015. №1. S. 6-32. [in Russian].

Hautala R. Ot Batu do Dzhaniybeka: voennye konflikty Ulusa Dzhuchi s Pol'shej i Vengriej [From Batu to Janibek: military conflicts of the Jochi Ulus with Poland and Hungary] // Zolotoordynskoe obozrenie. №3. 2016. [in Russian].

Cherkas B.V. Gorod Zolotoi Ordy (Ulusy zapadnee Dona). K voprosu o poyavlenii i lokalizatsii [The city of the Golden Horde (Uluses west of the Don). On the issue of appearance and localization] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2016. T. 4, №2. S. 256–271. [in Russian].

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_35

МӘМЛҮК КЕЗЕҢІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ «АТ-ТУХФА» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХНАМАСЫ

Қоңқабаева Назым Нұрболатқызы^{1*}, Абдрахманова Күлсін Халыққызы¹,
Қоңқабаева Арайлым Нұрболатқызы², Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы³

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университет. Қазақстан, Алматы.

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Қазақстан, Алматы.

³Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. Қазақстан, Қызылорда қ.

*Автор-корреспондент.

E-mail: haia89@mail.ru (Қоңқабаева), agulsum@mail.ru (Абдрахманова), konkabayeva.arailym@mail.ru (Қоңқабаева)

Түйіндеме. Автор жалғыз сақталған «ат-Тухфа аз-закийя фил луғатит туркийя» қолжазбасының түпнұсқасын қолданған. Мақалада негізінен қойылатын мақсат «ат-Тухфа» қолжазбасына арналған зерттеулер тарихнамасын беріп, еңбектерде көтерілген мәселерді талдап, қорытындылау болып табылады. Мақалада Мәмлүктер билігі кезінде ортағасырда шамамен 15-16 ғасырларда Мысыр мен Сирия елдерінде жазылған «Ат-Тухфа» қолжазбасының зерттелу тарихы сипатталады. Ат-Тухфа қолжазбасының француз, түрік, өзбек, орыс тілдеріне аудармалары талданып, әр аудармаға тән ерекшеліктер берілген. Ескерткішге тән өзіндік белгілерді сипаттай келе, автор қолжазбаны зерттеген ғалымдар еңбектеріне тоқталып кетеді. Отандық, шетелдік ғалымдар тізімі беріледі. Әр ғалымның көтерген мәселелеріне ерекше назар аударылып, мысалдар келтірілген. Зерттеу барысында «ат-Тухфа» қолжазбасына ТМД, оның ішінде қазіргі таңда Қазақстанда қызығушылық көп танылып жатқанына баса назар аударылады. Түркияда Бесим Аталайдың шәкірттері ұстазының бастаған еңбектерін аяқтау мақсатында, аталмыш қолжазбаны қарастырған. Сонымен қатар, зерттеулерге жаңадан көзқарас беру үшін қайта талданған. Батыс елдерде «ат-Тухфа» қолжазбасын өздерінің тілдеріне тигізген әсері жағынан қарастырса, Отандық зерттеулерде «ат-Тухфа» қолжазбасының тілі қандай тілдік топқа жатады деген мәселелерге көбірек көңіл бөлінеді. Көптеген түркі тілдерінен мысалдар келтіріледі. Соның негізінде қолжазба тілімен салыстырылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары Мәмлүк кезеңіндегі қолжазбаларды жинақтау, аудару, талдау жасау деген мәселелер алға қойылып отыр. Мақалада да негізінен қолданылған әдіс мен тәсілдермен іспеттес.

Кілт сөздер: мәмлүк, қолжазба, ортағасыр, Түркі тілдері, лингвистикалық бірлік, қыпшақ.

**Мақала ҚР БЖҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР09058201 «Иршәдул-мулук уәс-салатин» ескерткішіндегі (XIV ғ.) теолингвистикалық кеңістік» атты ғылыми жоба аясында орындалды.*

МРНТИ 03.20

ИСТОРИОГРАФИЯ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ РУКОПИСИ «АТ-ТУХФА» МАМЛЮКСКОГО ПЕРИОДА

Конкабаева Назым Нурболатовна^{1*}, Абдрахманова Кулсун Халыковна¹,
Конкабаева Арайлым Нурболатовна², Аубакирова Кундызай Кыдырбаевна³

¹Казахский Национальный Педагогический Университет им. Абая. Казахстан, Алматы.

²Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, Алматы.

³Кызылординский университет им. Коркыт Ата. Казахстан, г. Кызылорда

*Автор-корреспондент.

E-mail: haia89@mail.ru (Конкабаева), agulsum@mail.ru (Абдрахманова),
konkabayeva.arailym@mail.ru (Конкабаева)

Аннотация. Автор использовал единственной оригинал сохранившейся рукописи «ат-Тухфа аз-закийя фил луғатит туркия». Основная цель статьи – представить историографию исследования рукописи «Ат-Тухфа», проанализировать и обобщить вопросы, поднятые в исследованиях. В статье описывается история изучения рукописи «Ат-Тухфа», написанной в средние века в Египте и Сирии в период правления мамлюков примерно в 15-16 веках. Проанализированы переводы рукописи Ат-Тухфы на французский, турецкий, узбекский и русский языки и приведены особенности каждого перевода. Описывая особенности памятника, автор останавливается на трудах ученых, изучавших рукопись. Приведен список отечественных и зарубежных ученых. Особое внимание уделяется вопросам, поднимаемым каждым ученым, и приводятся примеры. В исследовании обращается внимание на то, что рукопись «ат-Тухфа» вызывает большой интерес в странах СНГ, в том числе и в Казахстане. В Турции ученики Бесима Аталая рецензировали рукопись, чтобы завершить работу, начатую их учителем. Он также был повторно проанализирован, чтобы обеспечить новый взгляд на исследования. На Западе рукопись Ат-Тухфа рассматривается с точки зрения ее влияния на их собственные языки, в то время как отечественные исследования сосредоточены на языковой группе рукописи Ат-Тухфа. Примеры приведены из многих тюркских языков. На основании этого его сравнивают с языком рукописи. В годы после обретения независимости поднимались вопросы сбора, перевода и анализа рукописей мамлюкского периода. То же самое относится и к методам и приемам, использованным в статье.

Ключевые слова: мамлюк, рукопись, средневековье, Тюркские языки, лингвистическая единица, кипчак.

IRSTI 03.20

HISTORIOGRAPHY OF THE STUDY OF THE MEDIEVAL MANUSCRIPT "AT-TUKHFA" OF THE MAMLUK PERIOD

Konkabayeva Nazym Nurbolatovna^{1*}, Abdrakhmanova Kulsun Halykovna¹,
Konkabayeva Arayym Nurbolatovna², Aubakirova Kundyzyay Kydyrbaevna³

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Kazakhstan, Almaty

²Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov. Kazakhstan, Almaty

³Kyzylorda University named after Korkyt Ata. Kazakhstan, Kyzylorda

Corresponding-author

E-mail: haia89@mail.ru (Konkabayeva), agulsum@mail.ru (Abdrakhmanova),

konkabayeva.arailym@mail.ru (Konkabayeva)

Abstract. The author used the only original of the surviving manuscript "at-Tuhfa az-zakiyya fil lugatit turkiya". The main purpose of the article is to present the historiography of the study of the manuscript "At-Tuhfa", to analyze and summarize the issues raised in the studies. The article describes the history of the study of the manuscript "At-Tuhfa", written in the Middle Ages in Egypt and Syria during the reign of the Mamluks around the 15th-16th centuries. The translations of the manuscript of At-Tuhfa into French, Turkish, Uzbek and Russian are analyzed and the features of each translation are given. Describing the features of the monument, the author dwells on the works of scientists who studied the manuscript. The list of domestic and foreign scientists is given. Particular attention is paid to the issues raised by each scientist, and examples are given. The study draws attention to the fact that the manuscript "at-Tuhfa" is of great interest in the CIS countries, including Kazakhstan. In Turkey, students of Besim Atalay reviewed the manuscript to complete the work begun by their teacher. It has also been re-analyzed to provide a new perspective on research. In the West, the At-Tuhfa manuscript is considered in terms of its influence on their own languages, while domestic research is focused on the language group of the At-Tuhfa manuscript. Examples are given from many Turkic languages. Based on this, it is compared with the language of the manuscript. In the years after independence, questions were raised about the collection, translation and analysis of manuscripts from the Mamluk period. The same applies to the methods and techniques used in the article.

Key words: Mamluke, manuscript, medieval, the Turkic languages, linguistic unit, Kipchak.

Кіріспе. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері Отан тарихын қайта қарастыру мақсатында «Мәдени мұра» және «Халық тарих толқынында» бағдарламалары аясында көптеген оқулықтар, еңбектер жазылып, тарихымыз қайта зерттелуде. Міне, осы бағдарламалар шеңберінде еліміздің ортағасыр кезеңі туралы тың деректер беретін қыпшақ тілді қолжазбалар да өзінің құнды тілдік, тарихи мәліметтер негізінде өз үлестерін қоспақ. Осындай ескерткіштердің қатарында Мәмлүктіктер билігі тұсында Мысыр мен Сирия елдерінде жазылған қолжазбаларды айтуға болады. Оның ішінде XIV-XV ғасырлар тоғысында жазылған, авторы белгісіз болғанымен, Мысыр мен Сирия елдерінде туындаған «Ат-Тухфа аз-закія фил луғатит туркийя» қолжазбасы біздің зерттеу нысанымыз болмақ. Аталмыш қолжазбаның зерттелу тарихнамасына кеңірек тоқталамыз.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында негізгі материал ретінде араб және қыпшақ тілдерінде жазылған «Ат-Тухфа (التركية في اللغة التركیة - Түркі тіліндегі бағалы сыйлық, XV ғ.)» қолжазбасының (жалғыз түпнұсқасы Сұлтан Баязит мешітіндегі Валиеддин Ефенді кітапханасында (Бістамбұл, Түркия) №3092 нөмірімен сақтаулы) түпнұсқасының фотокөшірмесі пайдаланылды. Сонымен қатар, Х. Кунның Лейден университетінің кітапханасында сақтаулы 1942 жылы баспадан шыққан «La langue des kiptshaks» атты фотокөшірмесінің көшірмесі 1945 жылы Бесим Аталайдың «Тық дилінде теміз (Түрік тіліндегі таза тіл)» атты еңбегінің көшірмесі, 1968 жылы «Ат-Тухфа» Салих Муталибовтың «Туркий тил (қыпшақ тили) хаккида ноёб тухфа» атты еңбегінің «Ғылым Ордасы» кітапханасында сақтаулы көшірмесі, ҚР Ұлттық кітапханасында сақтаулы М.Т. Зияева мен Э.И. Фазыловтың «Изысканный дар тюркскому языку» атты еңбектің көшірмесі қолданылды.

Мақалы жазу барысында деректанулық, палеографиялық және өңдеу, сұрыптау, аудару тәсілдері қолданылды.

Талдау. Ортағасырлық қолжазбаларды зерттеу бойынша отандық (Ә. Құрышжанов, Р. Сыздық, Ә. Дербісәлі, А.З. Рүстемов, М.Н. Маженова, Б. Сағындықұлы, Ш. Шарапатұлы, Т.А. Арынов, Ә. Керімов, Ә. Ибатов, М.Б. Сабыр, С.Дүйсенов, З.А. Әуезова, Б.Н. Жұбатова, Қ. Садықбеков, Б. Атабай, Ш.С. Қалиева, Б.М. Сүйерқұл) және шетелдік ғалымдардың (Х. Кун, Б. Аталай, С.М. Муталибов, А. Зайончковский, Э.Н.

Наджиб, Э.И. Фазылов, М.Т. Зияева, А.И. Чайковская, Р. Эрмерс), қазіргі түркі тілдерінің генеалогиялық классификациясы (Н.А. Баскаков), көне түркі ескерткіштерінің тілі және руникалық жазулар (С.Е. Малов), түркі тілдерінің құрылымдық тұрғыдан жан-жақты зерттелуі (Э.С. Севортян, Н. Гаджиева, А.М. Щербак), қазақ лингвистерінің түркологиялық зерттеулері (Ә. Құрышжанов, Р. Сыздық, М. Томанов, Ғ.Айдаров, Б. Сағындықұлы, Ә.Т. Қайдар, М.Б. Сабыр, Р.Ә. Авакова, Б.М. Сүйерқұл, Қ. Садықбеков, Г. Қортабаева), көне және ортағасырлық қолжазбаларындағы ономастикалық кеңістік (Т. Жанұзақ, В.У. Махпиров, Р.Н. Шойбеков, Г.Б. Мәдиева, С.Қ. Иманбердиева, Қ.Ф. Аронов), ғалымдардың еңбектерінің әдіснамасы басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижелері. Қазіргі уақытта Түркияның кітапханаларында 60 000-ға жуық түрік қолжазбалары бар, оның ішінде бірнеше шығармалардан тұратын қолжазбалар да бар. Түркияның кітапханаларының бас басқармасына қарасты кітапханаларында 28 106 түрік тілінде, 129 121 араб тілінде, 8 776 парсы тіліндегі қолжазбалар бар. Бұл сандар басқа басқармаларға қарасты кітапханалардағы бір жұмыстан көп және түрік қолжазбалары бар қолжазбаларды қоспайды. Ыстамбул университетінің кітапханасында түрік тілінде 9941, араб тілінде 6963, парсы тілінде 1615 қолжазба бар. Топкапы сарайы мұражайының кітапханасында 3088 түрік тілінде, 9043 араб тілінде, 939 парсы тілінде қолжазба бар. Бұл жоғарыда аталған екі кітапханадағы түрік қолжазбаларын қосқанда барлығы 41 135 түрік тіліндегі қолжазбаны құрайды. Каирдегі (Мысыр Араб Республикасы) Дар әл-Кутубта шамамен 5000 түрік қолжазбасы бар. Бұл көрсеткіш Париждегі (Франция) Ұлттық библиотека үшін де шамамен бірдей. Британ (Ұлыбритания) кітапханасында, Честер Битти кітапханасында (АҚШ), Ватикан, Берлин (Германия) және Санкт-Петербург (Ресей Федерациясы) кітапханаларында, сондай-ақ Еуропаның көптеген басқа кітапханаларында көптеген түрік қолжазбалары бар.

«Ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати»– "التحفة الزكية في اللغة التركیة" (бұдан кейін «Ат-Тухфа» деп беріледі) қолжазбасы ғылымда 1922 жылдан мәлім (التحفة الزكية في اللغة التركیة). Алғаш рет қолжазба Түрік ғалымы М.Ф. Көпрүлінің «Kıçğısı Csoma Archivum» атты мақаласы арқылы түркітануда танымал болған (Atalay, 1946). Мақалада автор қолжазбадан бірнеше сөздерді теріп алып, мысалға келтірген. «Китаб ал-Идрак», «ал-Қауанин» қолжазбаларынан кейін тұрған қолжазба екендігін атап кеткен. Қолжазбаның түпнұсқасы Ыстамбұлдағы (Түркия) Сұлтан Баязит мешітіндегі Валиеддин Ефенді кітапханасында №3092 нөмірімен сақтаулы. Түпнұсқаның көшірмесі жоқ, тек жоғарыда аталып кеткен нұсқа ғана сақталған. Қолжазбаның түрік тіліне аудармасын алғаш рет Шамсеттин Сами жасағанымен, аударма жарыққа шықпай қалған. «Ат-Тухфа» ескерткішінің 4 тілде ғана аудармасы бар:

1) 1922 жылдан бері ғылыми жұртшылыққа танымал бола бастаған. Қазіргі күнге дейін төрт тілдегі аудармасы ғылыми айналымға енді. Француз тіліне Х. Кун (1942 ж.), түрік тіліне Б. Аталай (1945 ж.), өзбек тіліне С. Муталибов (1968 ж.) және орыс тіліне М.Т. Зияева мен Э.И. Фазылов (1978 ж.) аударған. Аудармалар XX ғасырдың II жартысында жасалғанымен, өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Француз тіліндегі аудармасы сақталмаған, тек екінші бөлімінің фотокошірмесін ғана табуға болады. Фотокошірмесінің парақтары кішірек, жұмыс істеуге қолайсыз. Ондаған жылдар бұрын жасалған фотокошірменің парақтары сарғайып, ескіріп кеткен.

2) Б. Аталай түрік тіліне «*Türk dilinde temiz*» атты аудармасының кіріспесінде қолжазбаның жазылған уақыты, авторы, мекені туралы мәліметтер береді. Аударманың ұтымдылығы осында, себебі Б. Аталай тек аударма ғана жасамай, палеографиялық жұмыс нәтижесін, аударма жасаған кезде аз ғана деректерге мән беріліп, болашақ зерттеушілерге нұсқау берген. Аударманың екінші бөліміндегі «Арабша-қыпшақша сөздікке» келер болсақ, Б. Аталай бірінші араб тіліндегі нұсқасын, сосын қыпшақ тіліндегі нұсқасын латын графикасымен және түрік тіліндегі қазіргі атауы өзгеріске ұшыраған сөздердің аудармаларын жақша ішінде беріп отырған. Мысалы, *ازرق* – *kök* (*gök, mavî*) (Atalay, 1946: 6).

Аудармада көрсетілген парақ беттері қолжазбаның түпнұсқасымен сәйкес келмейді. Аударманың соңында Б. Аталай қолжазбаның фотокошірмесін берген. Қыпшақ тіліндегі сөздерді арабша берілген нұсқасымен тура бермеген, қыпшақ тіліне тән фонетикалық ерекшеліктермен көрсеткен. Мәселен, *erçi* (*تۈپنۈسۈدا* түпнұсқадағы арабша варианты берілмеген) Т.А. Арынов осылай беруін «жұмыстың артықшылығы» деп көрсетсе, нидерландық ғалым Р. Эрмерс керісінше, «латиницамен берілген сөздерді арабша нұсқасына қайта келтіруге болмайды деп мұны жұмыстың кемшілігі ретінде қарастыру керек» деген. Р. Эрмерс араб тіліндегі нұсқасы берілмесе, транскрипцияны қайта қалпына келтіруге болатындай етіп жазу керек деген принципті ұстанған.

3) С. Муталибовтың аудармасы «*Туркий тил (кыпчак тили) хаккида ноёб тухфа*» деген атпен ғылымда белгілі. Аударманың ұтымдылығы араб тіліндегі нұсқалары беріліп, өзбек тіліне аударылған. Алайда аударманың ең үлкен кемшілігі 16 бет, 660 сөз түсіп қалған. Өзбек тіліндегі нұсқаның артықшылығы «Арабша-қыпшақша сөздікте» берілген араб тіліндегі сөздер араб графикасымен түзілген.

4) Ескерткіштің орыс тіліне жасаған аудармасын М.Т. Зияева мен Э.И. Фазылов «*Изысканный дар тюркскому языку*» деген атпен 1978 жылы басып шығарған. М.Т. Зияева мен Э.И. Фазылов жұмыста тек қолжазбаның аудармасы ғана емес, сонымен қатар ғылыми ортада белгілі қолжазба авторы, жазылған

жері мен уақыты туралы пікірлер мен болжамдар жазып кеткен. «Арабша-қыпшақша сөздік» бөлімін 36 лексика-семантикалық топқа бөліп, ғалымдар сол сөздікте берілген сөздердің арасынан басқа тілден енген сөздерді бөліп кеткен. Орыс тіліне жасалған аударманың да кемшілік тұстары бар. Бұл нұсқадағы арабша-қыпшақша сөздіктің араб тіліндегі сөздері кириллицамен берілген. Өзбек тіліндегі аудармада да араб графикасы берілсе, одан кейін жасалған орыс тіліндегі аудармада араб графикасымен беру мүмкіндігі болғанымен, аудармашылар тарапынан араб графикасымен терілмеген. Орыс тіліндегі аудармада қолжазбаның арабша-қыпшақша жазылған еңбек екендігі ескерілмеген.

«Ат-Тухфа» қолжазбасы 91 парақтан тұратын, насх жазу үлгісінде жазылған авторы белгісіз еңбек болып табылады. Қолжазба қысқаша фонетика, арабша-қыпшақша сөздік және грамматика бөлімдерінен, жалпы 64 бөлімнен тұрады. Қазіргі күнге дейін өте жақсы сақталған қолжазбалардың бірі. Ескерткіште синонимдер, омонимдер де түзілген. Автор өзі белгілеген араб, қытай, парсы тілдерінен алынған кірме сөздер де бар. Қолжазба араб графикасымен жазылғанымен, араб тіліне тән емес, яғни ескерткіш тілінің табиғатына сай бірнеше қосымша әріптер берілген.

«Ат-Тухфа» қолжазбасы қыпшақ тілін үйрену үшін араб тілді халықтарға арналған еңбек болып табылады. Автор қолжазбаны қыпшақ тілін қолданғанымен, түрікмен тілінен де мысал келтіріп отырған. Ортағасырда мәмлүктер билігі тұсында қыпшақ тілі түрікмен тілімен, сонымен қатар тайпааралық вариантты сөздермен аралас қолданылған. Қолжазбаны зерттеген ғалымдар еңбегіне тоқтап кетейік.

ТМД елдеріндегі зерттеулер. Түрікмен ғалымы З.Б. Мухамедова XI-XIV ғасырлардағы түрікмен тілінің тарихын зерттеу барысында бірнеше ортағасырлық еңбектерді қарастырып кеткен. Олардың қатарында «Ат-Тухфа» ескерткіші де бар, себебі ескерткіште «قيل [qila]» «айтылған» деген сөзден кейін түрікмен тіліндегі нұсқалар көрсетілген. Мысалы, كوك اور [kūkawur] – құмған [1, 4а-4б], برونج [birinč] – күріш [4б], قاقتی [qāqtı] – ашулану [5б], بأكندی [bekindı] – таң қалу [6а] және т.б. Міне осы сөздерді, грамматикалық формаларын, етістіктерді зерттеп, түрікмен тілінің тарихында «Ат-Тухфа» ескерткішінің рөлі ерекше деп айтқан (Дисс.: Сүйеркүл Б.М.). Мәселен, М.Т. Зияева мен Э.И. Фазылов сынды ғалымдар түрікмен сөздерінің қолжазбада берілген саны – 167 дейді (Изысканный дар тюркскому языку, 1978: 71).

Сонымен қатар, ғалым А.И. Чайковская өзінің «Тюркская грамматика в арабоязычных филологических трактатах XIII – XIV вв. (Глагол)» атты еңбегінде ортағасырлық төрт филологиялық еңбекке тоқталып кеткен: 1. «*Kitāb majmū' tarjūmān turkī wa 'ajamī wa mū'ulī*»; 2. «*Kitāb ḫilīyat al-insān wa ḫalbat al-lisān*»; 3. «*Kitāb al-idrāk li-lisān al-atrāk*»; 4. «*Kitāb at-tuḫfat az-zakiyyat fī-l-luḡat at-turkiyyat*» (Чайковская, 1981).

Әрбір ескерткішке жеке-жеке тоқталып, зерттелу тарихы, авторы, жазылған уақыты мен мекені туралы баяндаған. Ғалым А.И. Чайковская «Ат-Тухфа» ескерткішінің француз, түрік, өзбек, орыс тілдеріне жасалған аудармаларын беріп әрі ескерткіш авторы түркі халқынан шыққан, араб тілінің грамматикасын жетік білмейді деген пікірлерді айтады (Чайковская, 1981: 4). «Ат-Тухфа» ескерткішінің толық лексикалық материалы А.И. Чайковская зерттеуінде талданбаған. Тек автордың зерттеу тақырыбы етістік сөз табы болғандықтан, қолжазбадан етістіктер ғана беріліп, талданған (*раккиб, байишд, чактир* және т.б.) (Чайковская, 1981: 42).

Ескерткішті лингвистикада зерттеуге арналған материалдардың қатарына О. Прицак жүргізген XIII-XVII ғғ. қыпшақ тілі ескерткіштерін салыстырмалы зерттеуін қосуға болады, ғалым өз зерттеу жұмысында араб және араб тілді ғалымдар еңбектеріне шолу жасаған (Изысканный дар тюркскому языку, 1978: 8).

Э.Н. Наджип Мысырда мәмлүк кезеңіндегі қыпшақ-оғыз әдеби тіліне арналған еңбегінде қолжазбаны аталған кезеңнің жазба ескерткіші екендігін атап кеткен. Әрі лексикалық материалдары мен аударма дәлдігіне қарап, Э.Н. Наджип «Ат-Тухфа» еңбегін Абу Хайанның еңбегінен жоғары бағалайды (Наджип, 1975).

Татарстан ғалымы А.Р. Рахимованың 2016 жылдың 25-27 мамырында өткен III Халықаралық Түркі Әлемі Зерттеулері Симпозиумында «XIV уу. Кірзак Търкзесине Аит “Kitab-et-tuhfet üz-zekiye” Eserinin Sıczvarlığı ve İnsanı Nitelendirme Kelimeleri (XIV ғасырда қыпшақ тілінде жазылған «Китаб-ет-Тухфет үз-зекийе» атты жәдігердегі адамның қасиеттерін сипаттайтын лексика)» атты мақаласы жарияланған. Мақалада автор адамның мінез-құлқына байланысты лексемаларды талдап, 130 бірлік жинастырған. Оның ішінде отызға жуық лексемаларда ғана оғыз элементі бар екен. Осы сөздер өз кезегінде татар тілінде қазіргі кезде қолданыста жүргенін айтады (Рахимова, 2016: 21-16).

Сонымен қатар, Татарстан ғалымы Г.Ш. Гайнутдинова өзінің «Историко-лингвистический анализ тюрко-татарского письменного памятника XIV века Джамал ад-Дина ат-Турки «Китабу булгат ал-муштак фи лугат ат-турк ва-л-кифчак» атты кандидаттық диссертациясында «Ат-Тухфа» қолжазбасын Мысырда жазылған араб ғалымдарының қолжазбаларының тізіміне қосады (Гайнутдинова, 2005).

Түркітануда «Ат-Тухфа» қолжазбасы бойынша қорғалған диссертациялық еңбектер соңғы 15 жылдың ішінде жазылса да, қолжазбаның жазылған жері, мекені, қолжазбаның авторы жайлы көптеген даулы мәселелер көп.

Шет елдерде жасалған зерттеулер. Түрік ғалымдары негізінен өздеріне дейін жазып кеткен ғалымдар еңбектерінің библиографиясын қарастырған. Мәселен, Ахмет Туран Синан қыпшақ тіліндегі қолжазбаны зерттеген ғалымдар еңбектерінің тізімін жазып шыққан. «Қыпшақ түрікшесі библиографиясы» деп аталатын бұл еңбекте жалпы 2010 жылға дейінгі қарастырылған қолжазбалар енгізілген. Тізімде «Ат-Тухфа» қолжазбасы да бар. Жоғарыда қарастырылған үш түрлі нұсқа: түрік, француз, орыс тілдеріндегі аудармаларын атап кеткен (Ahmet Turan Sinan, 2000: 421-425).

Түрік ғалымы Муса Салан «Et-tuhfe ve onun Müellifi «Ат-тухфа және оның авторы» атты мақаласында Т. Халаш-Кунның еңбегінің негізінде «Ат-Тухфа» қолжазбасы жайлы мәліметтер беріп, қолжазбаның авторы кім болуы мүмкін деген сұрақ бойынша ғылымда бар болжамдарға тоқталған. Жұмысында «Китаб ал-Идрак ли-лисан атрак» атты еңбекті де атаған. Мақаланың соңында қолжазбаның бірнеше көшірмелерінен үзінді берілген (Salan, 2012: 185-195.).

Сонымен қатар, Жан Өзгүрдің «Kırçak sahasına ait sözlük ve kaynaklarda at ve atçilikla ilgili terminoloji (Қыпшақ тіліндегі сөздіктер мен ресурстарда берілген ат және ат әбзелдеріне байланысты терминология)» атты мақаласында ортағасырлық қолжазбалардан атқа қатысты лексикалық бірліктерге талдау жасалған. Ортағасырлық қолжазбалардың қатарында «Ат-Тухфа» ескерткіші де бар (Can Çzgyr, 2009: 891-905).

А. Зайончковский де «Мәмлүктер билігі кезеңінде жазылған араб-қыпшақ сөздіктері жайында кейбір ескертпелер» атты мақаласында қолжазба туралы айтып кеткен (Изысканный дар тюркскому языку, 1978: 52). Қолжазбаны мәмлүктер билігі тұсында жазылған филологиялық еңбектер қатарында атап отырып, «Ат-Тухфа» ескерткішінің жазылған уақыты мен жазылған жері туралы ғалым өз пайымдауын білдірген. Сирияда жазылған деген пікірді келтірген. Пікірін дәлелдеу мақсатында қолжазбада кездескен сириялық диалектіде берілген сөздерді мысалға келтірген.

Нидерланды ғалымы Роберт Эрмерс өзінің «Turkic forms in Arabic structures» атты еңбегінде XIV ғасырда жазылған қолжазбаларға қысқаша түрде тоқтап, сипаттама беріп, 10-ға жуық ортағасырлық ескерткіштерге ғылыми талдау жасаған. Мәмлүк дәуірінде жазылған қолжазбалар қатарында, ғалым Х. Кун фотокөшірмесінің негізінде «Ат-Тухфа» қолжазбасының ескерткіштің сақталған жері, зерттелу тарихы жайлы құнды мәліметтер береді. Мәселен, «The author of Tuhfa does not refer to any direct sources for his work, but he mentions the name of Abu Nauyan al-Andalusi, and he quotes his principles with regard to the three basic components of the study of language, namely lexicology, morphology and syntax (Кітаптың авторы еңбектің жазылуына негіз болған бірде-бір еңбекті атамайды, бірақ Абу Хайан ал-Андалусиді, әрі оның тілді үйренудің негізгі үш сөз табын атап кетеді, яғни лексикология, морфология және синтаксис)» (Ermers, 1999: 28). Негізгі дереккөздер негізінде араб тілінің грамматикасымен салғастырмалы талдау жасаған. Фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктері сарапталған. Осы талдауларға ортағасырлық еңбектерден мысалдар келтірген. Мысалы: «Tuhfa gives yet another point of view, which probably relates to the Uygur orthographic tradition (Тухфа еңбегінде Ұйғыр тілінің орфографиялық дәстүрі бойынша басқа пікірді жазып кетеді):

“Know that there are no signs for short vowels and the lack of it much confusion occurs. Thus, they set up a rule for all nouns, verbs and particles alike in order to write without vocalization and without confusion (Қысқа дауысты дыбыстардың белгілері жоқ екенін және оның жоқтығынан шатасулардың көп болатынын біліңіз. Осылайша, олар шатаспай жазу үшін барлық зат есімдерге, етістіктерге және қосымша сөздерге дауысты әріпті жазбай, бірдей ереже қойды) (Ermers, 1999: 87).

Америкалық ғалым Мария Мина Лазареску-Зобан (Lăzărescu-Zobian Maria Mina) өзінің «Kırçak Turkic loanwords in Romanian (Румын тіліндегі қыпшақ-түркі кірме сөздері)» атты докторлық диссертациялық жұмысында әртүрлі жазу үлгілерінде берілген қыпшақ тіліндегі ескерткіштерді талдап, мәмлүк кезеңінде араб графикасымен жазылған ескерткіштерге де, оның қатарында «Ат-Тухфа» қолжазбасына да тоқтап кеткен. «Ал-Қауанин» мен «Ат-Тухфа» ескерткіштерінің фонетикалық қырлары бірдей, Шығыс қыпшақ түркі қолжазбаларымен үндес делінеді:

The Mamluk documents are of equal interest for the study of the Kırçak elements in any language, including Rumanian. Not only do they provide valuable linguistic information, but some glossaries are classified per materials instead of alphabetically. This gives the reader both a clear picture of the type of items of culture borrowed, and important materials for the study the civilization of Turks (Lăzărescu-Zobian, 1982: 21) (Мәмлүк құжаттары кез келген тілдегі, соның ішінде румын тіліндегі қыпшақ элементтерін зерттеу үшін бірдей қызығушылық тудырады. Олар құнды лингвистикалық ақпаратты беріп қана қоймайды, сонымен қатар кейбір глоссарийлерді әліпби бойынша емес, материалдар бойынша жіктелінген. Бұл оқырманға алынған мәдениет түрлерінің нақты көрінісін де, түріктердің өркениетін зерттеуге арналған маңызды мәліметтерді де береді).

Халаш Кун пайымдаған бұл ұқсастық тек лингвистикалық жаңалық қана емес, 1387-1517 жылдар арасында Мысырды билеген Мәмлүк сұлтандарының этникалық құрамын анықтауға мүмкіндік береді. Қыпшақ тілінде жазылған Мәмлүк сұлтандарының бұйрықтары, араб және парсы тілдеріндегі шығармалар аударылды. Мәмлүктер тұсында Мысыр, Сирия мен Йемен елдері «Түркі мемлекеті» деген

бейресми атауға ие болған. Араб графикасындағы қолжазбалардың ерекше тұстары да талданған (Lăzărescu-Zobian, 1982: 77-85). Ғалым Мариана Мина Лазареску-Зобиан өзінің диссертациясында А. Зайончковский, Х. Кун, А.М. Щербак сынды ғалымдар еңбектеріне сілтеме жасаған.

Қазақстандағы зерттеулер. Қазақ ғалымдарының ішінен алғаш болып, қолжазба туралы ғылымда сөз қозғаған белгілі қыпшақтанушы ғалым – Ә. Құрышжанұлы. Оның қолжазба туралы алғашқы еңбегі 1972 жылы Қазақ Совет Энциклопедиясында жарияланған (Қазақ Совет Энциклопедиясы, 1972).

Еңбектерінде «Ат-Тухфа» ескерткішінің қазақ халқының тарихында үлкен рөл атқарғандығын, еңбектің қазақ тіліне ең жақын қыпшақ тілінің қолданысы жайлы орта ғасыр еңбектерінен мол мәлімет беретіндігіне зор мән береді. Ә. Құрышжанұлы қолжазбада 3000 -дай қыпшақ сөздерімен қатар, түрікмен, татар, қарлұқ тілдерінен де мәліметтер келтірілген деген пікір айтқан. «XIV ғасырда Мысыр елінде араб грамматикасының үлгісімен жазылған еңбек» деген. Түрік және өзбек тілдеріндегі аудармасын атап кеткен. Зерттеулерінде осы аталған ескерткішке арнайы тоқталмаса да, «Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV веков» тақырыбында жазған докторлық диссертациясында ортағасырлық қыпшақ тіліндегі ескерткіштерден, соның ішінде, «Ат-Тухфа» қолжазбасынан да тілдік фактілер талданған.

М. Томанов «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» атты оқулықта салыстырмалы фонетика және грамматика бойынша «Ат-Тухфа» еңбегіне сүйенген. Руналық жазулар кезінен жазба деректерді салыстырып, ортағасырлар кезеңінен бірнеше қолжазбалар, соның қатарында «Ат-Тухфа» қолжазбасының лексикалық бірліктерін талдаған. Мәселен, кейбір сөздерде *нұй* дыбыс ауысуын байқауға болады: «Ат-Тухват» - *сүзүк*, «Абухайиан» *сүңүк*, «М.Қ.» - *сөңүк*, қазақ - *сүйек* (Томанов, 2010).

Т.А. Арынов «Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Китаб ат-тухфа аз-закийя фил-луга ат-туркийя» атты кандидаттық диссертациясын «Ат-Тухфа» ескерткішінің лексикасына арнаған (Арынов, 1983). Ғалым жұмысының бірінші бөлімінде Б. Аталай жасаған фотокөшірмемен жұмыс істегендігі жайлы айтып кеткен. Еңбекте осы ескерткішке жасалған үш негізгі аудармаға тоқталып, оларды салыстырып, талдау жасайды. Әр аударманың артықшылығы мен кемшіліктерін көрсетеді. Мәселен, түрік, өзбек, орыс тілдеріндегі аудармаларда бір сөздің оқылуы әртүрлі берілген, яғни транскрипциясы бір-бірімен сәйкес келмейтінін көрсетеді. Т. Арынов салыстырмалы түрде 2-кестеде көрсеткен (Арынов, 1983: 29).

Мысалы:

Кесте 2 - Үш тілдегі аударманың түпнұсқамен салыстырмасы

Түп нұсқа:	Беті:	Б. Аталай:	Беті:	С. Мугалибов:	Беті:	М.Т. Зияева мен Э.И. Фазылов:	Беті:
كَاَتَمَّ كَا	50a	ketmek	86	кэтмак	217	катмак	324
يُوكُورُ	12a	yügür	22	Іугур	206	иугур	316
يُوكَانُ	31б	yügen	61	Іукан	206	иуган	316
إِلْأَدَى	26a	eyledi	50	аІадІ	174	айладІ	272
كِرْبِكُ	20б	kirpik	39	кІрпІк	219	кирпик	325
نَاكَا	50б	nege	73	нэга	235	нага	351
اورُو	12б	uvru	23	увру	366	ору	356
كَوَدَالَى	32б	kevdeli	63	гавдаІІ	192	гавдали	289
تَوُمَاوُ	4a	tumaw	7	тумав	264	тумав	393
تَوَيْمَا	18a	tüyme	35	туІма	263	туйма	384
إِرْتَا	19a	erte	36	-	-	ирта	299
يَالُ	3a	yel	4	Іэл	201	йал	309
يَالْدَى	38a	yeldi	72	Іэлді	201	йал (ді)	310

Екінші кестеге шолу жасайтын болсақ, бірінші сөзде созылыңқы а әрпі берілген. Араб тіліндегі дауысты әріптердің бұл ерекшелігі үш автордың жұмысында да көрсетілмеген. Кестеде берілген сөздердің түрік, өзбек, орыс тілдеріндегі аудармаларында созылыңқы әріптерді транскрипцияда бермеген. Сол себептен де, бұл сөздерді араб тіліне қайта қалпына келтіруге болмайды. Бұл өз кезегінде түпнұсқамен сәйкессіздігінің анық белгісі болып табылады. Т.А. Арынов осы сәйкессіздіктер аталмыш аудармалардағы ең үлкен кемшіліктердің бірі деп сынға алған.

Т.А. Арынов ескерткіштегі сөздерді 26 мағыналық топқа бөледі. Мысалы: астрономиялық атаулар, құрылыс атаулары, туыстық атаулар, пайдалы қазбалар және т.б. Т.А. Арынов ескерткішті М. Қашқаридің «Диуани лугат ит-түрік» сөздігімен салыстырып, кірме сөздерді анықтаған. Қолжазбадағы синоним, антоним, омоним, диалект сөздердің реестрін жасаған. Кірме сөздер қатарын да тізіп кеткен. Кірме сөздер қатарына араб және парсы, қытай және монғол, грек тілдерінен мысалдар келтірген.

«Ат-Тухфа» ескерткішінде қыпшақ тілінен өзге татар, түрікмен тілдерінен сөздер қатары да берілген. Т.А. Арынов сөздікте тек бір ғана қыпшақ тілі ғана емес сонымен қатар өзге екі түркі тілдес тілден берілген сөздерді де талдап кеткен. Ғылымда алғаш рет, қыпшақша-қазақша сөздіктің тізбесін береді. Өкінішке орай, автор сөздігі тек қосымша ретінде, диссертация көлемінде қалған.

Т.А. Арыновтың «Арабша-қыпшақша» сөздігі құнды еңбек болса да, жеке кітап ретінде баспадан шығарылмаған. Автор еңбекке лексика-семантикалық және лексикографиялық ғылыми талдау жасап, «Ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати» ескерткішінің тілі ортағасырлық қыпшақ тілі, түркі тілдерінің ішінде қазақ тіліне жақын, әрі сөздіктегі сөздер қазақ тілінің 75-80% құрайды деген тұжырымға келеді (Арынов, 1983: 8, 79).

Кез келген ортағасырлық ескерткіш кірме сөздермен тілдің лексикалық қорын толықтырып отырған. Мысырдағы мәмлүк жазған шығармада моңғол тілінен енген сөздер көп болса, ал шығыс түркілерінің еңбектері араб және парсы тілдерінен енген сөздерімен толыққан. «Ат-Тухфа» ескерткішінде де кірме сөздер бар. Алайда басқа ортағасырлық ескерткіштермен салыстырсақ, аталмыш қолжазбада кірме сөздер қатары аз. Мәселен «Хұсрау мен Шырын» - 22,3%; «Мухаббатнаме» - 24,8%; «Гулстан» - 45,3%; «Түркі-моңғол сөздігі» - 45,3 %; «Ат-Тухфа» - 0,4 % (Арынов, 1983: 60).

Сонымен қатар, Т.А. Арынов «Ат-Тухфа» қолжазбасын зерттеп, талдай отырып төмендегідей нәтижелерге жеткен (Арынов, 1983: 143-145):

«Ат-Тухфа» қолжазбасы таза, аралас емес қыпшақ бұтағындағы тілдерге ортақ қыпшақ тілінде жазылған. Себебі еңбекте тек араб тілінен – 15, парсы тілінен – 60, татар тілінен – 5, басқа диалектіден – 10, түрікмен тілінен – 160 сөз кездеседі. Басқа тілдердің үлесі қолжазба лексикасының 6-7%-ын құрайды. Қолжазбада берілген лексемалардың жалпы саны – 3584.

- лексикалық бірліктері көптеген басқа ортағасырлық сөздіктерде кездеспейді. 500 синоним, 230 омоним, 58 антонимдер тізбегі анықталған;

- лексика жалпы ортақ және арнайы кәсіби сөздер деп бөліп қарастырған.

«Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика» ғылыми басылымы «Алдоңғар» Мәдениетті дамыту қорының «Қазақ тегі» жобасының аясында «Қазақ тілінің шығу тарихы» сериясы бойынша профессор Б. Сағындықұлының басшылығымен шыққан екінші кітабының Алтын Орда мемлекеті ыдыраған тұстағы көне қазақ тілінің жазба дереккөздері (XI-X ғғ.) (Қыпшақ тілі және жазба ескерткіштері жайында) атты бөлімі «Ат-Тухфа» қолжазбасының зерттелу тарихы мен ғылыми сипаттамасына арналған. Қолжазбаның ғылымда белгілі аудармалары жайлы жазылған.

Сонымен қатар, ескерткіш тілінің лексика-семантикалық және стилистикалық ерекшеліктерін атап кеткен. Қолжазбаны зерттеген ғалымдар еңбегін талдаған. «Ат-Тухфаның» авторы, жазылған жері мен уақыты жайлы ғылымда белгілі пікірлерді саралай келе, ғылыми басылымның авторлары жәдігерді XIV ғасыр туындысы деген пікірге келеді. Қолжазбаның фонетика, лексика, грамматикаға арналған үш бөліміне қысқаша тоқтаған.

Негізінен фонетикалық ерекшеліктерін қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып,

1) фонетикалық тұлғасы да, мағынасы да қазақ тілімен толық сәйкес келетін сөздер;

2) қазақ тіліндегі сөздермен салыстырғанда бір дыбысында өзгешілігі бар сөздер;

3) қазақ тіліндегі сөздермен салыстырғанда екі дыбысында өзгешілігі бар сөздер;

4) қазақ тіліндегі сөздермен салыстырғанда үш дыбысында өзгешілігі бар сөздер;

5) қазақ тіліндегі сөздермен салыстырғанда үштен көп дыбысында өзгешілігі бар сөздер;

6) қазақ тіліндегі сөздермен салыстырғанда сыртқы пішінінде өзгешіліктер болғанымен, мағынасы толық сәйкес келетін сөздер;

7) үнемдеу заңының ықпалынан, метатеза, сіңісу, жылысу, ығысу құбылыстарының әсерінен пайда болған фонетикалық өзгерістер деп бірнеше тараушаларға бөліп қарастырған (Қазақ тілінің шығу тарихы, 2012).

Қазақ ғалымдарының ішінде соңғы жылдары «Ат-Тухфа» ескерткішіне арнайы зерттеу жұмысын арнаған Б. Сүйеркүл. «Ат-Тухфа... ескерткіші /XIV ғ./ тіліндегі етістік категориялары (тарихи-салыстырмалы талдау)» атты кандидаттық диссертациясында аталған ескерткіштегі етістік категориясын талдаған (Сүйеркүл, 1999).

Ескерткіш туралы жазбастан бұрын, зерттеуші Б. Сүйеркүл XIV-XV ғасырлардағы тарихи-мәдени жағдайларды сипаттаған. Өзіне дейінгі зерттеулерге сипаттама беріп, «Ат-Тухфа» ескерткішінің тарихын баяндаған. Еңбектің жазылу орны мен уақыты, авторы туралы ғылымда бар болжамдарға тоқталған. Негізінен сөздікпен жұмыс жасап, етістіктің грамматикалық категориясы, яғни етістік түрлері, шақ, жақ, етіс категориялары қарастырылған.

Мәселен, сабақты етістіктер туралы тарауында сабақтылық көрсеткіштері ретінде 13 аффикс аталып, мысалдар берген: *миндир, башлат, ичир, қаңирт, дадирт, чактир, тиргиз, кийир, өткар, имиз, улгат, йатқыр, тургуз* және т.б. (Сүйеркүл, 1999: 103-104).

Мәмлүктердің шығу тегі бойынша ортақ монографиялық жұмысты да атап кету керек. Еңбекте мәмлүктердің пайда болуы, соғыс өнері және тілі туралы көптеген зерттеулерден дәйектемелер келтіреді. Тіл жағынан қарастыратыратын болсақ, еңбекте мәмлүктердің тілі қазіргі түркі тілдерінің қай тобына жақындығы көптігі жайлы зерттеу де жасалынған. Осы орайда Махмұт Қашғари мен Абу Хайяның еңбектерінен құнды тілдік деректер келтіреді. Авторы белгісіз болғанымен, маңыздылығы жағынан жоғарыда аталған еңбектерден кем түспейтін лингвистикалық еңбек ретінде «ат-Тухфа аз-закия фил луғатит туркийя» қолжазбасы да аталынып кетеді. Зерттеу жұмысында «ат-Тухфа» қолжазбасының лексикалық бірліктері қарашай-балқар тілдерімен салыстырылады (Происхождение мамлюков, 2004: 112):

ат-Тухфа аз-закия фил луғатит туркийя қолжазбасының бірліктері	қарашай-балқар тілдері
агур- ауыр	-ауур - ауыр
ал- алу	ал - алу
багур - бауыр	бауур - бауыр
бекли -жабу	бекле – жабу, қамау
бугдай - бидай	будай - бидай
хорла - қорылдау	хурулда - қорылдау
хар - бүтін	хар – әрбір
игне - ине	ийне – ине
иринчек - еріншек	эринчек – еріншек
соглук - денсаулық	саулукь - денсаулық

Жоғарыда берілген тілдік дәйектемелерді келтіре отырып, XIV-XV ғасырларда жазылған түркі сөздіктері барлық түркі тілдес халықтардың тілдік ескерткіштерінің қатарынан орын алады, еңбектердің тілін белгілі бір түркі тіліне жатқызу үлкен қателік болар еді - деген қорытындыға келеді. Әрине, тілдік бірліктерді қазіргі түркі тілдерімен салыстырсақ, барлық түркі тілдеріне тән тілдік элементтерді табуға болады.

Сонымен қатар, ғалымдар С.Е. Боранбаев, М.Е. Әлімбаев өздерінің еңбектерінде «Ат-Тухфа» ескерткішін дереккөз ретінде пайдаланған. М.Е. Әлімбаев «Ат-Тухфа» ескерткішінен жылқы атауына қатысты тілдік бірліктерімен жұмыс істеген (Konkabayeva, Avakova, 2016: 72-76).

Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ әдебиетін зерттеген ғалым А. Әлібекұлы мәмлүктер заманында қыпшақ тілін үйретуге арналған сөздіктердің қатарында «Ат-Тухфа» ескерткішін де атап өтіп, «Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық» деген аударма беріп кеткен (Әлібекұлы, 2002: 41-42).

Бірнеше сөздіктерді атап отырып, мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған шығармаларды зерттеу – болашақтың ісі болмақ деген пікір айтады. Қ.А. Садықбеков мәмлүктер дәуірінде жазылған қыпшақ тіліндегі грамматикалық оқулықтар мен трактаттардың қатарында «Ат-Тухфа» еңбегін де атап кеткен. Зерттеу жұмысында өзі атап кеткен еңбектерді әлі де кеңінен зерттелуі тиіс деп көрсеткен (Садықбеков, 2015: 202-206).

Қазақ тілінде жазылған еңбектерде «Ат-Тухфа» ескерткіші «Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық» деп аударылып, қолданыста жүр. Соңғы жылдары, жас ғалымдар тарапынан да қолжазбаларды зерттеу қайта қолға алына басталды. Мәселен, Қ. Аубакирова өзінің «Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-араб мәдени тілдік байланыстары (XIII-XV ғ.)» атты диссертациясында мәмлүктер кезінде жазылған қолжазбаларға тоқтап, әрқайсысына қысқаша сипаттама берген. Соның ішінде «Ат-Тухфа» қолжазбасы да бар. Ізденуші Қ. Аубакирова қолжазбаның сөздік бөлімінде берілген кейбір лексикалық бірліктерді талдаған (Аубакирова, 2016).

Қыпшақ тіліндегі «Ат-Тухфа» қолжазбасы мәмлүктер билігі тұсында жазылған мұра болғандықтан кеңінен зерттеуді қажет етеді, бұл өз кезегінде ұлттық-мәдениеттің тарихын, рухани мұраны және түркі халықтарының араб-мұсылман өркениетіне қосқан үлесін терең тануға, пайымдауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. «Ат-Тухфа» қолжазбасы ортағасырда жазылған Мәмлүк ескерткіштерінің бірі болып табылады. Тек лингвистикалық еңбек қана емес, сонымен қатар, мәмлүктердің тұрмыс-салты, мәдениеті, әдет-ғұрпы, шаруашылығы туралы құнды деректер береді. Ғылыми ортада танымал болған жылдардан бері батыс, түркі ғалымдарының қызығушылығын білдірген. Қолжазбаны зерттеу тарихнамасын сараптай келе, батыс ғалымдары қолжазбаның тіл бірліктерін өз тілдеріне әсерін не басқа ортағасырлық қолжазбалармен салыстыра қарастырған. ТМД, әсіресе Қазақстан зерттеушілері «ат-Тухфа» қолжазбасының тілін қандай түркі тілдеріне жақындығына көбірек назар аударады екен. Соңғы жылдары елімізде «Мәдени мұра» бағдарламасының шеңберінде мәмлүк ескерткіштеріне көп көңіл бөлініп, талданып, қарастырылып жатыр. «Ат-Тухфа» қолжазбасы ортағасырлық қыпшақ тілді ескерткіштер арасында өз орны, үлесі бар ауқымды лингвистикалық араб-қыпшақ ретінде еліміздің бағалы мұрасы болмақ.

Әдебиеттер тізімі

- Ahmet Turan Sinan. Kıpçak türkzesi bibliyografyası // Fırat ыiversitesi ilahiyat fakulltesi dergisi. Elazig, 2000. №5. S. 421-435.
- Atalay B. Et-Tuhfet – üz-zekiyye fil-lugat-it-tırkiyye. İstanbul, 1946. 296 s.
- Can Özgür. Kıpçak sahasına ait sözlük ve kaynaklarda at ve atçılıkla ilgili terminoloji. // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic . 2009. Vol. 4/4 Summer. S. 891-905.
- Ermers R. Arabic grammars of Turkic. Leiden, 1999. 229 p.
- Ishayahu L. Oirats in the Ilkhanate and The Mamluk Sultanate // Mamluk Studies Review, 2016. Vol. 19. P. 149-193.
- Konkabayeva N.N., Avakova R.A. Historical excursion of the medieval monument “at-tuhfa az-zakiyya fil lugat at-turkiyya” // VII International Conference "Global Science and Innovation". USA, Chicago, 2016. P. 72-76.
- Lăzărescu-Zobian Maria Mina. Kıpçak Turkic loanwords in Romanian: PhD diss. USA: Columbia University 1982. 438 p. 8506004.
- Salan M. Et-tuhfe ve onun Мьellifi // Dil Araştırmaları. 2012. №11. S. 185-195.
- Арынов Т.А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Китаб Аттухфа аз-закыйа фил-луга ат-туркийа»: дис... канд. фил. н.: 10.02.06. Алматы: Академия наук Казахской ССР Институт языкознания, 1983. 152 с.
- Аубакирова К.К. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі – араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII-XV ғ.): дисс. PhD докторы: 6D020900. Алматы, 2016. 181 б.
- Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 2010. 560 б.
- Әлібекұлы А. Орта ғасырлардағы мәмлүк-қыпшақтарының әдеби жазбалары // әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Хабаршы, Шығыстану сериясы. Алматы, 2002. №2 (9). Б. 41-42.
- Батырша-ұлы Б. Мысыр мамлүк мемлекетінің Дешті Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғасырлар. Алматы: Экономика, 2005. 652 б.
- Бегалин К. Мамлюки. Москва, 2012. 195 с.
- Гайнутдинова Г.Ш. Историко-лингвистический анализ тюрко-татарского письменного памятника XIV века Джамал ад-Дина ат-Турки «Китабу булгат ал-муштак фи лугат ат-турк ва-л-кифчак»: дисс...к.фил.н. 10.02.02. Казань, 2005. 168 с.
- Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIVв. на арабском языке). Ташкент: Фан, 1978. 452 с.
- Қазақ Совет Энциклопедиясы. Т.1. Алматы, 1972. 647 б.
- Қазақ тілінің шығу тарихы. Т.1., Екінші кітап. Алматы: «Алдоңғар» мәдениетті дамыту қоры, 2012. 348 б.
- Қайдар А., Оразов М.М. Түркітануға кіріспе. Алматы, 2004. 360 б.
- Наджиб Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулстан» Сейфа Сарай и его язык. Алма-Ата, 1975. Ч.1. 210 с.
- Происхождение мамлюков. Алматы: ИД «Кочевники», 2004. 240 с.
- Рахимова А.Р. XIV уу. Кıpçак Түркзесине Айт “Кıtab-et-tuhfet üz-zekiye” Eserinin Sıçvarlıđı ve İnsanı Nitelendirme Kelimeleri // III Халықаралық Түркі Әлемі Зерттеулері Симпозиумы. Вакı, 2016. S. 71-74.
- Садықбеков Қ.А. Мәмлүктер дәуірінде жазылған қыпшақ тіліндегі лингвистикалық шығармалар // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. 1 бөлім. Астана, 2015. №5(108). Б. 202-206.
- Сүйеркүл Б.М. «Ат-тухфа» ескерткіші /XIV ғ./ тіліндегі етістік категориялары /тарихи-салыстырмалы талдау/: дис... фил. ғыл. канд.: 10.02.06. Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 1999. 132 б.
- Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Қазақ тіл білімінің антологиясы. Павлодар, 2010. 412 б.
- Чайковская А.И. Тюркская грамматика в арабоязычных филологических трактатах XIII – XIV вв. (Глагол). Ташкент, 1981. 178 с.
- ص. 213. بس عید عبد الفتاح. العصر المملکي في مصر والشام. – القاهرة: الناشر، 1976. ص. 182. ات-توخفة الزکيية في اللغة التورکيية. İstanbul, №3092. 182 ص.

References

- Ahanov K. Til biliminin negizderi [Fundamentals of linguistics]. Almaty, 2010. 560 b. [in Kazakh]
- Ahmet Turan Sinan. Kıpçak türkzesi bibliyografyası [Bibliography of Kıpçak Turkish] // Fırat ыiversitesi ilahiyat fakulltesi dergisi. Elazig, 2000. №5. S. 421-435. [in Turkish]
- Alibekuly A. Orta gasyrlardagy mamlyuk-kypshaktarynyn adebi zhazbalary [Literary inscriptions of the Mamluk-Kıpçaks of the Middle Ages] // al-Farabi at. KazUU, Habarshy, Shygystanu seriyasy. Almaty, 2002. №2 (9). B. 41-42. [in Kazakh]
- Arynov T.A. Leksiko-semanticheskie i stilisticheskie osobennosti yazyka starokipchakskogo pamyatnika «Kitab Attuxfa az-zakiya fil-luga at-turkiya» [Lexico-semantic and stylistic features of the language of the Old Kypchak monument "Kitab Attukhfa az-zakiya phil-luga at-turkiya"]: dis... kand. fil. n.: 10.02.06. Almaty: Akademiya nauk Kazakhskoi SSR Institut yazykoznaniya, 1983. 152 s. [in Russian]
- Atalay B. Et-Tuhfet – üz-zekiyye fil-lugat-it-tırkiyye. İstanbul, 1946. 296 s. [in Turkish]

Aubakirova K.K. Mamlukter biligi kezindegi turki – arab madeni-tildik bailanystary (XIII-XV g.) [Turkic-Arab cultural and linguistic relations during the Mamluk rule (XIII-XV centuries)]: diss. PhD doktory: 6D020900. Almaty, 2016. 181 b. [in Kazakh]

Batyrsha-uly B. Mysyr mamlyuk memleketinin Deshti Kypshakpen baylanystary. XIII-XV gasyrlar [Relations of the Egyptian Mamluk state with Desht-I-Kipchak. XIII-XV centuries]. Almaty: Ekonomika, 2005. 652 b. [in Kazakh]

Begalin K. Mamlyuki [Mamluk]. Moskva, 2012. 195 s. [in Russian]

Can Özgür. Kıpçak sahasına ait sözlük ve kaynaklarda at ve atçılıkla ilgili terminoloji [Terminology related to horses and horsemanship in dictionaries and resources belonging to the Kipchak field] // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic . 2009. Vol. 4/4 Summer. S. 891-905. [in Turkish]

Chaikovskaya A.I. Tyurkskaya grammatika v araboyazychnyh filologicheskikh traktatah XIII – XIV vv. [Turkic grammar in Arabic – language philological treatises of the XIII - XIV centuries] (Glagol). Tashkent, 1981. 178 s. [in Russian]

Ermers R. Arabic grammars of Turkic. Leiden, 1999. 229 p. [in English]

Gainutdinova G.Sh. Istoriko-lingvisticheskii analiz tyurko-tatarskogo pismennogo pamyatnika XIV veka Djamal ad-Dina at-Turki «Kitabu bulgat al-mushtak fi lugat at-turk va-l-kifchak» [Historical and linguistic analysis of the 14th century Turkic-Tatar written monument of Jamal ad-Din at-Turki "Kitabu bulgat al-mushtaq fi lugat at-turk wa-l-kifchak"]: diss....k.fil.n. 10.02.02. Kazan, 2005. 168 s. [in Russian]

Ishayahu L. Oirats in the Ilkhanate and The Mamluk Sultanate // Mamluk Studies Review, 2016. Vol. 19. P. 149-193. [in English]

Izyskannyi dar tyurkskomu yazyku [An exquisite gift to the Turkic language] (Grammaticheskii traktat XIV v. na arabskom yazyke). Tashkent: Fan, 1978. 452 s. [in Russian]

Kaidar A., Orazov M.M. Turkitanuga kirispe [Introduction to Turkology]. Almaty, 2004. 360 b. [in Kazakh]

Kazakh Sovet Enciklopediyasy [Kazakh Soviet Encyclopedia]. T.1. Almaty, 1972. 647 b. [in Kazakh]

Kazakh tilinin shygu tarihy [History of the origin of the Kazakh language]. T.1., Ekinshi kitap. Almaty: «Aldongar» madenietti damyту kory, 2012. 348 b. [in Kazakh]

Konkabayeva N.N., Avakova R.A. Historical excursion of the medieval monument “at-tuhfa az-zakiyya fil lugat at-turkiyya” // VII International Conference "Global Science and Innovation". USA, Chicago, 2016. P. 72-76. [in English]

Lăzărescu-Zobian Maria Mina. Kipchak Turkic loanwords in Romanian: PhD diss. USA: Columbia University 1982. 438 p. 8506004. [in English]

Nadzhip E.N. Tyurkoyazychnyi pamyatnik XIV veka «Gulstan» Seyfa Sarai i ego yazyk [The 14th-century Turkic-speaking monument "Gulstan" of the Sarai Safe and its language]. Alma-Ata, 1975. Ch.1. 210 s. [in Russian]

Proishozhdenie mamlyukov [The origin of the Mamluks]. Almaty: ID «Kochevniki», 2004. 240 s. [in Russian]

Rahimova A.R. XIV yy. Kıpçak Tırkzesine Ait “Kitab-et-tuhfet üz-zekiye” Eserinin Sızvarlığı ve İnsan Nitelendirme Kelimeleri [The Dictionary of the Kipchak Turkish Work “Kitab-et-tuhfet üz-zekiye” and the Words describing a Person] // III Halykaralyk Turki Alemi Zertteuleri Simpoziumy. Baki, 2016. S. 71-74. [in Turkish]

Sadykbekov K.A. Mamlyukter dauirinde zhazylgan kypshak tilindegi lingvistikalık shygarmalar [Linguistic works in the Kipchak language written in the Mamluk era] // L.N. Gumilev atyndagy EEU Habarshysy. Gumanitarlyk gylymdar seriyasy. 1 bolim. Astana, 2015. №5(108). B. 202-206. [in Kazakh]

Salan M. Et-tuhfe ve onun Müellifi [Et-tuhfe and his Entourage] // Dil Araştırmaları. 2012. №11. S. 185-195. [in Turkish]

Suyerqul B.M. «At-tuhfa» eskertkishi /XIV g./ tilindegi etistik kategoriyalary /tarihi-salystyrmaly taldau/ [Monument "at-tukhfa" / categories of verbs in the language of the XIV century / historical and comparative analysis/]: dis... fi.l. gyl. kand.: 10.02.06. Almaty: A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty, 1999. 132 b. [in Kazakh]

Tomanov M. Kazakh tilinin tarihi grammatikasy. Kazakh til biliminin antologiyasy [Historical grammar of the Kazakh language. Anthology of Kazakh linguistics]. Pavlodar, 2010. 412 b. [in Kazakh]

"التحفة الزكية في اللغة التركيبية" [The masterpiece of the Turkish language] at-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати. İstanbul, №3092. 182 ص. [in Arabic]

1976. س ع يد عبد الفتاح. ال عصر المماليك فى مصر والشام. القاهرة: الناشر، 213 ص. [in Arabic]

IRSTI 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_46

ON SOME TRADITIONALIST ASPECTS AND HISTORICAL PARALLELS OF MODERN KAZAKHSTANI NATION-BUILDING (HISTORIOGRAPHIC REVIEW)**Rustem Dzh. Kubeyev¹, Kuanysh M. Murzakhodzhaev^{1*}**¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK. Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

e-mail: rustemlw@hotmail.com (Kubeyev), kuka_ist@mail.ru (Murzakhodzhaev)

Abstract. The paper reflects some of the main trends in the Kazakh nation-building project, noted in the works of Kazakhstani and foreign researchers. Certain correspondences between the "Kazakhstan case" and the general developments of scholars were traced in the article. Particular attention is paid to the Kazakhstani specifics, due to the legacy of the Soviet period and the complex, largely unprecedented political, socio-cultural and demographic processes that took place on the territory of the republic in previous decades, which have a direct impact on the current state of Kazakhstani society. In the context of the research topic, some parallels were also drawn with the historical past of Kazakhstan, in particular, the use of traditional, traditionalist elements by representatives of Alash-Orda in order to reform and modernize traditional society was traced. Attention is also paid to the attitude of the representatives of the movement to the ideology of Muslim reformism of the early 20th century noted in the works of the authors – Jadidism.

Key words: Kazakh society, nation-building, modernization, traditions, historical parallels, Alash-Orda, Jadidism.

The paper is published in the framework of grant funding project ИРН АР09259759 'Trends and transformations of historical memory in modern Kazakhstani society (1992-2020).

МРНТИ 03.20

О НЕКОТОРЫХ ТРАДИЦИОНАЛИСТСКИХ АСПЕКТАХ И ИСТОРИЧЕСКИХ ПАРАЛЛЕЛЯХ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР)**Кубеев Рустем Джаулыбайулы¹, Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич^{1*}**¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Казахстан, Алматы

*Автор-корреспондент

e-mail: rustemlw@hotmail.com (Кубеев), kuka_ist@mail.ru (Мурзаходжаев)

Аннотация. В работе отражены некоторые из основных тенденций в казахстанском проекте нациестроительства, отмеченные в работах казахстанских и зарубежных исследователей, прослежены определенные соответствия между «казахстанским случаем» и общими разработками ученых. Особое внимание уделено казахстанской специфике, обусловленной наследием советского периода и сложными, во многом беспрецедентными политическими, социо-культурными и демографическими процессами, происходившими на территории республики в предыдущие десятилетия, оказывающими непосредственное влияние на современное состояние казахстанского общества. В контексте темы исследования также проведены некоторые параллели с историческим прошлым Казахстана, в частности, прослежено использование представителями Алаш-Орды традиционных, традиционалистских элементов в целях реформирования, модернизации традиционного общества. Внимание также уделено отмеченным в работах авторов отношению представителей движения к идеологии мусульманского реформизма начала XX в. – джадидизму.

Ключевые слова: казахстанское общество, нациестроительство, модернизация, традиции, исторические параллели, Алаш-Орда, джадидизм.

FTAMP 03.20

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫНЫҢ КЕЙБІР ДӘСТҮРЛІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
МЕН ТАРИХИ ПАРАЛЛЕЛЬДЕРІ ЖӨНІНДЕ (ТАРИХНАМАЛЫҚ АСПЕКТ)****Көбеев Рүстем Жаулыбайұлы¹, Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы^{1*}**¹Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты ҚР БҒМ ҒК. Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

e-mail: rustemlw@hotmail.com (Көбеев), kuka_ist@mail.ru (Мурзаходжаев)

Түйіндеме. Мақалада қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің жұмыстарында атап өтілген қазақстандық ұлттық құрылыс жобасындағы кейбір негізгі үрдістер көрсетілген. "Қазақстандық ерекшелік" пен ғалымдардың жалпы әзірлемелері арасында белгілі бір сәйкестіктер анықталып, талданған. Кеңестік кезеңнің мұрасына негізделген және республика аумағында өткен онжылдықтарда орын алған, қазақстандық қоғамның қазіргі жай-күйіне тікелей әсер ететін күрделі, көп жағдайда бұрын-соңды болмаған саяси, әлеуметтік-мәдени және демографиялық процестерге, жалпы айтқанда қазақстандық феноменнің ерекшелігіне назар аударылған. Зерттеу тақырыбының мәнмәтінінде Қазақстанның тарихи өткенімен кейбір параллельдер жүргізілген, атап айтқанда, Алаш Орда өкілдерінің дәстүрлі қоғамды реформалау, жаңғырту мақсатында дәстүрлі, дәстүрлілік элементтерді қолдануы айқындалды. Сондай-ақ, авторлардың еңбектерінде аталмыш қозғалыс өкілдерінің XX ғасырдың басындағы мұсылман реформизмі идеологиясына – джадидизмге қатынасына назар аударылды.

Кілт сөздер: қазақстандық қоғам, ұлттық құрылыс, модернизация, дәстүр, тарихи параллельдер, Алаш-Орда, жәдидшілдік.

Introduction. For Kazakhstan, as a young post-Soviet state, the issue of nation-building is especially relevant. Accordingly, taking into account the historical specifics of the republic (being part of the USSR, the multi-ethnic composition of the population), clarifying the definitions of "nation" and "ethnos", the issues of their correlation and interaction is one of the most important tasks of the domestic humanitarian and social science.

It is no coincidence that Russian authors L. Safonov, A.D. Orlov, M.M. Vagabov talk about the intensity of ethno-political processes in the post-Soviet space, their ideologization and politicization, which, in their opinion, "further strengthens the conceptual uncertainty of the concept of a nation, which in Russian is often and unreasonably mixed with the concept of ethnicity" (Сафонов и др., 2017:125).

Thus, reviewing historiography on this topic (with some historical generalizations) can undoubtedly have a certain significance for researchers studying certain aspects of modern state building and nation-building processes.

Discussion. Issues of nation-building, nationalism were studied by such researchers as R. Brubaker, B. Anderson, C. Calhoun, L. Greenfield, E. Hobsbawm, E. Gellner. In result of studies, among the scholars 2 types of nation and nationalism were identified, civil and ethnic, which were customarily distinguished. Accordingly, modern states and nations were viewed through the prism of this approach (although a combination of elements of both was recognized in some cases in practice). The so-called "ethno-symbolic approach" proposed by the British researcher A.D. Smith. The above-mentioned concepts are present one way or another, in the works of the scholars dealing with the issues of nation-building. At that we can see the correction and adaptation of these concepts in some cases.

Results. Correspondingly, reasoning from one or another concept of nation, the processes of nation-building are considered from a certain perspective.

Russian researcher N.A. Baryshnaya speaks of nation-building as a way of regulating relations between ethnic groups, emphasizing the need to develop conceptual approaches to the phenomenon of nationalism (Барышная, 2014: 43).

Foreign scholars D. Ó Beacháin and R. Kevlihan recognize that both types of nationalism (civic and ethnic) are just some ideal types, models, so they see their task in identifying 'divergent tendencies', 'divergent trajectories' in governing processes. The authors do not agree with R. Brubaker in his 'nationalising nationalism' concept, saying that such point of view is focused only on ethnic nationalism, and it precludes the existence of situation when the elements of both civic and ethnic nationalisms are present in states (*and states even try mediating between them*). On their opinion, Kazakhstan is a good example of this situation.

Foreign authors D. Ó Beacháin and R. Kevlihan, examining the state building project in Kazakhstan starting from gaining its independence in 1991, note that the country has seen both civic and ethno-nationalist trends in state building, but none of these specific trajectories of nationalism in Kazakhstan is not as important as

the tension between two very different trajectories. According to researchers, at least at the beginning of the 2010s, the government of the country managed to cope with these contradictions quite effectively both at the political level and in relations with various ethnic groups and neighboring states. It is noteworthy that the question of whether Kazakhstan will be able to continue to cope with these contradictions in the post-Nazarbayev era is considered by scholars to be one of the most important ones facing Kazakhstan.

In particular, the authors cite the well-known opinion that any nationalism is based on dualism (a contradiction between ethnic and civic elements). The authors start from the accepted understanding of the civic model of the nation state (including historical territory, equality of members, as well as a common civic culture and ideology. The main concept in this case is the equality of independent citizens with the state, regardless of the language they speak, different cultural practices, racial characteristics or other potential divisions) and a nation-state emphasizing a common origin, local (indigenous) culture associated with a form of biological/genealogical determinism. Based on this concept, the nation is a community of common origin, a community that existed before the nationalist mobilization and in some way different from foreigners.

D.Ó. Beacháin and R. Kevlihan draw attention to the fact that these concepts (civic and ethnic nation) are often presented in a dichotomous form, represent an "either / or" assumption. The reality, however, is often more complex. Applying the "constructivist sensibility" from the work of B. Anderson, the authors depart from such a dualistic point of view. On their opinion, 'Civic nations, far from being essentially civic in nature, *imagine themselves to be civically oriented*'. At that, reality often does not match such perceptions.

In the same way, states based on the idea of a common ethnicity, imagine a community of common origin. It is important to note that notions of civic and nation-state are not necessarily mutually exclusive in time, *since states and societies are quite open to rethinking, including 'selective and collective remembrance and amnesia'*. However, apart from global cosmopolitanism, civic and ethnic representations are partly defined by their boundaries with some "others". According to the authors, the definitions of civic and ethnic nationalism are "ideal types" that cannot be found in reality. At the same time, the analytical usefulness of civic and ethnic nationalism is disputed. R. Brubaker's opinion is also given that these categories cannot be considered mutually exclusive due to the fact that the definitions are not sufficiently specific, and although they can be used for comparative purposes, it is difficult to classify a certain policy as a kind of civic or ethnic in its essence. It also highlights how normative considerations are often used when comparing the two categories, portraying civic nationalism as liberal, voluntaristic and inclusive. D.Ó Beacháin and R. Kevlihan agree with R. Brubaker that civic and ethnic nations are not necessarily mutually exclusive. However, the authors believe that clear differences remain between the two when used as some ideal types 'that are useful in analysing policies in their particular context'.

Researchers emphasize the importance of context because context determines the impact of a policy, including whether any given policy or initiative ultimately contributes to civic or ethnic orientation in the practice of the state and social representations of the nation, or is uncertain in its consequences (Donnacha and etc., 2013:337-356).

The above point of view is confirmed in the Message of the Leader of the Nation Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy "Kazakhstan-2050": a new political course of an established state", which speaks of a new Kazakhstani patriotism, designed to unite the entire Kazakhstani society, regardless of belonging to one or another ethnic group, equality in the rights of Kazakh citizens of all ethnic groups. At the same time, the *special responsibility* of representatives of the Kazakh ethnic group in maintaining interethnic harmony is emphasized (Назарбаев, 2012).

Kazakhstani author S. Beisembayev also notes the role of Kazakh nationalism in the formation of Kazakh statehood, drawing attention to the recognition of the *special role of the Kazakhs* as one of the clearest examples of the ethno-oriented policy pursued in the republic since independence (Бейсембаев, 2015: 3).

A.B. Shaldarbekova makes an attempt to assess the state of national ideology in Kazakhstan at the present stage. Particular attention is paid to the use of the terms "Kazakhstani" and "Kazakh", as well as "civil identity", "ethnic identity", the grounds and historical prerequisites for the choice of the state in favor of civic identity (the country's multinationality, the ability for citizens of various ethnic groups to identify themselves with the state and state institutions).

In addition, as the author notes, the choice in favor of civic identity was made for reasons of internal stabilization of society, since when asking about the national identity of the Kazakh people, A.B. Shaldarbekova cites 3 main signs of identity: the presence of a common experience of the state in society (including an assessment of the common past, which is a stable set of value perceptions of the most important events in the history of society;

- some common values shared by most of the nation;

- as the third sign of identity, the author names the common responsibility for the future of his country.

This responsibility is invariable, it either exists or it does not exist, and the absence of this responsibility automatically indicates that there is no national identity in this case.

Accordingly, the researcher concludes that it is important for people to realize the commonality of their fate with the fate of the country or the entire nation, calling it the highest level of identity, thereby, in fact, confirming the aforementioned thesis about the greater compliance of civic identity with stability within a multi-ethnic state.

At the same time, *the author tends to see the roots of modern national identity in the history of the formation of the Kazakh ethnic group, the creation of the Kazakh state, as well as the traditional (nomadic) way of life of the Kazakh people.* In addition, the author speaks of a common Turkic national identity and is inclined to consider the Turkic civilization as the basis of the Kazakh national identity. Mention is made of the inseparability of the Kazakh national identity from the common Turkic identity, some of the principles of which were laid down in the era of the Turkic Khaganates (Шалдарбекова, 2019).

V.V. Bocharov and V.A. Popov, noting the fact of the activation of the most archaic forms of potestary and social relations after the demise of the USSR, also consider this to be typical of periods of disintegration and socio-political crises. *The authors draw attention to the fact that the frequently encountered schemes for the formation of ties (social and political), which they tend to consider "replicas of archaic ones".* Researchers explain this by the ongoing process of globalization and, accordingly, the defensive reaction of public consciousness, when the traditional conservative social environment serves as a counterbalance to the "modern macrosociety", its unstructured nature. It is these reasons that scientists tend to explain the "clear irrationalization" in public culture and consciousness (Бочаров, Попов, 2019: 8).

The authors note changes in the value system of modern representatives of the Kazakh ethnic group, which currently differs significantly from the one that existed several decades ago. Moreover, these changes in the socio-cultural sphere of representatives of the Kazakh ethnic group from Kazakhstan even affect their relations with their "ethnic relatives" (Шайкемелев, 2013: 156).

In addition, researchers talk about such a *new co-citizenship* as the Kazakh people, while emphasizing the transit state of the Kazakh society, as well as the existing differentiation of the Kazakh environment itself according to linguistic and *value characteristics* (Шайкемелев, 2013: 156-157).

Russian author S.I. Morozov, speaking about the phenomenon of nationalism in general, shares the opinion about its possible beneficial effect on the stabilization of the political system (*due to uniting around a certain national idea*, protecting the interests of ethnic groups, etc.), and also draws attention to the fact that in certain cases this phenomenon can have a destabilizing effect on the political system of the state (Морозов, 2012: 233).

Another Russian researcher D.E. Letnyakov draws his attention to the existing, in his opinion, contradiction in the rhetoric of the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, who mentions expressions that can be attributed to the elements of a civil nation ("all-Kazakhstan identity", "multinational Kazakhstan", "Kazakhstanis"), and at the same time uses such a term as "state-forming nation" (Летняков, 2019: 22).

The authors of the textbook "Mangilik El" link the future of the Republic of Kazakhstan, its existence in the 21st century with the Kazakh "national being", "way of life". There is also a strong influence that spiritual values (Islamic) and traditions of the Turkic world had on the development of the Kazakh people. It is emphasized that the Kazakh ethnic group has been living on its historical territory since ancient times, the Kazakhs, *as the only state-forming ethnic group*, are given the role of uniting other ethnic groups living in the republic around themselves. Among other things, the Kazakh style and way of life are called upon to serve as the root, the core of the country. The significance of the wisdom of the people, their past for the future of the country is also recognized. Among the foundations of the nation's self-determination are indicated, including the revival of the traditions of the Silk Road, the uniqueness of culture, history and the state language (with respect for the languages of all other ethnic groups living in Kazakhstan), as well as the Kazakh national culture.

As you can see, many of the foundations and ideas designed to be fundamental for the further development of a modern state originate in antiquity and directly relate specifically to the sphere of traditions and customs, although the modern era is often associated with the so-called post-traditional society.

Also noteworthy is the combination of building a civil nation and an emphasis on the "state-forming role" of the Kazakh ethnos, which is due to the specifics of the historical development of the republic and the uniqueness of the existing composition of the country's population. Thus, we can say that the specific example mentioned in the works of the authors on the Kazakhstani version of nation-building is fully consistent with the developments of foreign scholars considering the concepts of a civil and ethnic nation, their combination and interaction (lack of mutual exclusion) in general, and is a clear confirmation of them подтверждением (Касымбеков и др., 2015: 5).

The authors of the textbook "Mangilik El" link the future of the Republic of Kazakhstan, its existence in the 21st century with the Kazakh "ethnic being" («национальным бытием»), "way of life". There is also a strong influence that spiritual values (Islamic) and traditions of the Turkic world had on the development of the Kazakh people. It is emphasized that the Kazakh ethnic group has been living on its historical territory since ancient times, the Kazakhs, *as the only state-forming ethnic group*, are given the role of uniting other ethnic groups living in the republic, around themselves. Among other things, the Kazakh style and way of life are called upon to serve as the root, the core of the country. The significance of the wisdom of the people, their past for the future of the country

is also recognized. Among the foundations of the nation's self-determination there indicated, including the revival of the traditions of the Silk Road, the uniqueness of culture, history and the state language (with respect for the languages of all other ethnic groups living in Kazakhstan), as well as The Kazakh national culture.

The indicated foundations of the nation's self-determination include, among other things, the revival of the traditions of the Silk Road, the uniqueness of culture, history and the state language (while respecting the languages of all other ethnic groups living in Kazakhstan), as well as The Kazakh national culture.

As we can see, many of the foundations and ideas designed to be fundamental for the further development of a modern state originate in antiquity and directly relate specifically to the sphere of traditions and customs, although the modern era is often associated with the so-called post-traditional society.

Also noteworthy is the combination of building a civil nation and an emphasis on the "state-forming role" of the Kazakh ethnos, which is due to the specifics of the historical development of the republic and the uniqueness of the existing composition of the country's population. Thus, we can say that the specific example mentioned in the works of the authors on the Kazakh version of nation-building is fully consistent with the developments of foreign scholars considering the concepts of a civic and ethnic nation, their combination and interaction (lack of mutual exclusion) in general, and is a clear confirmation of them (Касымбеков и др., 2015: 5).

Conclusions on the formation of identity – as we see, in the formation of civic Kazakhstani identity, elements that are usually identified with traditionalism are actively used, at that this process “keeps up” with modern trends in the study of issues of civic and ethnic nationalism, identities and their relationship.

Some authors note changes in the value system of contemporary representatives of the Kazakh ethnic group, which currently differs significantly from the one that existed several decades ago. Moreover, these changes in the socio-cultural sphere of representatives of the Kazakh ethnic group from Kazakhstan even affect their relations with their ‘ethnic kinsmen/kindred’.

In addition, researchers talk about such a *new co-citizenship* as the Kazakhstani people, while emphasizing the transit state of the Kazakhstan society, as well as the existing differentiation of the Kazakh environment itself according to linguistic and *value characteristics* (Шайкемелев, 2013: 157).

Famous Kazakh scholars A. Nyssanbayev and R. Kadyrzhanov, studying the phenomenon of a ‘common national’ idea that unites society, representing, in their opinion, “a complex of orientations, values and ideals of an ideological nature aimed at consolidating the people of Kazakhstan, sustainable socio-economic development of society, strengthening the security and independence of the state”, they ask about the actual formation (finding) of this idea. Researchers believe that its sources are national self-consciousness, which reflects the existence of the nation, as well as history, philosophy, poetry, science, art and other areas of public life. At the same time, the authors emphasize that the issue of national consolidation of the population, which is a multitude of ethnic groups (in fact, the formation of a common identity) is relevant in almost all newly formed states. Fundamental, in this case, is the issue of resolving the contradiction between the understanding of the national idea and, in fact, the nation (ethno-cultural and civic).

The scholars, referring to the experience of nation-building in the modern world, are supporters of the logical principle "and - and", and not the exclusive "either - or". Based on this principle, in Kazakhstan it is necessary to use both of the above concepts of the nation, ethno-cultural and civic, in the formation of the national idea, without relying on one, while excluding the other.

Asking about the practical implementation of resolving contradictions between the concepts, Kazakhstani researchers see the answer in assigning the role of the basis to the Kazakh ethnic group, around which the Kazakh civic society will be consolidated. A. Nysanbayev and R. Kadyrzhanov at the same time emphasize that this method of nation-building (according to E. Smith – the model of the ‘dominant ethnies’) is one of the most widely represented in the world.

According to researchers, due to the historical past (the historical legacy of the Soviet period with its totalitarian society, which still largely negatively affects the process of Kazakhstani nation-building, when civil society in the country is not mature enough to develop a national idea, the foundation on which a civil national identity), the main tasks of nation-building are performed by the state. As the authors note, this process takes place ‘by touch’, through practice, in conditions where the theoretical justification of this process by the scientific community is not sufficiently provided. In practice, the construction of a Kazakhstani civic nation is being implemented, where the Kazakh ethnic group is assigned a state-forming role. The scholars tend to see this as a practical implementation in the republic of eliminating contradictions between the concepts of an ethno-cultural and civic nation, based on the logical principle of ‘*and – and*’ (Нысанбаев, Кадыржанов, 2022).

At that on the above-mentioned A.D. Smith’s opinion, identifying such ‘ethnic cores’ helps researchers a lot. In particular, he says, often the nation’s boundaries and character are shaped by the state’s ethnic core.

In spite the fact that the most of the present-day nation-states are polyethnic, many of them were actually formed on some ethnic basis, a ‘dominant ethnies, which annexed or attracted other ethnies or ethnic fragments into the state to which it gave a name and a cultural charter. For, since ethnies are by definition associated with a

given territory, not infrequently a chosen people with a particular sacred land, the presumed boundaries of the nation are largely determined by the myths and memories of the dominant ethnies, which include the foundation charter, the myth of the golden age and the associated territorial claims, or ethnic title-deeds' (Smith, 1991: 39).

A. Tsai notes that interethnic harmony in Kazakhstan is one of the most important and most frequently articulated achievements of the post-Soviet independent period. An institutional consent symbol backed by the policy of authorities is the Assembly of the People of Kazakhstan. In 2008, the Assembly formulated five basic principles of the Kazakhstani model of interethnic tolerance: the unity of the people; the most important values of the nation, and one of them was *consolidating role of the state-forming ethnoses*.

On the opinion of Kazakhstani researcher, as a successor to Soviet policy, independent Kazakhstan continues the policy formed from the perspective of preserving the cultural characteristics of various nationalities (ethnic groups) with the building of a common civic identity (Цай, 2015: 4-5).

In this context, *as a kind of compromise between the ethnic and civil* (primordialist and constructivist/modernist) understanding of nationalism, it is also appropriate to mention the direction of historical symbolism, the author of which is the British researcher A. Smith. The origins of historical ethno-symbolism is the theoretical criticism of modernist approaches, as well as a different interpretation (reading) of the historical chronicle (historical fact).

The author is agreeing with the opinion that the source of historical ethno-symbolism is the 'theoretical critique of modernist approaches' and 'different reading of the historical record'.

According to ethno-symbolists, it is the traditions, memories, ethnic heritages symbols and myths (as well as that give power) what gives nationalism its power are the myths, memories, traditions, and symbols of ethnic heritages and the ways in which a popular living past has been, and can be, rediscovered and reinterpreted by modern nationalist intelligentsias'.

In each generation these elements of tradition, myth, symbol and memory participate in reconstitution of modern national identities in each generation, 'as the nation becomes more inclusive and as its members cope with new challenges' (Anthony D. Smith, 1999: 9).

As we can see, on the one hand the Kazakhstani case of nation-building is in much unique (due to the number of ethnic groups living in the territory of the republic, the history of forming such polyethnic population, and 'historical environment' of this process), and on the other hand it in much corresponds with modern trends in nation-building and state-building studies, which we can see from the scholars' works.

At the same time, if we turn to the history of this issue, we can see that such use of traditional, traditionalist elements in the process of building a modern state (even under the slogan of the ideas of modernization, renewal and progress) is by no means new in Kazakhstan's history.

Even a brief digression allows us to see in the works of the authors this aspect of the interaction between "traditional" and "modern" in Kazakhstan as well.

As an example, we can cite the activities of representatives of the Alash movement, largely inspired by the ideas of Jadidism (the Muslim reform movement).

Among Kazakh researchers, there is also a view of the Jadids as one of the forms of the national liberation struggle. According to the supporters of this point of view, *it is this formulation of the question that reveals how the Jadids relate to "Alash" and "Alash-Orda"* (Некоторые методологические вопросы..., 2022).

In general, speaking of the ideological and theoretical origins of Jadidism as a modernist reform movement, in the works of the authors we can once again see an opinion *about the relationship between tradition, traditionalism and renewal, modernism, about the deriving of one from the other*. In particular, the arguments of I. Alekseyev about the scientific and philosophical heritage of Marjani in the context of latter's support for the opinion of *historicism as one of the acceptable epistemological applications of modernity*. Possessing encyclopedic erudition and being deeply immersed in the intellectual world of Islamic knowledge, *Marjani, unlike many other Muslim modernists, does not interpolate the categories of the modern times, translating them into the language of Islamic discourse, but, on the contrary, derives the epistemological foundations of his historical approach directly from the Islamic tradition of wisdom* (Алексеев, 2019: 31).

Kazakh historian D. Kydyrali also notes the influence of Sh. Marjani on the development of Jadidism, in particular on the founders of the movement I. Gasprinsky, H. Osmani, G. Barudi and others. The researcher ranks the religious figure and educator among the "founding fathers" of the movement, including emphasizing his merits in the development of Abai Kunanbayev (Кыдырали, 2020).

Kazakhstani author B.N. Zhunussov, speaking about the influence of the ideas of Jadidism on the Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century, notes that *at the turn of the 19th and 20th centuries, the growth of national self-consciousness was largely associated with the unification of two ideas – enlightenment and religion, which, in his opinion, received its final form as Jadidism. At the same time, the author notes that the Kazakh intelligentsia formed its own national ideology of the national liberation movement of the Kazakh people (Alash)*.

At the same time, the researcher draws attention to the fact that at present, in the mass consciousness, in the journalism of Eastern countries, one often encounters an assessment of the Jadids of the past, as (and their current followers) as "collaborators", Russifiers, enemies of Islam, due to the fact that Jadidism represents a fairly broad set of views and approaches that has developed around the idea of modernizing the traditional Muslim society.

As is known, having started as a reform of traditional Islamic education, Jadidism developed into a broad movement of Islamic intellectuals (mainly representatives of the Turkic peoples of the Russian Empire) for the modernization of traditional Muslim societies and the activation of the role of Muslims in the social and political life of Russia.

The author acknowledges the possibility that among the representatives of the Jadids (i.e. literally "new") there could be supporters of extreme views (modernists, Westernizers, secularists, etc.).

Also B.N. Zhunussov notes that there is a tendency to show *the Jadids only as fighters against colonialism (Alash Horde in Kazakhstan)*, ignoring their Europeanism.

Based on this, the researcher comes to the conclusion that at the present time *the definition of the essence of Jadidism as a truly Islamic response to the challenge of the West is extremely relevant. On this issue, the author agrees with A. Bennigsen, who called Jadidism the "diamond" of Islamic civilization.*

The paper also cites the author's opinion that 'the young Kazakh intelligentsia and the advanced Muslim clergy vividly absorbed all the views of the progressive Muslim intelligentsia, and also fought against the darkness and ignorance of their people'.

Thus, the researcher avoids a strict opposition between the modernist-minded part of the Kazakh society and the clergy, noting the presence among the latter and supporters of a certain progress.

At the same time, the role of the outstanding Kazakh philosopher and educator Abai, who stood at the origins of this intelligentsia, who managed to "catch the spirit of the times and the views of the progressive Muslim intelligentsia", as well as each who had authority among the people, is especially noted. In addition, the author emphasizes a role of Hajji (representatives of traditional institute – auth.) who had great authority among the people, in rallying and awakening the consciousness of the masses.

In general, attention is drawn to a kind of "prepared ground" in Kazakh society for the ideas of Jadidism. The researcher emphasizes that in Kazakhstan, the processes common to the entire Muslim population of the Russian Empire were expressed in the creation of the Alash national liberation movement. At the same time, the new Kazakh intelligentsia and the Muslim clergy focused precisely on representing the interests (the author says "liberation") of the Kazakh people (Жунусов, 2013).

Foreign researcher Ozgecan Kesici, considering the activities of members of the Alash-Orda movement to modernize the Kazakh society in the early 20th century, in particular, the issue of changing Kazakh ethnicity in favor of the definition of "Kazakh nation", draws attention to the following aspects of this topic:

In general, the author draws attention to the fact that the very writing of national history, which is mainly led by indigenous intellectuals, is an obvious part of the nation-building process, helping to strengthen the legitimacy of the emerging nation. The author also argues that this provides the indigenous intellectuals involved in this process with a method of building social legitimacy.

In the context of the research topic, the conclusion of O. Kesici is of interest that in an effort to modernize the Kazakh society, proclaiming itself a nation, in the course of attempts to modernize the Kazakh society, the movement used such a tool as the myth of a common origin. For this reason, the author is not surprised by the fact that the movement was called "Alash" (the name of a mythical character who is considered to be the father of all three Kazakh zhuzes). The scientist explores the discourse about "Kazakhness" and its difference from Muslim neighbors in five factors; the "true" myth about the common origin of the Kazakhs, the Kazakh history as one common destiny, a nomadic way of life, weak, in his opinion, ties with Islam among the Kazakhs, and, finally, the legitimization of the leaders of the Alash movement as figures speaking on behalf of the Kazakh nation. Moreover, according to the researcher, the myth of Alash was used by the leaders of the movement for both external and internal strategies.

O. Kesici considers cultural nationalism to be a particularly important element in the activities of the Alashorda people, through which the elite of the intelligentsia participated in the formation of the Kazakh "national community" in the course of the ethno-historical revival. Moreover, according to the author, in the case of Alash, we are dealing more with the rediscovery of national culture than with its invention, since the elites looked into the past and found lessons for the present in it. *In addition, the people of Alash Orda also turned to the past to legitimize new policies and innovations.*

As you can see, the researcher also notes the facts of using elements of traditionalist thinking by the Alash Orda people in order to build a modern nation. In addition, the phenomena that, as a rule, are usually linked with traditionalism and opposed to modernization and modernity, largely predetermined the path of development chosen by the Alash Orda people towards building the Kazakh nation as a nation of a Western, modern type.

Conclusion. As we can see, the issues of building a modern nation and state are of great interest among researchers. At the same time, as it often happens, reality turns out to be wider and more diverse than theoretical

approaches, forcing scientists to develop new concepts, or to adapt, correct existing ones. It can be noted that often the concepts that are usually referred to as “traditional” and “modern” (modern) are often opposed to each other, often intertwined, inextricably linked, and in ongoing social processes complement, “work” on each other, and this is shown by the review works of the authors not only on the modern period, but also on the earlier one, the beginning of the 20th century, when intellectuals in Kazakhstan, largely driven by the ideas of Muslim reformism, used traditional, “traditionalist” elements for the purposes of modernization.

References

- Alekseev I. Istoriya kak islamskaya nauka: Mardzhani i ibn Haldun // Islamology. Tom 9. №1–2. 2019. С. 24-33.
- Anthony D. Smith. «Myths and Memories of the Nation». Published in the United States by Oxford University Press Inc., New York. 1999. 281 p.
- Baryshnaya N.A. Naciestroitel'stvo kak sposob formirovaniya mezhetnicheskikh otnoshenij // Vlast'. 2014 g. № 3. S. 43-47.
- Bejsembaev S. Fenomen kazahskogo nacionalizma v kontekste segodnyashnej politiki: ot otricaniya k ponimaniyu. Fond Soros-Kazahstan, 2015 g. 36 s.
- Bocharov V.V. i Popov V.A. Neotradicionalizm: arhaicheskij sindrom i konstruirovaniye novoj social'nosti v kontekste processov globalizacii. SPb.: Centr informatizacii obrazovaniya «KIO», 2019. 320 s.
- Donnacha Ó Beacháin, Rob Kevlihan. Threading a needle: Kazakhstan between civic and ethno-nationalist state-building // Nations and Nationalism. Volume19, Issue2. April 2013. Pages 337-356.
- ZHunusov B.N. Vliyanie idej «Dzhadidizma» na nacional'nuyu intelligenciyu Kazahstana v nachale HKH veka. 2013 / <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9301/> (accessed 15.01.2022).
- Kasymbekov M.B., Praliev S.ZH., ZHampaisova K.K. i dr. Møngilik El. Uchebnik. Almaty: Ulagat, 2015. 336 s.
- Kydyrali D. Mirovozzrenie Abaya i Mardzhani // Egemen Kazakstan. №36 (29765) ot 21 fevralya 2020 goda / <https://www.egemen.kz/article/221888-mirovozzrenie-abaya-i-marddgani> (accessed 17.07.2021).
- Letnyakov D.E. Upravlenie kul'turnym raznoobraziem na postsovetskom prostranstve: «nacionaliziruyushchie gosudarstva» 30 let spustya // YUzhno-rossijskij zhurnal social'nyh nauk. 2019. T. 20. № 2. S. 16-33.
- Morozov S.V. Nacionalizm kak politicheskaya praktika i instrument politicheskoy bor'by na sovremennom etape modernizacii rossijskoj gosudarstvennosti//Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya. 2012. № 4. S. 233-236.
- Nazarbaev N.A. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan - Lidera nacji Nursultana Nazarbaeva narodu Kazahstana «Strategiya «Kazahstan-2050»: novyj politicheskij kurs sostoyavshegosya gosudarstva» // Oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazahstan/participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novyj-politicheskii- (accessed 05.02.2022).
- Nysanbaev A., Kadyrzhanov R. Nacional'naya ideya: grazhdanskaya ili etnicheskaya? // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30081562&pos=5;-108#pos=5;-108 (accessed 05.02.2022).
- Safonov A.L., Orlov A.D., Vagabov M.M. Etnokul'turnye aspekty obespecheniya celostnosti nacii// Izvestiya Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnye nauki. 2017 g. №2. S. 121-133.
- Smith A.D. National Identity. Penguin Books. 1991. 227 c.
- SHajkemelev M. Kazahskaya identichnost'. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2013. 272 s.
- SHaldarbekova A.B. O sovremennom sostoyanii nacional'noj identichnosti v Respublike Kazahstan: istoricheskij aspekt // «edu.e-history.kz» elektrondyq gylymi zhurnaly № 2(18). 2019 / <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1167> (accessed 05.02.2022).
- Tsaj A. Voprosy formirovaniya grazhdanskogo nacionalizma s pomoshch'yu instrumentov kul'turnoj politiki. Programma dlya molodyh issledovatelej v oblasti publichnoj politiki Fonda Soros-Kazahstan. Almaty, 2015.
- Nekotorye metodologicheskie voprosy issledovaniya dzhadidizma v Kazahstane // Portal Qazaqstan tarihy <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29881/> (accessed 21.01.2022).

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

МРНТИ 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_54

СТАНОВЛЕНИЕ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ**Бердыгужин Л.Б.¹, Сарсенов А.С.¹, Жумагулов Б.С.^{2*}ID**¹Атырауский университет им. Х. Досмухамедова. Казахстан. г. Атырау²Казахский национальный педагогический университет им. Абая. Казахстан. г. Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: berdyguzhin@mail.ru (Бердыгужин), A.Sarsenov@asu.edu.kz (Сарсенов) jumagulovbolat@mail.ru (Жумагулов)

Аннотация. Казахское ханство, образованное казахским народом во главе с ханами Кереем и Жанибеком в 1465 году, появилось не в одночасье. Его истоки уходят в глубину веков – с кочевых саков начинается история нашей государственности, которая насчитывает 2,5 тысячелетия. В формировании государственности в степной зоне нашли отражение как общие закономерности исторического процесса, так и особенности, свойственные кочевому обществу. В XIV-XV вв. завершился процесс сложения казахского народа. Само имя "казак", претерпевшее сложный ход трансформации от первоначального социального значения до этнического содержания, становится именем народа. Вхождение формировавшейся казахской народности в разные государства – Ак Орду, Ханство Абулхайра, Могулистан, Ногайскую Орду и Сибирское ханство; непрерывные войны, усобицы чингизидов и знати вкуче с нарастающей внешней агрессией приводили к мысли о необходимости объединения этнически близких групп в единое государство. Эти обстоятельства стали причинами создания собственно казахского государства. Этнополитические и социально-культурные процессы на территории Казахстана в XIV-XV вв. стали итогом возникновения Казахского ханства в 1465 г. Одним из крупнейших и влиятельнейших государств Центральной и Средней Азии в Средние века являлось Казахское ханство. В Новое время Казахское ханство перестало существовать как самостоятельная независимая единица на политической карте мира, однако накопленные им достижения в области управления, законодательства, регулирования общественных отношений, внешней политики и дипломатии оказывают огромное влияние на современный Казахстан. В статье также делается упор на личностях выдающихся ханов Казахского ханства, сыгравших судьбоносную роль в многовековой жизни казахского народа.

Ключевые слова: Дешт-и-Кипчак, Ак Орда, Ханство Абулхайыр, Могулистан, Казахское ханство, Ханы Керей и Жанибек, термин казах, жуз, ханы, султаны, бий, государственность.

Статья выполнена в рамках реализации проекта AP09259623 «История Атырауской области с древнейших времен до наших дней» МОН РК.

ГТАМР 03.20.00

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ: ТАРИХҚА ЖАҢАША КӨЗҚАРАС**Бердыгужин Л.Б.¹, Сарсенов А.С.¹, Жумагулов Б.С.^{2*}ID**¹Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан. Атырау қ.²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Қазақстан. Алматы қ.

* Автор-корреспондент

E-mail: berdyguzhin@mail.ru (Бердыгужин), A.Sarsenov@asu.edu.kz (Сарсенов) jumagulovbolat@mail.ru (Жумагулов)

Түйіндеме. 1465 жылы Керей мен Жәнібек хандар құрған Қазақ хандығы бір күнде пайда болған жоқ. Оның бастауы ерте заманнан басталып – шамамен 2,5 мың жылдықты қамтитын мемлекеттігіміздің тарихы көшпелі сақтардан бастау алады. Дала аймағында мемлекеттіліктің қалыптасуында тарихи процестің жалпы заңдылықтары да, көшпелі қоғамға тән белгілер де көрініс тапты. XIV-XV ғасырларда.

қазақ халқының бірігу процесі аяқталды. Өзінің бастапқы қоғамдық мәнінен этникалық мазмұнға дейін күрделі өзгеріске ұшыраған «қазақ» атауының өзі халық атауына айналады. Жаңа қалыптасып келе жатқан қазақ халқының әртүрлі мемлекеттерге – Ақ Ордаға, Әбілқайыр хандығына, Моғолстанға, Ноғай Ордасына және Сібір хандығына кіруі; толассыз соғыстар, шынғыстар мен аксүйектер арасындағы тартыс сыртқы агрессияның күшеюімен бірге этникалық жақын топтарды бір мемлекетке біріктіру қажеттілігі идеясын тудырды. Бұл жағдайлар қазақ мемлекетінің дұрыс құрылуына негіз болды. XIV-XV ғасырлардағы Қазақстан аумағындағы этносаяси және әлеуметтік-мәдени процестер 1465 жылы Қазақ хандығының пайда болуының нәтижесі болды.

Орта ғасырлардағы Орталық және Орта Азиядағы ең ірі және ықпалды мемлекеттердің бірі Қазақ хандығы болды. Жаңа заманда Қазақ хандығы дүние жүзінің саяси картасында тәуелсіз дербес бірлік ретінде өмір сүруін тоқтатты, дегенмен оның елді басқару, құқықтық, қоғамдық қатынастарды реттеудегі, сыртқы саясат және дипломатия салаларында жинақтаған жетістіктерінің қазіргі Қазақстанға ықпалы орасан зор. Мақалада қазақ халқының сан ғасырлық өмірінде шешуші рөл атқарған Қазақ хандығының көрнекті хандарының тұлғаларына да орын берілген.

Кілт сөздер: Дешті қыпшақ, Ақ Орда, Әбілқайыр хандығы, Моғолстан, Қазақ хандығы, Керей мен Жәнібек хандар, қазақ термині, жүз, хандар, сұлтандар, билер, мемлекеттілік.

IRSTI 03.20.00

FORMATION OF THE KAZAKH KHANATE: A NEW LOOK TO HISTORY

Berdyguzhin L.B.¹, Sarsenov A.S.¹, Zhumagulov B.S.^{2*ID}

¹Kh. Dosmukhamedov Atyrau University. Kazakhstan. Atyrau

²Abai Kazakh National Pedagogical University. Kazakhstan. Almaty

*Corresponding author

E-mail: berdyguzhin@mail.ru (Бердыгужин), A.Sarsenov@asu.edu.kz (Сарсенов) jumulovbolat@mail.ru (Жумагулов)

Abstract. The Kazakh Khanate, formed by the Kazakh people led by the khans Kerey and Zhanibek in 1465, did not appear overnight. Its origins go back to the depths of centuries – the history of our statehood, which has 2.5 millennia and begins with the nomadic Saks. In the formation of statehood in the steppe zone, both the general laws of the historical process and the features characteristic of a nomadic society were reflected. In the XIV-XV centuries the process of addition of the Kazakh people was completed. The very name "Kazak", which has undergone a complex transformation from its original social meaning to ethnic content, becomes the name of the people. The entry of the emerging Kazakh people into different states – the Ak Orda, the Khanate of Abulkhair, Moghulistan, the Nogai Horde and the Siberian Khanate; continuous wars, strife between Genghisides and the nobility, coupled with growing external aggression, led to the idea of the need to unite ethnically close groups into a single state. These circumstances became the reasons for the creation of the Kazakh state proper. Ethno-political and socio-cultural processes on the territory of Kazakhstan in the XIV-XV centuries became the result of the emergence of the Kazakh Khanate in 1465.

One of the largest and most influential states of Central and Central Asia in the Middle Ages was the Kazakh Khanate. In modern times, the Kazakh Khanate ceased to exist as an independent unit on the political map of the world, however, the achievements it has accumulated in the field of administration, legislation, regulation of public relations, foreign policy and diplomacy have a huge impact on modern Kazakhstan. The article also focuses on the personalities of the prominent khans of the Kazakh Khanate, who played a crucial role in the centuries-old life of the Kazakh people.

Key words: Desht-i-Kipchak, Ak Orda, Khanate of Abulkhair, Moghulistan, Kazakh Khanate, Khans Kerey and Janibek, the term Kazakh, juz, khans, sultans, biys, statehood.

Введение. Занимая уникальное геополитическое расположение между Европой и Азией, Казахстан добивается обеспечения стратегических интересов при глубоком анализе глобальных и региональных процессов, а также внутреннего развития. Однако все это было бы невозможно без опоры на издревле присущую казахскому народу политическую культуру, умения вести сложные дипломатические переговоры, стремления к стабильности во внутривнутриполитической жизни, уважения прав человека. Корни всего этого уходят глубоко в средние века и находят отражение во внутренней и внешней политике ханов Казахского ханства. Поэтому осмысление истории Казахского ханства, деятельности его выдающихся руководителей представляется весьма актуальным.

Целью исследования выступает история становления и развития Казахского ханства и ее влияния на современные политические процессы, происходящие в Республике Казахстан. Достижению указанной цели способствует решение ряда задач, а именно: рассмотреть основные предпосылки формирования Казахского ханства; проанализировать внутри и внешнеполитическую деятельность государства в период его расцвета; исследовать факторы, приведшие к потере Казахским ханством своей государственной независимости; проследить влияние ханства на современные политические институты.

Новизна исследования заключается в том, что впервые предпринята попытка научного, комплексного исследования истории Казахского ханства, начиная с периода его образования и заканчивая временем его вхождения в состав Российской империи.

Материалы и методы: Значительный фактический материал содержится в обобщающих работах по истории Казахского ханства. В частности, это работы С.Г. Кляшторного и Т.И. Султанова (Klyashtorny, Sultanov, 2004), В.Я. Басина (Басин, 1971), М.Х. Абусеитовой (Абусеитова, 2012), Г. Кертиса (Curtis, 1996). Ценным источником для изучения истории раннего Казахского ханства являются сочинения средневековых историков и путешественников, Мухаммеда Хайдара Дулат (Dughlat, 2008), Мухаммеда Вефа Керменегі (Kerminégî, 2009) и *Зайниддина Махмуда Васифи (Wasifi. Электронный ресурс)*.

Методологической основой для раскрытия анализируемой темы выступил системный подход, предполагающий целостное рассмотрение объекта, выявление его структурных элементов и принципов его организации. В данной работе также были использованы такие научные методы, как хронологический метод, сравнительный метод, историко-описательный метод, метод изучения документов, контент-анализ документов и научных работ. Наряду с традиционными методами комплексного анализа исторических явлений использована современная методология изучения внутренней и внешней политики, требующая внимания к личностным аспектам деятельности носителей власти. Принцип историзма позволил не только исследовать условия становления Казахского ханства, но и проследить динамику его развития в каждой конкретной исторической ситуации. При исследовании организационной структуры Казахского ханства, деятельности хана и биев использовались методы институционального и функционального анализа.

Обсуждение: Исторической науке Казахстана в последние годы по теме истории Казахского ханства защитились две докторские диссертации. Это диссертация Жусупова Лаура Куандыковны (Жусупова, 2010) и Карибаев Берекет Багитжановича (Карибаев, 2010) и кандидатская диссертация Сабденова Гулмири Есбатыровной (Сабденова, 2003). Основным документальным источником этих фундаментальных исследований является рукопись М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди».

По данным Мухамед Хайдар Дулати Казахское ханство было образовано в 1465 году. В исторической науке имеется ряд высказывание по дате образование казахского ханство. Исследователь Т. Султанов называет дату образование казахского ханство в 1470-71 годы (Султанов, 1995:31), Н. Мынжан в 1456 год (Мынжан, 1994:47), А. Хасенов в 1445 год (Хасенов, 1996:29).

Плодотворно занимающейся в исследовании казахского ханство К. Пищулина (Пищулина, 1997:54), Б. Карибаев (Карибаев, 2015:116) полностью соглашается мнением М.Х. Дулати. Основателями казахского ханство султани Керей и Жанибек были потомки основателя Ак Орды Урус хана. По мнению исследователя В.П. Юдина во время правление Урус хана, казахи не назывались еще казахами (Юдин, 1983:125).

Лишь после откочевки Керей и Жанибека в территорию река Чу и Козыбасы слово казах становится этнонимом. А казахские ханы Керей и Жанибек оказываются действительно во главе казахов. Вскоре после этого слово казах распространяется на огромных просторах Дашт-и Кипчака. По мнению исследователей до середины XVII века существовало общеказахское единство. Правители этого периода Касым хан (1511- 1518), Хакназар (1538-1580), Шыгай (1580-1582), Тауекель (1582-1598), Есим хан (1598-1628) назывались владельцами не отдельных орд, а ханами всех казахов. Деление казахов на три жуза пока не нашло ясного объяснения. Существуют различные мнения по этому поводу. Дореволюционные русские исследователи и востоковеды советского периода относят деление казахов на три орды к XVII веку (В.Вельяминов-Зернов и др.), исследователь М. Красовский совсем отрицает существование единства казахского союза (Атыгаев, 2007:41)

По В.В. Бартольд, появление самостоятельных казахских владений связывается с обособленностью их кочевий (Абишев, 2005:12), М.П. Вяткин считает, что территория Большой орды была центром всех казахов, поэтому она называется Большой, выделение же Средней орды произошло в XVII веке, начало ханствования потомков Усяка (младший брат Касым хана, сын Жанибек султана) в Младшем жузе начинается с Абулхаира и падает на 20-е годы XVIII века (Ерофеева, 1997:5).

Результаты. Еще в 1227 г. на территории Дешт-и-Кипчака было образовано протоказахское государство в составе Золотой Орды, получившее название Улус Орда-Ежена (Белая Орда). После отделения от Золотой Орды Белая Орда в 1361 г. становится независимым государством. Однако в 1428 г. Белая Орда распалась на ханство Абулхаир-хана и Ногайскую Орду.

Анализируя вновь созданные государства, следует подчеркнуть, что в XV в. ханство Абулхаира, во

владения которого входили степи Дешт-и-Кипчака, современный Центральный Казахстан (Улытау), часть Западного Казахстана, было одним из самых могущественных объединений Центральной Азии.

Вместе с тем, созданная потомками Орда-Ежена – Кереем и Жаныбеком оппозиция не могла оказать серьезного сопротивления Абулхаиру вплоть до 60-ых гг. XV в.

К середине 50-ых гг. Керей и Жаныбек уже контролировали ряд крупных городов, центров торговли и богатые водой и пастбищами земли Казахстана. Постоянно уклоняясь от военных сил, выдвинутых против них ханом Абулхаиром, султаны отходят на юг, в Жетысу.

Согласно казахским преданиям непосредственным поводом для откочевки султанов, послужило убийство каракыпчаком Кобыланды, представителя могущественного рода аргынов Акжол-бия (Sabitov, 2017:48).

Предание повествует, что вожди пострадавшей стороны потребовали наказания Кобыланды. Но хан Абулхаир, стремясь сохранить отношения с кыпчакскими беками, уклонился от справедливого решения тяжбы, чем вызвал возмущение у родственников и приверженцев убитого. Тогда Абулхаир предложил возмещение – күн (плату) за смерть Акжол-бия в размере платы за трех воинов, что также вызвало возмущение у потерпевшей стороны (Sabitov, 2017:48).

В этой ситуации султаны Керей и Жаныбек оставили Абулхаира и ушли в Могулистан. Таким образом, 870 г. хиджры (1465г.) считается официальной датой основания Казахского ханства.

Общепринятым является определение государства, обозначающее политическую систему власти, установленную на определенной территории. Кроме того, для государства характерно наличие объекта и субъекта политического управления (правителя и народа). Здесь стоит отметить, что Керей и Жаныбек не имели самостоятельной территории и большого количества народа во времена жизни Абулхаир-хана. Находясь на территории Могулистана, Керей и Жаныбек не являлись ханами, а были только претендентами на престол. Провозглашение себя ханами на территории Могулистана привело бы к открытому конфликту с могулистанскими ханами, которые, естественно, не стремились отдать часть своей территории политическим беженцам из другого региона. Поэтому, по нашему мнению, Керей и Жаныбек были объявлены ханами, только после смерти Абулхаир-хана, когда они смогли вернуться на родную землю. Это произошло в период между 1468 и 1472 гг. Скорее всего, здесь прав Т.И. Султанов, датирующий время возникновения Казахского ханства 1470 г. (Султанов, 2003:106).

При этом стоит отметить, что ни один шибанидский источник не фиксирует Керей и Жаныбека ханами во время жизни Абулхаир-хана. Даже если предположить, что они были провозглашены ханами в Могулистане, здесь стоит четко разделять такие понятия как «провозглашение ханами» и «появление независимого государства». Таким образом, даже если Керей и Жаныбек стали ханами раньше 1470 г., это не противоречит выдвинутой мысли о том, что независимое Казахское ханство появилось лишь после смерти Абулхаир-хана. А первое упоминание «Казахстан», локализованное именно к землям Жетысу относится, согласно *Зайниддину Махмуду Васифи*, к 1537 г. Подводя итог, можно отметить, что по формальным параметрам 1465-1466 гг. нельзя считать временем возникновения Казахского ханства, так как в то время Керей и Жаныбек не имели суверенной территории с большим количеством населения, которое признавало бы их за ханов. Тогда как мнение о том, что Казахское ханство возникло после смерти Абулхаир-хана (1470 г.), является более обоснованным.

В целом, образование Казахского ханства явилось результатом сложных этнополитических, социально-экономических и этнокультурных процессов, протекавших на территории современного Казахстана и прилегающих к нему регионов в XIV-XV вв. Главным итогом этих процессов было завершение формирования в рамках пост монгольских государств (Ак-Орды, Могулистана, Ногайской Орды, Сибирского ханства) казахской народности, перед которой теперь стояла насущная необходимость объединения в рамках единого политического образования.

Период расцвета. С самого начала своего образования Казахское ханство повело борьбу за объединение всех племен Дешт-и-Кыпчака и присоединение присырдарьинских городов. Еще в начале 1470-х гг. Казахское ханство, простиравшееся от Иртыша до Жайка (Урала), было разделено на два крыла. Левое (восточное) крыло возглавлял сам Керей, тогда как правое (западное) крыло отошло Жаныбеку. Здесь можно говорить об институте соправления, издревле распространенном среди кочевых народов (Kügelgen A.V. 2009)

В этот период мангытские бии предпринимали неоднократные попытки выйти из-под власти дуумвирата и провозгласить ханами более послушных их воле султанов. Так, В 1472 г. Муса-мырза заключил альянс с внуком Абулхаира Мухаммедом Шейбани, пообещав провозгласить его ханом всего Дешт-и-Кыпчака. Взамен Муса-мырза получал должность беклярбека – управляющего государственной администрацией. Узнав о прибытии Мухаммеда в ставку бия Сарайчик, сын Керей хана хан Бурундук двинул на них свою 50-тысячную армию, потерпевшую однако поражение от войска Мухаммеда. В то же время намерениям Муса-мурзы провозгласить ханом Мухаммеда воспротивились вожди мангытских и союзных племен Ногайской Орды. Затянувшиеся переговоры позволили Бурундук-хану напасть на

владения Мухаммеда на Сырдарье. Дальнейшие победы хана Бурундука у перевала Сагунлык в Каратауских горах, у Отрара, Туркестана, Аркука, вынудили Шейбани покинуть ставку Муса-мурзы.

Таким образом, к концу XV в. долина Сырдарьи оказалась разделенной между тремя государствами – Узбекским, Казахским и Могульским. Опираясь на присырдарьинские города, Бурундук-хану удалось объединить кочевые роды Жетысу, Центрального и Западного Казахстана, а после смерти Муса-мурзы под власть хана Бурундука перешло и большинство кочевых мангытских племен.

Однако расцвет Казанского ханства связан с именем другого хана – сыном хана Жаныбека Касымом, пришедшим к власти в 1511 г. При Касыме число поданных Казахского ханства согласно Мухаммеду Хайдару Дулати составляет миллион человек (Бартольд, 2014:328).

Кроме того, при Касыме за казахами были окончательно закреплены при сырдарьинские города. В 1519 г. Касым укрепил свою власть в Западном Казахстане, в результате победного похода против мангытов. В июне 1519 г., основные силы мангытов были разбиты под Хаджи-Тарханом, и западной границей государства стала река Едиль (Волга). Жетысу и При тянь-шанье также вошли в состав Казахского ханства.

Данные территориальные приобретения стали началом «собираания» Касым-ханом смежных земель соседних государств, населенных родственными племенами и родами, тяготевшими в силу этнополитических факторов к крепнущему казахскому этносу. Сказывалась и потребность кочевников за счет таких мер компенсировать издержки затухания Великого Шелкового пути, так как южные, юго-восточные и западные районы Казахстана, где издревле развивалось земледелие и сложились городские центры торговли и ремесла, приобрели для казахов особую значимость.

Мотивом территориальных приращений также выступила необходимость установления с соседями естественных границ, которые бы совпадали с горными хребтами и крупными реками, без чего при доминировании кочевого скотоводства в хозяйстве населения любая иная линия разграничения земель оставалась бы всегда условной (Kradin, 2011:38).

Период правления Касым-хана примечателен установлением непосредственных дипломатических связей с Могулистаном, Кашгарским ханством, Ногайской ордой, Московским государством и другими странами, а также тем, что казахи как самостоятельная этническая общность стали известны в Западной Европе.

Однако после смерти хана Касыма (по одним источникам в 1518г (Preston, 2001) а по другим – в 1521 г. (Басин, 1971) по третьим – в 1523 г. (Kirimli, 1999) начавшаяся междоусобица, в которой погиб приемник хана Мамаш-хан, значительно ослабили Казахское ханство.

При Тахир-хане (20-е года XVI в.) происходит утрата ряда территорий на юге и западе. Расстроились дружественные связи с ногайцами, обеспечивавшиеся личными и родственными связями прежнего хана. Затем Ногайская Орда стала притязать на отошедшие ранее от нее к казахам земли. Всплеск сепаратизма и распрей среди казахских султанов побудил мурз осуществить внезапное вторжение, не оставив Тахир-хану шансов на военные приготовления. Отступление и уход казахов в направлении Семиречья в 1523-1524гг. оказались неизбежными. Однако прибыв сюда, Тахир-хан активизирует переговоры с правителем Могулистана Султан Саидом. Почти одновременно ему удалось склонить на свою сторону кыргызов, чем было положено начало почти двухсотлетнему вхождению их в Казахское государство. Изменение соотношения сил в Семиречье вынудит вскоре могулов навсегда уйти отсюда, что будет означать завершение процесса превращения этого региона в казахский (Сборник документов и материалов, 1964).

Стабилизировать отношения с ногайцами Казахскому ханству удалось лишь к середине XVI в. с приходом к власти Хак-Назар-хана, с именем которого связывают восстановление былого могущества Казахского государства после череды междоусобиц: территории от Эмбы до Аральского моря и Сыр-Дарьи снова находятся под контролем казахов.

Самое раннее известие о хане датируется 1549 г., когда он сразился с туркменами у берегов Амударьи. В 1556 г. Хак-Назар пытался захватить Ташкент, а в 1560 г. начал войну с правителем Могулистана Абд ар-Рашид-ханом. В 1568г. Хак-Назар-хан напал на ослабленную смутой Ногайскую Орду, примерно тогда же начал войну с сибирским ханом Кучумом. С целью сузить фронт противников, Хак-Назар заключил с властителем Мавераннахра Абдаллахом «клятвенный договор», означавший переход под его протекторат, чем подорвал антиказахский союз могульских и узбекских правителей и обрел возможность, используя разногласия в стане узбеков, возобновить казахское влияние в городах на Сырдарье и южнее.

Хак-Назар-хан был искусным дипломатом и добился значительного улучшения международного положения возглавляемого ханства, в отличие от своего преемника Шигай-хана (1580-1582 гг.), который, однако, за свое недолгое правление присоединил к ханству земли Ходжента.

Сменивший его на престоле в Тауекел-хан положил конец бухарскому протекторату над казахами и начал борьбу за возвращение Ташкента. Во внешней политике Тауекел-хана узбекский вектор был

главным, но не единственным. На востоке он захватил часть земель калмыков и утвердил на них власть своего брата Шах-Мухаммеда, кроме того добился признания сорока каракалпакскими родами своим правителем его сына и таким образом надолго обеспечил поддержку и лояльность с их стороны.

Тауекел-хан пристально следил и за растущей мощью Русского государства, границы которого стремительно приближались к казахским степям, и осознавал необходимость иметь с ним стабильные политические и экономические связи. В 1594 г. хан направил в Москву официальную миссию во главе с султаном Кул-Мухаммедом для установления союзнических военных отношений и обеспечения поставок огнестрельного оружия, в котором крайне нуждались казахи (Donelly, 1975).

Затем была создана коалиция с шибанидами и ногайскими правителями. Одним из важных договоров о мире и сотрудничестве в деле отражения внешней агрессии и улаживания политических конфликтов является договор, заключенный в 1598-1599 гг. после войны, в которой каждая из сторон пыталась расширить сферу своего влияния в присырдарьинских городах. В документе говорится, что после длительных переговоров между казахами и аштарханидами подписан мирный договор. Примечательно, что победитель – Казахское ханство получило в свои владения Ташкент. Хотя, как подчеркивает М.Х. Абусеитова, Ташкентский вилайет считался составной частью Аштарханидского государства (Абусеитова, 2012).

Следует отметить, что внешняя политика Тауекел-хана к концу XVI в. существенно укрепила международные позиции Казахского ханства.

Задача сохранения территории от посягательств со стороны соседей, особенно аштарханидов и калмыков становится главной во внешней политике Казахского ханства в XVII в., так как аштарханиды упорно желали вернуть Ташкент и присырдарьинские владения.

После смерти Тауекель-хана ханом стал Есим (1598-1628), правление которого стало временем очередного усиления Казахского ханства. Есим-хан вел активную внешнюю и внутреннюю политику, нацеленную на преобразование Казахского ханства в мощное централизованное государство. Так, Есим-хан поддерживал дипломатические отношения с Китаем и Хотойготским ханством. В начале своего правления он также заключил мирный договор с Бухарой, по которому Казахскому ханству отошел Ташкент, Канка и часть Ферганы. Однако пятнадцатилетний период затишья в казахо-бухарских отношениях закончился в 1603 г. Война между Казахским ханством и Бухарой продолжалась вплоть до 1624 г., пока Бухарский хан Имамкули не признал свое поражение.

Напряженные отношения у Есим-хана были и с Могулистаном, старший хан которого Абд аль-Латиф Абак поддержал восставшего против Есима правителя Ташкента Турсун-хана. Поддержали мятежного хана и правители рода катаган, средневекового монгольского племени, родственному роду Чингисхана. Примечательно, что при возведении Есима на ханство в 1598 г. Турсун не претендовал на этот титул. Однако, став популярным в народе после победных войн против Бухары, султан Турсун вскоре провозгласил себя ханом, начал чеканить от своего имени монеты и собирать с населения бадж и харадж, т. е. пошлину и поземельный налог.

Стремление хана Турсуна к единоличной власти, непризнание им власти хана Есима привело к двоевластию. Фактически народ был один, а ханов два. Это ослабляло ханскую власть и обостряло внутренние распри. Однако Есим-хан относился к этому двоевластию мудро и хладнокровно. Чтобы не давать повода к кровопролитию среди единого народа, хан Есим-хан объявил самозваного Турсун-хана равноправным с собою правителем.

Ситуация коренным образом изменилась, когда в 1627 г. воспользовавшись тем, что Есим-хан занят войной с джунгарами, участвовавшими набеги на казахские земли, Турсун-ханнапал на Туркестан, убив при этом множество мирных жителей, разрушив дома и захватив в плен семью Есима-хана. В этом же году в окрестностях Ташкента состоялось решающее сражение Турсуна и Есима, победу в которой одержал последний.

Сложившаяся внутривластная обстановка наглядно показала внутреннюю слабость Казахского ханства. В этих условиях Есим-хан провел реформу политической системы ханства, получившую в историографии название «бийская революция», в результате которой в жизни традиционного казахского общества все возрастающую роль стали играть бии и старшины, а не торе – аристократическое привилегированное сословие потомков Чингисхана, не входившее в родоплеменную структуру жузов (Мукатаева, Султангазы, 2015).

Вместо системы улусов была введена система жузов: земли Казахского ханства были разделены на три хозяйственно-территориальных объединения – Старший (Ұлы), Средний (Орта) и Младший (Кіші) жуз, возглавляемых биями, входивших в Совет биев. В истории Казахстана остались имена таких выдающихся государственных деятелей, как Толе-би, Казыбек-би, Айтеке-би, усилиями которых разрозненные междоусобными войнами и огромной территорией жузы все же являлись единым государством.

Высшей законодательной властью по-прежнему оставался Маслихат, в состав которого входили

представители всех казахских общин и наиболее влиятельные султаны. Маслихат собирался раз в год, преимущественно осенью в Улытау, г. Туркестане или под Ташкентом.

Ослабление роли хана в политической системе привело к изменению принципа выбора хана. Хотя официально принцип меритократии оставался в силе, фактически казахи перешли к наследованию ханского звания вплоть до начала XVIII в.

Хан обладал правом объявления войны и заключения мира, ведения переговоров с другими государствами. Однако хан был все же не единственным носителем власти, поскольку делил ее с биями.

Окончательное закрепление юридической системы казахского общества связано с именем последнего хана единого независимого Казахского ханства – Тауке-ханом (1680-1715).

В анализируемый период правовые взаимоотношения в казахском обществе регулировались обычным (тора, адат) и мусульманским правом (шариат). Попытки выработать единые правовые основы были предприняты еще Касым и Есим ханами. Однако именно Тауке-ханом были систематизированы основные принципы патриархально-феодалного общества, вошедшие в свод законов «Жеті жарғы».

Для разрозненного кочевого государства, как никогда ранее, необходимы были согласованные действия всех ветвей власти. С каждым днем все больше нависала опасность джунгарского нашествия, был потерян контроль над северными и частью западных регионов ханства. Всеми мерами Тауке-хан пытался усилить централизованную власть в степи. Для этого Тауке установил постоянные места проведения курултая и время созыва съездов биев.

Подводя итоги ханства Тауке-хан, следует отметить, что он оказался дальновидным политиком и умным дипломатом. В целях упорядочения внутренней жизни, устранения своеволия султанов он поднял роль биев и предпринял попытки по усилению Совета биев. Кроме того, в период его правления были окончательно установлены границы Казахского ханства как посредством дипломатической политики, так и путем укрепления вооруженных сил.

Упадок: главные причины и наследие. По мере нарастания степени джунгарской опасности восточное направление внешней политики Казахского государства постепенно становилось главным. Калмыцкий фактор серьезно напомнил о себе уже в начале века: калмыки участвовали в набегах, все глубже проникая в казахские земли, к чему в определенной мере их побуждали притеснения монголов. В 1635 г. калмыцкие племена Южной и Западной Сибири объединились в Джунгарское государство, сразу поведшее себя агрессивно. На целое столетие степь была ввергнута в череду войн, изредка прерывавшихся перемириями. Миссия организации борьбы против джунгар досталась сначала Джангир-хану, а после него – Тауке-хану. Военные действия шли с переменным успехом. Так, в 1708 г. джунгары совершили поход против казахов Южного Казахстана, в результате которого всем троим жузам был нанесен огромный ущерб. В 1718 г. казахи потерпели новое поражение близ реки Аягоз, повлекшее за собой разногласия между каракалпакским ханом Каипом и ханом Младшего жуза Абулхаиром. В 1723-1727 г. джунгары захватили Южный Казахстан и Жетысу. К джунгарам отошли такие города, как Ташкент, Сайрам, Туркестан. Кроме того, джунгары захватили Фергану и установили свой протекторат над сырдарьинскими городами, Старшим, Средним и Младшим жузом. Эти годы вошли в историю Казахского ханства, как «годы великого бедствия» (Ақтабан Шұбырынды) (Kirimli, 1999).

В условиях обострения международного положения по всему периметру границ Казахского государства с угрозой его насильственного расчленения, облегчавшегося внутренней децентрализацией, ханы Младшего и Среднего жузов рассматривали вопрос о сближении с Россией. В 1726 г. хан Младшего жуза Абулхаир обратился к правительству Российской империи с просьбой принять казахов в Российское подданство. Следует отметить, что Россия также была заинтересована в упрочении отношений с Казахстаном. В XVI-XVII вв. Русское государство рассматривало Казахстан в качестве перевалочной базы в монопольной торговле шелком с Западной Европой. В начале XVIII в. российский монарх Пётр I поставил задачу добиться для России посредничества в торговле между восточными и западными странами, в частности между Индией и Западной Европой (Найт, 1984). Таким образом, наблюдалось взаимовыгодное сближение. Безусловно, взаимоотношения России и Казахстана нельзя рассматривать как равноправные. Казахские владетели понимали, что присоединение ограничит их самостоятельность, но это компенсировалось военной и экономической поддержкой. Еще в 1716 г. в Россию прибыли послы хана Каипа с предложением о военном союзе против джунгар. Однако в то время союз с казаками таил угрозу новой войны для России, чьи военные и материальные ресурсы были нацелены на победу в Северной войне со Швецией.

В исторической науке отсутствует единство мнений о российском подданстве Младшего, Среднего и Старшего жузов. Ряд исследователей приводит свидетельства того, что процесс присоединения Казахстана к России изобилует разнообразными формами международно-правовых отношений, сочетающихся с признаками протектората и вассалитета.

Термин о подданстве казахов более применим на завершающем этапе присоединения Казахстана к России, а именно, когда на основе «Временного положения о степных областях» в 1869 г. была введена

новая система управления, по которой Казахстан был разделен на генерал-губернаторства и области (Мажиденова, 2003).

Протекторат порой недостаточно защищал от джунгарской и китайской угроз, зато быстро обернулся военной колонизацией края (Ed. by Glenn E. Curtis, 1996).

В конце первой четверти XIX в. создались благоприятные условия для ликвидации ханской власти как в Среднем, так и в Младшем жузах. К этому времени институт ханства потерял характер высшего органа власти, способного управлять внутренними делами жузов. Активизация царского правительства по подчинению казахских степей и присоединению их к России начинается с 1811 г. со времени включения в состав Оренбургской губернии территории между Уралом и Илеком. Фактически же начало этого процесса исследователи относят ко времени ликвидации в Младшем и Среднем жузах ханской власти – в результате проведения ряда административных реформ 1822, 1824 и 1868 гг. в Казахстане были ликвидированы такие древние органы государственного управления, как ханская власть, народное собрание, ханский совет.

По своему размаху и воздействию на политику России, сопредельных государств и внутреннюю жизнь Казахстана, охвату, длительности и упорству война Кенесары (1837-1847) является наиболее показательной в истории борьбы казахского народа за свою независимость и суверенитет, имея эпохальное значение.

В сентябре 1841 г. на курултае Кенесары был избран ханом всех казахов. Однако, не смотря на это, ему ни разу не удалось объединить все кланы одновременно, и в этом была основная слабость восстания. Пик восстания относится к 1844 г., затем после того, как в 1846 г. превосходящие силы русских войск вынудили Кенесары уйти в Семиречье (Жетысу), в 1847 г. он вторгся в земли тянь-шанских киргизов, где он был предательски убит в том же году.

16 января 1860 г. управляющий областью оренбургских киргизов В. Григорьев в циркулярном письме султанам-правителям и всем чиновникам оренбургского ведомства сообщал: «Государю императору нашему Александру Николаевичу благоугодно было повелеть, чтобы все дела по управлению киргизами оренбургского ведомства, производившиеся дотол в министерстве иностранных дел, переданы были в министерство внутренних дел» (Құдайбердіұлы, 2007).

Так был юридически оформлен новый статус казахских земель, которые отныне рассматривались как часть территории Российской империи.

Казахстан вновь обрел свою независимость после распада Советского Союза. За годы, прошедшие с момента объявления суверенитета. Однако в системе властных отношений современного Казахстана четко прослеживаются фундаментальные категории политической культуры Казахского ханства. Так, еще в законах Тауке хана регламентировались права человека (Olcott, 2002).

Заключение. Казахское ханство, образованное султанами Кереем и Жаныбеком, в течение двух с половиной веков закономерно развивалось, изменяясь по требованиям времени, но поддерживая непрерывную преемственность. Однако вследствие слабости факторов внутреннего развития казахского общества, его неспособности обеспечить единство различных слоев населения, череды непрерывных войн с соседями привели к утере на продолжительное время суверенитета и государственности. И только в 90-х годах XX века с провозглашением государственной независимости вновь возникли условия для продолжения прерванной истории народа.

Список литературы

- Абишев А.Е. Труды академика В.В. Бартольда по истории центральной Азии. Алматы, 2005. С. 120.
- Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI в. Алма-Ата, 1985. С. 104.
- Абусейтова М.Х. Казахская дипломатия зарождалась на... мягкой белой кошме // Казахстанская правда. 29 июня 2012.
- Акжол би Zhaxylyk Sabitov. The “Majmu al-tawarikh” as a Source on the History of the Jochid Ulus // Golden Horde Review. 2017. Т. 5, вып. 3. С. 577–590.
- Атыгаев Н.А. История казахской государственности: монографическое исследование. Алматы: «Адамар», 2007. С. 416.
- Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. М.: Ленанд, 2014. С. 328.
- Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI–XVIII веках. Алма-Ата: Наука, 1971. С. 265.
- Donnelly A.S. Peter the Great and Central Asia // Canadian Slavonic Papers, 1975. С. 347-364.
- ZainuddinMahmoodWasifi. Badaye'ul-Waqaye':Jild e Awwal // [Электронныйресурс]. Режим доступа: <https://archive.org/details/BadayeUl-WaqayeJildEAwwal-ZainuddinMahmoodWasifi>.
- Жусупова Л.К. Казахское ханство в XV–XVIII вв. Источниковедение и историография средневековой истории Казахстана. Дисс. на соискание д – ра ист. наук. Алматы. 2010. С. 40.
- Ерофеева И.В. Казахские ханы в XVIII–середины XIX века // Восток, 1997. №3. С. 5-6.
- Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII–середины XIX века // Культура и история Центральной Азии и Казахстана. Проблемы и перспективы исследования. Алматы: 1997. С. 46.

- Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках // Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Наука, 1964. С. 503.
- Kazakhstan: A Country Study / Ed. by Glenn E. Curtis. Washington, 1996. С. 165.
- Kalan E. Against a Common Enemy: Jungar-Kazakh Political Relations and the Emergence of Kazakh Khanate (17th-18th Centuries) // *Tarih Araştırmaları Dergisi*. Sayı 50 Ankara: Ankara Üniversitesi, 2011. С. 201-224.
- Карибаев Б. История казахского ханства. Дисс. на соискание д-ра ист. наук. Алматы, 2010. С.40.
- Карибаев Б.Б. История образования казахского ханства. Алматы, 2015. С. 368.
- Kirimli M. The Genesis of Kazak Nationalism and Independent Kazakhstan: A History of Native Reactions to Russian-Soviet Policies. A Dissertation Submitted to the Department of International Relations of Bilkent University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, 1999. С. 147.
- Klyashorny S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan: Түркыңыз Bin Үлн. İstanbul: SelengeYayımları, 2004. С. 412.
- Kradin N. Structure of Power in Nomadic Empires of Inner Asia // *Hierarchy and Power in the History of Civilizations: Ancient and Medieval Cultures*, Chapter: Structure of Power in Nomadic Empires of Inner Asia: Anthropological Approach. Warsaw, 2011. С. 256-273.
- Мажиденова Д.М. Дипломатическая служба в контексте эволюции мировой политики. Астана: Култегін, 2003. С. 182.
- Mirza Muhammad Naidar Dughlat. A History of the Moghuls of Central Asia: The Tarikh-i-Rashidi. NewYork: CosimoClassics, 2008. 337 p.
- Мукатаева Л.К., Султангазы Г.Ж. Роль хана Абылая в сохранении развитии международных связей Казахского ханства // *Право и государство*. № 2 (67). 2015. С. 82-98.
- Muhammed Vefa Kerminogo. Tuhfetu'l-Hanî // Kügelgen A.V. Bukhara: Historiography of the Khanate, 1500-1920. Istanbul, 2009. С.131.
- Мынжан Н. Краткая история казахов. Алматы, 1994. С. 400.
- Olcott M.B. Kazakhstan: Historical Background, Historical Setting, Forming the Modern Nation. Washington D.C. Oakland Publishing, Carnegie Endowment for International Peace, 2002. С. 274.
- Пищулина К.А. образование Казахского ханства во времена Мухаммеда Хайдара Дулати // *Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной известному ученому-историку М.Х. Дулати*. Тараз, 1997. С. 54-52.
- Preston I. A Political Chronology of Central, South and East Asia. London: Taylor & Francis, 2001. С. 307.
- Rahul R. March of Central Asia. New Delhi: Indus Publishing Company, 2000. С. 69.
- Сабденова Г.Е. Образование казахского ханства историография проблемы. Дисс. на соискание кандидата ист. наук. Алматы, 2003. С. 28.
- Султанов Т.И. Рождение казахской государственности. История Казахского ханства. Алматы: Мектеп, 2003. С. 316.
- Султанов Т.И. О первом казахском государстве (К.525-летию Казахского ханства) // *Кунсткамера. Этнографические тетради*. СПб. 1995. Вып. 8-9. С. 31-388.
- Трепавлов В.В. История Ногайской Орды / Отв. ред. М.А. Усманов. 2-е изд., испр. и доп. Казань, 2016. С. 354.
- Тынышбаев Ш. История казахского народа. Алма-Ата, 1993. С. 224.
- Хасенов А. История Казахова. Алматы, 1996. С. 296.
- Шәкәрім Құдайбердіұлы. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. Алматы: Жібек жолы, 2007. 136 б.
- Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая. Золотая. // *Казахстан, Средняя Азия в 16-18 вв.* Алма-Ата, 1983. С. 192.

References

- Abishev A.E. Proceedings of Academician V.V. Bartold on the history of Central Asia. Almaty, 2005. 120 p. [In Russian].
- Abuseitova M.Kh. Kazakh Khanate in the second half of the XVI century. Alma-Ata, 1985. 104 p. [In Russian].
- Abuseitova M.Kh. Kazakh diplomacy was born on ... a soft white felt mat // *Kazakhstanskaya Pravda*. June 29, 2012. [In Russian].
- Akzhol bi Zhaxylyk Sabitov. The "Majmu al-tawarikh" as a Source on the History of the Jochid Ulus // *Golden Horde Review*. 2017. Т. 5, вып. 3. С. 577-590.
- Atygaev N.A. History of Kazakh statehood: a monographic study. Almaty: "Adamar" 2007. 416 p. [In Russian].
- Bartold V.V. History of the study of the East in Europe and Russia. М.: Lenand, 2014. 328 p. [In Russian].
- Basin V.Ya. Russia and the Kazakh khanates in the XVI-XVIII centuries. Alma-Ata: Science, 1971. 265 p. [In Russian].
- Donnelly A.S. Peter the Great and Central Asia // *Canadian Slavonic Papers*, 1975. 347-364 p.
- ZainuddinMahmoodWasifi. Badaye'ul-Waqaye': Jild e Awwal // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://archive.org/details/BadayeUl-WaqayeJildEAwwal-ZainuddinMahmoodWasifi>.
- Zhusupova L.K. Kazakh Khanate in the XV-XVIII centuries. Source study and historiography of the medieval history of Kazakhstan. Diss. for the competition d - ra ist. Sciences. Almaty. 2010. 40 p. [In Russian].
- Erofeeva I.V. Kazakh khans in the 18th - mid-19th centuries // *Vostok*, 1997, No. 3, 5-6 p. [in Russian].

- Erofeeva I.V. Kazakh khans and khan dynasties in the 18th - mid-19th centuries // Culture and History of Central Asia and Kazakhstan. Problems and prospects of research. Almaty: 1997. 46 p. [In Russian].
- Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX centuries // Collection of documents and materials. -Alma-Ata: Nauka, 1964. 503 p. [In Russian].
- Kazakhstan: A Country Study / Ed. by Glenn E. Curtis. Washington, 1996. 165 p.
- Kalan E. Against a Common Enemy: Jungar-Kazakh Political Relations and the Emergence of Kazakh Khanate (17th-18th Centuries) // Tarih Araştırmaları Dergisi. Sayı 50 Ankara: Ankara Üniversitesi, 2011. 201-224 p.
- Karibaev B. History of the Kazakh Khanate. Diss. for the competition d - ra ist. Sciences. Almaty, 2010. 40 s.
- Karibaev B.B. History of the formation of the Kazakh Khanate. Almaty, 2015. 368 p. [In Russian].
- Kirimli M. The Genesis of Kazak Nationalism and Independent Kazakhstan: A History of Native Reactions to Russian-Soviet Policies. A Dissertation Submitted to the Department of International Relations of Bilkent University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, 1999. 147 p.
- Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004. 412 p.
- Kradin N. Structure of Power in Nomadic Empires of Inner Asia // Hierarchy and Power in the History of Civilizations: Ancient and Medieval Cultures, Chapter: Structure of Power in Nomadic Empires of Inner Asia: Anthropological Approach. Warsaw, 2011. 256-273 p.
- Mazhidenova D.M. Diplomatic service in the context of the evolution of world politics. Astana: Kultegin, 2003. 182 p. [In Russian].
- Mirza Muhammad Haidar Dughlat. A History of the Moghuls of Central Asia: The Tarikh-i-Rashidi. New York: Cosimo Classics, 2008. 337 p.
- Mukataeva L.K., Sultangazy G.Zh. The role of Khan Abylay in maintaining the development of international relations of the Kazakh Khanate // Law and State. No. 2 (67). 2015. 82-98 p. [In Russian].
- Muhammed Vefa Kerminego. Tuhfetu'l-Hanî // Kügelgen A.V. Bukhara: Historiography of the Khanate, 1500-1920. İstanbul, 2009. 131 p. [In Russian].
- Mynzhan N. Brief history of the Kazakhs. Almaty, 1994. 400 s. [In Russian].
- Olcott M.B. Kazakhstan: Historical Background, Historical Setting, Forming the Modern Nation. Washington D.C. Oakland Publishing, Carnegie Endowment for International Peace, 2002. 274 p.
- Pishchulina K.A. the formation of the Kazakh Khanate during the time of Muhammad Haydar Dulati // Materials of the international scientific and theoretical conference dedicated to the famous historian M.Kh. Dulaty. Taraz, 1997. p. 54-52. [In Russian].
- Preston I. A Political Chronology of Central, South and East Asia. London: Taylor & Francis, 2001. 307 p.
- Rahul R. March of Central Asia. New Delhi: Indus Publishing Company, 2000. 69 p.
- Sabdenova G.E. Education of the Kazakh Khanate historiography of the problem. Diss. for the nomination of a candidate Sciences. Almaty, 2003. 28 s. [In Russian].
- Sultanov T.I. The birth of Kazakh statehood. History of the Kazakh Khanate. Almaty: Mektep, 2003. 316 p. [In Russian].
- Sultanov T.I. About the first Kazakh state (To the 525th anniversary of the Kazakh Khanate) // Kunstkamera. Ethnographic notebooks. SPb. 1995. Issue. 8-9. pp. 31-388. [In Russian].
- Trepavlov V.V. History of the Nogai Horde / Responsible. ed. M.A. Usmanov. 2nd ed., rev. and additional - Kazan, 2016. 354 p.
- Tynyshbaev Sh. History of the Kazakh people. Alma - Ata, 1993. 224 p. [In Russian].
- Khasenov A. History of the Kazakhs. Almaty, 1996. 296 p. [In Russian].
- Shakarim Kudayberdiuly. Turik, qyrgyz, kazak ham khandar shezhiresi. Almaty: Zhibek zholy, 2007. 136 p. [In Kazakh].
- Yudin V.P. Hordes: White, Blue, Grey. Gold \\ Kazakhstan, Central Asia in 16-18 centuries. Alma-Ata, 1983. 192 p. [In Russian].

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_64

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ ШИХАБ АД-ДИНА АЛ-ОМАРИ**Маргулан Аида Сериковна^{1*}, Батырхан Болатбек Шаденович²,
Токмурзаев Бакыт Салманович³**¹Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан,²Институт Востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, г. Алматы, Казахстан,³Университет «Сырдария», г. Жетысай, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: aida.1@mail.ru (Маргулан), bolatkazakh@gmail.com (Батырхан), b.tokmurza@gmail.com (Токмурзаев)

Аннотация. В статье описывается труд арабского ученого, географа, историка, энциклопедиста Шихаб ад-Дина Ахмед ибн Яхья ибн Фадлаллаха ал-Омари ад-Димашхи жившего в 1301–1349 годах в Дамаске. Он работал в должности секретаря египетского султана, которая, по средневековым обычаям, перешла к нему от его отца. Шихаб ад-Дин ал-Омари автор географо-исторической энциклопедии «Масалик ал-Абсар фи мамалик ал-Амсар» («Пути взоров по государствам с крупными городами»), которая состоит из 2-х частей и 32-х томов. (Нысанбаев, 1998: 50) Энциклопедия содержит очень ценные сведения о Великом государстве монголов, Золотоордынском государстве, Чагатайском Улусе, Ильханате, то есть дает сведения о территориях, занимаемых монгольской империей в свете исторических событий. Его описания основаны на рассказах очевидцев, либо тех, кто долгое время находился в далеких странах. Поскольку он имел непосредственный доступ к архивам и широкий круг общения со средневековыми чиновниками. Кроме того, автор имел хорошее представление о трудах современников, но пользовался ими крайне мало. Все это придает его произведению деловой характер.

Ключевые слова: Чингисхан, Монгольская империя, Великое Монгольское государство, Золотая орда, Улус Чагатай, Ильханат.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP09058609 «Реконструкция золотоордынского городища Актобе Лаэти: источниковедческий и историографический аспекты»

ГТАМР 03.20

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ШИХАБ АД-ДИН ӘЛ-ОМАРИ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫНДАҒЫ МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ**Марғұлан Аида Серікқызы^{1*}, Батырхан Болатбек Шәденұлы²,
Токмұрзаев Бақыт Салманұлы³**¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан,²Р. Б. Сүлейменов Шығыстану институты, Алматы қ., Қазақстан,³«Сырдария» университеті, Жетісай қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: aida.1@mail.ru (Марғұлан), bolatkazakh@gmail.com (Батырхан), b.tokmurza@gmail.com (Токмұрзаев)

Аннотация. Мақалада Дамаскіде 1301-1349 жылдары өмір сүрген араб ғалымы, географы, тарихшы, энциклопедист Шихаб ад-Дин Ахмед ибн Яхья ибн Фадлаллах ал-Омари ад-Димашханың еңбегі қарастырылған. Ол Египет сұлтанының хатшысы болып жұмыс істеді, ол қызмет ортағасырлық әдет-ғұрыптар бойынша оған әкесінен баласына өтеді. Шихаб ад-Дин ал-Омари 2 бөлімнен және 32 томнан тұратын "Масалик ал-Абсар фи мамалик ал-Амсар" ("Ірі қалалары бар мемлекеттер бойынша жол өткелдері") географиялық-тарихи энциклопедиясының авторы. (Ә. Нысанбаев, 1998: 50) Энциклопедияда моңғолдардың ұлы мемлекеті, Алтын Орда мемлекеті, Шағатай ұлысы, Илханат туралы өте құнды мәліметтер бар, яғни тарихи оқиғалар аясында Моңғол империясы алып жатқан аумақтар туралы мәліметтер берілген. Оның сипаттамалары куәгерлердің немесе алыс елдерде ұзақ уақыт болған

адамдардың әңгімелеріне негізделген. Шихаб ад-Дин ал-Омари мұрағаттарға тікелей қол жеткізе алған және ортағасырлық билеушілермен жақсы қарым-қатынаста болған. Сонымен қатар, автор замандастарының еңбектері туралы жақсы түсіндіріп өтеді, бірақ өз еңбегінде оларды өте аз пайдаланады. Мұның бәрі оның жұмысына сенімді сипат береді.

Түйін сөздер: Шыңғысхан, Моңғол империясы, Ұлы Моңғол мемлекеті, Алтын орда, Шағатай ұлысы, Илханат.

IRSTI 03.20

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE MONGOL EMPIRE IN THE MEDIEVAL ENCYCLOPEDIA SHIHAB AD-DIN AL-OMARI

Margulan Aida Serikkizy^{1*}, Batyrkhan Bolatbek Shadenuly², Tokmurzayev Bakyt Salmanovich³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Almaty, Kazakhstan,

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan,

³Syrdariya University, Zhetysay, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: aida.1@mail.ru (Margulan), bolatkazakh@gmail.com (Batyrkhan), b.tokmurza@gmail.com (Tokmurzayev)

Abstract. The article describes the work of the Arab scientist, geographer, historian, encyclopedist Shihab al-Din Ahmed ibn Yahya ibn Fadlallah al-Omari al-Dimashkhi who lived in Damascus in 1301-1349. He worked as the secretary of the Egyptian sultan, which, according to medieval customs, passed to him from his father. Shihab al-Din al-Omari is the author of the geographical and historical encyclopedia «Masalik al-Absar fi mamalik al-Amsar» («Ways of looking at states with large cities»), which consists of 2 parts and 32 volumes. (Nysanbaev, 1998: 50) The encyclopedia contains very valuable information about the Great Mongol State, the Golden Horde State, the Chagatai Ulus, the Ilkhanate, that is, it gives information about the territories occupied by the Mongol Empire in the light of historical events. His descriptions are based on the stories of eyewitnesses, or those who have been in distant countries for a long time. Because he had direct access to archives and a wide range of contacts with medieval officials. In addition, the author had a good idea of the works of his contemporaries, but used them very little. All this gives his work a businesslike character.

Key words: Genghis Khan, Mongol Empire, Great Mongol State, Golden Horde, Chagatai Ulus, Ilkhanate.

Введение. Сначала необходимо дать характеристику чингизидов прежде чем, подробно остановиться на их территориальном расселении. Это были четыре могущественных хана, которые объединяли в своих руках огромную территорию, таким образом контролировали земли от Ефрата до Дальнего Востока.

Старший сын правил западнее Дешт-и-Кипчаком, его звали Джучи, второй брат Чагатай был владыкой Транссаксонии. Младшие братья, так называемые Великие ханы, наследники престола Чингисхана: был сначала четвертый (регентство междуцарствия) сын Толуй, а за ним третий сын Угедей, они повелевали далеко на востоке. Хулагу сын Толуя правил Ираном, который ранее принадлежал сасанидам. Между ними Великим ханом и эмирами Дешт-и-Кипчака и Транссаксонии было разделена территория Турана, древняя земля тюрок, где когда то правил Афросиаб. Илханы Ирана вели отношения с двумя императорами из Дешт-и-Кипчака и междуречья. Хулагу ибн Тулуй ибн Чингисхан был родным братом Великому Монке хану, занявшему позднее престол своего родоначальника. При разделе земель между своими сыновьями Чингисхан сделал правителями своих потомков, но для внука Хулагу, основателя династии Илханов, была отведена другая роль. Хулагу ибн Толуй был откомандирован и должен был быть лишь комиссаром своего брата Монке хана – наследника империи и короны. (Тизенгаузен, 1884: 34) Фадил Низам ад-Дин Абу л-Фида сообщает, что Хулагу был направлен лишь для подчинения исмаилитов и курдов, после основания Багдада они обрели власть отказались от повенения и объявили себя независимыми.

Материалы. Материалами являются энциклопедия Шихаб ад-Дин ал-Омари «Масалик ал-Абсар фи мамалик ал-Амсар» («Пути взоров по государствам с крупными городами»), которая состоит из 2-х частей и 32-х томов. Часть первая посвящена Земле, государствам, часть 2 повествует о народах, их истории и религиозных культурах. (Крачковский, 1957: 190). Автором описываются практически все территории, занимаемые Монгольской империей, за исключением Империи Юань. Хан Хубилай, принявший титул

императора Юань в 1271 году, перенес столицу Монгольского государства из Каракорума в Ханбалык или современный Пекин. Империя Юань в Китае просуществовала до 1368 г.

Обсуждение. Великое монгольское ханство занимало земли современной Монголии, на которых образовалось средневековое государство Чингисхана и его приемников. Чингисхан для своего старшего сына Джучи оставил земли Дешт-и-Кипчака до Транссаксонии на юге и на западе до булгар, а Чагатай поселил в своей резиденции Алмалык, править территорией до Самарканда и Бухары. Своего сына Угедея он назначил наследником престола. Когда взошел на королевский трон, вернулся на монгольскую землю, а территорию между Китаем и землями уйгур передал своему внуку Гуюку. Его детей и потомков насчитывается около десяти тысяч, эта информация содержится в докладе Ала ад-дин Мухаммад-шах ибн Шихаб ад-дина.

Угедей унаследовал трон Чингисхана, после которого последовал его сын Гуюк, который был в правительстве злым и жестоким правителем, он был предводителем чингизидов в деспотичном полку намеревался также выступить против Батыея и лишить его всех территорий. Он направил эмира Ильгикидая в Арран и другие провинции, отдал приказ показать ему арестованных наместников. Как раз в этот момент пришло указание Батыею поступить таким же образом с Ильгикидаем, которого взяли в плен и привязали к резиденции Батыея, где его оставили в кипящей воде.

Весть о кончине своего посланника пришла к Гуюку тяжело и мучительно. Он собрал 600 000 конных воинов и оба - Батый и Гуюк двинулись в путь, чтобы встретиться и уничтожить друг друга в битве. Всего в десяти днях пути друг от друга Гуюк внезапно умер. Князья и эмиры собрались и договорились связаться с Батыеем. Они письменно сообщили ему о том, что теперь он обладает правом на Великий трон и поэтому может действовать по отношению к ним с добрыми намерениями.

Батый заявил, что не претендует на трон сам, но хочет выбрать одного из сыновей Тулуя, а именно Монке хана. Он вооружил собственного брата Берке и вместе с братьями Монке хана - Хубилаем и Хулагу, чтобы они возглавили сто тысяч человек гвардейской ковалерии, чтобы провести коронацию. После проведенных торжеств Берке решил снова удалиться. Он так и сделал, провел процедуру коронации Великого хана и собрался в обратный путь. Затем, проходя Бухару у Берке произошла встреча с Сайхом Саифом ад-Дином аль-Бахарзи, учеником Сайха ат-Тариката Нагм ад-Дина Кубра, чьи слова побудили его перейти в ислам. (Lech, 1968: 92) Бахарзи предложил Берке связаться с халифом ал-Мустаимом в письменной форме для воздаяния и обмена подарками. Вскоре между ними произошла встреча с взаимным обменом дипломатическими нотами, подарками и другими благосклонностями.

После вступления на престол во исполнение Монке хан награждал потомков Чингисхана, а именно потомков Чагатай, которые были в очереди на престол перед ним, но они не получили господства. В это время начались жалобы на асасинов, поэтому он снарядил своего брата Хулагу, чтобы уничтожить их, он захватил и уничтожил их, более того преподнес все в ярких красках своему повелителю. Весть об этом дошла до Берке ибн Джучи. Из-за дружеского соглашения, заключенного ранее с халифом, ему было в высшей степени неприятно. Он нагрянул к своему брату Батыею и воскликнул: «Мы посадили Монке хана на трон, как он смеет воевать с халифами! Он мстит нам на наше добро злом, проявляя его к нашим союзникам. Нарушает наши соглашения и идем против Империи халифата. В то время, как мы связаны с халифом дружескими отношениями, ведем переписку и заключили союз. Какой низкий умысел стоит за ним». Он просил своего брата Батыея действовать против Хулагу. Затем Батый послал к Берке гонцов с приказом не выходить за пределы своего расположения за Амударьей. Берке пробыл на месте целых два года, пока Батый не умер. После чего Берке сменил его на троне.

После смерти Батыея, Хулагу посетили честолюбивые желания снова обрести власть и он послал к своему брату Монке хану просьбу разрешить ему наконец воплотить свое желание и захватить халифат, представив ему все это так заманчиво, что он согласился.

Хулагу проник в Иран и обвинил семьсот самых уважаемых граждан города Хамадан в сговоре с Берке и заставил убить всех до последнего. Он распространил свою власть на всю страну и повернулся против Дешт-и-Кипчака, перешел реку Терек. Три дня побыв там, так и не найдя противника. Только на четвертый день на него напали войска Берке и захватили его. Все мастерство ковалерии было применено против Хулагу, так что он собрался бежать. В том бою Хулагу был разбит и ядро его армии было уничтожено.

Шайх Шамс ад-Дин ал-Исфакани сообщил, что Хулагу правил не как независимый правитель, а лишь как заместитель своего брата Монке хана. Дирхамы и динарные монеты чеканились ни на его имя, а на имя его брата. Так было и при ильхане Абаге и его преемнике, пока Аргун ибн Абага не занял трон и не поставил свое собственное имя на монетах рядом с именем Великого хана. (Vernadsky, 1982: 17) В своей стране он полностью осуществлял власть, утверждая, что завоевал страну только мечом. Шайх Шамс ад-Дин ал-Исфакани также сообщает, что Хулагу не получил свою власть от Чингисхана, и даже не получил ее от наследников. Он заслужил свое место с течением времени.

Часто факт происхождения хулагуидов был небезопасным. Члены династии часто убивали друг друга, так как каждый правитель боялся других и неукоснительно действовал против любых второстепенных лиц. В результате принцам королевских кровей приходилось часто скрываться от правящего князя и некоторые из них стали уходить в профессию ниже по положению, и отказываться от своих амбиций на королевский трон. Это происходило исключительно в целях безопасности. Причем, один потомок выдавал себя за ткача, другой ха кожевника, третий продавал ячмень для корма скоту. Считается, что происхождение хулагуидов было иногда сомнительным, поскольку женщины общались с нетитулованными мужчинами, а мужчины имели дело с женщинами обычного происхождения.

Столица Великого монгольского ханства город Ханбалык состояла из двух городов: старого и нового. В центре нового города находится резиденция Великого хана. Великому хану подчинялось два главных визиря, ниже которых имеются еще два. Они присутствовали на всех собраниях по правую и левую руку хана. Маршрут от Самарканда до Ханбалыка занимал двадцать дней. Каракурум древний город, который был столицей Монгольского государства до переноса его в Ханбалык. В Каракуруме находился гарнизон большей части имперских войск, в нем творили художники, мастерили ремесленники. Потребности ханского двора покрывались за счет этого города.

Результаты. Золотая Орда. Земли Дешт-и-Кичака или Золотая орда имеет большую территорию в длину и в ширину, богатое степями и бедное горами. Населено бесчисленным количеством людей, плохо оснащенным оружием и конским снаряжением. Лошади, выращенные на равнине, едва гористой местности, не могут преодолевать труднопроходимую местность. Армия и правительственный аппарат правителя Золотой Орды структурирован в соответствии с правовыми положениями, как в Ильханате, но эмир и визирь не имеют таким прав, как там. Хан Золотой Орды не обладает высокими доходами и налоговыми поступлениями как у правителей Персидской и Монгольской империи.

Княжны вмешиваются в дела государства и отдают приказы вместо хана, таким образом похожи на Персию, если не принимать во внимание Багдад Хатун дочь Чупана, жену Абу Саида Бахадур-хана. И в самом деле мы не видели ни одной женщины в наше время и не слышали о какой-либо женщине в недавнем прошлом, которая правила подобной ей.

Резиденцией правителя является Сарай, расположенный между песчаной равниной и рекой. Где правящий султан Узбек-хан, великий покровитель науки и ученых, построил здесь медресе. Согласно Садру Зайн ад-Дину Умар ибн Мусафиру султан Узбек лишь занимается делами своей империи, не вдаваясь в подробности. Он вполне доволен доходами, которые к нему приходят и ему все равно как они расходуются и тратятся. Все его жены получают определенную часть дохода. Хан (султан) посещает их в течении целого дня, ест и пьет с ними в шатре и каждый раз одевается в новую одежду, при этом ранее надетый халат отдает одному из своих последователей. Халат не является дорогим.

Как хороший мусульманин он открыто исповедует свою религию и следует богословским законам, уделяет внимание совершению молитв и соблюдению поста. Он приветлив со своими подданными и со всеми путешественниками, но не очень щедр на подарки, так как доходов страны недостаточно для этого. Население его королевства состоит в основном из кочевников, живущих за счет своих лошадей, а также крупного и мелкого рогатого скота. Они практически ничего не сеют, меньше всего пшеницы и ячменя, а бобов практически нет. Просо по-прежнему выращивается чаще всего, так как оно является основной пищей всего, что производит земля.

Жизнь необычайно дешева по всей стране. Единственным исключением являются Ургенч и Хорезм, столица одноименной провинции с ее фиксированными ценами на зерно, обычно они высокие. Мясо там очень дешевое, там часто режут лошадей. Но мясо кочевники между собой не покупают и не продают. Их рацион состоит из оленины, молока, масла, проса. Если кому-то приходится зарезать единицу крупного рогатого скота – лошадь, корову или овцу, он съедает его вместе со всей семьей, а также отдает соседям, которые при тех же условиях отдают ему что-то, тому кто дал сам. Вот почему у них почти всегда встречается мясо, ибо этот обычай дарения был установлен обычаем.

Черкесы, русские, аланы подчиняются власти Золотой Орды. У них есть процветающие и населенные города. Их горы покрыты лесом и плодородны. Процветает земледелие и животноводство, их реки полноводны, они богаты урожаем. Однако эти народы ничего не могут сделать против воли Великого хана и подчиняются ему, хотя и управляются своими царями. Если они льстят хану своим послушанием, подарками и ценностями, то он позволяет им править, в противном случае бросается в войну. Хан много раз убивал их людское население, захватывал женщин и детей и продавал в рабство во все страны мира.

К народам, объединившимся под его властью, относятся и тюркские племена по крайней мере на севере империи. Они живут в нищете, потому что они не оседлые земледельцы, морозы губят их стада. Как сообщил Садр Гамаль ад-Дин Абдаллах аль-Хисни, кочевники ходят одетыми в шкуры. Он замечал, что из этой страны были родом турки, которые обладали храбростью и совершенным телосложением. Из них набираются большая часть египетской армии, отсюда происходят султаны Египта. С тех пор как они

пришли к власти их правители отдавали предпочтение своим соотечественникам и стремились увеличить их численность.

Несмотря, что кочевники-скотоводы ничего не строили, все же в городах, вокруг городов и в горах сохранились плантации, где растут фрукты, виноград, гранаты, айва, яблоки, абрикосы, персики и грецкие орехи, а также инжир. Арбуз, произрастает гораздо лучше, чем где бы то ни было. Его нарезают полосками, высушивают, он чрезвычайно сладкий и вкусный. Некоторые отжимают сок, сгущают его и варят джемы.

Так, пребывая длительное время в другой стране монголы ассимилировались, и перенимали некоторые обычаи и традиции оседлых народов. Как сообщает, аль-Машуди заручившись благосклонностью султана в 731 г. по хиджре пришли гонцы к каирскому султану от болгар, с просьбой победить их врагов. Из письма он также понял, что болгары постоянно пытаются склонить на свою сторону правителя Золотой Орды, так как он превосходит их в военной мощи и держит «за горло», а их территория упирается в территорию Алтын орды. В то время империя Константинополя граничила с Золотой Ордой. Не было ни дня, чтобы византийский император не обращался к хану с многочисленными пожеланиями мира. Не проходит много времени без возобновления дружеских договоров на определенный срок и даров от императора Византии хану Золотой Орды.

Когда, Хасан ар-Руми пытался определить время в городе Булгар, то получил следующий ответ: мы вычислили с помощью астрономических инструментов, что самая короткая ночь там ровно четыре часа.

По своим записям о Золотой Орде, ан-Нуман отмечает, что большинство подданных князя жили на северо-востоке страны. Самыми многочисленными являются русские, за ними следуют тюрки Кипчакской степи. Здесь жили как мусульманские племена, так и языческие. Во время голода и засухи они продавали своих детей. При нормальных обстоятельствах они не отдавали своих сыновей и дочерей.

Город Сарай, построенный Берке ханом лежит на берегу Волги на солончаковой болотистой местности и не имеет внешних стен. Дворец правителя представляет собой могучую цитадель, увенчанную золотым полумесяцем и окруженную стеной с башнями, служащими жилищами эмиров. В этом замке ханы остаются зимой. По Волге ходят крупные корабли, река в три раза шире Нила. Корабли едут на землю русских и славян, там, где река берет начало. (Баллод, 1923: 32). Сам Сарай – это большой город с рынками, банями и множеством благотворительных учреждений. Сюда стекаются товары со всего мира. В центре можно увидеть небольшое озеро, питаемое Волгой, которое использовалось только для использования в коммерческих целях, питьевая вода забирается в глиняные кувшины, которые ставятся на телеги и везутся в город для продажи.

Расстояние от Сарая до Хорезма около полутора месяцев пути. Между Хорезмом и Сараем был город Сарайчук и Кутлуканд. Динар там равен шести дирхамам. Пищевые продукты как уже отмечалось это пшеница, ячмень, просо, бобы.

Здесь можно было встретить различных птиц и диких животных, а также могучих газелей размером с антилопу. Существовала шахта, производящая камни, из которых делали котлы.

В Хорезме есть Джабал ал-Хаир с названием в его честь источником, который в основном посещают люди, страдающие хроническими заболеваниями. они остаются здесь на неделю и купаются в воде каждое утро и вечер, и пьют воду после каждого купания. Так они снова становятся здоровыми. В Амударье ловили рыбу, у которой нет костей, кроме позвоночника, т. е. полностью состоящего из мяса, голова у них хрящевая. Город Хорезм окружен с двух сторон притоками Амударьи.

Крупный степной район Мангышлак, длиной и шириной по пять дней каждый, примыкает к Хорезму. Он населен многочисленными племенами и отделен от Амударьи горами Большой Балкан к северу от Хорасана. Хорезм, отрезанный от Хорасана и Мавераннахара граничит с пустыней и территорией огузов на севере и на западе, простирается по обе стороны от Амударьи.

Зимой правители данного царства проживают в Сарае, тогда как летом они пребывают на кочевках до далекого Китая и крайнего Запада. Границы Всеузбекской Империи простираются в длину от города Дарган, на востоке до башкиров. Сибирь принадлежит славянской стране, поставляющей соболиные меха. В этой местности ночь проходит так быстро, что закат еще не померк, когда уже рассветает.

Когда империя перешла от хорезмийцев к чингизидам, они оставили Хорезм таким, каким он был в своих вотчинах, то, чем владели отцы все еще находилось в руках сыновей. Эмиры владели землями, приносили от ста до двухсот тысяч динаров в течение многих лет. Войска получают только деньги, полученные от эмиров. Все были равны, каждый человек получал двести динаров в год. Их униформа была аналогичной египетско-сирийской армии, а сейчас татарская за исключением тюрбана.

Улус Чагатай. Первым правителем был Чагатай ибн Чингисхан, который не правил независимо. Сын Чагатай Мутуген везде следовал за ним. Внук Хара-Хулагу и правнук Мубарак шах, правили на этой земле. Когда времена смуты продолжались. Хубилай получил сообщение, что Хайду ибн Хаши ибн Угедей ибн Чингисхан победил, и теперь имеет власть в междуречье Туркестана. Он боялся, что тот

возьмет власть, так как его дядей являлся Гуюк потомок Угедая, поэтому послал туда с войском Бурака внука Чагатая, которому удалось изгнать Хайду.

Чагатайский улус включал Маверанахр, включая прилегающие и связанные земли Туркестана. Маверанахр (земли за рекой), под этим подразумевается Амударья, впадающая в Аральское море. Одна из могущественных империй охватывала территории огромной протяженности, и являлась резиденцией королей, местом действий Великих людей, которые были одними из самых могущественных и известных, где были развешаны знамена и по ней проходили пути, по которым спешили победоносные гонцы и армии. Здесь господствовали династии Караханидов и Саманидов. До того, как страна открылась исламу, она была непобедимой, недосягаемой при тюркских царях.

Ислам прочно укрепился и правление перешло к мусульманским правителям. Были построены медресе и мечети, среди людей было много проповедников фикха и хадисов. (Barthold, 1901: 32). Среди них были выдающиеся ученые и великие люди.

Центры данной страны располагались в Бухаре, Самарканде, Тимрид, Худжанд, Алмалык и Газни. Маверанахр располагался в центре Евразийского континента соприкасаясь с третьей и пятой климатическими зонами. Никто не ошибался, называя его страной самой богатой и плодородной, с пастбищами и свободно протекающими реками. Зеленые горизонты расстилаются по его долинам как будто драгоценности.

Маверанахр имеет расположение от Инда до Или, до Китая по протяженности Амударьи и Гурганджа на земле древнего Хорезма. На юге доходило до гор Буттама и реки Инд в качестве разделительной линии, на востоке доходило до первых участков китайской земли, на севере до самого Аральского моря и на западе до Хорасана и Хорезма. Среди городов Транссаксонии города Фергана, Шаш, Испиджаб, Хуттал, Отрар, Сайрам, Тараз, Янгикент, Кашгар, Баласагун, Туркестан, в окраинные районы входила Газна. Провинции империи располагались следующим образом к северо-западу от Буттама до Хутала, далее от Хорезма, Баласагуна, Фергане, к северу от него Шаш, на северо-востоке от Испиджаба и высоко на севере от берегов Аральского моря.

Только в позднее время, а именно в 750 году по хиджре, улус Чагатая принял ислам. Первым принял ислам Тармаширин-хан потомок Чагатая, и принял титул Ала-ад-дин. Он поклонялся Аллаху в чистоте своей и приказывал своим эмирам и солдатам обратиться в ислам. Некоторые из них уже стали мусульманами до него, в то время как другие последовали его призыву. Богобоязненные имамы воспользовались покорностью тюрков и поспешили обратить их в правую веру. Войска Хорасана, то есть междуречья, находились в нескольких минутах для завоевания ильханата. Хорасан у ильханов, считался мощными воротами для вторжения. Однако они были заперты из-за непреодолимого страха, который питал внутри ильханов. Они не раз пытались вступить в бой с ними, но всегда проигрывали сражение.

Правители Чагатайского ханства потомки Чингис хана вместе со своими подданными сохраняли ясу и обряды своего великого предка. Они более внимательно соблюдали традиции и были ближе к Ясе в отличии от двух других государств – Золотой Орды и Ильханата. Транссаксония приняла ислам при Таршимарине, но князья или верхняя часть общества оставалась язычниками. Земли Чагатайского улуса были одним из плодородными. Люди были щедрые и богатые, так же их отличала храбрость, сила, мощь и смелость. В случае войны их население было достаточным противостоять внешней агрессии, каждый имел лучшее оружие, снаряжение и лошадей. В стране Транссаксонии были месторождения полезных ископаемых, особенно ртути, которая по количеству не могла сравниться ни с одним металлом.

В Бухаре есть семь железных ворот Баб аль-Мадина, Баб ан-Нур, Баб Хуфра, Баб аль-Хадид, Баб Кухандиз, Баб Бани Асад и Баб Бани Сад. Цитадель имеет двое ворот Баб ар-Рикистан и Баб аль-Гами, которые открываются в пятничную молитву. Цитадель Бухары относительно высока. Ее питает могучая река, спускающаяся из Самарканда, от которой в районе города ответвляются следующие каналы - Канал Фасирдиза; ответвляется от Нахр Бухары, протекает через Дарб Аль - Мардуксан, проходит канал Ибрагима и впадает в Баб аль-Балами в канал Науканда.

Все дома Бухары узкие, высокие и построены близко друг к другу. Город защищен крепостными стенами. Внутри города не видно ни гор, ни пустыни, ни пустошей. Из ближайших к Бухаре холмов гор берутся строительные и брусчатые камни, гончарная глина, известь и гипс. На окраине города есть соляные промыслы. Древесина поставляется из садов, а также из степного леса. Земли Бухары у воды часто пересыхают, поэтому там не растут высокие деревья, такие как платаны, а только маленькие. Бухара — это город, из которого родом один из великих ученых Абу Абдуллах Мухаммад ибн Исмаиль аль-Бухаири. Жители Бухары стремятся к образованию, науке, юриспруденции, они религиозны, надежны, придерживаются праведному поведению и дружелюбию по отношению друг к другу.

Самарканд – город на вершине холма с цитаделью и пригородом. Простой зритель может смотреть на зеленые деревья, светящиеся дворцы, на вечно текущие реки. Внешний вид города бросается в глаза. В Самарканде есть крепость с четырьмя городскими воротами Баб ас-Син, обращенные на восток и возвышающимися над землей к которым ведут ступени с видом на реку Сугд (сейчас Заравшан), Баб-

Наубахар обращены на запад, Баб Бухара обращены на север, Баб Карши обращены на юг. Самарканд был построен из глины и дерева, почва города сухая. Чрезмерная засуха нанесла бы ущерб населению, если бы с другой стороны не помогало испарение от каналов, протекающих по улицам, не было бы так много ив (Togan, 1931: 1-42)

Туркестан, это город который имеет большую силу и является родиной тюрков. С его просторов поднялся народ ладный как газели, а из джунглей вырвались львы. Туркестан или Била лат-Турк обширен, исстари это известная провинция богатырей и силачей. Эмиры всегда следили за ним, чтобы защититься от внезапных набегов, были всегда на чеку от наплыва людей. Но войны полностью изменили его. Туркестан – это первый город, который встретил натиск монгол и пал от их бурного гнева. Меч стер с земли население и их обильный урожай, тогда немногим удалось спастись. Те, кто бродил по закоулкам Туркестана, они доложили мне, что там остались разрушенные дома. Вдалеке видишь прочно построенную деревню, утопающую в зелени, там будешь счастлив если познакомишься с людьми. Живут здесь кочевники и скотоводы, которые не выращивают зерновые культуры. Зелень растет низко – это зеленъ степи. Там никто не сеет и не сажает. Иногда еще можно столкнуться с учениками, которые спаслись во время нашествия монголов. Они там совершают ритуальное очищение при отсутствии воды.

До города Шаш два-три дня пути. Во всем Хорасане или Транссаксонии нет провинции, в которой на столько небольшой территории было бы больше мечетей и медресе, чем здесь. Шаш, расположенный в низменности, откуда не видно ни гор, ни возвышающихся скалистых хребтов, образует важнейший пограничный пост, стоящих перед тюрками. Здания этого города сделаны из глины, у них есть проточная вода и они утопают в зелени. В Шаше есть множество домов, расположенных близко друг к другу и разделенных небольшими расстояниями.

Испиджаб (в дальнейшем Сайрам) процветающий город с таким же процветающим пригородом и разрушенной цитаделью. Стена окружает город в один парасанг. Пригород с его садами пересекают водотоки. Расположенный на равнине, плодородный и обширный город полностью построен из глины и имеет в общей сложности четверо ворот. Провинция этого города не обязана платить налоги. Их места включает Тараз.

Фараб (в дальнейшем Отырар) город мужественного населения, районы различаются по длине и ширине, занимаю менее суток пути. Фараб лежит в соленой низменности с непроходимыми зарослями и возделываемыми полями. Центр назывался Кадар. Мусульманский философ Абу Наср Аль-Фараби, изучавший труды древних ученых происходил из Фараба, он толковал в гуманитарных науках всех греко-эллинистических и исламских философов. Правильнее его имя произносится как ал-Бараби, поскольку у него у тюрков буква «Ф» не произносится.

Город Худжанд граничит с Ферганой, и фактически независим от нее, представляет собой особый административный район, простирающийся к западу от Сырдарьи, и располагается в длину больше, чем в ширину, сады и дома разбросаны по округе, деревни встречаются редко. Худжанд является приятным городом.

Фергана – это обширная провинция, объединяющая города и деревни, расположенные далеко друг от друга. Их центр назывался Ахсикат, находился на равнине на берегу Сырдарьи, имеет цитадель и пригород и простирается примерно на треть парасанга, она полностью построена из глины. Пригород окружен стеной, к ней ведут городские ворота. Город и пригород пересекаются водотоками, которые собираются в многочисленные водоемы.

Ильханат. Ильханат представляет собой империю Иранцев – Ирак, Агам, Хорасан. Страна простирается вдоль Амударьи до Ефрата и разделительной линии в сторону Сирии. В ширину до Персидского залива, Индийскому океану, до Средиземного моря. На севере граничит с территориями Золотой Орды.

Как сообщает Фадил Низам ад-Дин Абу Фадаил Яхья аль-Хаким ат-Тайяри ханство Ильханата образует длиной и шириной квадрат, в четыре месячных перехода каждое. Это царство принадлежало Хулагу ибн Тулуй ибн Чингиз хан. Оно перешло к нему путем преемственности и до сих пор управляется. Здесь находился трон Сасанидов, пока ислам не распространился на эту землю и здесь была резиденция аббасидских халифов.

Ильханат включает в себя многочисленные провинции и множество городов с уездами и округами. Резиденция правительства находится в городе Тебриз, рядом с ним Сольтание. Согласно правилам, владычество принадлежит тому, кто восседает на троне в Тебризе.

Сначала необходимо поговорить о резиденциях древности это Тебриз, истоки которого был в богатстве и процветании. Сольтание расположенная в Персидском заливе в Ираке была основана султаном Мухаммед Худабандэ Олджейту ибн Аргун ибн Хулагу – построенная и расширенная по его велению и очень искусно разделенная на жилые кварталы и рынки. Из всех областей земли стремился завоевать их справедливостью и добротой. Сольтание сегодня кажется такой цветущей и многолюдной, как будто прошли века с тех пор, как здесь поселились люди, а с тех пор прошло много лет и они сейчас

живут в расцвете жизни. Уган в Тебризе имеет обширные пастбища и много воды. Там стоит замок, который взяли их последние князья. Он был задуман как резиденция султана. Кругом высокие дворцы, здесь был лагерь для зимнего пребывания. Рядом с ними павильоны и шатры. Зимой ильханы жили в Угане, в некоторые годы жили в Багдаде. Летняя резиденция находилась в Карабаг, который по-турецки называется «Черный сад».

Сегодня Тебриз – это столица всего Ирана, которую посещают со всего мира. Здесь встречаются купцы и путешественники, также здесь находятся дворцы почти всех великих эмиров из султанской свиты, ибо город находится неподалеку от Угани. В Тебризе стужа с непрерывными снегопадами, так что знатные граждане переселяются в свои дома с подготовленными жилищами, не имеющими отверстий в потолке, стенах, в которые свет поступает через застекленные окна в стенах. Сольтание очень обширна, и просторная имеет много фруктов и снабжена водой. Хотя этот город основан правителями дома Хулагу, они остаются здесь меньше, чем в Тебризе.

Город Багдад – центр исламской культуры. Невозможно обойти вниманием этот город и не сказать ни слова о его положении, так как он остался центром исламского мира, хотя и не является резиденцией правительства. Город был основан Абу Джафар Абдуллах ибн Мухаммад аль-Мансур, расположен по обе стороны реки Тигра состоит из двух частей – западной и восточной. Здесь располагались военные лагеря Мансур и Махди, их соединяли два моста – старый и новый мост.

Когда в Багдаде разбирают зимний лагерь и султан проводит зиму в Багдаде, он останавливается во дворце Катокисова, дворец до сих пор совершенно красив и предназначен для королевской резиденции, в нем проживал Хулагу. Ильханы были безразличны к приказам или запретам в стране, и к балансу государственного бюджета. Все бремя нес визирь, который советовался с правителем только по важным делам. При разбивке лагеря, называемого шатром-юртой, на большом расстоянии выставляется стража, через которую никому даже эмиру не разрешается проезжать. Здесь нужно соблюдать строжайший этикет. Каждый должен ходить пешком, когда он находится на расстоянии двадцати и более стрел от ханского дворца. У принцесс и великих эмиров свои резиденции, каждый оборудован рынками и всем необходимым. (Spuler, 1968: 48-67). Султан не имел привычки празднования либо какие-то аудиенции. Среди сыновей эмиров он имел круг доверенных, так называемых инаков, которые были постоянно с ним и редко удалялись от него.

Ежедневно эмиры ходили к возвышенным воротам и занимали места на стульях из сандалового дерева, расставленных по их рангу соответственно. Визирь входил к хану рано утром, потом каждый из эмиров. Так они докладывались хану о происходящем. Если подавалась еда, то хан делился ей со своим окружением, затем все расходилось по своим юртам. Некоторые эмиры получали землю в собственность, в качестве жалования, вместо денежной суммы выдавался округ, доход от которого в два раза превышает их заработок.

Персы объединились с монголами, дали им своих дочерей, сами взяли их дочерей в жены и полностью включили их в общественную жизнь. Поэтому монгольские законы также соблюдались, правила распространялись на обычных царей и халифов.

После завоевания Хулагу Багдада, его первым намерением было оставить все как есть и сохранить старый порядок, но это было невозможно, потому что люди безмерно боялись монгол. Они избегали встречи с ним. Хулагу был доволен, когда они подчинялись ему и платили дань.

Так в Ильханате было довольно много городов. Города Ирака образовали так называемый «Багдадский административный округ». Эта территория, которую пытались завоевать сасаниды, в целом объединив территории, за обладание этой территорией боролась династия Аббасидов. Но целиком она покорилась только рукам хулагуидов. Этот центр земли, как лучшая ойкумена.

Заключение. Таким образом, в статье был рассмотрен труд Шихаб ад-Дин ал-Омари «Масалик ал-Абсар фи мамалик ал-Амсар», подробно описывающей географию Монгольской империи. Труд можно рассматривать в качестве одного из ранних и достоверных источников по истории монгольской империи XIV века. Центром, которой было Великое ханство (исконные монгольские земли), Улус джучи, в последующем стал называться Золотой Ордой, который занимал земли Дешт-т-Кипчака. Улус Чагатай, или Транскакосния, земли Маверанахра, а позже Могулистана. А также Ильханат, земли Персии, Ирака, Хорасана. Шихаб ад-Дин ал-Омари в своей работе «Масалик ал-Абсар фи мамалик ал-Амсар» («Пути взоров по государствам с крупными городами») дал полное описание городов, входивших в Монгольскую империю. Как подчеркивает автор, основными чертами завоевательной политики Монгольской империи было не вмешательство во внутренние дела контролируемых территорий и народов. Монголы были довольны выплате дани с этих средневековых государств, но не разрушали поселения, ими не применялись какие-либо крайности. Потомки ханов, султанов, эмиров ассимилировались с народами в которых правили, принимали культуру местного населения. Если взглянуть на средневековый текст автора, то видна география древних городов и местностей, которые практически не меняли своих названий. Опираясь на это, можно верить и его описанию высокого уровня развития культуры, науки, архитектуры,

медицины в этих средневековых городищах. Города древности были городами-государствами полностью независимыми в военном и экономическом плане. С развитой инфраструктурой и элементами цивилизационного развития.

Список литературы

Баллод Ф.В. Приволжские «Помпеи»: (опыт художественно-археологического обследования части правобережной Саратовско-Царицынской приволжской полосы) / Москва; Петроград: Государственное издательство, 1923. 132 с.

Barthold, W.: Zur Geschichte des Christentums in Mittelasien bis zur mongolischen Eroberung. Berichtigte und vermehrte deutsche Bearbeitung nach dem russischen Original. Herausgegeben von Rudolf Stübe. Tübingen-Leipzig - 1901.

«Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.

Крачковский И.Ю., Арабская географическая литература, Избр. соч., т.4, М.-Л., 1957.

Lech K. Das Mongolische Weltreich. Wiesbaden Published by Otto Harrassowitz, 1968, 235 s.

Spuler B., Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanenzeit 1220-1350. Berlin 1968, S. 48-67

Тизенгаузен В.Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, СПб., 1884

Togan, A. Zeki Velidi «Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisado vaziyeti». Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası – 1931.

Vernadsky G., Eurasianism, the Mongols, and Russia. Slavic Review, 1982

References

Ballod F. V. Privolzhskie «Pompei»: (opyt hudozhestvenno-arheologicheskogo obsledovaniya chasti pravoberezhnoj Saratovsko-Caricynskoj privolzhskoj polosy) [Ballod F. V. Privolzhskie "Pompeii": (experience of artistic and archaeological survey of the part of the right-bank Saratov-Tsaritsyn Volga strip)] / prof. - Moskva; Petrograd: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1923. - 132 s. [in Russian]

Barthold, W.: Zur Geschichte des Christentums in Mittelasien bis zur mongolischen Eroberung. Berichtigte und vermehrte deutsche Bearbeitung nach dem russischen Original. [Barthold, W.: On the history of Christianity in Central Asia up to the Mongol Conquest. Corrected and increased German adaptation according to the Russian original]. Herausgegeben von Rudolf Stübe. Tübingen-Leipzig 1901. [in German]

«Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев [«Kazakhstan»: National Encyclopedia / editor-in-Chief A. Nysanbayev] – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 [in Kazakh]

Krachkovskij I.Ju., Arabskaja geograficheskaja literatura, [Krachkovsky I.Y., Arabic geographical literature] Izbr. soch., t.4, M.-L., 1957. [in Russian]

Lech K. Das Mongolische Weltreich [Lech K. The Mongol Empire]. Wiesbaden Published by Otto Harrassowitz, 1968 - 235 s. [in German]

Spuler B., Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanenzeit 1220-1350 [Spuler B., The Mongols in Iran. Politics, administration and culture of the Ilkhan period 1220-1350]. Berlin 1968, S. 48-67 [in German]

Tizengauzen V.G., Sbornik materialov, odnosjashhhsja k istorii Zolotoj Ordy [Tiesenhausen V.G., Collection of materials related to the history of the Golden Horde], SPb., 1884 [in Russian]

Togan, A. Zeki Velidi «Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisado vaziyeti» [Togan, A. Zeki Velidi «The economic situation of Anatolia in the Mongol era»] Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası 1931 [in Turkish]

Vernadsky G., Eurasianism, the Mongols, and Russia. Slavic Review, 1982 [in English]

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_73

**АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ҚЫТАЙДЫҢ ЦИНЬ ИМПЕРИЯСЫМЕН
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР****Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы¹, Тылахметова Анар Советханқызы¹,
Оралова Акнұр Амангелдіқызы^{1*}**¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kabalzia@rambler.ru (Қабылдинов), anora_1986@mail.ru (Тылахметова),
aknur.oralova@mail.ru (Оралова)

Түйіндеме. Мақалада Абылайдың сыртқы саясатындағы ұтымды ұстанымдары архив деректері негізінде талданып, ханның Цин патшалығымен қарым-қатынасы жан-жақты баяндалған. Авторлар Абылай заманындағы Қазақ хандығының Ресей империясымен байланыстарын, сондай-ақ, Қытай бодандығындағы халықтармен өзара қарым-қатынасын саралай келе, оның саясатының ерекшеліктерін анықтауға тырысады.

Кілт сөздер: Абылай, хан, сұлтан, қазақ, қырғыз, жоңғар, Ресей, Цинь империясы, Қытай, әскер, жасақ.

**Мақала AP08052271 «Қазақ хандарының, сұлтандарының және батырларының өмірі мен қызметінің беймәлім қырлары туралы құпиясыздандырылған Ресей мұрағаттары (XVIII – XIX ғасырдың бірінші жартысы) жобасы аясында даярланды.*

МРНТИ 03.20

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИИ АБЫЛАЙ ХАНА С ЦИНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ**Кабульдинов Зиябек Ермуханович¹, Тылахметова Анар Советхановна¹,
Оралова Акнур Амангелдыевна^{1*}**¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kabalzia@rambler.ru (Кабульдинов), anora_1986@mail.ru (Тылахметова),
aknur.oralova@mail.ru (Оралова)

Аннотация. В статье на основе архивных данных проанализированы рациональные позиции Абылай хана во внешней политике, подробно изложены отношения хана с империей Цинь. Авторы пытаются определить особенности политики Казахского ханства при Абылае, дифференцируя его взаимоотношения с Российской империей, а также с народами китайского подданства.

Ключевые слова: Абылай, хан, султан, казах, киргиз, джунгар, Россия, Цинская империя, Китай, армия, отряд.

IRSTI 03.20

THE PECULIARITIES OF ABYLAI KHAN'S RELATIONS WITH THE QING EMPIRE

Kabul'dinov Ziyabek Ermukhanovich¹, Tylakhmetova Anar Sovetkhanovna¹,
Oralova Aknur Amangeldiyevna^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

*Correspondent author

E-mail: kabulzia@rambler.ru (Kabul'dinov), anora_1986@mail.ru (Tylakhmetova), aknur.oralova@mail.ru (Oralova)

Abstract. Based on archival data, the rational positions of Abylai Khan in foreign policy are analyzed in the article, Abylai's relations with the Qing Empire are described in detail. The authors try to determine the features of the policy of the Kazakh Khanate under Abylai, differentiating its relationship with the Russian Empire, as well as with the peoples of Chinese citizenship.

Key words: Abylai, khan, sultan, Kazakh, Kirghiz, Dzhungar, Russia, Qing Empire, China, army, detachment.

Кіріспе. Абылай сұлтан (1771 жылдан – хан) сол кезеңдердегі ірі империялар – Ресей және Қытай елдерімен екіжақты дипломатиялық қарым-қатынастар орната отырып, ұтымды айла-амалмен шебер саясат ұстанды. 1740 жылы Абылай сұлтан Ресей бодандығын ресми түрде қабылдап, 1757 жылдан Қытай билігімен саяси қарым-қатынаста тұрақтылықты ұстай білді. Абылайдың бұл ұтқыр саясаты Қазақ хандығының территориясына Ресей отаршылдарының басып кіруін тежеді, сонымен бірге, 1756-1757 жылдары белсенді әскери іс-қимылдары нәтижесінде Қытайдың Цинь империясы тарапынан орын алуы мүмкін эскалацияға жол бермеді.

Баршамызға мәлім, Жоңғар мемлекетінің жаппай жойылуымен қатар қазақ билеушілерінің Қытай билігімен аумақтық қақтығыстары біршама шиеленісіп кеткені анық.

Осылайша, 1755 жылдың жазында шекаралық мәселелерді реттеу мақсатында Абылай сұлтанға Қытай елшілігі жіберілді, алайда Абылай Қытайдың Жоңғарияны басып алғанын мойындағысы келмеді. Сонымен қатар, жоңғарлардың антициндік көтерілісін басқарған Әмірсапаға белсенді көмек көрсете бастады. Қазақ басшылары Жоңғария жерінің бір бөлігін оның бұрынғы заңды иелеріне (қазақтарға – авт.) қайтаруды дұрыс шешім деп есептеді.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақаланы даярлауда басты назарға объективтілік пен тарихилық қағидаттары негізгі басшылыққа алынды. Зерттеуді жүзеге асыру кезінде белгіленген мәселені зерделеуде салыстырмалы-тарихи, тарихи-ретроспективті, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістері пайдаланылды. Мақалада берілген материалдар хронологиялық жүйеде топтастырылып, деректерге талдау жасалынды.

Талқылау. Абылайдың жігерлі күш-қайратының арқасында XVIII ғасырдың 50-70 жж. Қазақстан Орталық Азияның мемлекеттік құрылымдары жүйесіндегі этникалық тұрғыдан ірі мемлекеттердің біріне айналды. Цин империясы, Ресей сияқты ірі империялар Хан Абылаймен екіжақты өзара тиімді байланыстарға қолдау танытты. Орталық Азияның түркі әлемінде Қазақстаннан асқан әскери-саяси жағынан мықты мемлекет болған жоқ (Касымбаев, 1999: 136).

1756 жылдың көктемінде қазақ жасақтары Қытай әскерлеріне қарсы Жоңғарияға терең еніп, әскери күш қолданды. Бұған жауап ретінде Қытай императоры Қазақ еліне қарсы шабуылды бастауға бұйрық берді. Орта жүздің аумағына екі жағынан – оңтүстік пен шығыстан басып кіру көзделді. Бұдан басқа, қытай әскерлері осы уақытта сұлтан Абылайдан жасырынып жүрген Әмірсананы тұтқынға алуға ниеттенген. Қытай Абылайдың өзінен жасырынған бүлікші Әмірсананы ұстап беруді үзілді-кесілді талап етті. Бұл мәтіндегі хат Абылайға 1756 жылдың 1 сәуірінде жіберілді: «Бүлікші Әмірсапа ең алдымен қазақтардан әскер сұрады, алайда Абылай оған /әскер/ берген жоқ... Бірнеше жыл бойы Жоңғарияда төртіпсіздіктер, жиі /төңкерістер/ орын алды, барлық тайпалар арасында дүрбелең заман туындады. Ойраттар әлемде сенделіп жүріп, қиындықтарға тап болды, онымен қоса өмір сүрудің негізгі қайнар көздерінен де айырылды... Олар Әмірсапа опасыздық жасайды деп ойламады /және таяу мерзімде/ ақымақтыққа бой алдырады деп топшылады. Ұлы әскердің генералдарына арнайы қуғын ұйымдастырып, оны тұтқынға алуға бұйрық береді. Жоңғар тайджилары, зайсандары әділеттілікті қорғауда өз әскери күштерін біріктіріп, /бізге/ Әмірсананы қолға түсіруге көмек береді. Қазіргі жағдайда Әмірсапа шарасыз халде қалып отыр. Ол адамдарын тастап, қаша жөнелді. Ол міндетті түрде сіздің қазақ территорияңызға енуі қажет. Оның барлық қылмыстары үшін бұл бүлікшіге өлім жазасы аз. Ол қайда қашса да, ерте ме,

кеш пе, біз оны ұстап алып, өлтіреміз. Ол біздің құрығымыздан ешқашан алыстап кетпейді... Қарақшыны қайта қабылдауға ешқандай да орынды негіз /сізде/ жоқ. Егер сіз оны үйде қалдырсаңыз, бұл адам сіздің иелігіңізге зиян тигізеді. Сіздің иелігіңіз Жоңғариямен шектеседі (Хафизова, Моисеев, 2020: 81-82).

Көріп отырғанымыздай, Қытай императоры беделді және ықпалды Әмірсананы құрықтауға бар күш-жігерін жұмсады: оның есімімен Жоңғар мемлекетінің қайта жаңаша гүлдену дәуірінің басталуы мүмкін еді. Екінші жағынан, осы хаттан біз Абылайдың жоңғар билеушісінің саяси тұлғасын сақтап қалуға деген ұмтылысын байқаймыз. Шамасы, жаңаша жанданған және қазақ халқымен достық қатынастағы Әмірсана Абылайдың тұлғасынан өңірде күшейіп келе жатқан Қытай империясына қарсы салмақты көргісі келсе керек.

Сондықтан да Абылай түрлі айла-амалмен, сылтаулармен одақтасы Әмірсананы ешкімге бермеуге тырысты.

1756 жылы жазғы уақытында қытай әскерлері Жоңғар мемлекетінің ханзадасы Әмірсананы ұстау мақсатында Қазақ территориясына басып кіреді. Жауға қарсы күресті ұйымдастыруды Абылайдың өзі басқарған. Қытай әскерінің саны қазақтардан әлдеқайда көбірек болғандықтан, Абылай сұлтанның басқарған әскери күші олармен ашық шайқасқа бармады. Қарсылас тараптың басымдылығын ескере отырып, Абылай ірі шайқастарды болдырмай, күтпеген шағын соққылар мен жалған шегіну тактикасын қолдану туралы шешімдерді қабылдап отырған. Цин қолбасшылығы дала қойнауына тереңдеп енгенімен, қазақтардың негізгі күштерін талқандай алмады. Сол жылдың күзінде Цин әскерлері өздеріне жүктелген міндетті орындай алмай, Жоңғарияға қайта оралады (Сулейменов, 1933: 32).

Бұл орайда зерттеушілердің алдында бір сұрақ туындайды. Неліктен қытайлар Абылайдың әскерін жеңе алмады? Не себепті олар Қазақ елінде қалуды жоспарламады? Біздің ойымызша, Қытай әскері Қазақ жерінің ерекшеліктерін әлі де толыққанды білмеді. Екіншіден, қазақтардың қақтығыс жағдайында өз жері үшін шайқаса алатын қарым-қабілеті бар екендігін әбден түсінді. Үшіншіден, көбінесе Абылайдың ұстанған өзіндік әскери мықты тактикасы болды, өз әскерімен қытайларға шағын соққы бере отырып, одан кейін бірден жалған шегініп отыру әрекетін қолданды. Төртіншіден, олар сол кезде жоңғарлармен шайқасын әлі де толық аяқтамаған болатын: дәл сол кезде екі көшпенді елмен соғысу мүлдем тиімсіз еді.

Мұны Цзянцзюнь Дагданның әскери кеңесте қазақ тұтқындарынан алған мәліметтерінен және 1756 жылғы 4 қазандағы Қытай императорының Қазақ елінен әскерді шығару туралы бұйрығынан аңғарамыз. Ойымызды дәлелдеу үшін Абылайдың мына сөздерін келтірсек: «Мен өз әскеріммен қандай да бір күшті мемлекетпен жауласу туралы мүлде ойламадым. Әмірсананы іздеп жүрген кезімде маған қалың әскер шабуыл жасады. Әмірсана бақытсыз күс секілді орманға қашты, оны ұстау еш қиынға соқпайды. Ұлы императордан тұзақтарды ашуды және оның жанын аман қалдыруды сұраймын» (Хафизова, Моисеев, 2020: 108).

Әмірсана мен Қожаберген батыр басқарған қазақ-жоңғар жасақтары шығыстан жылжып келе жатқан әскерге қарсы әрекет етті. Абылай мен Бөгенбай батыр жасағы оңтүстік әскерге қарсы шабуылға аттанды. Қазақтар Цинь әскерлеріне бірнеше рет тойтарыс беріп, олардың дала қойнауына өтуін бөгеттеді. Бұл шара қазақ ауылдарының соғыс жүріп жатқан аймақтардан көшіп-қонып, жүз мыңдаған қандастарын өлім мен тұтқындалудан аман алып қалуына мүмкіндік берді.

Абылайдың қытайлармен осындай шайқастарының бірі туралы Сібір губернаторы В. Мятлев Ресей Сыртқы істер алқасына жасаған баяндамасында жазған. 1756 жылы 27 қазанда қазақтар аз ғана шайқасқа түсіп, әскерінің аздығынан шегінуге мәжбүр болған кезде:

«Қырғыз-қайсақтарды (қазақ – авт.) тастап, киелі Жоңғар жерінің шоқынуын қабылдаған қалмақтар Кубин Ақдыев, Полвана Халваев, Тубеж Маряхалов, Бик Манкуевтардың хабарлауы бойынша, олар моңғолдардың (қытайлық-авт.) көп болғанын хабарлайды. Әскерлері қырғыз-қайсақтарға аттанып, қуғынға аттанады, ал қырғыз (қазақ – авт.) иесі Абылай сұлтан өз әскерімен сол Моңғолияға қарсы шайқасқа жиналып, олар шайқас болмағандықтан Нүр-Есіл маңында кездесіп қалады. Абылай моңғол күштеріне қарсы жасақтардың құрамында бола алмай, ұлыстарымен Ырғыз-Торғай маңына қарай бет алады (РССА, 4: 539).

1756 жылы қазақтардың шекарасына 30 мыңдай Қытайдың әскері кіреді. Қытайдың экспансиясын тоқтату үшін Абылай Қытайдың императорына арнайы елші жібереді, соның құрамында жеті төлеңгіт, бес қазақ еді. Сол барған елшілер Қытайдың императорына Абылайдың бейбіт көзқараста екенін жеткізеді (Алтайбек, Иванов, 2017: 136).

Әрине, Абылайдың Қытай императорына жіберген депутациясы Қытай әскерінің шабуылын тоқтатуға мақсатталғаны белгілі. Абылайдың жіберген елшілері Қытай тарапына барып келуі мәселесі көп уақытты талап ететіндігін білгенімен, сол жерден де өзіне ыңғайлы әрі қолайлы жағдай тудырғысы келді: Абылай уақыт ұтып алуды көздеді. Бір жағынан қазақтар арасынан әскери жасақ жинауға уақыт керек болды. Екіншіден, күз бен қыстың келетін мерзімін алдын-ала ескере білді. Сұлтан қытай әскерінің суыққа бейімделмегенін, олардың қара суыққа шыдай алмайтынын анық біліп отырды.

Қазақ жасақтары күтпеген шабуылдар жасап, екі қытай әскерінің бірігуіне тосқауыл қойды. Сондықтан Қытай әскерлері алдағы қақаған қыстың кесірінен кері қайтуға мәжбүр болды.

Бірақ келесі жазда, дәлірек айтсақ, 1757 жылдың 29 маусымында императордың Ұлы және Орта жүздерге сол Әмірсананы тез арада ұстап беруді талап етіп, арнайы елшілікті жіберу туралы Жарлығы шықты: «Чингунжабқа Абылайға біреулерді жолдап, оған қауіп төндіретін апаттардан ескерту, оны /Әмірсананы/ байлап тапсыру туралы бұйрықтар жіберілді. Абылай бүлікші Әмірсананың тілегін орындайды, бұл жолы ол одан қашпауы тиіс. /Әмірсана/ экстрадицияланған (табыстау, беру) жағдайда, әрине, /қазақтар/ арнайы марапатталады (Хафизова, Моисеев, 2020: 115-116).

Көріп отырғанымыздай, бұл Жарлықта сендіру әрекеті, қауіп және тіпті марапаттар беру туралы ұсыныс бар: шамасы, Әмірсана әлі күнге дейін Қытай империясына елеулі қауіп төндірсе керек.

Қытай императорының адамдары тарапынан Әмірсананы тез арада қолға түсіріп, экстрадициялауды талап етіп, Абылайға тағы да адамдар жіберілді. Келіссөздер күзге дейін ұзаққа созылды. Бұл туралы Чжао Хуэй 1757 жылы 19 қарашада өз халқының Абылаймен жүргізген келіссөздері туралы былайша баяндады, сол кезде Абылай өз кезегінде Қытай әскерлерін Қазақ жерінен шығару туралы қарсы талаптарын алға тартып, Әмірсана оның қолында жоқ екендігіне тоқталады:

«Абылай бүлікші Әмірсананың қоршаудан қалай құтылғаны туралы егжей-тегжейлі айтып берді. Абылай бір күн араға салып кездесеміз деп уәде берді... Келесі күні тағы кездесеміз деп келістік. Сол күні Абылай ауырып жатқанын айту үшін кісі жібереді. 10 күннен астам кездесу болмады, сондықтан оның жақын серіктерін аралай бастадық, /олар/ Абылай Әмірсанаға антпен байланғанын айтты... Абылай балалары мен ағаларымен ант берді. Сол күннен бастап Абылаймен 10-нан астам кездесу орын алды... Абылай тағы да: «Әмірсана Ресейге қашып кеткен дейді. Қазірдің өзінде барлау үшін адамдар жіберілді»... – деп мәлімдеді (Хафизова, Моисеев, 2020: 129-130).

Байқағанымыздай, Әмірсананың алдында белгілі бір міндеттемелерге байланған Абылай қытайлық делегаттармен кездесуден қашып, уақытты тиімді пайдаланып, олардан құтылуға тырысты.

Одан кейінгі жылдарда Қытайдан төнген қауіп екінші орынға ығыстырылып, қазақтар өздеріне қатысты қытайлық қауіп-қатердің болуы мүмкіндігін қарастырды, мұны Звериноголов бекінісіндегі қолбасшы, майор Д. Скотиннің қолбасшыға берген қызметтік хаты дәлелдейді. Сібір корпусының басшысы, бригадир К.Л. фон Фрауендорф 1758 жылғы 1 сәуірде: «Сонымен қатар, олардан қашқан қырғыз-қайсақтар (қазақ - авт.) туралы, қытай әскерлерінен жауап алу үшін тұтқынға алынған қырғыздардың (қазақ - авт.) үрейі бар және олар барлық уақыттарын Ресей бекіністеріне жақын маңдағы көшпелі өмір салтын жалғастыруға ниетті» (ООТА, 66: 74-75).

Абылай кейбір жағдайларда Әмірсананы қайтарып алу және қолға түсіру жөніндегі Қытайға қатысты ұстанымын Ресейге «ашық» көрсетіп отырды. Мұны оның 1758 жылы 22 шілдеде Орынбор губернаторының міндетін атқарушы А.И. Тевкелевке Цин империясы арасындағы қарым-қатынастары туралы жазған хатынан көруге болады. Әмірсанаға да, Ресейге де қарсы табандылық танытып, жоңғар қашқынын құтқаруға тырысқан ол: «Қытай ханына жіберген елшілерім аман-есен оралды. Сондай-ақ, ол Әмірсананы қолға түсіруді талап етіп, Ресейге елші жіберіп жатқанын айтты, бұны естіген Әмірсана жеті адаммен бірге Ресейге барып, бас сауғалады. Ал орыс халқының игілігі үшін патшайым онымен татуласады, сол себепті ол оны көрсетуге тура келеді, ал егер көрсетуге келіспесе, онда ол жоғарыда айтылған шүршіттердің он жеті қатар әскерімен Ресейге барып, әлгі Әмірсананы қолға түсіреді...» (Хафизова, Моисеев, 2020: 144-145).

Ресей империясы бұл ақпаратқа сенбеді және олар міндетті түрде қайта тексеріп отырды деп толық болжауға болады. Тыңшылар арқылы, мысалы, тексерілген бұқарлықтар немесе татарлар арасында айқаспалы қайта тексерулер орын алды.

Бұл Орынбор губерниялық кеңсесінің өкілі Мурзале Шиховтың «әңгімелерінен» Абылайдың Цинь империясымен елшілік байланыстар орнату туралы 1758 жылғы 29 тамыздағы өңірдегі саяси жағдай берілген: «Қырғыз-қайсақ ұлыстары арасында таралық (Тара қаласының тұрғыны – авт.) көпес Бұхара жұртынан шыққан Мурзале Шихов өзіне берілген шетелдік үндеулер туралы құпия жазбаға қарсы былай деп жариялады: Қырғыз (қазақ – авт.) старшиналарымен болған әңгіменің арасында Абылай сұлтан өткен көктемде Қытай билігін қабылдауды дұрыс дипломатиялық шешім деп бағалады... Қытай әскері қазіргі Абылай қонысына екі айдай жол жүретін қашықтықтағы Баркөл көлінде тұрақтады, ал ол аймақтың Ресей шекарасынан қаншалықты алыс екені белгісіз. Үлкен қырғыз ордасы Төлеби иелігіне тиесілі. Іле өзенінде ешқандай ауыл, тұрғылықты мекендер жоқ, бірақ Қытай әскерлерінен тек пошталық /қытайларда/ егістікпен айналысуға мүмкіндік беретін станциялар бар (Хафизова, Моисеев, 2020: 147-149).

Осы хаттан Ресей Қазақ хандығындағы және олардың көршілеріндегі оқиғалар туралы жан-жақты хабардар болғаны байқалады. Біріншіден, 1757 жылы Абылай Қытай бодандығын қабылдады. Қытайдың қазақтармен қарым-қатынасы шиеленіскен жағдайда оларға қарсы бағытталған әскері болды. Үшіншіден, ресейліктер қытайлардың нашар қаруланғанын анықтады. Төртіншіден, бұрын жоңғарлар көшіп келген жаңа аймақтарға қытайлар әлі бекіністер салған жоқ. Бесіншіден, қазақтар мен қытайлар арасында

елшілік байланыстар орын алған. Біз жоғарыда атап өткен Мирзале Шихов Абылайдың ордасына белгілі бір талаптармен Қытай елшілері келгенін айтты. Мұны оның 1758 жылғы 5 желтоқсандағы Фрауендорф атты бригадирі 1758 жылы желтоқсан айында Сібір әскери желілеріндегі қолбасшының кеңсесіне жолдаған хатынан көруге болады:

«Фон Фрауэндорф мырзаның әскери жорығында 5 күн болған таралық көпес бейнесінде танылған Бұхара жұртынан шыққан Мурзале Шиховтан қырғыз-қайсақ ордасында шетелдік өтініштер туралы барлау жүргізу кезінде жауап алынған, онда былай деп көрсетілген: «Мен Құлсары батыр тұсында қырғыз-қайсақ (қазақ – авт.) ордасында болған кезімде әңгіме барысында одан Қытай әскерлерінен Қырғыз (қазақ – авт.) ордасына жіберілген елшілердің Әбілмәмет ханда екенін естідім» (Хафизова, Моисеев, 2020: 164-165).

Келесі жылдары қазақтардың Қытаймен дипломатиялық келіссөздері басталды, оған екі жақ та қызығушылық танытып, мүдделі екендерін білдірді. Мәселен, 1759 жылдың 8 наурызында Орынбор губерниялық Кеңсесіне Мамық пен Базар деген қазақтар Абылай сұлтан арқылы Қытай императорынан мадақтаулар мен сыйлықтар алғандықтарын өз хаттарында мәлімдеді. Сонымен қатар, олар қазақ сұлтаны қол астындағыларының өмірін сақтау үшін Қытаймен бейбітшілік қатынастар орнатқанын баяндап берді: «Бұдан кейін Қытай әскері қырғыз-қайсақ жеріне еніп келе жатқан тұста Абылай Қытай ханы Боғдыханға онымен бейбіт келісімде болу мақсатында өзін таныстырды, ол аз ғана саны бар әскерімен қорқынышы сейілді, қырғын қазаға ұшырамай аман қалды, өзінің мәмілегерлік саясатын ұстанып және оның ордасын бүліксіз жеңіп алу үшін ... ол одан, Боғдыханнан, айтарлықтай сыйақы алды» (ООТА, 76: 89-190).

Сонымен қатар, осы хабарды жеткізушілер Ресей мен Қытай соғысы жағдайында сұлтан Абылайдың бейтараптық қағидатын ұстанатындығы туралы маңызды хабарламаны Ресей тарапына жеткізді: «Дегенмен жоғарыда аталған Абылайға жіберілген елшілер Абылай сұлтаннан, егер де олардың Ресеймен арасында соғыс орын алған жағдайда не болатынын сұрағанда, Абылай сұлтан не Ресейдің, не болмаса Қытайдың тарапына шықпайтындығын, алайда ол өз қырғыз (қазақ – авт.) халқының амандығын, сақтығын ойлайтындығын жеткізген» (ООТА, 76: 89-190).

Қазақ ханы Әбілмәмбет пен сұлтан Абылай қытайлармен күрделі келіссөздер жүргізді (хабарлама-авт.). Бұл туралы Орынбор губерниялық кеңсесінің командиріне Сібір корпусының бригадирі К.Л. Фрауендорфқа 1759 жылғы 23 наурызда берілген естелік жазбадан көруге болады. Сөз жоқ, басты мәселе жоңғарлардан азат жерлерге қазақтардың емін-еркін көшіп-қонуы туралы болды. Сонымен қатар, Ресей бұрынғы жоңғар жеріне қытайларды жібермеу мәселесінде қазақтарды пайдалануға мүдделі болды: «Осы жылдың 11 ақпандағы Сыртқы істер алқасынан генерал-майор Тевкелев пен кеңесші Рычковқа жіберілген мемлекеттік императорлық мәртебелі Жарлығында қытайлықтар Жоңғария жеріне қоныстана алмайтын болды, бұл маңызды іске оларға қырғыз-қайсақтар қарсы тұруға тапсырылды, ол үшін олар құрметке ие болды» (ООТА, 76: 230-231).

Әрине, Ресей империясы мен қазақтардың мүдделері бір-біріне сәйкес келді: Ресей Қытайды Жоңғарияға жібергісі келмеді, ал қазақтар бір кездері жоңғарлар басып алған бұрынғы ата-бабаларының жерлерін қайтарғысы келді.

Қытайлардың дипломатиялық миссияларына жауап ретінде Абылай да елшілерін Пекинге жіберді, бұл туралы 1759 жылы 30 қыркүйекте Сібір губернаторы Ф. Соймоновтың Сыртқы істер алқасына жазған баянатынан көруге болады: «Абылай сұлтан жіберген қырғыз (қазақ – авт.) елшілері Қытай мемлекетінен қайтып оралып отырды, ал Абылайдың туысы Ұрыс сұлтан (Сұлтанмәмет сұлтанның ұлы – авт.), Досай батыр, қатардағы отыз төрт қырғыз, барлығы отыз алты адам... Сол елшілер Пекинге жеткен тұста // Абылай сұлтаннан Қытай билеушілеріне жолдаған хатында оларға жеткілікті мөлшерде азық-түлік пен жалақы тағайындалды, оның үстіне оларға көптеген сыйлықтар берілді... тек қана олардан қырғыз-қайсақтардың (қазақ – авт.) Қытай халықтарымен бірге Ерен Қабырға шатқалының жанында Жоңғар жерінде салынған сауда қаласында болуын талап етеді, қырғыз (қазақ – авт.) халқы онда барып, қытайлықтармен бірге жылқыларын алмастырады. Қытай ханы Боғдыхан Абылай сұлтанға Ресей бодандығына кірмейтін басқа да халықтар мен қырғыздардың (қазақтар – авт.) Қытайдың иелігіне кіруге көндіруге үгіттеуін өтініп, хат жолдайды. Сонымен бірге сол елшілер арқылы Боғдыханнан Абылай сұлтанға көптеген сыйлықтар жіберілді: фанзалар, жібек матасының барқыттары» (Хафизова, Моисеев, 2020: 169-170).

Осы хаттан бірқатар қорытындылар жасауға болады. Біріншіден, Қытайға Абылай сұлтанның туыстары – Ұрыс сұлтан бастаған дипломатиялық миссия жіберілді. Екіншіден, бұрынғы Жоңғар мемлекеті территориясында орналасқан Ерен Қабырға деген жерде қытайлармен сауда жасау туралы алдын-ала келісімге қол жеткізілді. Қытай тарапы әлі Ресей бодандығын қабылдамаған басқа да көрші халықтарды өз бодандығына алуға әрекет жасады.

Ұзақ дипломатиялық келіссөздер үрдісі басталды. Жоңғарияда маньчжур-қытай билігі орнаған соң Қазақ елінің шығыс бөлігінде жер мәселесі шиеленісіп кетті. Қытайлықтар қазақтардың жоңғарлардан

босаған аумақтарына қоныстануына жол бермеу мақсатында Іле өзені мен Тарбағатайда әскери бекіністер сала бастады.

Абылай 1757 жылдан бастап Қытаймен бейбіт қарым-қатынаста болғанына қарамастан, осы елдің бодандығын қабылдаған урянхайларға жиі шабуыл жасады, бұл Қытай билігі тарапынан наразылық туғызды. Осылайша, 1760 жылдың 9 наурызында Абылайдың әскерінің урянхайларға шабуылына байланысты әскери кеңеске елшілік жіберу туралы Цяньлун императордың жарлығы шықты: «Біздің Улысұтанда орналасқан Цзянцзюнь урянхайларға әскери шабуыл жасау жағдайы орын алғанын жеткізді. Олар бұл қазақтардың әрекеті дейді. Немесе, бұл Абылай басқарған /жеке/ әскерлер. Бұдан басқа Усыдәни қарауылы басшысының жасақ старшиналарына жазған хатында қазақтардан жинақталған 30 мың әскер Ертіс өзені арқылы Усыдәни қарауылына қарай бет алуға ниетті. Жасақтарға орыс шекараларына жақын маңайларда жасырыну қажет болды». Қарауыл басшысы Усыдәнидің жасақ старшиналарына жолдаған /қолға түсірген/ хатында Ертіс өзені арқылы өтіп, 30 мың адамнан тұратын қазақтардың жиналуы /Қарауыл басшысы Усыдәниге баруға ниеттенгені/ және жасақтарға орыс шекарасына жақын жасырынуы тиіс екендігі айтылады. Абылай өте мойынсұнғыш. Бұл күмән туғызатын жағдай. Оның қол астындағылар Үрімшіге сауда жасау үшін үздіксіз келеді және оның тарапынан мұндай әрекет болуы мүмкін емес» (Хафизова, Моисеев, 2020: 172).

1757 жылдың маусым айында Қытай әскерін қазақ елінен шығару мақсатында Абылай сұлтан қытайлармен келіссөз жасауға әзірлігін білдіреді. Қытайлар қарсылық танытпайды. Қытайлармен келіссөз жүргізуге қазақтардың тарапынан Абылай Әбілмәмбет ханның баласы Әбілпейізді жібереді. Келіссөз барысында Абылайды қазақтың ханы ретінде танып, сол уақытта оған Қытайдың князі (Ванның қаламын) және Қытайдың бағыну бейнесі суреттелген күнтізбе берілді. Бір қызығы, қытайдың императоры қазақ делегациясын қарсы алған кезде Әбілпейізге сұрақ қояды: егерде Қытай мен Ресей арасында соғыс болған жағдайда, қазақтар қай жаққа көмек көрсетеді? – дегенде, Әбілпейіз Абылайдың басты ұстанымын білгендіктен, қазақ елшісі ретінде дәл сол сәтте ойланбастан, қазақтар осы жағдайда бейтарап көзқарас танытатынын айтады (Абуев, Буктугутова, 257-268).

Біз осы жерден, сол кезеңдегі Қытай империясымен Абылайдың қарым-қатынасынан нені көріп тұрмыз? Біріншіден, Қытайдың мойындағаны Әбілмәмбет ханның көзқарасын емес, Абылай сұлтанның негізгі ұстанымын айқындау екендігін байқаймыз. Екіншіден, Абылайдың мықты қолбасшы әрі дипломат ретіндегі қабілеті бар екенін көруге болады. Үшіншіден, Абылай сұлтанның қазақ жерін алып империядан аман алып қалғанын аңғарамыз

1758 жылғы 28-ші тамыз күндері Абылай сұлтанның Қытай патшасы әскерлерімен арасында қақтығыстың болғаны туралы жағдай суреттеледі: «Сібір желісіндегі командадан оларға жеткен хабарламада... кедендік желідегі, шекарадағы тұтқындар мен басқа да адамдарға қытайлық Боғдыханнан қырғыз-қайсақ (қазақ – авт.) ведомствосындағы Абылай сұлтанға қайсақтар Боғдыхан бодандығындағы бес сумун урянхайларды 6-сы күні бағындырғаны туралы хабарланды.... Жеті жүз елу адам оларды жағадан алып, талқандады және олардың кейбірін жаны шыққанша соққыға жықты, ал басқаларын толықтай алды, кейіннен, ол Боғдыхан Абылай сұлтанға аздаған әскерімен қайсақтар басып алған урянхайларды қайтаруды талап етті... (ҚР ОМА, 325: 13-14); РМКАА, 864, 13-14).

Екі архив қорларынан да табылған бұл құжаттан біз нені аңғарамыз? Біріншіден, Абылай сұлтан Қытайға бодан болған 750 урянхайлықтарды тұтқынға алады. Екіншіден, Қытайдың патшасы Боғды хан тұтқынға түсіп және аман қалған урянхайлықтарды қытай тарапына кері қайтаруды талап етеді. Үшіншіден, Боғды ханның әскері Абылайдың тұтқынына түскен урянхайлықтарды құтқару үшін, Ресейдің Ертіс өзенінің бойына салған әскери бекіністердің маңайына келіп тұрады. Төртіншіден, Қытай жақтан келген қауіптен сақтану үшін Сібір әскери шебінің басшысы генерал-майор Вейрман Абылайға және Қытай тарапына бірдей елші ретінде Тара қаласында тұратын бұхарлық көпес Алим Шуховты жібереді. Аталған генералдың екі жаққа да елшілікті жіберуінің басты себебі, Абылайдың Қытай тарапымен саяси қарым-қатынысын бақылауға алу болып табылады.

Біздің ойымызша, Ертістің оң жағында орналасқан Ресей бекіністері әскери әлеуеті жағынан әлсіздеу болды. Салынған бекіністерде әскерлердің саны аз болды. Ертістің сол жағынан сол бекіністерге Абылай тарапынан, яғни, қазақтардан қауіп-қатер болса, ал Ертістің оң жағынан осы бекіністерге Қытайдан да қауіп төніп тұрды. Осындай жағдайда, Ресей империясының Сібір әкімшілігі бүкіл әскери күш жігерін өздерінің боданы болған Абылайға жұмсады. Ресей империясы Қытайдан да, Абылайдан да бірдей сақтанып отырды, сондықтан да қазақтың тілін, дінін, ділін жақсы білетін арнайы Шухов Алимді елшілікке жіберіп отырды.

Абылай сұлтан Қытай империясымен сауда-саттық қарым-қатынасты орнатқан ең алғашқы билеуші ретінде тек экономикалық емес, сонымен қатар саяси мақсаттарды да көздей білген. Сауда-саттық мәселесінде, мысал ретінде 1758 жылдың 18-ші қазанында Үрімші қаласына Абылайдың атынан 300 жылқыны сатуға қазақтардың келгендігі айтылады. 1759 жылдың 1-ші қаңтарында Үрімшіге Абылайдың атынан тағы да бір топ қазақ саудагерлері келеді. Оның саудаға рұқсат беру туралы өтініші

1759 жылғы 19 қаңтардағы жарлықпен қанағаттандырылды. Дәл осы кезден бастап, Шыңжаңдағы қазақ-қытай саудасының ресми басталған күні болып есептеу керектігі айтылады (Калиева, 2002: 254-255).

Бұл тұста, Абылай ханның қытайлармен тұрақты түрде сауда байланысын орнатудағы қарым-қабілетінен, оның сыртқы саясатының ерекшелігін көруге болады. Себебі, Абылай 1757 жылы қазақ-қытай соғысының тоқтауына үлес қосып, екі ел арасында бейбітшілік қатынас орнату жөнінде келісімге келген. Екіншіден, қытайлар Абылайға Ван деген құрмет атағын берген.

Абылайдың қабылдауында 1760 жылы 5 шілдеде Қылшақты өзенінің маңында қытай елшісі Наван болғанын орыс аудармашысы Ф. Гордеев Троицк бекінісінің полковнигі П.П. Роденге хабарлады: «22 күні ол, Абылай, мені жібергісі келді, тек мен, оған жолығып, оған бара алмайтындығымды айттым, Абылайға, қытай билеушісінен жүз адамымен елші, өзін аурумын деп сылтауратып, бармады... Қытай билеушісі оның бодандығындағы урянхайлар мен торғауыттардың иелігіне шабуыл әрекеті үшін бізге ашулы екендігін хатта жазады, Абылайдың өзі немесе қырғыздар (қазақ – авт.) өздігінен алып алған оның адамдарының иелігіне рұқсатым бар деп сес көрсетті. Абылайдың ол иеліктерге ешқандай рұқсаты жоқ, тез арада Абылай сол урянхайлар мен торғауыттардың адамдарын және малдарын қайтаруды, ал қолма-қол жоқ болған жағдайда сол қырғынға ұшыраған адамдардың орнына ұры қырғыздардың өздері есебінен қайтарып, толықтырсын» деп мәлім етті.

Ал егер ол құлақ аспайтын болса дайындықпен соғыс ашуға арнайы әскерді жіберетін болады. 25 күні жоғарыда аталған тұтқындағы урянхайлардан екі адам Қытай елшісіне қашып келіп, оның қабылдауында болды. Олардың артынан қожайындары, қырғыздар, алып кетуге бекініп, кіре бергенде, елші ол қырғыздарды қазір-ақ атып тастауды бұйырады. Жоғарыда айтылған Қытай елшісі Наванмен бірге Қытайдан келген жетпіс қытайлық адам бір ақылды елшімен жолда бөлініп, Таркустантқа Әбілмәмет ханға қарай бет алды...» (ОрОМА, 89: 245-250).

Бұл хаттан қазақ-қытай қарым-қатынастарының кейбір қырларын аңғаруға болады. Біріншіден, Абылайдың ордасында қазақтар айдап кеткен урянхайлар мен мал ұстаған қалмақтарды қайтару мақсатында Қытайдың дипломатиялық миссиясы болды. Екіншіден, олар осы тонаушылық әрекеттеріне қатысқан қазақтардың осы шығындарын өтеуді талап етті. Қытайлар тарапынан олардың шарттары орындалмаған жағдайда соғыс қаупі төнді.

Келіссөздер барысында тұтқындар расында да қазақтардың қолында екені белгілі болды, тұтқындағы екі урянхайлық елшілерге кіргенде, олардың жаңа иелері қазақтарды күшпен қайтаруға тырысқан кезде, қытайлар оларды қару-жарақтың күшімен қорғады. Сонымен бірге елші өзімен еріп келген адамдармен бірге Сырдария өңіріндегі Әбілмәмет ханға аттанады.

Қазақтардың қытайлармен салыстырмалы түрде бейбіт қарым-қатынасы аясында қырғыз (қазақ – авт.) және өзбек біріккен әскерлерінің манжур-қытай әскерлеріне қарсы тұтас шайқастары орын алды. Мұны 1760 жылғы 30 тамыздағы Сібір әскери желілеріндегі қолбасшы, генерал-майор Веймарнның кеңсесінде А. Шиховтың куәлігінен көруге болады:

«Бірақ арасында ол, Шихов, Абылай сұлтанға, өзбек қаласы Коокудағы (Қоқан - В.М.) бұхарлық көпестердің келгендігі туралы хабар алды, қала өзбек билеушісі Эрдэни бек иелігінде еді, өткен жылы қытай әскерлері Эркени, Қарқария, Ақсу және тағы басқа 16 бұқарлық қалаларды бағындырғанда, барлық тұрғындар Қытай иелігіне берілді, себебі Эркени қаласының әміршісі Ходжин Бачи өзінің туыстары мен жақтастарын ертіп, жоғарыда айтылған өзбек иелігінің әміршісі Эрдэни бекке қарай бет алып, бас сауғалады. Өзбек жерлерін басып алу үшін 9 мың әскермен қытайлар аттанғанымен, өзбектер қырғыз (қазақ – авт.) және буряттармен бірігіп, қытай әскерін талқандады, Бұхар әміршісі Ходжан Бачи нұсқағандай өзбек қаласы Коокуда қабылдады. Бұл өзбектер мен сол халықтар бірлесе қалалар үшін қытай әскерінен кек алуға келісті. Шекараларында мыңдаған әскерлерімен өз шекараларында жиналып, қытайлармен соғыс ашуға даяр болды.... Ал Үлкен қырғыз (қазақ – авт.) орданың билеушісі Әбілмәмет хан туралы былай деп мәлімдеме жасады: Әбілмәмет Түркістан қаласында, Қытай елшісі келгенге дейін Абылай сұлтанның кеңесі өтетін күні өзіне келуін талап етті, бұл кеңеске Абылайдың өзі де келуге ниетті еді, бірақ сол кездегі орын алған жағдайларға байланысты Әбілмәмет ханмен кездесуге уақыт тапшы болды» (ОрОМА, 89: 233-234).

Бұл құжаттан Шығыс Түркістанның мұсылман қалаларын қытайлар жаулап алған кезде, кейбір жетекшілер Орта Азия қалаларына қашып, бас сауғалағандары анық көрінеді, олардың артынан 9 мың қытайлық әскер жіберілді. Бірақ оларға қарсы өзбектер мен қырғыздардың біріккен әскерлері шабуыл жасады. Соңғылары 7 мың қытай әскерін тас-талқан етті. Қырғыздар мен өзбектерден құралған әскер 100 мыңға жуық адамды құрады.

Қазақтардың урянхайларға шабуылын біржола тоқтату үшін император Цяньлун Абылай сұлтан атына жолдаған 1760 жылғы 18 қарашадағы грамотасында Қытай иелігіндегі урянхайларға біржолата шабуыл жасауына тыйым салды: «Өткен жылы сенің бөліміндегі Барақ /Ба-ла-кэ/ батыр урянхайларға тонаушылық әрекетін жасаған. Ұлысұтайдың құрметті адамдары (жоғары әскери және азаматтық шенділер - К.Х.) Ұлысұтайға әскерді сізге жылжытуды өтініп, баяндама ұсынды. Бірақ біз /император/

рұқсат бермедік. Тек ұрланған адамдарды және тоналған заттарды анықтауды /қайтаруды/ сізге бұйырамыз.... Бұрын сіздің көшпелілеріңіз ойраттармен соғысып, сізге көп шығын келтірді. Сіз олардан зардап шегіп, тіпті осы жерлерден /қиындықтардан/ құтылу үшін қоныс аудардыңыз. Қазір барлық ойраттар біздің елге кетті. Және сіз қазір жайбарақат көшіп-қонып, қуаныш пен өркендеуге бет бұра аласыз. Енді Іледе әскерлер орналасқан және әскери елді-мекендер ұйымдастырылуда. Біздің мемлекетіміздің заңдары оларға сіздің көшпелі халқыңызды тонауға мүмкіндік бермейді (Хафизова, Моисеев, 2020: 179-180).

Бұл Жарлықтан қытайлар қазақтардың тонаушылықпен айналысқанын анықтап алғаны көрінеді. Енді қазақтар адамдардың малын қайтара бастады. Бұдан былай Қытай ойраттардың қазақтарды бұдан әрі мазаламайтынына кепілдік берді.

Осы тұста біз Абылай бір кездері қазақтар айдап әкеткен урянхайларды қайтару мәселесін реттеу мақсатында өз елшілерін Қытай билеушісіне жібергенін байқауға болады. 1761 жылы Қытай ханы Боғдыхан Аягөз өзенінің оңтүстігіне көшіп-қонуына тыйым салу туралы жарлық шығарды. Алайда қазақтар Тарбағатайдың жайылымын өз бетінше иеленуді жалғастыра берді.

Сол жылы қазақтар ресейліктердің алдында Ресей тағына өзінің адалдығы туралы бірнеше рет ақталуға мәжбүр болды: Ресей Абылайдың Қытаймен жиі қарым-қатынасына алаңдады. Мұны Абылайдың Цин билігімен өзара қарым-қатынасы жөніндегі және Омбы бекінісінде және оның 1761 жылғы 28 желтоқсандағы Ресей тағына адалдығы туралы Жолбарыс сұлтанның бір хабарламасынан ашық аңғаруға болады: «Қырғыздар қытайлармен бірге Тарбағатай шатқалы, Ерен Қабырғада және Іле өзені алқаптарында айырбас-сауда жүргізді... Алайда Қытай билеушісі Боғдыханнан Аягөз атты өзен бойындағы шекараларында қырғыздар көшіп-қонуына тыйым салу туралы бұйрық келді.... (Хафизова, Моисеев, 2020: 182).

Осы хаттан Ресей тағына адалдық сөздері және Қытай бодандығын қабылдамау мәселелерінен басқа, қазақ сұлтаны қытайлармен бірге жүргізетін Тарбағатай, Ерен Қабырға және Іле өзені алқаптарындағы бірқатар сауда орындарын атап өтті. Сонымен қатар, Қытай тарапынан қазақтарға Аягөз өзені бойындағы жайылымдарға көшіп-қонуға тыйым салынды. Осы әңгіме барысында Жолбарыс қазақтардың олармен бұрын-соңды ешқандай хат алыспағанын және Қытайға елшілер жібермейтінін хабарлады. Әрине, мұнда қазақтар ашық айла-амал жасап, Ресей тарапын адастырған: бұған осы кездесуге дейінгі және кейінгі ондаған елшілікті растайтын көптеген архивтік құжаттар дәлел бола алады.

Қытай әскерлері 1762-1765 жылдары Жоңғария жерінен қазақтарды көшіру бойынша бірнеше жазалау операцияларын жасады. Бірақ қыстың басталуымен және қытайлардың кетуімен қазақтар бұл аумақтарға қайта оралды. Келген қазақтардың саны біртіндеп өсе түсті. Абылай қытайлармен келіссөздерді жандандырды.

Шекаралық мәселелерді шешу мақсатында қазақтар елшілер жіберуді қолға алды, бұл туралы Петропавл бекінісіндегі қолбасшы генерал-майор П. Девицтің атынан Сібір корпусының қолбасшысы генерал-лейтенант И.И. Шпрингерге Абылай сұлтанның елшілігін Қытайға қайтару туралы және Дурраний империясының Қытаймен соғысы туралы 1765 жылғы 10 қазандағы бір баянаты растайды: «Кешегі күні маған Құлсары батыр келген бойда оның ұлы Құлебақ батыр Абылай сұлтанның Қытайға жіберілген елшіліктің қайтқанын жариялады. Бірақ ол, Құлебақ, қандай жаңалықтармен келгенін әлі нақты білмейді. Ал ол барлау жүргізуге тырысатындығын айтып, уәде берді және де тез арада хабардар ететіндігін жеткізді. Қытайлар мен ауғандықтар арасында соғыс болып жатқандығын естідік» (ООТА, 137: 199).

Бұл хаттан келесідей мәселелерді қарауға болады: кейбір қазақ старшындары, батырлары Ресейге кезең-кезеңімен ақпарат жеткізіп отырды, байқауымызша, тегін емес. Және де сұлтан Абылай жіберген Қытайдан елшілік келді. Үшіншіден, Қытай мен ауғандықтар арасында соғыс басталғаны жөнінде ақпарат жетті.

Қытайлар мен қазақтар арасында жоңғарлардан босатылған жайылымдық жерлер үшін әскери қақтығыстар орын алды. Мұны Сібір губернаторы Ф.И. Соймоновтың Сыртқы істер алқасына жолдаған 1763 жылғы 15 қаңтардағы Қазақ-Цин қақтығысы туралы баянатынан көруге болады: «Жоңғария жерінің даласының шыңдарында / Сарысу өзенінде өткен жылы бірнеше күймелі арбаларымен қырғыз (қазақ – авт.) табындары жіберілді, сонда қытайлар Қазыбек би мен оның ағасы Қабай биді жылқы жайып жүрген бірнеше адамдарымен тұтқынға алды, біршамасын өлтірді, кейбіріне оңай емес талаптар қойып, кері қайтарды, ал олардың ішінде қырғыздар да бар тұтқындағы қалмақтарды, сондай-ақ көптеген жылқыларды тіптен босатпады, бұл деректерге жоғарыда айтылған аудармашы Гордеев пен көпес Возлимовтың хабарламалары сәйкес келеді (РССА, 1: 1-12. *Түпнұсқа*).

Қазақтар мен қытайлар арасындағы жер даулары қақтығысына Қытай өз арасында күрделі қарым-қатынас орнаған басқа елдерді кіріктіре алмады. Бұл тұрғыда Орта Азияның өзбек билеушісі Ердене бидің тарапынан қазақтармен әскери одақ құру туралы талпыныстар орын алды. Бұл 1764 жылғы 13 тамыздағы

Ердене бидің Абылайға циндерге қарсы одақ құру туралы хатынан көрінеді (Хафизова, Моисеев, 2020: 202-203).

Кейде қазақтардың өзбек билеушісі Ердене бекпен қарым-қатынасы шиеленіскен кезде, сұлтан Абылай оған әскери көмек көрсету туралы өтінішпен Пекинге елшілік жіберген. Бұл туралы 1767 жылдың 14 қазанындағы Орта жүзден оралған жолдастарымен бірге башқұрт К. Абзановтың мәлімдемесі хабарлайды: «Оған, Абылай сұлтанға саудадан келген шүршіттерден, яғни, қытайлардан, керей руынан шыққан қырғыздар, олардан шүршіттерге жіберілген, Абылай сұлтанды, он екі адамымен оның туған жиен інісі Дәулет-Керей сұлтанды және қырғыздар Ердене биге материалдық көмек беруге жол тартқан сол шүршіттер соғыс күштерін беруге уәде беретіндігін жариялауды бұйырды» (Хафизова, Моисеев, 2020: 219).

Біздің ойымызша, Абылай Қытайдың әскер беретініне сенімсіздік танытты. Себебі, оның алдында әскери көмек сұраған уақытта олар бірден бас тартқан болатын. Бірақ Сыздық төрені Қытайға жіберіп көмек сұрауынан, дипломатиялық байланыс орнатуды мақсат тұтқанын немесе реверанс әдісін қолдануға талпынысы деп түсінуге болады. Сол кезде Абылайдың қырғыздарды бағындыратын өзінің әскери жасағы жеткілікті еді. Абылай ханның жүз мыңға дейін әскер құрамын қазақтар арасынан да жинай алатын мүмкіндігі болған. Соның дәлелі ретінде келтірсек: 1771 жылы көктемде Балқаш өзенінің жанында Еділ қалмақтармен шайқасқа қазақтардан жасақталған 100 мың сарбаз жинаған. Соның 50 мыңын Абылай ханның немере ағасы Сұлтанмәмет сұлтан солтүстік-шығыс Қазақстаннан жинақтап алып келген (Кабульдинов, 2018: 127).

Осы жерден тағы бір сұрақ туындайды? Неліктен Қытай империясы Абылайға әскери күш беруден бас тартады? Біріншіден, Цинь империясына Орта Азияда көшпенді қазақтардан жасақталған, күшейген әскери жасақтың қажеті болмады: Олар 1758 жылы көшпенді жоңғарларды бар күш жігерін салып бағындырған болатын. Екіншіден, Қытай империясы Орта Азияда қазақтар секілді мұсылман мемлекетінің күшею қарқынын қажет деп санамады. Үшіншіден, әлдеқайда өзінен әлсіздеу «варвар» елге көмектесуге намысы жібермеді. Сондықтан да, Абылай Қытай және Ресей империяларымен одақ құру жағынан біртіндеп үмітін үзе бастаған.

Сөзімізге мына құжат та дәлел бола алады: 1767 жылы 21 қазанда Император Цяньлунның Абылайға Қоқан хандығымен соғыста әскери көмектен бас тартуы туралы грамотасында: «Сенің өтініштерің ешқандай да шеңберге кірмейді. Сендер, қазақтар мен қоқандықтар, бізге бағынып, біздің қызметшілерімізге айналдыңдар. Ердене біздің алдымызда кінәлі емес. Бір қызметшінің басқа қызметшіге шабуыл жасауына көмектесуге негіз бар ма? Біз сізге Ерденеге қарсы күресте көмектесеміз, бірақ ол да бізден көмек сұрай алады. Біз сонда қандай жағдайға тап боламыз? Сондықтан бұлай жасағанымыз ешқайда да жарамайды...» - делінген (Хафизова, Моисеев, 2020: 220-221).

Абылай мен Цин сарайы арасындағы елшілік және сауда қарым-қатынастарының белсенді байланыста болуы – Қазақ мемлекетінің нығаюына, Қазақ хандығының халықаралық беделінің өсуіне, сонымен қатар Абылайдың Орта және Орталық Азия халықтарының саяси өміріндегі рөлін күрт арттырған болатын. XVIII ғасырдың 50-60 жылдары Шығыс-Түркістан қожалары Цин империясына қарсы күресте Абылайдан көмек сұрайды (Моисеев, 1993: 50).

Кейінгі жылдары Абылайдың Қытаймен елшілік байланысы күшейе түсті, бұл Абылай 1771 жылы Әбілмәмет ханның орнына жалпы қазақ ханы болып сайланды. Мәселен, 1773 жылы 3 қыркүйекте Құлсары батыр Петропавл бекінісінің қолбасшысы генерал-майор С.К. Станиславскийге Абылай ордасына Қытайдан ұлы Әділ оралғанын баяндайды: «Қадірлі иеміз Абылай сұлтан тамыз айының 29 күні өзінің ұлы Әділді Қытай ханына... Қырғыздардан естуімізше, ол онда аманат арқалап жіберілді» (ООТА, 182: 174-175).

Соңғы жылдары Абылай ханның Ресеймен қарым-қатынасы оның Қытаймен байланыстарының күшеюіне орай әлсірей бастады. Маңыздысы – Ресей оны қазақтың біртұтас ханы ретінде мойындағысы келмеді. Сонымен бірге, Дала заңдарына сәйкес келмесе де, оны басқа сұлтандар мен батырлармен алмастыруға бірнеше әрекеттер жасады. Осы жағдайларда, Абылай Ресейді оған елеулі жеңілдіктер жасауға және преференциялар алуға мәжбүрлеу мақсатында Қытаймен біршама жақындасуға тырысты. Бұл жағдайды Құлебақ батырдың Петропавл бекінісіндегі қолбасшы бригадир С.В. Сумороковқа Абылай ханның өз бергендерімен бірге 1778 жылғы 16 қаңтардағы Ресей Қарулы Күштерінің сауда қатынастарынан бас тартып, Қытай бодандығына өту ниеті туралы жазған хатынан көруге болады: «Абылай сұлтан келе жатқан наурыз айында жергілікті шекарадан қашқысы келеді. Сонымен қатар Орта жүз қырғыздарын өзімен бірге алып, Ресей шекараларында көшіп-қонуға, сауда-саттыққа жол бермей, барлық старшындар мен батырларды көктемде кеңеске шақырып, Қытай Боғдыханына бодандықты алу бойынша елші жіберуді қалайды деген хабарды қаңтардың 13-і күні өзіміздің қырғыздардан естідік»... (ООТА, 212: 56).

Бұл ретте ресейшіл батыр Абылайға бағыну және одан алшақтау белгілерін көрсетіп қана қоймай, өзінің билеушісін «ақылы кем» деп мазақ ете атады, байқауымызша, Ресей империясынан пайда мен

наградлар алғысы келген болса керек: «Мен үш жүздей күймелі арбаларымен өзіме бағыныштылардың алқалы лауазымдары бойынша Ресейден бас тартқан біздің «ақылы кем» Абылайға емес, ұлы император біздің мәртебелі иемізге адал қызмет етуге және сол жерде тұруға уәде беремін» (ООТА, 212: 56).

Абылай Алатау қырғыздарын бағындыру мақсатында Қытайдан әскери көмек сұраған. Осы негізде 1779 жылдың көктемінде Абылай өзінің баласын Сыздық төрені Қытайдың императорына жібереді. Бірақ Қытай тарапы Абылайға көмектесуден ашық бас тартады. Ханның бұл әрекетін олар өздерінің пайымдауынша, «дөрекілік» деп түсінеді. Сондықтан, Абылай өзінің өмірінің соңғы жылдарында Қытай мемлекетімен саяси қарым-қатынасын нығайтуға деген үмітін біртіндеп үзе бастайды (Ерофеева, 2014: 277-278).

Абылайдың беделі тек қана қазақ жерінде емес, Орта Азия елдерінің арасында танымал болды. Аса ірі қолбасшыны Ресей империясының қол астында болған басқа да түрік халықтары да оның ұтқыр саясаты мен басқару шеберлігіне тәнті болды. Мысалы, башқұрттардың бір бөлігі Ресей империясының қысымына шыдай алмай, Абылайға бағынып, қазақ жеріне көшіп кетуді жоспарлаған. Башқұрттардың бұл әрекетін түсінуге болады. Себебі, қазақ пен башқұрлардың бір-біріне тіл, дін және шаруашылық жағынан, тіпті рулық құрамдар бағытында өте жақын туыс халық болған. Башқұрттардың Абылайдың қол астында кіруге деген ниеттері жайлы 1772 жылдың 28-ші шілде күні Сұлтанмәмет пен Орыс сұлтандарының Сібір корпусы басшысы генерал И.А. Деколонгқа жазған хатында Башқұрттардың ант бұзып Абылайға көшіп кету туралы туралы мәлімет берілген: «Сіздің жоғары мәртебеңізге жариялаймын, Орынбор губерниясындағы башқұрттар Ресей тарапына емес, Қырғыз (Қазақ – авт.) ордасына берілгісі келетіндігі туралы сыбыс таралуда. Менің Сізге айтқан бұл мәлімдемемді құпияда сақтауыңызды сұраймын. Сіздің тарапыңыздан бұл құпия ашылса, мен қырғыздардан наразылық әрекетін тартамын. Ия, және де кейбір қырғыздардан, менің Ресей жағына деген лауазымым бойынша қауіптенемін» (ООТА, 176: 85).

Бұл құжаттан біз Абылай ханның башқұрттардың қолдауымен билігін күшейткісі келетінін жасыруға болмайды. Себебі, 1771 жылы Абылайдың үш жүздің ханы болып сайланғаны белгілі. Сол кезден бастап, Абылай Ресей империясымен санасуды қоя бастады. Өзін тәуелсіз, дербес елдің патшасы ретінде ұстаған. Әрине, осы жағдайдан башқұрттар да хабардар болған еді.

Қорытынды. Өзінің әскери күш-жігерінің және дипломатиялық ұтымды қадамдарының арқасында ол Қытай әскерлерінің Қазақстан аумағы арқылы қозғалысын тоқтатып қана қоймай, Тарбағатай мен өзен аңғарындағы дәстүрлі жайылымдарды қайтарды. Сонымен бірге оның әскери жорықтарының нәтижесінде Алатау қырғыздарының (қазақ - авт.) шабуылдары бірнеше рет тоқтатылды.

XVIII ғасырдың соңында Орта және Кіші жүздердегі қазақтардың бір бөлігі Қытай бодандығын қабылдады және Тарбағатай, Іле өзені алқаптары және Моңғол Алтайдың бай жайылымдарына қоныстанды.

Осылайша, Абылай екі мемлекет арасындағы әскери қақтығыстар аяқталған тұста шамамен 1757 жылдан бастап Қытаймен бейбіт қарым-қатынасты қолдады. Кейін сол тәжірибені ұлы Уәли жалғастырды. Уәли қайтыс болғаннан кейін де екі ел арасындағы қарым-қатынасты қолдау тәжірибесін жалғастыруды қазақ халқының басқа да сұлтандары талпыныстар жасады. Бірақ Ресей Орта жүздегі хандық билікті жойып, Қазақ жерінің аумағы бойынша Қытай дипломатиялық миссияларының қозғалысын күш қолдану әдістері арқылы тоқтатты.

Әдебиеттер тізімі

Алтайбек С., Иванов Г. Казахстан-Россия: тернистый путь к современной интеграции. Хронологическое собрание. 1731-2017 гг. СПб: Литагент - Литео, 2017. 760 с.

Абуев К.К. Буктугутова Р.С. Роль хана Аблая в развитии казахско-китайских отношений // Валихановские чтения - 7: Сборник материалов международной научно-практической конференции. Кокшетау, 2002. 257-268 с.

Ерофеева И.В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675-1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, биографии ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Т.І: Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 696 с.

Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. Составители Хафизова К.Ш., Моисеев В.А. / Второе издание (исправлено и дополнено). Нур-Султан, 2020. 344 с.

Кабульдинов З.Е. Султанмамет султан: государственный деятель, дипломат и батыр. Алматы: Литера-М, 2018. 303 с.

Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век). Алматы: Білім, 1999. Т. 1. 288 с.

Калиева А.Н. Из истории казахско-китайских торговых отношений во второй пол. XVIII в. // Валихановские чтения-7: Сборник материалов международной научно-практической конференции. Кокшетау: 2002. 254-255 с.

ҚР Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 2300-қ., 325-іс, 13-14-п.; Ресей мемлекеттік көне актілер архиві (РМКАА). 248 қ., 864 іс, 13-14 п.

Моисеев В.А. Роль Аблая в укреплении и развитии международных связей казахского ханства // Аблай-хан. Кенесары: (проблемы национально-освободительного движения). Алматы: Гылым, 1993. 119 с.

Омбы облысының тарихи архиві (ООТА). 1 қ., 76 іс, 189 - 190 п.

ООТА. 1 қ., 76 іс, 230-23 п.

ООТА. 1 қ., 66 іс, 74-75 п.

Орынбор облысының мемлекеттік архиві (ОрОМА). 1 қ., 89 іс, 245-250 п.

ОрОМА. 1 қ., 89 іс, 233-234 п.

ООТА. 1 қ., 137 іс, 199 п.

ООТА. 1 қ., 182 іс, 174-175 п.

ООТА. 1 қ., 212 іс, 56 п.

ООТА. 1 қ., 212 іс, 161-164 п.

ООТА. 1 қ. 1 - т. 176 іс. 85 п.

Сулейменов Р.Б. Роль и место Абылая в национально-освободительной борьбе и объединении казахского народа в единое государство в XVIII веке. // Аблай-хан. Кенесары: (проблемы национально-освободительного движения). Алматы: Гылым, 1993. 119 с.

Ресей сыртқы саясаты архиві (РССА). 3 қ., 4 іс, 539 п.

РССА. 1 қ., 1 іс, 1 - 12 п. Түпнұсқа.

References

Altaibek S., Ivanov G. Kazakhstan-Rossiya: ternistyj put' k sovremennoi integracii. Hronologicheskoe sobranie. 1731-2017 gg. SPb: Litagent-Liteo, 2017. 760 s.

Abuev K.K. Buktugutova R.S. Rol' hana Ablaya v razvitii kazahsko-kitaiskih otnoshenii // Valihanovskie chteniya - 7: Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Kokshetau, 2002. 257-268 s.

Erofeeva I.V. Epistolyarnoe nasledie kazahskoi pravdashchei elity. 1675-1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-h tomah / Avtor proekta, biografii hanov, nauchnykh kommentarijev; sostavitel' i otvetstvennyi redaktor I.V. Erofeeva. T.I: Pis'ma kazahskih pravitelei. 1675-1780 gg. Almaty: AO «ABDI Kompani», 2014. 696 s.

Cinskaya imperiya i kazahskie hanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX vv. Sosta Hafizova K.SH., Moiseev V.A. / Vtoroe izdanie (ispravleno i dopolneno). Nur-Sultan, 2020. 344 s.

Kabul'dinov Z.E. Sultanmamet sultan: gosudarstvennyi deyatel', diplomat i batyr. Almaty: Litera-M, 2018. 303 s.

Kasymbaev ZH.K. Gosudarstvennye deyateli kazahskih hanstv (XVIII vek). Almaty: Bilim, 1999. T. 1. 288 s.

Kalieva A.N. Iz istorii kazahsko-kitaiskih torgovyh otnoshenii vo vtoroi pol. XVIII v. // Valihanovskie chteniya-7: Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Kokshetau: 2002. 254 - 255 s.

QR Ortalyq memlekettik arhivi (QR OMA). 2300 q., 325 - is, 13 - 14 p.; Resei memlekettik kone aktiler arhivi (RMKAA). 248 q., 864 - is, 13 - 14 p.

Moiseev V.A. Rol' Ablaya v ukreplenii i razvitii mezhdunarodnyh svyazei kazahskogo hanstva // Ablai-han. Kenesary: (problemy nacional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya). Almaty: Gylym, 1993. 119 s.

Omby oblysynyn tarihi arhivi (OOTA). 1 - q., 76 - is, 189 - 190 p.

OOTA. 1 q., 76 is, 230 - 23 p.

OOTA. 1 q., 66 is, 74-75 p.

Orynbor oblysynyn memlekettik arhivi (OrOMA). 1 q., 89 - is, 245 – 250 p.

OrOMA. 1 q., 89 - is, 233 - 234 p.

OOTA. 1 q., 137 - is, 199 p.

OOTA. 1 q., 182 - is, 174 -175 p.

OOTA. 1 q., 212 - is, 56 - p.

OOTA. 1 q., 212 - is, 161-164 p.

OOTA. 1 q. 1 t. 176 is. 85 p.

Suleimenov R.B. Rol' i mesto Abylaya v nacional'no-osvoboditel'noi bor'be i ob'edinenii kazahskogo naroda v edinoe gosudarstvo v XVIII veke. // Ablai-han. Kenesary: (problemy nacional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya). Almaty: Gylym, 1993. 119 s.

Resei syrtky sayasaty arhivi (RSSA). 3 q., 4 is, 539 p.

RSSA. 1 q., 1 is, 1 - 12 p. Tynyska.

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_84

ҰЛЫ ЖҮЗ ПРИСТАВЫ ЖӘНЕ АЛАТАУ ОКРУГЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ**Жүрсінбаев Б.А.^{1*}, Серікбаев Е.Қ.¹ Калыгулова Ж.А.¹**¹М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз

*Автор-корреспондент

E-mail: bakytzhan_72@mail.ru (Жүрсінбаев), serikbaev.66@mail.ru (Серікбаев), kga_1981@mail.ru (Калыгулова).

Түйіндеме. Мақалада 1848-1867 жылдар аралығында Жетісу өлкесінде алдымен Ұлы жүз Приставы, кейін 1856 жылдан бастап Алатау округы бастығы деген атаумен қызмет жасаған мекемесінің тарихына қатысты мәселелер жан-жақты баяндалады. Соның ішінде Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздар мекен еткен Жетісуды қарудың күшімен бағындырған соң өлкедегі жергілікті тұрғындарға отарлық тәртіпті орнату үшін жергілікті әскери-әкімшілік билік орындарының жүзеге асырған түрлі іс-әрекеттері талданады. Яғни, патшалық Ресей империясының отаршылдық саясатында бұл мекеме Жетісу өлкесін түпкілікті иемдену үшін Ұлы жүз қазақ рулары мен қырғыздардың бірлігін жойып, бөлшектеуді алдына мақсат етіп қойған. Сонымен қатар мақалада Ресей билік орындарының араласуымен Жетісу өңірінде жер дауының шиеленісуі, орыс әскери құрылымдарының Жетісу жеріне жасаған жорықтары, сондай-ақ Алатау округы әкімшілігінің жергілікті басқарушы топпен ара қатынасы мен отарлау әдіс-тәсілдері объективті түрде талданып, өзіндік ғылыми бағасын алады.

Кілт сөздер: Алатау округы, Батыс Сібір генерал губернаторлығы, Верный, Пристав, Жетісу, қазақтар, қырғыздар, казактар, патша өкіметі, сұлтандар, билер, манаптар.

МРНТИ 03.20.00

УЧРЕЖДЕНИЕ ПРИСТАВА БОЛЬШОЙ ОРДЫ И АЛАТАУСКОГО ОКРУГА**Жүрсінбаев Б.А.^{1*}, Серікбаев Е.Қ.¹ Калыгулова Ж.А.¹**¹Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Казахстан, Тараз

*Автор-корреспондент

E-mail: bakytzhan_72@mail.ru (Жүрсінбаев), serikbaev.66@mail.ru (Серікбаев), kga_1981@mail.ru (Калыгулова).

Аннотация. В статье всесторонне описывается история учреждения Семиречьенского края с 1848 по 1867 годы, с названием сначала пристава Великого жуза, после с 1856 года начальника Алатауского округа. В частности, подробно анализируются различные действия местных военно-административных властей по установлению колониальных порядков в регионе после завоевания Семиречья, населенного казаками Великого жуза и киргизами. Иными словами, основной целью данного института колониальной политики царской Российской империи являлся разрушение единства казахских племен Великого жуза и кыргызов, для окончательного завладения Семиречьем. Вместе с тем в статье объективно анализируются и научно оцениваются обострение земельного спора в Семиреченском крае с помощью вмешательства российских органов власти, завоевательные походы русских военных образований в Семиречье, а также вопросы взаимоотношения администрации Алатауского округа с местными управленческими группами и методы колонизации.

Ключевые слова: Алатауский округ, Западный Сибирский генерал губернаторство, Верный, Пристав, Семиречья, казахи, киргизи, казаки, царская власть, султаны, бии, манапи

IRSTI: 03.20.00

ESTABLISHMENT OF THE BAILIFF OF THE GREAT HORDE AND THE ALATAU DISTRICT

Zhursinbaev B.A.^{1*}, Serikbaev E.K.¹, Kalygulova Zh.A.¹¹Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati. Kazakhstan, Taraz

E-mail: bakytzhan_72@mail.ru (Zhursinbaev), serikbaev.66@mail.ru (Serikbaev), kga_1981@mail.ru (Kalygulova).

Abstract. The article comprehensively describes the history of the establishment of the Semirechye region from 1848 to 1867, with the name first of the bailiff of the Great Zhuz, after from 1856 the head of the Alatau district. In particular, various actions of local military-administrative authorities to establish colonial order in the region after the conquest of Semirechie, inhabited by the Kazakhs of the Great Zhuz and the Kirghiz, are analyzed in detail. In other words, the main goal of this institution of the colonial policy of the tsarist Russian Empire was the destruction of the unity of the Kazakh tribes of the Great Zhuz and the Kyrgyz, for the final possession of Semirechye. At the same time, the article objectively analyzes and scientifically assesses the aggravation of the land dispute in the Semirechye region with the help of the intervention of Russian authorities, the conquests of Russian military formations in the Semirechye, as well as the relationship between the administration of the Alatau district with local management groups and colonization methods.

Key words: Alatau district, Western Siberian governor general, Verny, Bailiff, Semirechie, Kazakhs, Kirghiz, Cossacks, royal power, sultans, biys, manapis.

Кіріспе. Ресей империясының қазақ даласында жүргізген отаршылдық саясатын жүзеге асыру үшін оның жергілікті әскери-әкімшілік билік орындары көптеген әдіс-тәсілдер мен айла-әрекеттері арқылы қазақ елін бағындырған. Әсіресе Жетісу өлкесінде тағайындалған Ұлы жүз приставы және Алатау дуандығының атқарған қызметі патша өкіметінің отаршылдық саяси жүйесінде алатын орны ерекше. XIX ғасырдың 40-жылдары бұл мекеме еркін өмір сүріп жатқан Ұлы жүз қазақтарының тәуелсіздігін жойып, оларды күшпен Ресей империясының отарына айналдыруға көшеді. Патша өкіметінің жергілікті әскери-әкімшілік билік орындары Ұлы жүз қазақтарын бірлігін жойып және бөлшектей отырып, қазақ руларын бір-біріне айдап салады. Отаршылдар қазақ қоғамындағы дау-дамайларды жасанды түрде ушықтыра отырып, өзара қырқыстыру нәтижесінде қазақ руларын өз ата мекенінен бірте-бірте айырады. Оған қоса дәл осы уақыттары Жетісу өлкесінде жер дауы күрт шиеленісіп, ең маңызды саяси факторға айналады. Нәтижесінде Жетісу өлкесін мекендеген Ұлы жүз қазақтарының руаралық жанжалдардың пайда болуы мен Ресей империясының қол астына өтуінің өзі, осы жер дауына байланысты өрбиді. Ал оны іске асырған Ресей империясының жергілікті әскери-әкімшілік билік орындары еді. Осыған байланысты Жетісу өлкесіндегі патшалық Ресейдің жергілікті билік орындары қызметінің тарихын зерттеу отандық тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің біріне саналатындағына еш күмән келтіруге болмайды. Мұндай тақырыпта зерттеу жүргізу отаршылдық саясаттың қыр-сырын терең түсінуге өз септігін тигізери сөзсіз.

Материалдар мен әдістер. Мақалаға патша өкіметінің Жетісудің жергілікті отарлауға арналған түрлі заңдар, актілер, ережелер, билік орындарының қызметтері мен міндеттері туралы мәліметтер материалдар ретінде пайдаланды. Оған қоса тақырыпты ашуда әскери-әкімшілік мекемелерінің іс-қағаздары мен жазбалары, әскери шенеуніктер мен саяхатшылардың жүргізген естеліктері, күнделіктері, сол уақыттары жарық көрген көптеген мерзімді басылымдардың мәліметтері алынды. Сонымен қатар Жетісу өлкесіндегі патша өкіметінің жергілікті әскери-әкімшілік билік орындарының қызметі мен іс-әрекеттері туралы Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты (ҚР ОМА) және Омбы облысының Мемлекеттік Мұрағаты (ОО МА) қорларында сақтаулы деректік құжаттар ғылыми айналымға енгізілді. Мақаладағы мәселені ашуда ретроспективтік, презентивтік және перспективалық әдістер қолданылды. Осылар арқылы Жетісу өлкесіндегі патша өкіметінің жергілікті әскери-әкімшілік билік орындарының қызметі мен іс-әрекеттері туралы тұжырымдалды. Тарихи-салыстырмалы тәсілді қолдану арқылы билік орындарының ерекшеліктері талданды. Аталмыш тәсіл көп жағдайда логикалық және типтік-құрылымдық аспектіде жүзеге асырылды. Логикалық аспект арқылы мәселенің негізі анықталып, оны өзара салыстыра зерттелді. Зерттеліп отырған мәселенің өзіндік мазмұнын ашу құрылымдық-типтік тұрғыда қаралып, осы негізде салыстырылатын құбылыстың бір типтігі мен әртүрлілігі анықталды. Ретроспективті тәсілді қолдану арқылы Жетісу өлкесіндегі патша өкіметінің жергілікті әскери-әкімшілік билік орындарының қызметі мен іс-әрекеттеріне терең бойлауға, сол арқылы мәселені кеңінен ашып көрсетуге қол жеткізілді. Сөйтіп, жаңа бағыттағы теориялық методологияны және ғылыми зерттеудің түрлі әдіс-тәсілдерін пайдалану қарастырып отырған мәселені жан-жақты зерделеуге мүмкіндік береді.

Талдау. Бүгінгі таңда патшалық Ресейдің Жетісу өлкесіндегі патша өкіметінің жергілікті әскери-әкімшілік билік орындарының қызметі мен іс-әрекеттеріне қатысты жазылған еңбектер Қазақстан азаттық алғаннан бері күшейе түсті. Ресейдің Жетісу өлкесіндегі патша өкіметінің жергілікті әскери-әкімшілік билік орындарының қызметі мен іс-әрекеттерін талдауда М.Қ. Қойгелдиевтің монографиялық зерттеуінде патшалық биліктің Жетісу өңіріндегі қызметтеріне бағалар беріледі. Отарлаудың ащы шындығы К. Нұрпейісовтың еңбегінде жан-жақты көрсетіліп, Ресей империясының қазақ даласына жасалынған қатыгездік пен озбырлыққа, жергілікті халықты ата қонысынан ығыстыру шараларына тоқталады. Жетісу өлкесіндегі патша өкіметінің жергілікті әскери-әкімшілік билік орындарының бағыттары мен қадамдарына қатысты ой-пікірлері мен ұстанымдары Е. Валиханов, В. Галиев, А. Махаева, С. Рүстемов, Б. Әбдірахманова, Т. Далаева, Ж. Мықтыбаеваның еңбектерінде қарастырылған. Осы аталған тарихнамалық зерттеулер Ресей империясының өлкедегі билігінің тарихына объективтік тұрғыдан баға беру қажеттілігін және ғылыми жағынан құндылығын аңғартса керек.

Зерттеу нәтижелері. XIX ғасырдың бас кезінде Қазақстанның басып алынған солтүстігі мен шығысында Өскемен, Семей, Омбы, Петропавл және тағы басқа бекіністер мен әскери қоныстардың салынуы, Қытай империясының Англиямен болған I апиын соғысында жеңіліс тауып, өзінің жартылай отар елге айналуы және Қоқан хандығында болып жатқан ішкі саяси талас-тартыстар патша өкіметінің Жетісу өлкесіне емін-еркін кіруіне жол ашты. Дегенмен XIX ғасырдың 20-жылдары Ресей империясы Ұлы жүздің бір бөлігіне өз бақылауын орнатқанымен Жетісудағы билігін толық жүргізе алмады. Сондықтан патша өкіметі XIX ғасырдың 40-жылдарына қарай Жетісу жерін қарудың күшімен біржола бағындыру үшін әскери күштерді бекіністің бойына топтастыра отырып, әскери-әкімшілік орындарын қалыптастырады (Румянцев, 1910:34).

Мұндай іс-шараларды Батыс Сібір генерал-губернаторлығы іске асырады. Оның орталығы бастапқы кезде Тобыл қаласы, кейін Омбы қаласына көшіріледі. Батыс Сібір генерал-губернаторлығының иелігіне Сібірдің Тобыл, Том губерниялары мен Омбы облысы кірді. Омбы облысына Омбы, Петропавл, Семей және Өскемен ішкі округтері қарады, ал Орта және Ұлы жүз қазақтары көшіп-қонған қазақ даласы толық жаулап алынған соң сыртқы округтер ретінде кіргізілу көзделді. 1838 жылы Батыс Сібірдегі Бас басқарма Омбыға көшіп келгеннен кейін, Омбы облысы тарайды да, оның орнына Орта және Ұлы жүз қазақтарын басқару үшін шекара басқармасы құрылады. Ол Батыс Сібір Бас Басқармасына тікелей бағынады және қазақ даласындағы жағдайларға «қырағы» қарап, өз бақылауына алады. Шекара бастығының дәрежесі азаматтық іс бойынша губернаторлық құқықты иеленсе, әскери істе дивизия командирінің қызметін атқарды (Зиманов, 1960:246). Бұл патша өкіметінің Жетісу өлкесін жаулауда әскери күштерді күшейткенін білдіріп, Ұлы жүз қазақтарының ісі күрделеніп, тікелей шекара бастығының бақылауына көшкенін көрсетті. Сонымен қатар, шекара бастығы Жетісу қазақтарының тәуелсіздігін біржола жою мақсатында, онда орыстардың отаршыл әкімшілік-территориялық басқару жүйесін құрумен айналысты (Жақыпбек, 1999:4).

Жетісу өлкесіне қарай басқыншылық саясатын күшейтуге дайындалған патша өкіметі 1831 жылы Аягөз округын ашады. Аягөз округының ашылуы орыстардың Жетісу өлкесіне ең алғаш аяқ басуы болып табылады. Олар осы округты өлкедегі ең мықты тірек орнына айналдыра отырып, бүкіл Жетісу өлкесіне орыс билігін орнатуға ұмтылды (Қойгелдиев, 2014:24). Бірақ Кенесары Қасымов бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысының Жетісу өлкесіне ауысуы, Аягөз округының көтерілісшілерді басып-жаншуға келгенде әлсіз екенін, Ұлы жүз қазақтары кез-келген уақытта орыс билігінен шығып кете алатынын байқатты. Оның үстіне К. Қасымов бастаған қозғалыстың Ұлы жүздің жеріне қарай өтуі патша әкімшілігін одан әрі қобалжытты. Өйткені патша өкіметінің Жетісу өлкесінде Аягөз округынан басқа К. Қасымовтың қозғалысын түншықтыратын бірді-бір бекініс немесе тірек орындары болмады. К. Қасымовтың қозғалысын жою үшін Жетісу өлкесіне жіберілген орыстардың жазалаушы әскери күштері түк бітірмей, кейін қайтып келіп жатты. Оған қоса Ұлы жүз қазақтарының К. Қасымовтың қозғалысына жаппай қосылуы патша өкіметін қиын жағдайда қалдырып, Жетісу өлкесін отарламақ болған жоспарына үлкен қауіп төндірді (Қасымбаев, 1993:79). Алайда Кенесары ханның ұлт-азаттық қозғалысының жеңіліске ұшырауы патша өкіметіне Жетісу өлкесін жылдам жаулауға мүмкіндіктер береді. Өйткені орыс әкімшілігі Кенесары қозғалысынан біраз сабақтар алған болатын. Соның бірі Жетісу өлкесіне нық табан тірмей және әскери-әкімшілік орындарын ашып, мықты қорғаныс жүйесін жасамай Ұлы жүз қазақтарын іс жүзінде бағындыру мүмкін еместігін көрсетіп берді. Ресей патшалығы осы кемшіліктерді түзету үшін Жетісу өлкесіне бекіністер салу, шекараны бойлай орыс казактарын қоныстандыру, әкімшілік реформалар жүргізу сияқты бірнеше әскери және саяси шараларды жүзеге асырады. Осындай шаралардың қатарына 1822 жылы Сібір генерал-губернаторы Сперанскийдің қазақ даласын билеу жөніндегі «Жарғысының» негізінде Ұлы жүз жерінде сыртқы округты ашу да кірді (Абенова, 2019:21). Оған 1845 жылы Ұлы жүз қазақтарының наймандар мен орыстардың қысымына шыдамай округ ашуына келісім берген құжаты негіз болады (ҚР ОМА, 1669:14).

Осыған байланысты Қапал бекінісі салынысымен 1848 жылы тікелей Ұлы жүз қазақтарымен айналысатын «Ұлы жүз қазақтарының Приставы» деген атпен белгілі әскери-әкімшілік бекінісі ашылады. Е.Б.Бекмахановтың еңбегінде мынадай анықтама берілген: «Өзінің стратегиялық мақсатын көздеген патша өкіметі Ұлы жүз жерінде әскери бекіністер мен сыртқы округтерды құрады. Осы кезде 1846 жылы тамызда Қапал бекінісінің салынуы оның иеленген позициясын күшейте түседі. Қапал бекінісі бірте-бірте патша өкіметінің Іле өлкесіне шабуыл жасайтын тірек орнына айналады... Қайтадан қосылған Ұлы жүзге өкімет 1848 жылы «Ұлы жүз қазақтарының Приставы» деген қызмет құрып береді. Ол тікелей Батыс Сібір генерал-губернаторына қарайтын (Бекмаханов, 1957:133-134). 1848 жылы Ұлы жүздің үстінен бақылауды күшейту үшін Приставты тағайындауы Ресейдің Жетісу жерін, жалпы Ұлы жүз қазақтарының тәуелсіздігін біржола жойып, одан ары Орталық Азия кеңістігін иеленуге шындап кірісіп кеткендігін көрсетті. Приставтың негізгі қызметіне төмендегідей міндеттер жүктелді:

- 1) Ұлы жүз руларына жан-жақты бақылау жүргізу;
- 2) қазақтардың ішіндегі төре-сұлтан, би мен батыр және басқа да беделді игі жақсыларымен орыс билігіне тиімді байланыс орната отырып, қазақтардың арасындағы өзгерістерді, іс-әрекеттерін бақылауға алу;
- 3) жергілікті тұрғындардың арасындағы түрлі әскери қамалдардың құрылыстарына басшылық жүргізу және оларға ыңғайлы орындар табуу;
- 4) Приставтың ішінде және басқа да орындармен сауда қатынасына мүмкіндік жасау;
- 5) шекараны қорғау.

Приставтың ең басты міндеті алдымен, билігіндегі әскери бөлімшесіне қамқорлық жасау, оның күнделікті қызметтерін қамтамасыз етуден тұрды. Бұл айтылғандарға қосымша Приставка мемлекеттік қызметке қатысты құпия іс қағаздарын жүргізу, сондай-ақ оған шекарада орналасуына байланысты өз статусы шеңберінде дипломатиялық міндеттерді атқару да жүктелді. Сонымен қатар, патша өкіметінің Ұлы жүз Приставын тағайындаудағы мақсаты, біріншіден, Жетісу өлкесін Ресейдің орталық губернияларынан шаруалар мен Сібірден қазақтарды әкеліп қоныстандыру арқылы отарлау; екіншіден, Ташкент, Қоқанд, Қашқар және Құлжа сияқты елдермен сауда-саттық жүргізетін жолдарды бақылауға алып, орыс көпестерінің жағдайын жасау, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету; үшіншіден, көрші мемлекеттерде болып жатқан жағдайлар туралы мәліметтер жинап, барлау қызметін ұйымдастыру; төртіншіден, Қазақстан мен Орта Азияға шабуыл жасайтын әскерлерді шоғырландыру және тағы басқалар болды. Патша өкіметі Ұлы жүз қазақтарына бақылау жасайтын Приставтың басшылығына патша әкімшілігінің сенімінен шыққан майор Врангельді тағайындайды. Оның қарамағындағы Жетісу әскери тобы деп аталатын құрама бөлімге Қапалда тұрған Абакумовтың жүздігінен басқа Қарқаралыдан 62 казак, Аягөзден старшина Нюхаловтың 38 казагі беріледі (ҚР ОМА, 2931:3-9).

Приставтың жанына Ұлы жүз қазақтарының билеушілерінен үш аға сұлтанды бекітіп береді. 1847 жылы 17 шілдеде Жеке Сібір корпус командирі шекара бастығы А.Вишневскийге мына жағдайды баяндайды: «Граф Нессельродтың патшаға жіберген баяндама хаты бойынша Ұлы жүз қазақтарының сұлтандары Сүйік Абылайханов, Әли Әділов, Әкімбек Құланов және Рүстем Әбілпейізовтер өз руларын басқару үшін аға сұлтандыққа тағайындалды. Оларға да Орта жүздің аға сұлтандары сияқты жылына 343 сом күмістей ақша көлемінде жалақы төленетін болады. Осыған байланысты, Сіз Қызылағашқа барысымен олардан орыс шенеунігінен алғандай ант қабылдаңыз. Хатымды аяқтай отырып Сізден өтінерім, Рүстем сұлтанға ерекше назар аударыңыз. Ол өз ісімен Ресейге адалдығын әлі дәлелдеген жоқ. Егер де қажет деп тапсаңыз оны аға сұлтандыққа тағайындамай-ақ қойыңыз. Оған тек алтын медаль беріп көңілін ауласаңыз болғаны» (ҚР ОМА, 1669:106-107).

Яғни, патша өкіметі аға сұлтан лауазымына тек сенімнен шыққан, Ресей билігін жүзеге асыратын казак билеушілерін ғана қойған. Өйткені олардың тікелей міндетіне Ұлы жүз қазақтарының арасында тыныштық орнату, ел ішіндегі азаматтық істерді билердің көмегімен дәстүрлі қабылданған әдет-ғұрып бойынша шешіп отыру және орыс әкімшілігінің түрлі шараларына өз руларымен көмектесу кірді. Жетісуда орыс үстемдігін нығайтып, Ұлы жүз қазақтарына бақылауды күшейту және оларды қоқандықтардың ықпалынан айыруды көздеген Ресей империясы Тойшыбек бекінісі алынысымен, Ресей сыртқы істер министрі Нессельрод Батыс Сібір генерал-губернаторына Іленің арғы бетіне өз бекіністерін салып, орыс билігін баянды ететін шаралар жасауды бұйырады. Осыған байланысты, Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорд әскери министрге жолдаған №13 мәлімдемесінде былай дейді: «Қазіргі уақытта Ертіс бойынан өткен Сібір байланыс жүйесін Іле мен Шу өзендерінен өтетін шекараларымызға жақындатпай қазақ даласында тәртіп пен тыныштықты және империя иеліктерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмаймыз. Сондықтан бұл жүйелерді қорғау үшін Іле өзенінің бойында мықты бекініс салуымыз керек. Бекіністің орны Қашқария және Қоқандқа баратын жолдардың қиылысында орналасқаны жөн деп санаймын. Аталған мекенге толық орналассақ, онда Ұлы жүз қазақтарын уысымыздан шығармаймыз» (Серебренников, 1913:28). Жетісу өңіріндегі патшалық Ресейдің бақылауын күшейтуді мақсат еткен Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Гасфорд аймаққа бекініс тұрғызып қана

қоймай, бұл өңірге Ұлы жүз қазақтарының Приставын әкеліп, оның қасында әскер күштерді ұстауға нұсқау береді. Осы бұйрықты жүзеге асыруда 1853 жылы жазда Қапалдан түпкі мақсаты Іле өзенінің арғы жағына нақты орын болатын қамалдың орнын белгілеу болған майор Перемышльский бастаған басқыншылардың жүз жаяу әскері және екі жүздік казактар патшалық Ресейдің билігіне өткісі келген қырғыз манабы Ормон Ниязбековтың өтінішін қабылдау үшін жолға шығады (РФ ООМА, 239:11). Іле өзенінің арғы жағына өткен басқыншыларға қарсы қазақтар көтеріледі. Жетісудағы қазақтардың орыс әскеріне деген қарсылығының үдегені соншалықты, Перемышльский казактардың бір бөлігімен Есік өзенінің жағалай отырып, Қаскелең мен Шамалғанның батысына шығып, Ұзын Қарғаштің жағалауына жорықтар ұйымдастырып, Ұлы жүз руларының малдарын тартып алуға көшеді. Перемышльский осыған байланысты жоғары тұрған басшыларына былай деп мәлімдейді: «бізді тек Ұлы жүз руларының игі жақсылары ғана қолдады, ал жалпы жергілікті тұрғындар бізге жаулық ниет танытты» (Леденев, 1908:75-76).

Ұлы жүз руларын «тыныштандыра» отырып, Алатаудың солтүстік бөлігін, Талғар, Үлкен және Кіші Алматы, Қаскелең, Қарғалы мен Шамалған деген жерлерді аралаған Перемышльский, стратегиялық және экономикалық жағынан Кіші Алматының сол жағалауындағы Ұлы жүз руларының Алматы деген қонысын ыңғайлы көреді. 1853 жылы 8 тамызда Перемышльский Гасфордқа мынадай мәлімет жасайды: «Біз, инженер-поручик Александров екеуіміз бірінші және екінші Алматының аралығындағы алқапты аралағанымызда орман мен шалғынға өте бай, егінге арналған арықтары бар бұл жер Талғар мен Есіктен асып кететініне сенімді болдық. Сондықтан Алматы болашақ қонысымыз болады деп шештік. Сонымен қатар, бұл қонысқа орналассақ, онда дулаттардың ең бай жайылымдары мен егіндіктері біздің қолымызға өтеді» (Горячева, 1956:103). 1854 жылы патша әскерлері Алматы деп аталатын Ұлы жүз руларының ежелден келе жатқан қонысының орнына Верныйды салады (Абашин, 2018:72).

Осылайша Жетісу өлкесін Ресей империясы жаулап алғаннан кейін, Батыс Сібірдің шекарасы кең көлемде ұлғаяды да, патша өкіметі қазақтарды басқаруды оңайлату мақсатында 1854 жылы 19 мамырда Сібір қазақтарын екі облысқа - Сібір қазақтарының облысы және Семей облысына бөледі (Материалы, 1960:186). Семейге облысына тікелей бағынған Ұлы жүз Приставының қасынан Қапал әскери дуаны жасақталып, соған дейін станица аталған Қапал бұдан былай округтық қала мәртебесін алады. Осымен бір мезгілде Ұлы жүз жанындағы Пристав тікелей Жеке Сібір командиріне емес, Семей облысын басқарған әскери губернаторына бағындырылды. Тек ерекше жағдайда ғана Пристав Батыс Сібірдің генерал-губернаторы мен корпус командиріне тікелей шықты (Сапарғалиев, 1966:16). Сонымен қатар патша өкіметі басып алынған Жетісу өлкесі әскери жағынан маңызды стратегиялық плацдарм болғандықтан, ондағы әскери-әкімшілік жүйесін күрделендіре түседі. Ресейдің өлкедегі мемлекеттік басқару жүйесі бірнеше отаршылдық мақсаттарды көздеді, біріншіден, әскери әкімшілік басқару құралдарын қайтадан құру және олардың өлкедегі билігін күшейту; екіншіден, өлкені өзінің ішкі өнеркәсібі және басқа да сұраныстарына қажет арзан шикізат көзіне айналдыру; үшіншіден, өлкеге Ресейдің губернияларынан шаруалар мен казактарды әкеліп қоныстандыру және отарлау; төртіншіден, өлкені болашақта Орта Азия мен басқа да Азия елдеріне шабуыл жасайтын стратегиялық орынға айналдыру. Бұл жерде Англия үшін Герат провинциясы қандай маңызды болса, Ресей үшін Жетісу өлкесі сондай маңызды алаңға айналды. Сондықтан 1856 жылы 3 қарашада Сенаттың №31093 жарлығы бойынша Ұлы жүз қазақтарының приставы өзгертіліп, Алатау округы және Ұлы жүз қазақтарының бастығы деген атаумен орыстардың ерекше әскери-әкімшілік орыны құрылады (Крафт, 1898:237). Алатау округының батысында Қаратал өзенінің сағасынан басталып, Балқаш көлінің оңтүстік шетін қамтып, одан әрі Шу өзенінің бас жағына дейін, ал шығысында Нарын өзенінен бастап, Қытай шекарасына дейінгі жерлерді алып жатты. Оның жер көлемі 152-277 шаршы верстты құрады (Бекмаханова, 1980:157). Округтың оңтүстігі мен солтүстігіндегі шекаралар көп уақытқа дейін анықталмады. Алатау әскери-әкімшілік округіне қауіп төнетін болса, батысындағы Лепсі өзенінің бойымен өткен Аягөз сыртқы округы және шығысындағы Лепсі және Қаратал мен Көксу аралығында орналасқан Қапал әскери округы кез-келген уақытта көмекке әскери күш жіберуге дайын тұрды. Сонымен қатар, Ресейдің Сыртқы істер министрлігінің Азия департаменті мен Сібір комитеті Батыс Сібір генерал-губернаторы Дюгамель дайындаған «Алатау округын басқару жөніндегі Ереже» атты жобаны талқылап, оны орыс патшасы II Александр 1862 жылы 25 желтоқсанда бекітеді. Бұл Ереже бойынша Алатау округіндегі әскери және азаматтық биліктің барлығы округ бастығының қолына шоғырланады. Өлкені отарлауға жол аша отырып, округ бастығы мұндағы тыныштық пен тәртіпті, қауіпсіздікті сақтауға міндеттелді. Ереженің 23-бабына сәйкес, ол аймақтағы отарлық тәртіпті бұзғандарды өзі басқарып отырған жерлерден қуып жібере алды (ҚР ОМА, 177:1-2). Ереже бойынша жаңа құрылған округ Семей облысының құрамына кірді. Округ бастығының жанынан Алатау округтық басқармасы құрылады. Оған бастықтың өзінен басқа оның көмекшісі, іс жүргізушісі, 2 аудармашы, 2 кеңсе хатшысы, үш аға сұлтан, Ұлы жүз қазақтарынан депутат және бастықтың адъютанты енді. 1862 жылғы «Ережеде» округ бастығына полковник шенінен төмен емес орыс офицерлері ғана тағайындалды. Мұның өзі патша өкіметінің округке ерекше қызығушылық танытқанын көрсетеді (Крафт,

1898:237). Округ бастығының көмекшісі болып азаматтық немесе штаб және аға офицерлік лауазымы бар орыстар қойылды. Ол бекіністі басқарып, Верный қаласындағы құрылыстарды жүргізіп, азаматтық сот шеңберіндегі қылмыстық істерді тергеу жұмысымен айналысты. Ұлы жүз қазақтарынан депутатты сұлтаннар өз тарабынан сайлады, ал ол өз кезегінде үш аға сұлтан арасындағы байланысты реттеп отырды, сондай-ақ қазақ қоғамын округ бастығымен жалғастырушы міндетін де атқарды. Қазақ қоғамына қатысты сот-тергеу жұмыстары осы депутат арқылы жүргізілді. Дегенмен, 1867 жылы енгізілген әкімшілік реформаларына дейін Ұлы жүз жерінде қазақ қоғамының ішкі өміріндегі негізгі тұлға – аға сұлтан болды. Сібір комитетінің аға сұлтандарды сайлау туралы 1855 жылғы 23 ақпанда қабылдаған №29069 ереже бойынша аға сұлтандыққа генерал-губернатордың мақұлдауымен офицерлік шені бар және марапатталған сұлтандар немесе орыс әкімшілігіне ерекше «қызмет» жасаған билер үш жыл мерзімге сайланды (Крафт, 1898:230-262). Қызмет бойынша округ бастығы Семейдің генерал-губернаторына бағынғанымен, төтенше жағдайда тікелей Батыс Сібір генерал-губернаторы және Жеке Сібір корпусының командирімен байланыс жасауына құқық берілді. Оның міндетіне сондай-ақ, жергілікті халықтың өміріне қатысты негізгі мәселелерге араласып отыру жүктелді. Округ бастығының «қызметі» сонда, ол сол уақыттағы Жетісу өлкесіндегі қазақ-қырғыз руларының арасындағы барымта, жер дауы, жесір дауы, руаралық жанжалдар және тағы басқа келеңсіз жағдайларға араласып, көбінесе өзі қолдап отырған. Әсіресе, бір руды екінші рудан араздастыру, бір рудың малын екінші ру арқылы барымталау, қазақ руларын қырғыздарға айдап салу немесе керісінше әрекет жасау оның күнделікті тіршілігіне айналған (ҚР ОМА, 491:62). Оған қоса округ бастығы орыс билігіне қауіп төндіруі мүмкін-ау деген қазақ билеушілерін де ерекше қадағалап, мүмкіндігінше олардың билігіне шектеу қойып отырған (ҚР ОМА, 33:72). Сонымен қатар, Алатау округының әскери әкімшілігі патша өкіметінің билігін мойындамаған немесе өздерін қолдаудан сәл бас тартқан және әскери күштер үшін қажетті көлікпен, тамақ өнімдерімен, жұмыс күшімен, мал азығымен және басқа да көптеген қажетті дүниелермен қамтамасыз ету жөніндегі тапсырмаларды уақытылы орындамаған қазақтарды қатаң жазалап отырған (Терентьев, 1906:258).

Округ бастықтары патша өкіметінің отаршылдық саясатын іске асыруда барлық күшін сала отырып, қарсы шыққан қазақ руларын қатаң жазалауда түрлі шараларды қолданған. Оны Алатау округының бастығы Колпаковскийдің жергілікті рулардың билеушілеріне жіберген жазбасында: «Мен сендерге ескетемін, қарамағындағы халықтың қару ұстауларын тоқтатыңдар. Егерде солардың біреуі қарумен қолға түссе, соны аяусыз қатаң жазаға тартамыз. Қазіргі таңда бүкіл Жетісу өңірі әскери жағдайда тұрғандықтан, жергілікті тұрғындар патша билігіне қарсы шықса, онда оларды арнайы әскери сот қарап, оларды табан астында атып тастаймыз» делінеді (ҚР ОМА, 402:11). Бұдан бөлек Алатау округының бастығы Колпаковский Ұлы жүзге кіретін шапыраштылардың 1860 жылы өткен Ұзынағаш соғысы кезінде қоқандықтардың жағында орыстарға қарсы соғысқаны және Іле көпірін шабуылдап, орыстардың жинаған шөптерін түгін қалдырмай өртегенін ұмытқан да, кешірген де емес. Сондықтан шапыраштылардың батыры Сұраншы мен Нұрбота биге былай деп хат жібереді: «Шапырашты руының қазақтары қоқандықтарға қосылып, бекер қатынасқа түсті, енді сол қылықтары үшін толық сазайларын тартады» (ҚР ОМА, 402:3). Алатау округының бастығы Колпаковский Жетісу өңірінде патша билігін тұрақтандыру жолында көптеген айла-амалдар жасаған. Оған күзде қырғыздың солты руын басқарған манап Жәңгірге мынадай мағынада хат жазады: «Сен және сенің қарамағындағы солтыларға үйлерінен шықпау жөнінде қатаң түрде бұйрық беремін. Оны орындату мақсатында сенің інің мен балаңды Пішкек қамалын басып алғанша кепілдікке аламыз. Егер де солтыларын өздерінің қару-жарақтарымен біздің орнатқан билік пен тәртіпке қарсы шықса, онда сенің туысқандарыңды дереу дар ағашына асып қоямыз» (ҚР ОМА, 50:47). Сондай-ақ, патша билігі орнатқан тәртіпке қарсы көтерілген Ұлы жүз қазақтары мен қырғыз руларын Алатау округының бастығы Колпаковский басқарған отаршыл әскерлер жаппай қырғынға ұшырататын. Атап айтқанда, 1864 жылы көктемде қоқандықтар жағына шығып кетуі мүмкін деген оймен малдарының әлсіздігінен қыстаудан шыға алмай тұрған қырғыздардың бейбіт отырған руларының ауылдарына старшина Бутаковтың басқаруымен 2 ракеталық қондырғысы бар 200 казакты жазалау үшін жіберген (ҚР ОМА, 188:2). Өлкедегі отарлық жүйені және жергілікті тұрғындарға бақылауды күшейту үшін патша өкіметі Алатау округында полиция мекемесін ашуды жөн көреді. Патша өкіметінің Жетісу өлкесін полициялық бақылауға алуы, империялық мүддеден туындап, отарлық саясаттың келесі бір қадамына аяқ басты. «Патша өкіметі, - деп жазды Г. Сапарғалиев, - өз отарларында, әсіресе, Қазақстанда қатал полициялық тәртіп орнатты. Оның далалық облыстар мен Түркістан өлкесін басқару туралы шығарған барлық заңдары басынан бастап аяғына дейін полициялық негізге сүйенді» (Сапарғалиев, 1966:21). Алатау округіндегі полициялық бақылау қызметі өлкені отарлаудағы аса маңызды құралдардың біріне айналды. Оның міндетіне азаматтық және әскери мәселелерді атқару, қамауға алғандарды бақылау, әкімшілік және шаруашылық істер кірді. Полициялық қызметтің басшылығына әскери адам капитан Былинскийдің тағайындалуы полициялық қызметтің негізгі мақсатын айқындаған еді (ҚР ОМА, 63:3).

Жоғарыда аталған қызметтерден басқа бұл округтың әскери әкімшілік орындарына мынадай міндеттер жүктелді: Орта Азия хандықтарында және Шығыс Түркістан мен Қытайда болып жатқан

жағдайлар туралы ақпараттар жинау, саяси және әскери барлау жасау. Атап айтқанда, Алатау округының бастығы Қытай мемлекетіне қатысты мынадай міндеттерді атқарды:

1) Ұлы жүз қазақтарын «тәртіпте» ұстап, олардың Орта Азия хандықтары мен Қытай жеріне көшіп кетуіне кедергі жасап, шекараның қауіпсіздігіне жауап беру;

2) Қоқан және Қытай қарауылдарының (шекара) экспедицияларына тосқауыл қою;

3) Орта Азия мен Қашқарға баратын керуен жолдарын бақылауда ұстап, қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

4) Орта Азия хандықтары мен Қытай империясындағы жағдайлар туралы мәлімет жинау;

5) Округтегі әскердің дайындығын жоғары ұстап, Қоқан және Қытаймен соғыс болған жағдайда дайын тұру және кез-келген қауіптің алдын алу және тағы басқалар.

Сондай-ақ, Алатау округының бастығына Қытай және Орта Азия хандықтарында болып жатқан саяси жағдайлар туралы мәліметтерді түрлі жолдар арқылы жинап, жоғарғы басшылыққа хабарлап отыру жүктелген (ҚР ОМА, 11:1-29).

Патша өкіметі Англия, Түркия сияқты мемлекеттердің Орта Азия мен Шығыс Түркістанда жүргізген іс-әрекеттерін де Алатау округы арқылы бақылауда ұстаған. Жалпы алғанда, патша өкіметі Алатау округын Шығыстағы барлау орталығына айналдырған. Оны көптеген архив құжаттары растайды (ҚР ОМА, 167:24).

Сонымен қатар Ресей империясы Жетісуға Орта Азияға баса көктеп кіретін мол әскерлерді жинастырды және олардың қару-жарағы мен азық-түлік қорын құрып, жүктерді таситын көліктерді жасақтады. XIX ғасырдың 50 жылдарында Ресейдің Алатау округіндегі қарулы күштері тұрақты және казак әскерлерінен тұрды. Алатау округы бастығының қайта-қайта беріп отырған хабарларына сүйенсек, онда Жетісудағы әскер мен соғыс құрал-жабдықтарының саны үнемі көбейіп отырған (ҚР ОМА, 41:5-20).

Патшалық Ресей әскерлерінің бүкіл Орта Азияны басып алу үшін Алатау округында орналасуы Жетісудің жергілікті тұрғындарын көптеген қиыншылықтарға әкеп соқтырды. Себебі патша әскерлерінің барлық құрал-жабдықтарын таситын жүк көліктері, олардың азық-түлігі мен жем-шөптері қазақтардың міндетіне жүктелді (ҚР ОМА, 227:11).

Жетісуге еніп, өлке үшін Кенесары, Қоқан хандығы және Қытайдың ықпалымен күрес жүргізген Ресей империясы қазақтар мен қырғыздардың билеуші тобына арқа сүйенуді көздеп, оларға рға шен-шекпен мен сый-құрметті молынан таратуға көшеді. Мысалға, қырғыздың игі жақсылары Қ. Таштамбеков, Қ. Әлібеков және А. Шаловқа Кенесары ханды өлтіруге қатысқаны үшін алтын және күміс медальмен, болыс басқарушысы Ноғайбай Дәулетбақовке патша әскеріне көлікпен көмектескеніне құрмет қағазымен марапаттаса, ал Әулиеатаны басып алуға қатысқанына прапорщик әскери атағын, ал сұлтан Құтан Сұлтанбековке Пішпек бекінісін алуға қатысқанына үлкен алтын, Әулиеата үшін үлкен күміс медаль, қырғыз бен Ұлы жүз руларының арасындағы даулы істерді шешуге арналған Тоқмақта өткен съезде белсенділік көрсетіп, патшалық Ресейдің саясатын қолдағаны үшін прапорщик әскери шенін береді (Қойгелдиев, 2004:76-77).

Мұнымен қатар, Алатау округының әскери басшылығы Ресей империясының билігін мойындағысы келмеген, болмаса патша өкіметін қолдаудан бас тартқан немесе орыс әскерлерін жүк көлікпен, азық-түлікпен, жұмыс күшімен және басқа да түрлі қажеттіліктермен қамтамасыз етуден бас тартқан қазақтарды қатаң жазалауды жүзеге асыратын. Мысалы, М.А. Терентьев жазғандай: «...олардың бұрынғы қоныстанған жерлерінде жайылымның жеткіліксіз болуына байланысты, біздің жеріміздегі қыстауға көшіп келді. Сол қазақтарды жазалау үшін біз бұл жағдайды дереу пайдалана қойдық» (Терентьев, 1906:258).

Ресей империясының жергілікті әкімшілігі Ұлы жүз руларының игі жақсыларына қаншама рет достық пиғылын танытып, түрлі сыйлықтармен марапаттағанымен, іс жүзінде оларға ешуақытта сенімділік білдірмеді (РФ ООМА, 112:1).

Қазақ билеушілеріне күдікпен қараған Батыс Сібірдің генерал - губернаторлары Алатау округіндегі жергілікті әскери-әкімшілігіне Жетісудағы қазақтар мен қырғыз игі жақсыларының үстінен бақылауды және мүмкіндік болса бір-біріне айдап салу жөнінде қайта-қайта бұйрықтар береді. Мәселен, Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфордтың округ бастығы Колпаковскийге жасаған күпия бұйрықтары Ұлы жүз қазақ билеушілерінің мықты қадағалауда тұрғанын ашады. Мұндай бұйрықтардың бірін нақты ашып көрсетсек, онда былай жазылады: «Герасим Алексеевич, өкінішке орай Сіз Діқанбай, Андас пен Әшекей билерді мүлдем босатқан екенсіз. Оларды абақтыдан шығармау қажет еді. Амал нешік, өткен іске өкіне алмаймыз. Ендігі Сізге айтар нұсқауым, бұл қазақтардың сыртынан аңду қиыншылық туса да, қатаң қадағалауға алыңыз. Егер мамырда қоқандықтар тағы да іске көшіп, біздің иеліктерімізге басып кірсе, оларды дереу аманат ретінде тұтқынға алыңыз» (ҚР ОМА, 33:43).

Ал келесі бір бұйрығында Батыс Сібірдің генерал - губернаторы Алатау округының бастығына күдік туғызған кез-келген қазақ билеушілерін тез арада тұтқындауға бұйрық береді. Осыған байланысты

Гасфордтың Колпаковскийге шұғыл жіберген бұйрығында былай делінген: «Сізге жазған алдындағы менің нұсқауымда айтып едім, қазір де соны қайталағым келеді. Қоқандықтармен қатынас жасаған қазақтарды іздеу керек. Андас, Әшекей, Діқанбай билерді күдік келтіргені үшін қамауға алып, басқалармен бірге Қапалға жіберіңіз. Сұраншыны да экспедицияға шығатын әскердің құрамына кіруге мәжбүрлеп, қатан қадағалауға, бауырын аманатқа алыңыз. Егерде осылай жасасаңыз Сұраншы еш жаққа кете алмайды. Мүмкіндігінше Ұлы жүз ру басшыларының арасында түрлі алауыздықты қоздырыңыз. Сонда ғана сіз опасыздарды табасыз» (ҚР ОМА, 50:10).

Сондай-ақ Батыс Сібірдің генерал - губернаторы Алатау округының бастығына патша билігіне қатер төндіреді ау деген ру басшылары мен билерді ерекше бақылап, қолдан келгенше олардың ықпалына шектеу қою керетігін ескертеді. Гасфордтың Колпаковскийге жіберген мына нұсқауында былай дейді: «Көшпенділер қатал шараны қолдануды қажет етеді. Бұлар жақсылық жасағанды түсіне бермейді. Сұлтан Әли көтерілістап жүрген басшысы. Ол баяғыда қамалуы керек еді. Енді уақытың болған соң тек кінәлілерді қамап, Әли сұлтанға біраз уақыт тиіспеңіз. Егер Бақтайыр қауіпті болса, оны Верныйға шақырып, тұтқынға алңыз. Қауіпті, опасыз болса Тазабекті де қамаңыз. Қамбар мен Тіленшіге келгенде өте сақ болыңыз. Өйткені жалайырлар әлі берілген жоқ. Егер олар да опасыздық жасап, қамауға алынуы керек болса, подполковник Гриненко екеуің келісіңіз. Орта жүз бен жалайырлардың арасын қайтадан араздастыру үшін Орта жүзден екі делдал шығып, жалайырлармен жанжалдассын. Арада дау туғанда Орта жүзбен келіссөз жүргізесіңдер деп оларды Қапалға шақырып, сол жерде қамаңыздар. Бұл жабайыларды билікте ұстау үшін олар бір-бірімен үнемі жанжалдасып отыруы керек. Олардың дұшпандығы бізді күшейтеді. Бұғы мен дулаттардың арасындағы дауларды қайтадан бастасақ одан да пайдалы болар еді. Сатқындарды жазалаған соң қазақтарға ауылдарды тонауға рұқсат ет. Тегін олжа қазақтарды тартады» (ҚРОММ, 33:72).

Әли Сұлтанмен бірге Гасфорд Тезекті ең қауіптілердің қатарына қосады. «Тезекке мұқият қараңыз», - дейді Гасфорд, - оның әрбір қимылын қадағалап, маған хабарлаңыз» (ҚР ОМА, 33:18).

Округ бастығына аталған билепушілерді бақылауды тапсырған Гасфорд оларды бір-біріне айдап салуды дұрыс көріп, Колпаковскийге мынадай бұйрық береді: «Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздарға жүргізген саясатыңыз туралы бір-екі нұсқау бергім келеді. Соңғы оқиғалар дулаттардың сенімсіз екенін көрсетті. Басты кінәлілер – мұсылман фанаттарының Әли сұлтанға тигізген әсері және оны басқаларға таратуы. Сондықтан Тезектің беделін оның беделіне қарсы қойыңыз. Ол үшін Тезекті түрлі сылтаулармен марапаттап, ерекше көңіл бөліңіз. Сонда Әли сұлтан қызғанып, Тезек екеуінің арасында жанжал туады. Негізі Әли сұлтанға қарсы шыққандарды қолдаңыз. Осы мақсатта дулаттармен қақтығысқа түскен бұғыларды қолдаңыз» (ҚР ОМА, 50:110).

Батыс Сібір генерал-губернаторының бұйрығы бойынша іс-әрекет жасаған Алатау округының бастығы Колпаковский Ұлы жүз қазақтарының билеушілерін бір-біріне қарсы қоюда үлкен алғырлық танытып, Омбы басшылығының ойынан шықты. Алатау округының бастығы Колпаковскийдің шеберлігі сонда, ол сол кездегі Жетісу өңіріндегі Ұлы жүз қазақ рулары мен қырғыздың арасындағы барымта, жер, жесір сияқты руаралық даулар мен тағы басқа келеңсіз жанжалдарға араласып, көп жағдайда оның көпшілігін өзі қолдан жасап отырды. Соның ішінде, бір тайпаны екінші тайпамен жауластыру, бір рудың малдарын екінші руға барымталату, қазақ-қырғыз руларын бір-біріне айдап салу сияқты оқиғалар оның күнделікті өміріне айналды. Архив құжаттарына сүйенсек, жоғарыда аталған оқиғаларды дәлелдейді. 1862 жылы 2 ақпан айында Колпаковскийге жазған Аблез сұлтанның хатында былай делінеді: «Мен қырғыздар руларына жүздеген жігіттерімді барымтаға жіберіп, қырғыздардың біраз малдарын олжалап еш шығынсыз аман-есен оралды. Сұлтанбектің ұлы Қотан 200 жылқыны барымталап кетіп еді, бірақ ботпайлар кері қайтара алды» (ҚР ОМА, 491:62). Алатау округының бастығы Колпаковскийдің бұйрығын мүлтіксіз орындаған Аблез сұлтан Ресей империясының билігін мойындаудан бас тартқан Ұлы жүз және қырғыз руларына қайта-қайта барымталар ұйымдастырып, мазаларын алумен болған.

Алатау округының бастығы Колпаковский қырғыз руларына Аблезден басқа да сұлтандар мен билер қазақтарды аттандырып, малдарын барымталатып тұрған. Мәселен, қырғыз манаптарының мына шағымында былай делінеді: «Орыс бастығына Жанғараш, Сұлтанай, Байтық, Құршыдан. Екі аяқтыға сауда жоқ, төрт аяқтыға оралу жоқ деп бізге бұйырдыңыз. Осы уақыттан бастап Күнту 200 жылқыны, содан соң Қашай 250 жылқыны алдына салып айдап кетсе, егін орып жатқанда қашқарау Қышан 300 жылқымен бірге 40 егіншіні байлап алып кетіп, құлдыққа апарып сатқан. Сұлтанай 750 жылқыны барымталап жатқанда қолға түсіріп едік, бірақ Сіз бұйырғаннан кейін енді тыныштық орнайтын шығар оны серіктерімен қоса босатып жіберіп едік, бірақ артынша Әділ мен Қазыбек шауып келіп 250 жылқыны, Ақтыбай мен Нұрбай 80 жылқыны барымталап кетті» (ҚР ОМА, 491:10).

Жетісудағы жергілікті патша әкімшілігінің айдап салуымен барымташы қазақтарға қырғыздар да барымтамен жауап беріп, Ұлы жүз қазақтарының малдары мен адамдарын айдап кетіп отырған. Сондай жағдай орын алған кезде жергілікті патша билігі қырғыз манаптарын әскермен қорқытып, қазақтардың айдалып кеткен малдары мен адамдары қайтарылатын да, оларды мал айдап келуге қырғыздарға қарай

қайтадан жорыққа жіберетін. Осыған байланысты Алатау округының бастығы Колпаковский Сүраншы батырға былай деп хат жазады: «Қырғыздардың қолына түскен туыстарыңыз Шынасыл және Сыпатай мен барымталанған малдарыңды қайтару жөнінде қатал түрде билеушілері Әділге хат жібердім. Оны орындаған соң Аблез, Сарыбай мен Базарбек болып жиналып, жағдайдың ыңғайына қарай қырғыздардың манабы Әділден қалай кек алу керектігі жөнінде бұйрық аласындар» (ҚР ОМА, 491:19).

Алатау округының бастығы Колпаковскийдің Жетісу жерінде патша билігі мен отаршыл тәртібін орнатуда тым шектен шығатын. Мысалы Колпаковский 1861 жылы қыста қырғыздардың сарыбағыш руларына шапқыншылық жасау үшін жасаул Бутаковтың басшылығымен казактардың үш жүздігін жібереді. Нәтижесінде сарыбағыштардың ауылдарын казактар түгін қалдырмай тонайды. Алатау округ бастығының қатыгезділікке барғаны соншалықты, ол сарыбағыштардың әйелдері мен балаларын шапқыншылыққа қатысқан казактарға олжа ретінде үлестіріп береді. Осылайша ол қырғыздарды казактардың бітіспес қас жауына айналдыруды маұқсат етеді. Бірақ Колпаковскийдің шектен шыққан ісін құптамаған Гасфордтың өзі қолдамай оған сөгіс жариялап, олжаға алынған әйелдер мен балдарды қырғыздарға қайтарып бергіздіреді (ҚР ОМА, 34:3).

Жалпы алғанда Жетісудағы патшаның жергілікті әскери билік орындарының мақсаты біріншіден, өлкедегі сұлтандар мен билердің саналы түрде ықпалын әлсіретіп, олардың іс-әрекеттері мен саясатын патша билігіне көндіру болса, екіншіден, Жетісу өңіріндегі казактар мен қырғыздардың, соның ішінде, Ұлы жүз руларын бір-бірімен жанжалдастырып, патша үкіметінің билігі мен орнатқан отаршылдық тәртібіне қарсы шығатындай күш қалдырмаудан тұрса, үшіншіден, Алатау округ бастығына ерекше билікті беру арқылы Жетісуды жеке-дара билеуіне мүмкіндік жасап, казактардың соңғы тәуелсіздігіне нүктенің қою екендігін білдірді.

Қорытынды. 1848-1867 жылдары патша өкіметінің Жетісу өлкесін отарлауға байланысты енгізілген әскери-әкімшілік орындарының қызметі негізінен отаршылдық саясаттың талап-тілегін тезірек орнықтыру мақсатында жоғары жақтан таңылған мемлекеттік аппарат болып шықты. Жетісу өлкесінде орнаған әскери-әкімшілік басқару жүйесі тікелей Әскери министрлікке бағындырылды. Ал Әскери министрлік өз кезегінде оны Батыс Сібір генерал-губернаторлығы арқылы басқарып отырды. Патша өкіметі Жетісудағы әскери-әкімшілік орындарын Ресейдің сыртқы саясатында маңызды болып табылатын көптеген халықаралық саяси мәселелерді шешуге келгенде, оны арнайы құқықпен қамтамасыз етті. Оны орыс - қытай шекарасын белгілеуде Жетісуда құрылған Алатау округ бастығының атқарған рөлінен байқаймыз. Патша өкіметінің Қоқан хандығымен арақатынасы кезінде де Алатау округ бастығы ерекше мәртебелерге ие болып, тіпті оған қоқандықтармен өз бетінше соғыс жүргізе алатын зор құқықтар берілді. Заң бойынша әскери-әкімшілік орындарына жүктелген міндеттердің ауқымының кеңдігі соншалық, оның қолына әкімшілік пен сот билігі шоғырланып, оған өлкедегі барлық әскерлер бағынды. Тіпті ол орыс билігіне бағынбаған кез-келген адамды сотсыз өлім жазасына кесуге немесе бүтіндей қазақ ауылын шабуға құқылы болды.

Әдебиеттер тізімі

Абашин С.Л., Арапов Д.Ю., Бекмаханова Н.Е. Центральная Азия в составе Российской империи. М.: Новое литературное обозрение, 2018. 464 с.

Абенова Б.С. Ресей империясының қазақ өлкесіндегі аймақтық саясаты. Ақтөбе: Жұбанов университеті, 2019. 398 б.

Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. Москва: АН СССР, 1957. 342 с.

Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Москва: Наука, 1980. 280 с.

Горячева А.А. Исторические предпосылки основания города Верного // Ученые записки. КазГУ. Серия история. Алматы: изд. КазГУ, 1956. Т.20. 156 с.

Жакыпбек С.К. Бельбаева А.А. Материалы по введению русской политической системы управления в Казахстане. Алматы: Қазақ университеті, 1999. 257 с.

Зиманов С.З. Политический строй Казахстана в конце XVIII и I половине XIX веков. Алматы: АН КазССР, 1960. 296 с.

Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898. 532с.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚР ОМА). 3-қ., 1-т., 11-іс.

ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 33-іс.

ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 34-іс.

ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 41-іс.

ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 48-іс.

ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 50-іс.

ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 63-іс.

ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 167-іс.

- ҚР ОМА. 3-к., 1-т., 177-іс.
 ҚР ОМА. 3-к., 1-т., 188-іс.
 ҚР ОМА. 3-к., 1-т., 227-іс.
 ҚР ОМА. 3-к., 1-т., 275-іс.
 ҚР ОМА. 3-к., 1-т., 402-іс.
 ҚР ОМА. 3-к., 1-т., 491-іс.
 ҚР ОМА. 374-к., 1-т., 1669-іс.
 ҚР ОМА. 374-к., 1-т., 2931-іс.
 Қасымбаев Ж. Кенесары хан. Алматы: Қазақстан, 1993. 112 б.
 Қойгелдиев М.Қ. Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ.-1917 ж.). Астана: Елорда, 2004. 216 б.
 Қойгелдиев М.Қ. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы). Алматы: Каратау КБ, 2014. 430 б.
 Леденев Н.В. История Смеречинского казачьего войска. Верный. 1908. 834 с.
 Материалы по истории политического строя Казахстана / Сост. М.Г. Масаевич. Алматы: АН КазССР, 1960. Т.1. 441 с.
 Ресей Федерациясының Омбы облысының мемлекеттік мұрағаты (РФ ООМА). 366-к., 1-т., 239-іс.
 РФ ООМА. 366-к., 1-т., 112-іс.
 Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб., 1910. 66 с.
 Серебренников А.Г. Туркестанский край / Сбор материалов для истории его завоевания. Ташкент. 1913. 195 с.
 Сапарғалиев Г.С. Карательная политика царизма в Казахстане (1915-1917 гг.). Алматы: Наука, 1966. 375 с.
 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. СПб., 1906. Т.3. 496 с.

References

- Abashin S.L., Arapov D.YU., Bekmahanova N.E. Central'naya Aziya v sostave Rossijskoj imperii. (Central Asia within the Russian Empire). M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2018. 464 s. [in Russian].
 Abenova B.S. Resej imperiyasynyn kazak olkesindegi ajmaktyk sayasaty. (Regional policy of the Russian Empire in the Kazakh region). Aktobe: ZHubanov universiteti, 2019. 398 b. [In Kazakh].
 Bekmahanov E.B. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii. (Accession of Kazakhstan to Russia). Moskva: AN SSSR, 1957. 342 s. [In Russian].
 Bekmahanova N.E. Formirovanie mnogonacional'nogo naseleniya Kazahstana i Severnoj Kirgizii. (Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan). Moskva: Nauka, 1980. 280 s. [In Russian].
 Goryacheva A.A. Istoricheskie predposylki osnovaniya goroda Vernogo (Historical background of the founding of the city of Verny). // Uchenye zapiski. KazGU. Seriya istoriya. Almaty: izd. KazGU, 1956. T.20. 156 s. [In Russian].
 Zhakypbek S.K. Bel'baeva A.A. Materialy po vvedeniyu russkoj politicheskoy sistemy upravleniya v Kazahstane. (Materials on the introduction of the Russian political system of governance in Kazakhstan). Almaty: Kazak universiteti, 1999. 257 s. [In Russian].
 Zimanov S.Z. Politicheskij stroj Kazahstana v konce XVIII i I polovine XIX vekov. (The political system of Kazakhstan at the end of the 18th and the first half of the 19th centuries). Almaty: AN KazSSR, 1960. 296 s. [In Russian].
 Kraft I.I. Sbornik uzakonenij o kirgizah stepnyh oblastej. (Collection of laws on the Kirghiz of the steppe regions). Orenburg, 1898. 532s. [In Russian].
 Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik muragaty. (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan). (CSA RK). 3-к., 1-т., 11-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 33-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 34-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 41-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 48-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 50-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 63-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 167-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 177-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 188-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 227-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 275-іс. [In Kazakh].
 CSA RK. 3-к., 1-т., 402-іс. [In Kazakh].

- CSA RK. 3-k., 1-t., 491-is. [In Kazakh].
 CSA RK. 374-k., 1-t., 1669-is. [In Kazakh].
 CSA RK. 374-k., 1-t., 2931-is. [In Kazakh].
 Kasymbaev ZH. Kenesary han. (Kenesary khan). Almaty: Kazakstan, 1993. 112 b. [In Kazakh].
 Kojgeldiev M.Қ. Zhetisudagy Resej biligi (XIX g.-1917 zh.). (Russian authorities in Zhetysu). Astana: Elorda, 2004. 216 b. [In Kazakh].
 Kojgeldiev M.K. Kazak Eli: Ultyk biregejlikti saktau zholyndagy kyres (XIX g. – XXI g. basy). (Kazakh Nation: Struggle for the Preservation of National Unity (XIX - early XXI centuries)). Almaty: Karatau KB, 2014. 430 b. [In Kazakh].
 Ledenev N.V. Istoriya Smerechinskogo kazach'ego vojska. (History of the Smerechinsky Cossack army). Vernyj. 1908. 834 s. [In Russian].
 Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazahstana (Materials on the history of the political system of Kazakhstan). / Sost. M.G. Masaevich. Almaty: AN KazSSR, 1960. T.1. 441 s. [In Russian].
 Resej Federaciyasynyn Omby oblysynyn memlekettik muragaty. (State archive of Omsk region of the Russian Federation). (RF OOMA). 366-k., 1-t., 239-is. [In Kazakh].
 RF OOMA. 366-k., 1-t., 112-is. [In Kazakh].
 Rumyansev P.P. Kirgizskij narod v proshlom i nastoyashchem. (Kyrgyz people in the past and present). SPb., 1910. 66 s. [in Russian].
 Serebrennikov A.G. Turkestanskij kraj (Turkestan region). / Sbor materialov dlya istorii ego zavoevaniya. Tashkent. 1913. 195 s. [in Russian].
 Sapargaliev G.S. Karatel'naya politika carizma v Kazahstane (1915-1917 gg.). (Punitive policy of tsarism in Kazakhstan (1915-1917 gg)). Almaty: Nauka, 1966. 375 s. [in Russian].
 Terent'ev M.A. Istoriya zavoevaniya Srednej Azii. (History of the conquest of Central Asia). SPb., 1906. T.3. 496 s. [in Russian].

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_94

XIX-XX ғғ. АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ОТАР ҚАЛАНЫҢ САЯСИ КЕҢІСТІГІ ЖӘНЕ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ ҚЫЗМЕТІ

Сұлтанғазы Гүлмира Жолмағамбетқызы^{1*}

¹М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗПЮУ Университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент
E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

Түйіндеме. XIX-XX ғасырлар аралығындағы Қазақстанның солтүстік бөлігіндегі қалалар ұзақ уақыт бойы әкімшілік бірліктер рөлін атқарды. Бірақ қалалық ортаның біртіндеп дамуы және ұлттық қала маңындағы қалалардың империяның әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесіне біріктірілуі азаматтың экономикалық қана емес, саяси аспектілерде де белсенді болуы үшін жағдай жасауға әкелді. Автор отаршыл қалада саяси кеңістіктің қалыптасуымен байланысты үдерістерді талдауға тырысты, онда ұлттық зиялы қауым өкілдері субъектілер ретінде, ал жаңадан пайда болған бұқаралық ақпарат құралдары мен қоғамдық кеңістіктер құралдар ретінде әрекет етті. Автор қаланың саяси компоненті бүкілресейлік саяси жағдай аясында дамығанын айтады. Мемлекет өмірінің барлық салаларындағы жүйелі дағдарыс өз құқықтарын қорғауға арналған күрестің жаңа форматтарын талап етті. Осындай жағдайларда зиялы қауым өкілдері бастама көтеріп, кейіннен партиялардың баспа органдарына айналатын газеттер құруда көрініс тапқан өзінің күрес мәнерлерін ойлап табады, «Қазақ» газеті Алаш партиясының ресми органы болғанын мысал ретінде алуға болады. Осылайша автор отаршыл қалада саяси кеңістіктің қалыптасуы зиялы қауым өкілдерінің қызметінің нәтижесі деп мәлімдейді. Мақалада Ресей мемлекеттік тарихи мұрағатының және Қостанай, Нұр-Сұлтан қалаларының облыстық мұрағаттарының мұрағаттық деректері пайдаланылды. Осы зерттеудің әдіс-тәсілдерінің бірі оның дамуындағы мәселелерді қарастыруға және заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік беретін тарихи-генетикалық әдіс болды. Тарихи-салыстырмалы әдісті қолдану қазақстандық тарихнаманың дамуындағы айырмашылықтарды көрсетті.

Кілт сөздер: қала, зиялы қауым, саяси кеңістік, газеттер, отаршылдық саясат, Қостанай, Ақмола.

Мақала «Тарихи қаланың мәдени ортасы: XIX-XX ғғ. аралығындағы қазақстандық урбан-кеңістіктің өзгеруі» тақырыбына гранттық зерттеуді іске асыру шеңберінде гранттық қаржыландыру бойынша ғылыми, ғылыми-техникалық жобаларды іске асыруға арналған № 266 шарт аясында өзірленді.

МРНТИ 03.20

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КОЛОНИАЛЬНОГО ГОРОДА РУБЕЖА XIX–XX вв. И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Сұлтанғазы Гүлмира Жолмағамбетқызы^{1*}

¹ Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, г. Нур-Султан, Казахстан

*Автор-корреспондент
E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

Аннотация. В статье автором предпринята попытка проанализировать процессы, связанные с формированием в колониальном городе политического пространства, где субъектами выступили представители национальной интеллигенции, а инструментами — зарождающиеся средства массовой коммуникации и общественные пространства. Автор статьи под политическим пространством понимает среду, которая сложилась в колониальном городе рубежа XIX–XX вв., сформированной в результате активной деятельности городских интеллектуалов, через создание печатных изданий, участие в работе представительских органов и т.д. Политическое пространство с одной стороны является результатом деятельности интеллектуальной прослойки и оно (политическое пространство) впоследствии способствует как проявлению гражданской активности так и формирует навыки политической деятельности как у интеллигенции так и у горожан в целом. Что касается взаимообусловленности политики и культуры, то очень важно отметить, что представители казахской интеллигенции были убеждены что образование и развитие культуры имеют первостепенное значение.

В статье использованы архивные данные Российского государственного исторического архива и областных архивов городов Костанай и Акмолинск (в настоящее время – Нур-Султан). Одним из методов настоящего исследования выступил историко-генетический, позволяющий рассмотреть проблематику в ее развитии и выявить закономерности. Применение историко-сравнительного метода обнаружило различия в развитии казахстанской историографии.

Ключевые слова: город, интеллигенция, политическое пространство, газеты, колониальная политика, Костанай, Акмолинск.

IRSTI03.20.00

POLITICAL ENVIRONMENT OF A COLONIAL CITY AND ACTIVITIES OF INTELLIGENCE DURING 19 th–20 thcenturies

Sultangazy Gulmira^{1*}

¹M. Narikbayev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author
E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

Abstract. The article attempts to analyze the processes associated with the formation of a political space in a colonial city, where the subjects were representatives of the national intelligentsia, and the emerging media and public spaces were the instruments. The author of the article understands political environment as the sphere that developed in a colonial city at the turn of the 19th–20th centuries, formed because of the vigorous activity of urban intellectuals, through the creation of printed publications, participation in the work of representative bodies, etc. Political environment, on the one hand, is the result of the activities of the intellectual stratum, and it subsequently contributed both the manifestation of civic activity and forms the skills of political activity among the intelligentsia and the townspeople. As for the interdependence of politics and culture, it was very important to note that representatives of the Kazakh intelligentsia were convinced that education and the development of culture were of paramount importance. The article uses data from the regional archives of the cities of Kostanay and led to the formation of conditions for the activity of a citizen not only in the economic, but also in the political

aspects of Akmolinsk (now Nur-Sultan). One of the methods of this study was the historical-genetic method, which allowed to consider the problematic in its development and identify patterns. The use of the historical-comparative method revealed differences in the development of Kazakhstani historiography.

Key words: city, intelligentsia, political space, newspapers, colonial policy, Kostanay, Akmolinsk

Кіріспе. Қазақстан тарихындағы XIX-XX ғасырлар аралығы әлеуметтік-экономикалық және саяси болмыстың барлық салаларын қамтитын көшпелі қоғам инновацияларының қарама-қайшы үдерістерімен ерекшеленді. Осы кезеңде дәстүрлі этникалық топ пен империялық билік құрылымдары арасында байланыстырушы қызметтерді орындайтын жаңа әлеуметтік топтың қалыптасуы байқалады. Олардың қызметінің мазмұны қоғамды өзгеретін шындыққа бейімдеудің балама жолдарын іздеудің интеллектуалды өрісін қалыптастыру үшін алғышарттар жасады.

Азаматтық ұстанымдарды қалыптастыру және қазақ зиялыларының саяси қызметін жандандыру қалалық ортада өткені анық.

Белсенді казактардың алға жылжуы нәтижесінде құрылған отар қалалар, бірінші кезекте қорғаныс емес, әкімшілік қызмет атқарды. Сәулеттік тұрғыдан алғанда олар қала стандарттарынан да алыс болды, бірақ әкімшілік орналасқан бекіністен, экономикалық өмір дамыған базар алаңынан және рухани өмірді бейнелейтін шіркеулерден тұратын міндетті кешен болды. Мешіт, кітапхана және басқа да әкімшілік ғимараттар біртіндеп қосылды. Осылайша Қостанайда XIX ғасырдың соңында қоғамдық және қазыналық құрылыстар ағаштан жасалған дұға үйімен, орыс-қазақ училищесінің ғимаратымен және Татар қонысында – мұсылмандық намаз үйімен ұсынылды (ҚР ОМА, 3476:57-167 к.) Ақмоланың қала кеңістігі де діни сәулетімен ұсынылды (НҚМА, 22:2-4).

Қала халқы 10 мыңнан астам адамды құрады. Олардың басым бөлігі ауыл шаруашылығында жұмыс істеді. XIX ғасырдың аяғындағы қала қонысының әдеттегі құрылымы мен көрінісі осындай болды. Қалалық мәдениет пен орта дамуының әлсіз деңгейі, ең алдымен, әлеуметтік-экономикалық қатынастардың нашар дамуының салдары болды.

Қала өзінің барлық функционалдылығымен және ілгерілеудің белгілі бір белгісі ретінде аграрлық қатынастардың дәстүрлі форматы жүйесіне, атап айтқанда көшпелі өмір салтына нашар сәйкес келді. Ресейдің қазақ даласына белсенді жылжуынан бастап пайда бола бастаған қала құрушы кәсіпорындар қалалардың нығаюына және дамуына нашар ықпал етті. Қала тұрғындарының басым бөлігі ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдеу салаларында жұмыс істейтін көпестер, ұсақ саудагерлер мен қолөнершілер болды. Қалалардың тұрғындары казактар да болды, қызметтен басқа олар ауыл шаруашылығында жұмыс істеді. 1897 жылғы Ресей империясының алғашқы жалпы халық санағының деректеріне сәйкес Қазақстандағы қала халқының саны жарты миллионнан аспаған. Дәл сол кезеңде 20-дан астам қала болды. Олардың ішіндегі ең ірілері – 36,4 мың халқы бар Орал, 19,7 мың адамы бар Петропавл болды. Ақмолада – 9,7 мың адам; Павлодарда – 7,7 мың адам тұрды (Козина, 2007:29).

Қазақстан қалаларының тарихнамасы өлкетану зерттеулерімен ұсынылған. Ғалымдардың назарында шет аймақтық шағын қалаларға қарағанда көбінесе ірі мегаполистер екенін айта кету керек. Негізі шағын қалаларды зерттеу тарихи үдерістерді неғұрлым толық көлемде зерттеуге мүмкіндік береді (санақ деректерін бүкіл халықты қамту немесе іріктеу үшін пайдалануға болады).

Бұл мақалада қаланың зиялы қауымды саясиландыруға және Дала генерал-губернаторлығының қалаларында саяси кеңістіктің, яғни қала тұрғындарының XIX-XX ғасырлар аралығындағы саяси және азаматтық үдерістерге белсенді қатысуына ықпал ететін ортаның қалыптасуына әсер ету үдерісі атап өтілді. Бір жағынан, зерттеу қала тұрғындарының, ең алдымен, зиялы қауымның билікпен қарым-қатынасының генезисін бақылауға мүмкіндік береді, екінші жағынан, біз қаланы саяси өлшемдегі кеңістік ретінде жаңартамыз. Бұл мақалада Солтүстік Қазақстан қалаларында саяси кеңістік қалыптастыру үдерісі атап өтілді, бұл кеңістік саясаттандыруға және азаматтарды XIX-XX ғасырлар аралығындағы саяси және азаматтық үдерістерге белсенді тартуға ықпал еткен ортаны білдіреді. Бір жағынан, зерттеу қала тұрғындарының, ең алдымен, зиялы қауымның билікпен қарым-қатынасының генезисін бақылауға мүмкіндік береді, екінші жағынан біз қаланы саяси өлшемдегі кеңістік ретінде жаңартамыз.

Материалдар мен әдістер: қалалық кітапханаларды, статистикалық басқармаларды, түрлі мәдени және қоғамдық мекемелерді ашу және олардың жұмыс істеуі жөніндегі материалдарды бейнелейтін қазақстандық мұрағаттардың қорлары құжаттық негіз болды. Бұл құжаттар жиынтығын зерттеу, бір жағынан, қоғамдық сананың сапалық өзгерістерінің динамикасын және азаматтардың қоғамдық және саяси үдерістерге араласу дәрежесін бақылауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі пәнаралық зерттеулерде қолданылатын әртүрлі тәсілдерді, әдістер мен бағалауды қолдану болып табылады. Жұмыста әлеуметтік институттардың, ұлттық зиялы қауымның қалыптасуындағы қалалық ортаның рөлі мен орнын анықтауға, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының саяси көзқарастары мен нұсқамаларының дамуы мен

өзгеруін қарастыруға мүмкіндік беретін институционалды, фронтирлі тәсілдер сияқты әдістер мен құралдар қолданылады.

Сондай-ақ, жұмыста тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік, тарихи-генетикалық сияқты нақты тарихи әдістер қолданылды, оларды қолдану көптеген деректер мен тарихнамалық материалдарды талдауға, XX ғасырдың басындағы қала мен зиялы қауымның өзара әсер ету, өзара шарттылық үдерістерінің ерекшеліктерін және осы үдеріске әсер еткен факторларды анықтауға мүмкіндік берді.

Автор Қостанай облысының және Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік мұрағатындағы қорларды пайдаланды.

Талдау. Қала зерттеу нысаны ретінде көбінесе сәулеттік және экономикалық тұрғыдан қарастырылады. Соңғы кезде қаланың саяси өлшемі, билік пен белсенді қатысушылардың өзара іс-қимылы «қоғам деңгейіндегі билікті талдау моделі» мәнмәтінінде өзекті болып отыр. Қала біртіндеп ғылыми зерттеулерде адамды саясаттандыруға, сондай-ақ оның қоғамдық және азаматтық үдерістерге араласуына жағдай жасай алатын кеңістік ретінде қарастырыла бастады. Е. Трубина қаланың қоғамдық маңыздылығын атап өтіп, «бұл әлеуметтік өзгерістер орын алатын басты кеңістік және әлеуметтік теория құрылатын негізгі орын» деп санайды (Трубина, 2008:15).

Қала шаруашылық фактор саяси факторға қарағанда әлдеқайда маңызды болып табылатын ауылдық жерлерге қарағанда осы бағыттағы адамның белсенділігін қарқынды түрде арттырады. Б. Вальденфельс күнделікті өмірді түсінудің әртүрлі түрлерін талқылай отырып, қаланы «алмасу және пікір алмасу орны» деп сипаттайды (Плотичкина, 2012:154). Кеңестік тарихнамада саяси кеңістік тұжырымдама ретінде және жеке нысан ретінде қолданылмады және зерттелмеді. Қазақстандық тарихнамада ұлттық зиялы қауымның қызметіне локацияға қарамастан назар аударылды. Сонымен бірге белгіленген кезеңнің басты оқиғалары негізінен қалалық ортада өрбіді. Қала идеялар мен белсенділіктің шапшаңдатқышы болды және қоғам мен мемлекет дамуының үмтылыстары мен бағыттарын белгіледі. Қазіргі уақытта қалалық орталықтардың экономикалық қана емес, сонымен қатар саяси рөлін көрсететін ғылыми жұмыстардың берік жиынтығы құрылды және зиялы қауым мен қала қызметінің әртүрлі аспектілері өзекті болып отыр.

Сол кезеңдегі дереккөздер мен тарихнамалардың қолжетімділігі нақты тарихи жағдайларда қазақ зиялыларының өмір сүру мәселесіне тереңірек үңілуге мүмкіндік береді. Бірақ тарихнаманың нәтижелері толық тұтас көріністі танытпайды, сөйкесінше біз әлі де «шикі мұрағат материалдарын игеру парадигмасында» жүргендейміз. Сол арада көптеген зерттеушілер үшін бағдар болып табылатын жұмыстар бар, оларға Ж. Қасымбаевтың (Қасымбаев, 1990), Н. Алексеенконың (Алексеенко, 1981), М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 1994), Д. Аманжолованың (Аманжолова, 2009), Г. Алпыспаеваның және т. б. (Алпыспаева, 2016) еңбектері жатады. Олар бірқатар мәселелерді көрсетті: қалалық мәдениетті қалыптастыру және дамыту, болашақ партияның саяси қағидалары мен платформасын қалыптастыру, аймақ пен империяның саяси күштерімен қарым-қатынас. Бірақ қала мен зиялы қауым атты екі құбылыс өзара байланысы мен әсері анықталмай қарастырылды.

Е. Самойлованың пікірінше, әсіресе, шет аймақтық қалалардың урбандалу үдерістерінде жергілікті зиялы қауым басты рөл атқарды (Самойлова, 2006:149). Оның ішінен «рухани қажеттіліктер мен мүдделер жүйесі бар бастамашыл топ» құрылды. Осы жиынтыққа байланысты оның қызметі қаланың келбетін анықтады. Алайда автор зиялы қауымның ресурстары шектеулі болғанын және шет аймақтық қалалардың орталықтан артта қалуы маңызды екенін мойындайды. Тағы бір қала мен зиялы қауымның өзара іс-қимылы туралы қызықты ұстанымды Т. Нефедова және т.б. авторлардан тұратын ұжым білдірді. Олардың пікірінше, елордалық зиялы қауым өкілдері қаланы «Тәуелді патшалық» деп қабылдады (Нефедова, 2016:154).

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі пәнаралық зерттеулерде қолданылатын әртүрлі тәсілдерді, әдістер мен бағалауды қолдану болып табылады. Жұмыста әлеуметтік институттардың, ұлттық зиялы қауымның қалыптасуындағы қалалық ортаның рөлі мен орнын анықтауға, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының саяси көзқарастары мен нұсқамаларының дамуы мен өзгеруін қарастыруға мүмкіндік беретін институционалды, фронтирлі тәсілдер сияқты әдістер мен құралдар қолданылады.

Сондай-ақ жұмыста тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік, тарихи-генетикалық сияқты нақты тарихи әдістер қолданылды, оларды қолдану көптеген деректер мен тарихнамалық материалдарды талдауға, XX ғасырдың басындағы қала мен зиялы қауымның өзара әсер ету, өзара шарттылық үдерістерінің ерекшеліктерін және осы үдеріске әсер еткен факторларды анықтауға мүмкіндік берді.

Қалалардың дамуына тарихи факторлардың әсері орыс ғалымы И. Агеевтің зерттеу тақырыбы болып табылады (Агеев, 2014:79-84). Ол «қалалық кеңістікті әлеуметтік және экономикалық субъектілердің өзара әрекеттесуінің тарихи анықталған рөлдері мен сценарийлерінің жиынтығы» ретінде қарастырады.

Жаңа аумақтардың игерілуі мен Ресей империясының ұлттық шеткері аймағындағы қалалардың дамуы В.И. Дятлов пен К.В. Григоричевтің зерттеу тақырыбы болды (Дятлов, Григоричев, 2013:573). Иркутск ғалымдары «қалалық кеңістіктердің этнизациясы» туралы тезис ұсынды.

Қазақстандық тарихнама үшін қаланы күнделікті өмір мәнмәтінінде зерделеу мүлдем жаңа бағыт болып табылады. Осы тәсілді қолдану арқылы халықтың үлкен топтарының рөлі мен маңыздылығының өзектілігі артады, онсыз қаланың болуы және тарихи үдерістердің қозғалысы мүмкін емес. Осы тұрғыда жазылған алғашқы еңбектер қарағандылық ғалымдардың еңбектері болып табылады, онда қала мен қала тұрғындарының өзара күрделі іс-қимылы мен өзара әсері талданды. Осы тұрғыда Қ. Әбдірахманова (Әбдірахманова, 2006), З. Сақтағанова (Сақтағанова, 2017) сияқты ғалымдардың еңбектері жазылды, онда қала мен қала тұрғындарының өзара күрделі іс-қимылы мен өзара әсері талданды. Қала мен қала ортасын жаңадан түсінуді К. Медеуованың жетекшілігімен «Есте сақтаудың өзекті тәжірибелері: өткенді тұжырымдамалау және Қазақстанның қазіргі мәдениетіндегі бірегейлікті қалыптастыру» жобасының нәтижелері енгізді, онда қалалық кеңістік постмодернизм және урбан антропологиясы тұрғысынан қарастырылады (Медеуова, 2016; Медеуова, 2018).

Қазақ зиялыларының рөлі ХХ ғасырдың басындағы саяси аландағы жетекші күшке айналғаны сөзсіз. Бірақ оның қызметін бағалауда сын көзімен қарамаушылық тәсілі бар. Қазақстандық зерттеушілер қазақ зиялыларының өлкенің саяси және қоғамдық өмірінде олардың саяси артықшылықтарына қарамастан ұсынылу мәселелерінің жиынтығы көрсетілген мақала дайындады (Бисенова, 2021:152).

Шынында да, зиялы қауымның саны өте төмен болса да, идеологиялық тұрғыдан алғанда ол бытыраңқы болды, бірақ бұл жаман деңгейді емес, керісінше сапаны көрсетеді. Алайда қазіргі қазақстандық тарихнамада оның либералдық қырына үлкен көңіл бөлінеді.

Нәтижелер. Қазақстанның, оның ішінде қаланың саяси дамуы бүкілресейлік әлеуметтік-саяси жағдай аясында өтті. Белгіленген кезеңде Қазақстан әдеттегі әлеуметтік-экономикалық мәселелер жиынтығымен Ресей империясының шетін құрады. Жағдай шешілмеген аграрлық мәселенің өткірлігімен күрделене түсті. Қазақстанның экономикасы бірқатар әкімшілік реформалардан кейін толық біріктірілген капиталистік қатынастар жүйесіне дәстүрлі ұстаным үйлеспеді. Қазақтар экономикалық тәртіптің өзгеруіне психологиялық та, материалдық та жағынан дайын болмай шықты. ХХ ғасырдың басына қарай қазақ халқы отарлауға қарсы және саяси, экономикалық құқықтарын қалпына келтіру жөнінде белсенді күрес жүргізді. Алайда саяси күрестің қолданатын құралдары моральдық тұрғыдан ескірген еді. Қазақ қоғамы (XVII ғасырдың аяғы-ХХ ғасырдың басындағы наразылық көңіл күйі) барлық белсенділігімен ХХ ғасырдың басындағы саяси күрес форматына қажетті білім мен дағдыға ие болмады. Ол негізінен саяси рәсімдеудегі өзгерістерді ескерместен, өзіне экономикалық босату міндетін қойды. Жанжалдармен бірге жүретін рулық бөліну де көзге түсерлік нәтижесі бар жүйелі түрде күресуге дайын болмаудың көрсеткіші болып табылады. ХХ ғасырдың басындағы саяси шындық жаңа формалар мен көшбасшыларды қажет етті. Осы кезеңде дәстүрлі этникалық топ пен империялық билік құрылымдары арасында байланыстырушы қызметтерді орындайтын әлеуметтік топтың қалыптасуы байқалады. Олардың қызметінің мазмұны қоғамды өзгеретін шындыққа бейімдеудің балама жолдарын іздеудің интеллектуалды өрісін қалыптастыру үшін алғышарттар жасады. Азаматтардың бұл тобы көпшілікпен байланысты этникалық және генетикалық тұрғыдан бір-бірін толықтыратын еуропалық және шығыс құндылықтары негізінде көшпенділердің мемлекеттік-басқарушылық құрылымының мұрагері болып қала берді. Зиялы қауым өзінің орналасқан және белсенді қызмет ететін орны ретінде қаланы белгіледі. Әдетте, белгілі бір білім беру шектелімі бар жастар өздерін кәсіби түрде дамытуға жағдайлар жасалған уездік қалаларға оралды.

Шешімдердегі ең қарама-қайшы нәрсе тұжырымдама мен күрес құралдарын таңдау мәселесі болды. Сондай-ақ ашық наразылықтың, стихиялық көтерілістердің дәстүрлі форматы тиімсіз ғана емес, сонымен бірге адам шығыны қауіпмен де байланысты екендігі айқын болды. Зиялы қауым біріктіруші бастауды іздеу міндетінің алдында тұрды, бірақ ол даланың ескі дүниетанымының аналогы болмауы тиіс еді, сондай-ақ көшпендінің мемлекет пен билікті дәстүрлі қабылдауынан алыстап, жаңғыртылған мағынаға ие болмауы керек еді. Дала кеңістігі билік пен халықтың органикалық өмір сүруімен және олардың арасындағы алшақтықтың болмауымен сипатталады, ал ол алшақтық зиялы қауым өкілдерінің батыс идеяларына деген терең құштарлығына және зиялы қауым мен көшпелі қоғам арасындағы әлеуметтік айырмашылықтардың болуына байланысты туындауы мүмкін. Басқаша айтқанда, қазақ либералдарының идеялары мен құқықтық түсініктері қоғамның сапалық жағдайын, оның рухани, материалдық, геосаяси негіздерін көрсетуі тиіс еді (Казиев, 2015: 77). Ең дұрысы, мемлекеттіліктің, оның негіздерінің қалыптасуы либералды көзқарастағы зиялы қауым ұсынған қазақ қоғамы мен шығармашылық азшылықтың екіжақты үдерісінің нәтижесі болуы керек еді.

Жоғарыда айтылғандай, ХХ ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси мәдениеттің саяси дамуы мен қалыптасуы орыс саяси ойы мен шындық мәнмәтінінде өтті. Ресей осы кезеңде саяси белсенділіктің шыңын басынан өткерді: бұқаралық ақпарат құралдары дамыды, кітапханалар санының өсуі байқалды,

бұл өз кезегінде саяси мәдениеттің қалыптасуына әсер етті. Кітапханалар қалалық зиялылардың ынтымақтастығы болған қоғамдық кеңістікке айналды және уездік қалалар біртіндеп саяси өлшемге ие болды.

Осылайша зиялы қауым қалалық кеңістіктегі идеялық көшбасшы ретінде өз әлеуетін аша алды, қалада ұқсас белгілер бойынша қоғамдық күштерді біріктіруге және топтастыруға, сонымен қатар саяси тұғырнама қалыптастыруға мүмкіндіктер болды. Бұл үдеріс өте күрделі және ұзақ болды. Көшпелі халық үшін қауіп-қатермен ұштасқан ашық наразылықты мойындамауға байланысты ағартушылық қызмет белгіленген кезеңдегі зиялы қауым үшін басым қызмет болды. Қазақ зиялылары бұл ұстанымды 1916 жылғы көтеріліс кезеңінде де ұстанып, мәселені бейбіт жолмен шешуге шақырды. Қала қазақ зиялысы үшін өзінің нақты азаматтық ұстанымын көрсете алатын ортаға айналды. Алайда қала маңындағы қалалар саяси бейтараптықпен ерекшеленді, олар басым бөлігі ауыл шаруашылығымен айналысатын қалалық елді мекендер болды. Классикалық мағынада қалаларды қоғамдық кеңістіктер жасады: кітапханалар, саябақтар, театрлар, клубтар және т.б., яғни жұртшылық пікір алмасатын, маңызды жаңалықтарды талқылайтын және т.б. орындар.

Бірақ бұқаралық ақпарат құралдарын дамыту азаматтардың әлеуметтік дамуы мен белсенділігін дамытуда үлкен нәтиже берді. Алғашқы газеттер ағартушылық-ақпараттық мазмұнға бағытталды, сонымен бірге олар байланыс арнасы болды: бизнес пен қала тұрғындары, қоғам мен билік және т.б., бұл қоғамдық белсенділікті қалыптастыруға, қала өмірі мен қызметінің үдерістеріне қатысуға деген ұмтылысқа әкелді.

Мәселен, Қостанайда XX ғасырдың басында жер мәселесінің өткірлігіне және қоныс аударушылардың көптеп келуіне байланысты ауыл шаруашылығы және оның Дала өлкесі жағдайында даму ерекшеліктері туралы ақпарат алуға сұраныс пайда болды. «Қостанай дала шаруашылығы» сияқты басылымның пайда болуы аграрлық мәселе халықтың барлық санаттарына қатысты болғанын, сондай-ақ өңірдегі экономикалық және этносаралық қақтығыстарға себеп болғанын ескере отырып, заңды болып табылады. Басылым, оны жасаушылардың ойынша, бұл мәселедегі шиеленісті бәсеңдетіп қана қоймай, сонымен қатар оқырмандарды «ауыл шаруашылығы бойынша озық мақалалармен» таныстыру, яғни білім беру міндетін де орындауы керек (ҚОМА, 107:8-12).

Айтпақшы, Қостанай қаласының алғашқы қалалық басылымы «Дала жаңғырығы» газеті болды, оның мақсаты ағартушылық қызмет пен қаланың қоғамдық өмірін жандандыру болды. «Дала жаңғырығы» аз тиражбен аптасына 2 рет шығуы керек еді. Бірақ басылым қолдау таппай, жабылып қалды. 1910 жылға дейін қала тұрғындары ақпараттық тұрғыда Орынбор, Троицк және т.б. қалаларға тәуелді болды. Басылымдар сондай-ақ Санкт-Петербург пен Мәскеуден шығарылды. Бірақ артықшылық жергілікті губерниялық басылымдарға берілді. Шағын қала үшін оқу мәдениеті өте жоғары болды, жүзге жуық басылым шығарылды (ҚОМА, 107:11-12).

Қала тұрғындарының арасында жаңалықтарды газеттер арқылы білу әдеті пайда болды, міне аймақтағы БАҚ-тың дамуы туралы мақаладан үзінді: «Енді ол Ресейдің «жүрегінен» шыққан жаңалықтарды мүқият тыңдайды, газет туралы бұрын-соңды түсінігі болмаған ол қазір газеттерде не жазылғанын сұрайды» (ҚОМА, 107:25).

Ғасырдың басына дейін уездік қалада болған жаңа тәжірибелер мен мінез-құлық үлгілері қалыптасты. Қала тұрғыны жаңалықтарды білгісі келіп қана қоймай, оларды жасауға және қала өмірінің қоғамдық үдерістеріне қатысуға дайын болды.

Қалалық тақырыптар, ең алдымен, Қалалық думаның отырыстары туралы есептер мен қоғамдық оқиғалардың шежіресінде көрініс тапты. Қалалық дума, оның қызметі және оған қала тұрғындарының қатысуы саяси мәдениеттің жоғарылауының дәлелі болып табылады. Қостанай қалалық думасы өзінің бүкіл өмір сүру кезеңінде кейбір қалалық мәселелерді тек белгілеп қана қоймай, оларды шеше де алды.

Бұл жағдайда газет қоғамның қолындағы құралға айналды және ол арқылы қаланың ғана емес, сонымен бірге бүкіл аймақтың мәселелері шешілді. Әдетте, мұндай басылымдар тар мәселелермен ғана шектелмей, өзекті мәселелерді де талқылады (ҚР ОМА, 797:239 к.).

Қолданыстағы режимді сынау орын алды. Келесі фактіні үлгі ретінде көрсетуге болады: 1917 жылы тамызда Қостанай қалалық думасы Л. Толстой атындағы Царская көшесін қайта атау туралы шешім қабылдады. Бұл оқиға революциялық кезең үшін өте қарапайым, дегенмен қала тұрғындарының қоғамдық үдерістерге қатысуы мен ерекше өзектілігін көрсетеді (ҚОМА, 17: 11). Қалалық кеңістікті саясаттандыру әртүрлі аспектілерде көрінуі мүмкін. Саяси мәдениеттің дамуына, қалада саяси кеңістіктің қалыптасуына және тежелуіне қандай факторлар ықпал еткенін түсіну өте маңызды.

Ірі саяси орталықтардан алыстау және жалпы әлсіз байланыстар қалалық қоғамды да, жалпы қаланы да саясаттандыруда тежеуші факторлар болды делік.

Қазақ либералдық зиялы қауымы қазақ қоғамының функционалды маңызды категориясы ретінде XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында қалыптасты. Оның өкілдері, жоғарыда айтылғандай, Ресей империясының жоғары және орта оқу орындарының түлектері болды. Қазақ зиялыларының саны бүгінгі

күні де ғылыми ізденістердің тақырыбы болып табылады (Кенжетәев, 1998:87; Султанғалиева, 2002). Тарихи әдебиетте Императорлық Қазан университетінде оқыған қазақ студенттерінің саны туралы әртүрлі мәліметтер бар. Б. Кенжетәев 37 деген санды атайды, оның 20-сы оқуын сәтті аяқтады (Кенжетәев, 1998:87). Қазақстан тарихының жаңа басылымының 3-томында 25 қазақ туралы айтылған, оның 16-сы заң факультетінде, қалғандары медициналық факультетте оқыған (История Казахстана, 2000:74). Бұдан бұрын шетелдік студенттерді С. Михайлова санаған. Алайда ол бар болғаны бірнеше фамилияны атайды (Михайлова, 1991:343). Есептеу «үлт» бағанының жоқтығымен күрделене түседі. Шетелдіктер туралы «Дін» бағанынан білуге болады, бірақ мұсылмандар тек қазақтар ғана емес еді. Жалпы алғанда бұл оның дүниетанымын қалыптастыруда және сол кездегі қоғамның саяси үмтылыстарын анықтауда маңызды рөл атқаруына кедергі жасамайтын аз санды топ болды.

Төмендегі мәліметтер XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы студенттік өмірді бейнелейді: «Еділдің, Уфаның, Орынбордың, Сібірдің, Астраханның және Ресей мемлекетінің Шығыс аймағының басқа қалаларының гимназияларынан кейін Қазанға оқуға келген студенттер дәрістер мен практикалық сабақтарға 8-10 сағат жұмсады. Білім қорын толтырудың негізгі құралы оқу болды (87, 81 пайыз)» (Кенжетәев, 1998:35-36). Дүниетанымын заң студенттері бөлісетін авторлардың ішінде бірінші орында К. Маркс (17 пайыз); ең танымал публицистер Петров – 12,2 пайыз, Амфитеатрлар – 11,7 пайыз, Г. Плеханов, А. Луначарский – 4,3 пайыз болды. Ең көп оқылатын жазушылардың ішінде: Андреев – 22,8 пайыз, М. Горький – 22,5 пайыз, А. Чехов – 13,2 пайыз, Л. Толстой – 8,8 пайыз, Н. Короленко – 9,2 пайыз болды. Сауалнамаға жауап берушілердің 63 пайызы немесе олардың жалпы санының 2/3 бөлігі социалистік идеяларға адал екендіктерін мәлімдеді. Сәнді идеялардың жақтаушылары қазақ студенттері болды: біреуі социал-демократ, екіншісі социалист (Кенжетәев, 1998:37). Студенттердің көпшілігі университетте болған түрлі үйірмелерге қатысты. Сонымен қатар студенттер Археология, тарих және этнология қоғамының жұмысына қатысты (Кенжетәев, 1998:35).

Думалық кезең өзінің қарапайым нәтижелілігіне қарамастан, қазақ зиялыларының саяси көзқарастарын қалыптастыру мәселесінде маңызды кезеңдердің бірі болды. Ресей мемлекетінің саяси өміріне осындай жоғары деңгейде араласу қазақтарға пікірталас жүргізу, оппонент болу тәжірибесін алуға, сондай-ақ Ресей мемлекетінің саяси өмірінің жалпы көрінісіндегі өзінің орны мен әлеуетін сезінуге мүмкіндік берді.

Алғашқы екі Дума жылдар бойы жинақталған мәселелерді шешу үшін тым қысқа мерзімді болды. Соған қарамастан, депутаттар өздеріне берілген уақытты барынша пайдаланды және үкімет қарағысы және шешкісі келмейтін мәселелерді талқылауға қойды. Осылайша А. Бірімжанов, Б. Қаратаев, Ш. Қосшығұлов, Т. Нүрекен егін шаруашылығы және жерге орналастыру істері жөніндегі бас басқарушы князь Б. Васильчиковпен орыс шаруаларын далаға көшіру мәселелері бойынша кездесті. Үкіметтің аграрлық саясаты шет аймақтардың байырғы тұрғындарының әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері мен шаруашылық ерекшеліктеріне қарамай, олардың мүдделеріне қайшы келді (Озғанбай, 2000:139). Бұл назар аударуды қажет ететін маңызды мәселе болды. Мәселенің өзектенуі түсуі қоныс аудару саясатының жаңа кезеңімен байланысты болды. Үкіметтің қоныс аудару саясатына тек шетелдіктер ғана емес, Сібірдің шаруалары да қарсы шықты. Мысалы, Н. Коншин Думадағы сөйлеген сөздерінің бірінде былай деді: «Бүкілресейлік аграрлық мәселені шешу үшін ешқандай Сібірге қоныс аудару көмектеспейді... Қолында сандары мен фактілері бар сібірліктер үкімет шаруаларды Азияға көшуге итермелейтін қоныс аударуға арналған бос жерлер туралы ақпараттың тым дәлсіздігін дәлелдей алар еді. Көшіру сияқты үлкен жалпымемлекеттік істе барлық қателіктер дереу түзетілуі керек» (Мемлекеттік Дума, 1906: 2271-2272).

Бұл ретте Н. Коншин байырғы халықты тұрғылықты жерлерден заңсыз шығару, қоныс аудару басқармасы жүргізген экспроприация туралы мәселелерді қозғаған жоқ. Қазақ даласында қоныс аудару учаскелері мен жергілікті саяжайларды заңсыз құру бойынша Министрлер Кеңесі төрағасының атына 53 депутат қол қойған сауал дәл осы мәселелерге арналды (РМТА, 350:4).

Осылайша алғаш рет осыншама кең ортада жер мәселесі, соттарды реформалау қажеттілігі және басқа да маңызды мәселелер бойынша қазақ зиялыларының ұстанымдары айтылды. Бұған дейін де зиялы қауым өкілдері белсенділік танытқан: үкіметтің ең жоғары шенді мүшелерінің атына петициялар, өтініштер жасалған, бірақ бұл жағдайда қазақ халқының жер мәселесі жөніндегі ахуалды ең қалың жұртшылыққа жеткізу мүмкіндігі болды. Мәселелер Дума шақырылғанға дейін де талқыланғаны анық, өйткені қазақ зиялылары 1905 жылдың желтоқсанында Оралда және 1906 жылдың ақпанында Семейде біріккен съездер өткізді, онда олар жер сияқты маңызды мәселе бойынша ортақ ұстанымдарды белгілей алды.

Өткір саяси сәт жағдайында қоғамдық келісімді іздеу өзекті мәселелерді талқылау алаңына айналған съездердің арқасында мүмкін болды. Съезд жұмысына зиялы қауым өкілдері ғана емес, сонымен қатар қазақ сауда буржуазиясының жаңа тобының өкілдері; билер мен ақсақалдар сияқты көшпелі ақсүйектер; ескі әкімшілік шенеуніктері, сондай-ақ Қазан мұсылман комитетінің мүшелері; басқа өңірлердің, негізінен Ресейдің азиялық бөлігінің зиялы қауым өкілдері қатысты (Алаш-Орда, 1992:21).

Жиналыстар Торғай, Верный, Омбы, Семей, Орал, Орынбор және т.б. қалаларда өтті. Қатысушылар саны 200-ден 500 адамға дейін болды. Олардың мазмұндық бөлігі ұқсас болды: Уақытша үкіметті қолдаудан, Құрылтай жиналысын шақырудан, жер мәселесін жедел шешуден, тактикалық желілерді әзірлеуден қысқа мерзімде өңірлік проблемаларды шешуге ұмтылуға дейін (Алаш-Орда, 1992:23). Съездер қазақ этносының саяси мәдениеті мен санасын қалыптастыруда елеулі кезең болды. Жағдай либералдардың пайдасына шешілді, өйткені іс жүзінде олар тек бастамашылар ғана емес, съездерді өткізуге төрағалық етуші күшке айналды. Бұл сәт қазақ зиялыларының идеяларын жүзеге асыру үшін барынша қолайлы болды. Қоғамның саяси белсенділігі жүйелеуді және конструктивті бағыттылықты қажет етті. Революциялық қайта құру үдерісін оңтайландыру мақсатында либералды зиялы қауым қоғамдық комитеттер құруға бастамашылық жасады. Оларды белгілі зиялы қауым өкілдерінің қолдауымен құру туралы шешім қабылданды. Мысалы, Ақтөбе уезіне Ә. Бөкейханов барды (ҚР ОМА, 15:2).

Демократиялық қайта құруды күшейтуі керек тағы бір мәселе земство мәселесі болды.

1917 жылғы шілде съезі Қазақстанның саяси өміріндегі өзгерісті кезең болды. Күн тәртібінде бұрынғы облыстық съездердің күн тәртібіндегі мәселелерге ұқсас сауалдар тұрғанына қарамастан, олар бойынша шешімдер тарихи сипат алды (Алаш-Орда, 1992:50). Қабылданған қаулылар Алаш партиясының бағдарламалық нұсқамасы болып, кадеттермен қарым-қатынаста бөлу жолағына айналады.

Земствоны аймаққа енгізу мәселесі ақпан оқиғаларынан кейін одан да өзекті бола түсті. Қазақстанда земство болмаған кезде билік қоғамдық ұйымдар мен комиссарлар арасында тепе-теңдік орнатты. Ресейдің орталық бөлігіне земство ХІХ ғасырдың екінші жартысында енгізілді. 1917 жылдың 17 маусымында Ақмола, Семей, Жетісу, Торғай және Орал облыстарына земство мекемелерін енгізу туралы Уақытша үкіметтің қаулысы жарияланды (ҚР ОМА, 29:25).

Торғай облысына Земствоны енгізу туралы мәселе 1917 жылдың 28 маусымында облыстық басқарма отырысында талқыланды (ҚР ОМА, 29:25).

Уездік земстволарды ұйымдастыру уездердегі азаматтық комитеттерге тапсырылды. Оларға уездік земствоны ұйымдастыру кезінде пайдалы болуы мүмкін құзыретті адамдар қатарынан арнайы комиссиялар құру ұсынылды. Қостанайда земство туралы мәселе 1917 жылдың 27 тамызында Қостанай уездік азаматтық комитетінің съезінде талқыланды. Съезге 25 болыстың өкілдері келді, А. Бірімжанов бірауыздан съезд төрағасы болып сайланды (ҚР ОМА, 8: 91). Күн тәртібіне земствоны енгізу жөніндегі комиссияға сайлау туралы мәселелер қойылды. Дәл осы съезде ашық дауысқа салу арқылы комиссия мүшелері болып Шаповалов, Руденко, Мироненко және басқалар сайланды (ҚР ОМА, 8:91 к.). Земство демократиялық қайта құрудың тағы бір көрінісі болды.

Қалалық зиялы қауым, шын мәнінде, осы үдерістің негізгі субъектісі бола отырып, өзінің идеологиялық бағытында тұтас емес еді, бірақ бұл саясаттандыруға және оның әртүрлі өкілдерінің оған қатысуына қолайлы негіз жасады. 1905 жылғы революция қазақ халқының тағдыры үшін өзінің азаматтық жауапкершілігін сезіне бастаған зиялы қауымның жұмысын жандандырды. Оның белсенділігі де қалалық ортада байқала бастады. Зиялы қауым саяси кеңістікті қалыптастыруда елеулі рөл атқарды. Қала өзінің пайда болуының басында, ең алдымен, әкімшілік рөл атқарды, интеллектуалды мәні өзінің әдемілікке және көркейтуге деген ұмтылысымен кітапханалардың пайда болуына, музыкалық кештердің өткізілуіне және т.б. ықпал етті. Осылайша қалада бір жағынан біртіндеп мәдени кеңістік құрылды.

Әдебиеттер тізімі

Абдрахманова К.К. «История повседневности» в ХХ–ХХІ веках. Историографический аспект. Караганда: Издательство КарГУ, 2006. 252 с.

Агеев И.А. Методологический ресурс исторической урбанистики в современных исследованиях городских пространств // Вестник Томского государственного университета. 2014. № 385. С. 79–84.

Алаш-Орда. Сборник документов. Сост. Мартыненко Н. Алма-Ата: Айқап, 1992. 192 с.

Алексеев Н. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). Алма-Ата: Наука, 1981. С. 112;

Алпыспаева Г., Саяхимова Ш., Туксайтова Р. Культурное пространство Акмолы, Целинограда, Астаны: история становления и развития. Астана: Изд-во КАТУ им. С.Сейфуллина, 2016. 206 с.

Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. Алматы, 2009. 412 с.;

Бисенова А., Мукашева А. Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью // Новое литературное обозрение, 2020, №6 // www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/22963/ дата обращения: 19.01.2022).

Государственная Дума. Стенографические отчеты. 1906. Сессия 2. С. 2271-2272.

Дятлов В., Григоричев К. Переселенческое общество Азиатской России: миграции, пространства, сообщества. Иркутск: Оттиск, 2013. 624 с.

История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Алматы: Атамұра. 2000. 768 с.

- Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА)
 ҚР ОМА. И-25-к., 1-т., 3476-іс.
 ҚР ОМА. И-25-к., 1-т., 797-іс.
 ҚР ОМА. 18-к., 1-т., 15-іс.
 ҚР ОМА. 18-к., 1-т., 29-іс.
 ҚР ОМА. 18-к., 1-т., 8-іс.
 Казиев С. Ислам, тюркизм и становление казахской этносоциальной идентичности в начале XX века // Вестник СВФУ, 2015, том 12, №1. С. 75-83
 Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 г.: (социально-экономический аспект). Алма-Ата: Ғылым, 1990. С.184.
 Кенжетаяев Б. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции. Казань: ПиФ.1998. 87с.
 Козина В. Демографическая история Казахстана (конец XIX-XXI вв.). Караганда: издательство КарГУ, 2007. 145 с.
 Қойгельдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы: Санат. 1994.
 Қостанай облысының мемлекеттік архиві (ҚОМА) 18 к., 1 т., 107 іс.
 ҚОМА. 1010-к., 1-т., 17-іс.
 Медеуова К.А. Карты памяти Астаны: Очерки и интервью по антропологии города. Астана: ТОО Мастер По, 2016. 84 с.
 Медеуова К.А. О чем хотят помнить в городах (Анализ современной коммеморативной политики в Казахстане) / Женщины-ученые Беларуси и Казахстана: сборник материалов Международной научно-практической конференции. Минск, 2018. С. 307–309.
 Мемлекеттік Дума. Стенографиялық есептер. 1906. 2271-2272 б.
 Михайлова С. Казанский Университет и развитие духовной культуры. Казань: Издательство Казанского университета. 1991. 359с.
 Нефедова Т.Г., Николаева У.Г., Покровский Н.Е. Интеллигенция в пространстве внегородской России. // Социологические исследования 2016. № 12. С. 152-161. // URL: https://www.isras.ru/index.php?page_id=2624&jn=socis&jn=socis&jid=6474. (дата обращения: 17.01.2022).
 Нур-Султан қаласының мемлекеттік архиві (НҚМА) 362 қ., 1 т., 253 іс.
 НҚМА. 362-к., 2-т., 22-іс.
 Озганбай О. Государственная Дума и Казахстан. 1905–1917. Алматы: Арыс, 2000. 284 с.
 Плотицина Н. Город как пространство политической повседневности // Человек. Сообщество. Управление. 2012, №1, С.154.
 Ресей мемлекеттік тарихи архиві (РМТА) 1278-к., 1-т., 350-іс.
 Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946-1970 гг. Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. 365 с.
 Самойлова Е.В. Роль интеллигенции в развитии социокультурного пространства губернских городов западной Сибири во второй половине XIX века // Известия Челябинского научного центра 2006. Вып. 4 (34). С. 148-152 // URL:http://csc.ac.ru/news/2006_4/2006_4_18_1.pdf (дата обращения: 18.01.2022).
 Санъязов Е. Алаш қайраткерлерінің жер мәселесін реттеудегі қызметі (Семей өңірі мысалында) // Отан тарихы, № 2(94). 2021. С. 92-98 (дата обращения: 11.01.2022).
 Султанғалиева Г. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII- начало XX вв.). Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ. 2002. 262 с.
 Трубина Е.Н. Город в теории: опыт осмысления пространства. М.: Новое литературное обозрение, 2011. 520 с.;
 Трубина Е.Н. Урбанистическая теория. Екатеринбург.: Изд-во Урал.ун-та. 2008. 323 с.

References

- Abdrahmanova K.K. «Istoriya povsednevnosti» v XX–XXI vekah Istoriograficheskij aspekt. [History of everyday life" in the XX-XXI centuries. Historiographic aspect]. Karaganda: Izdatel'stvoKarGU, 2006. 252 s. [in Russian]
 Ageev I.A. Metodologicheskij resurs istoricheskoy urbanistiki v sovremennyh issledovaniyah gorodskih prostranstv [Methodological resource of historical urban studies in modern studies of urban spaces] // VestnikTomskogo gosudarstvennogo universiteta. 2014. № 385. S. 79–84. [in Russian]
 Alash-Orda. Sbornik dokumentov. [Alash-Orda. Collection of documents]. Sost. Martynenko N. Alma-Ata: Ajkap, 1992. 192 s. [in Russian]
 Alekseenko N. Naselenie dorevolucionnogo Kazahstana (chislennost', razmeshchenie, sostav, 1870-1914 gg.) [Population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, distribution, composition 1870-1914)]. Alma-Ata: Nauka, 1981. S. 112; [in Russian]

Alpyspaeva G., Sayahimova SH., Tuksaitova R. Kul'turnoe prostranstvo Akmoly, Celinograda, Astany: istoriya stanovleniya i razvitiya. [Cultural space of Akmola, Tselinograd, Astana: the history of formation and development] Astana: Izd-vo KATU im. S. Seifullina, 2016. 206 s. [in Russian]

Amanzholova D. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoj istorii Kazahstana. [At the break. Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan]. Almaty, 2009. 412 s. [in Russian]

Bisenova A., Mukasheva A. Kolonial'nye intellektualy: mezhdru prosveshchencheskoj i predstavitel'skoj rol'yu [Colonial Intellectuals: Between Enlightenment and Representative Roles] // Novoe literaturnoe obozrenie, 2020, №6// www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/22963/ data obrashcheniya: 19.01.2022). [in Russian]

Gosudarstvennaya Duma. Stenograficheskie otchety [The State Duma. Verbatim records]. 1906. Sessiya 2. S. 2271-2272. [in Russian]

Dyatlov V., Grigorichev K. Pereselencheskoe obshchestvo Aziatskoj Rossii: migracii, prostranstva, soobshchestva [Migration Society of Asian Russia: migrations, spaces, communities]. Irkutsk: Ottisk, 2013. 624 s. [in Russian]

Istoriya Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnei v pyatitomah [History of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes] Almaty: Atamyr. 2000. 768 s. [in Russian]

Kazakhstan Respublikasynyñ Ortalygy memlekettik arhivy [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] (KR OMA)

KR OMA. I-25- к., 1-т., 3476-ис.

KR OMA. I-25- к., 1-т., 797-ис.

KR OMA. 18- к., 1-т., 15-ис.

KR OMA. 18- к., 1-т., 29-ис.

KR OMA. 18- к., 1-т., 8-ис.

KR OMA. 18- к., 1-т., 15-ис.

Kaziev S. Islam, tyurkizm i stanovlenie kazahskoj etnosocial'noj identichnosti v nachale XX veka [Islam, Turkism and the establishment of Kazakh ethnosocial identity in the early twentieth century] // Vestnik SVFU, 2015, tom 12, №1 S.75-83 [in Russian]

Kasymbaev ZH.K. Goroda Vostochnogo Kazahstana v 1861-1917 g.: (social'no- ekonomicheskij aspekt) [The city of East Kazakhstan in 1861-1917: (socio-economic aspect)]. Alma-Ata: Fylym, 1990. S. 184 [in Russian]

Kenzhetaev B. Kazanskije uchebnye zavedeniya i process formirovaniya kazahskoj intelligencii [Kazan educational institutions and the process of formation of the Kazakh intelligentsia]. Kazan': PiF. 1998. 87s. [in Russian]

Kozina V. Demograficheskaya istoriya Kazahstana (konec XIX-XXI vv.) [Demographic history of Kazakhstan (end of XIX-XXI centuries)]. Karaganda: izdatel'stvo KarGU, 2007. 145 s. [in Russian]

Kojgel'diev M. Alash kozgalysy [Movement Alash]. Almaty: Sanat. 1994 [in Kazakh]

Kostanaj oblysynyñ memlekettik arhivy [State archive of Kostanay region] (KOMA) 18- к., 1-т., 107-ис.

KOMA. 1010- к., 1-т., 17-ис.

Medeueva K.A. Karty pamyati Astany: Oчерki i interv'y u po antropologii goroda [Memory maps of Astana: Essays and interviews on anthropology of the city]. Astana: TOO Master Po, 2016. 84 s. [in Russian]

Medeueva K.A. O chem hotyat pomnit' v gorodah (Analiz sovremennoj kommunitivnoj politiki v Kazahstane) [What they want to remember in the cities (Analysis of modern commercial policy in Kazakhstan)] / ZHenshchiny-uchenye Belarusi i Kazahstana: sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Minsk, 2018. S. 307–309. [in Russian]

Memlekettik Duma. Stenografiyalық esepтер [State Duma. Stenographic calculations]. 1906. 2271-2272 b.

Mihajlova S. Kazanskij Universitet i razvitie duhovnoj kul'tury [Kazan University and the development of spiritual culture] Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogouniversiteta. 1991. 359s. [in Russian]

Nefedova T.G., Nikolaeva U.G., Pokrovskij N.E. Intelligenciya v prostranstve vnegorodskoj Rossii [The intelligentsia in the space of out-of-town Russia] // Sociologicheskije issledovaniya. 2016. № 12. S. 152-161. // URL: https://www.isras.ru/index.php?page_id=2624&jn=socis&jn=socis&jid=6474. (data obrashcheniya: 17.01.2022). [in Russian]

Nur-Sultan kalasynyng memlekettyk arhivy [State archive of Nur-Sultan] (NKMA) 362-к., 1-т., 253-ис.

NKMA. 362-к., 2-т., 22-ис.

Ozganbaj O. Gosudarstvennaya Duma i Kazahstan. 1905–1917 [State Duma and Kazakhstan. 1905–1917]. Almaty: Arys, 2000. 284 s. [in Russian]

Plotichkina N. Gorod kak prostranstvo politicheskoy povsednevnosti [A city as a space of political everyday life // CHelovek. Soobshchestvo. Upravlenie. 2012, №1, S.154. [in Russian]

Resej memlekettik tarihiarhivy (RMTA) / Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RGIA). 1278-к., 1-т., 350-ис.

Saktaganova Z.G. Ekonomicheskaya modernizaciya Kazahstana [Economic modernization of Kazakhstan.]. 1946-1970 gg. Karaganda: Izd-voKarGU, 2017. 365 s. [in Russian]

Samojlova E.V. Rol' intelligencii v razvitii sociokul'turnogo prostranstva gubernskih gorodov zapadnoj Sibiri vo vtoroj polovine XIX veka [The role of the intelligentsia in the development of the socio-cultural space of the provincial cities of western Siberia in the second half of the XIX century] //Izvestiya Chelyabinskogo nauchnogo centra 2006. Vyp. 4 (34). S. 148-152. // URL:http://csc.ac.ru/news/2006_4/2006_4_18_1.pdf (data obrashcheniya: 18.01.2022). [in Russian]

San'yazov E. Alash qajratkerleriniñ zher мәsesin retteudegi kызmeti (Semej өңірі mysalynda) [The role of Alash activists in the settlement of land issues (on the example of the Semipalatinsk region)] // Otan tarihy, № 2(94), 2021, S.92-98 (data obrashcheniya: 11.01.2022) [in Kazakh]

Sultangalieva G. Zapadnyj Kazahstan v sisteme etnokul'turnyh kontaktov (XVIII- nachalo XX vv.) [Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (XVIII-beginning of the XX century)]. Ufa: RIO RUNMC Goskomnauki RB. 2002. 262 s. [in Russian]

Trubina E.N. Gorod v teorii: opyt osmysleniya prostranstva [A city in theory: an experience of understanding space]. M.: Novoeliteraturnoeobozrenie, 2011. 520 s. [in Russian]

Trubina E.N. Urbanisticheskaya teoriya [Urban theory]. Ekaterinburg.: Izd-voUral.un-ta. 2008. 323 s. [in Russian]

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_104

ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ КАЗАХСКОГО КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА В ДЕЛОПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ И ВИЗУАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКАХ XIX В.

Султанғалиева Гүлмира Салимжановна^{1*ID}

¹КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail:sultangalievagulmira@gmail.com

Аннотация. В данной статье посредством анализа делопроизводственной документации (прошений, писем, рапортов султанов-правителей, дистанчных и местных начальников) и визуальных материалов (портреты, художественные изображения) рассматривается процесс социальных изменений в казахском кочевом обществе на протяжении XIX в. Социальная трансформация казахского кочевого общества началась с внедрением новых административно-территориальных структур в Степи (окружные приказы, части, волости, дистанции, старшинства) и соответственно появились новые символы власти. В первой половине XIX в. символической репрезентацией новой системы власти (институт старших султанов и султанов-правителей) стало распространение чиновничьего порядка в Степи (присвоение военного или гражданского чина), наградной системы Империи (медали, ордена св. Анны, св. Станислава, св. Владимира), конструирование единой форменной одежды для должностных лиц – казахов. Внедрение имперских стандартов и ценностей в Степи способствовало постепенному включению казахской элиты в этот процесс и появлению новых атрибутов власти в Степи.

Ключевые слова административные реформы, социальные трансформации, военные чины, имперская наградная система, форменная одежда.

Статья подготовлена в рамках проекта ИРН No AP08857194

ҒТАМР 03.20

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ КӨШПЕЛІ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ КЕҢСЕЛІК ҚҰЖАТТАМАЛАР МЕН КӨРНЕКІ ДЕРЕККӨЗДЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

Сұлтанғалиева Гүлмира Сәлімжанқызы^{1*ID}

¹Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail:sultangalievagulmira@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада іс жүргізу құжаттамаларын (сұлтан-билеушілердің, дистанциялық және жергілікті басшылардың өтініштері, хаттары, баянаттары) және көрнекі материалдарды (портреттер, көркем бейнелер) талдау арқылы XIX ғасырдағы қазақ көшпенді қоғамындағы әлеуметтік өзгерістер процесі қарастырылады. Қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік трансформациясы далада жаңа әкімшілік-аумақтық құрылымдардың (округтік бұйрықтар, бөлімдер, болыстар, дистанциялар) енгізілуінен басталды және сәйкесінше биліктің жаңа нышандары пайда болды. XIX ғ. бірінші жартысында биліктің жаңа жүйесінің (аға сұлтандар мен сұлтан-билеушілер институты) символикалық репрезентациясы ретінде далада шенеунік тәртібін (әскери немесе азаматтық шен беру), империяның награда жүйесін (медальдар, Әулие Анна ордені, Әулие Станислав, Әулие Владимир ордені) тарату, қазақ лауазымды тұлғалары үшін бірыңғай нысанды киім құрастыру саналды. Далада империялық стандарттар мен құндылықтардың енгізілуі қазақ элитасының біртіндеп осы процеске қосылуына және биліктің жаңа атрибуттарының пайда болуына ықпал етті.

Кілт сөздер: әкімшіліктік реформалар, әлеуметтік трансформациясы, әскери шен, империяның награда жүйесі, нысанды киім.

IRSTI 03.20

REFLECTION OF SOCIAL CHANGES IN THE KAZAKH NOMADIC SOCIETY IN OFFICE DOCUMENTATION AND VISUAL SOURCES OF THE XIX CENTURY

Sultangalieva G.S.^{1ID}

¹al Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail:sultangalievagulmira@gmail.com

Abstract. In this article, through the analysis of office documentations (petitions, letters, reports of sultans-rulers, distant and local chiefs) and visual materials (portraits, artistic images), the process of social changes in the Kazakh nomadic society during the 19th century is considered. The social transformation of the Kazakh nomadic society began with the introduction of new administrative-territorial structures in the Steppe (district area, divisions, volosts, distances, auls) and, accordingly, new symbols of power appeared. In the first half of the XIX century the symbolic representation of the new system of power (the institution of senior sultans and sultan-rulers) was the spread of ranking order in the Steppe (assignment of a military or civil rank), the award system of the Russian Empire (medals, orders of St. Anna, St. Stanislav, St. Vladimir), the construction of a single uniform for officials - Kazakhs. The introduction of imperial standards and values in the Steppe contributed to the gradual inclusion of the Kazakh elite in this process and the emergence of new attributes of power in the Steppe.

Key words: administrative reforms, social transformation, military rank, imperial award system, uniform

Введение. XIX век, особенно первая половина XIXв. является ключевым в новой истории Казахстана, ибо именно в этот период происходило внедрение в Степи новых территориально – административных структур управления, приобщение казахского кочевого населения к системе новых ценностей и стандартов жизни. Административная практика русской власти в Степи в первой половине XIX в. требовала не только поддержания нового административно-территориального устройства (внешние и внутренние округа, волости на территории казахов западно-сибирского ведомства, частей (Западная, Восточная, Средняя), дистанции, старшинства на территории казахов оренбургского ведомства, но и умение взаимодействия с представителями кочевой элиты и лавирования между различными группировками в ней в процессе включения казахского населения в единое социальное пространство Империи. По сути, в XIX в. начался процесс социальной трансформации кочевого общества, который нашел отражение в визуальной и делопроизводственной документации этого времени. В исторической науке основательно изучался вопрос внедрения нового административного устройства в Казахской Степи в XIX в., (Зиманов, 1960; Абдрахманова, 1998; Жиренчин, 1996), на территории отдельных регионов, в частности казахов оренбургского ведомства (Султангалиева, 2002, Избасарова, 2018), казахов западно-сибирского ведомства (Martin, 2012), Туркестанского региона (Абашин, 2001). В определенной степени в исторической науке рассмотрены вопросы политических, культурных изменений, которые происходили в Казахской степи в процессе разрушения традиционной системы власти и включения казахского кочевого

общества в новую систему отношений, распространения светского образования и т.д. (Каппелер, 2001; Uyama, 2012; Campbell, 2017). Однако рассмотрение процесса встраивания казахской элиты в имперскую управленческую среду, формирование атрибутов должностных лиц – казахов как способа функционирования новой, имперской власти в Степи (военные чины, форменная одежда, награды и т.д.) практически осталось вне внимания. Исходя из этого целью данной статьи явился анализ делопроизводственной документации, художественных изображений и фотодокументов, раскрывающие социальные изменения, происходившие в Казахской степи XIX в.

Материалы и методы. Процесс разрушения представлений казахов о традиционной власти и их адаптации к новым условиям можно проследить через их прошения, ходатайства, письма о предоставлении им возможности занять определенную должность в местных органах управления, получать жалование или пенсию или же быть представленным в определенном награждении. Определенный комплекс делопроизводственной документации (послужные списки, свидетельства о наградах (медали, ордена, золотые или серебряные часы, кафтаны и т.д.), о присвоении военного или гражданского чина, титула потомственного дворянина Российской империи опубликованы в сборниках документов: «О почетнейших и влиятельнейших ордынцах», «Казахские чиновники на службе Российской империи», «Казахское дворянство в XIX в.». (Жанаев, 2006; Султангалиева, 2014; Султангалиева, 2020). Опубликованные документы раскрывают участие казахской элиты в мероприятиях общеимперского и местного масштаба в процессе административного реформирования Степи, выполнения ими разных поручений региональной администрации и Центра, социальных изменений кочевого общества.

Возможности визуализации исторической действительности казахов XIX в. способствуют акварельные рисунки и фотографии этого времени. Не случайно американский социолог Джеффри Александер охарактеризовал фотодокументы как «окно в социальную действительность» и мы согласимся с ним потому что фотодокументы нам позволяют увидеть символические репрезентации социальных изменений (Александер, 2013). Методология изучения вопроса символической репрезентации российской власти хорошо разработаны в работах американского историка Ричард Уортмана (Wortman, 1995; Уортман, 2004). В казахстанской историографии тема знаковых символов казахской кочевой элиты, казахской государственности XVIII – начало XIX вв. Рассмотрены И.В. Ерофеевой, А.Ш. Бимендиевым. Ирина Ерофеева, одна из первых историков изучила историю становления и эволюцию персональных печатей казахской правящей элиты XVIII-первой половины XIX вв., используемых для заверения различных внутривластных документов и международных договоров (Ерофеева, 2001). Определенный вклад в изучение такого символа власти казахских ханов как знамя внес Абдибек Бимендиев (Бимендиев, 2015:18-47). Им изучен и такой важный аспект одежды казахских ханов как головные уборы, отражающие их статус, привилегии. (Бимендиев, 2016: 59-68). Изучение головных уборов казахского населения в условиях изменения социокультурного пространства Степи в составе Российской империи предпринято Т. Далаевой и Р. Оспановой (Далаева, Оспанова, 2021: 149-159).

Обсуждение. Основным законом, начавшим процесс распространения чиновничьего порядка в Степи стал Устав о сибирских казаках 1822 года. Именно в статьях данного законодательного документа впервые были введены понятия соответствия должностей определенным чинам согласно Табелям о чинах 1722 года. Так, параграф 51 четко определил, что должность старшего султана, председателя окружного приказа, «везде признаваем и почитаем в чине майора российской службы», а параграф 52 обозначил, что должность волостного султана приравнивалась к чину XII класса. (ПСЗ, 1830: 417-433) Через два года, с введением института султанов правителей этот чиновничий порядок распространился и на территории казахов Оренбургского ведомства (ЦГА РК, 331:1-15). Чиновник особых поручений при председателе Пограничной комиссии Федор Лазаревский считал, что для «облагорожения должностей» дистанционных и местных начальников и для того чтобы показать «очевидные преимущества» этих должностей перед другими «дозволить дистанционным начальникам во время прохождения своей должности, пользоваться чином зауряд-сотника, а местным начальникам – зауряд-хорунжего». Более того, он предложил, чтобы дистанционный начальник, прослуживший восемь лет, а местный начальник через пятнадцать лет «безукоризненной и беспорочной службы» получали чин хорунжего (Лазаревский, 1852: 205). Определенную лепту в изучение системы военных, гражданских, придворных титулов и чинов и соответствовавших им мундиров и орденов в Российской империи (XVIII в. 1917) внес российский ученый Л.Е. Шепелев (Шепелев, 2001). История разработки «Табели о рангах» 1722 года и изменение принципов чинопроизводства в сравнительном контексте с европейскими странами рассмотрена в монографии А.Н. Медушевского (Медушевский, 1994).

Представители казахской элиты, находясь на службе в системе местного управления, получали военные чины (от поручика, войскового старшины, майора, полковника, подполковника и генерал-майора) или гражданские чины (коллежского ассесора, титулярного советника и т.д.) в соответствии с «Табелем о рангах» 1722 года. В первой половине XIX в. награждение казахов военными чинами регулярных (прапорщик, поручик, сотник и т.д.) и иррегулярных (зауряд-хорунжие, зауряд-еасаулы и т.д.) войск было

одним из инструментов привлечения казахов на службу в систему местного управления. Так, к 1853 году среди казахского населения Оренбургского ведомства количество награжденных штаб и обер офицерскими чинами составило более 80 человек (ЦГА РК, 4443: 303-314). При этом все эти чины были получены в течение 20-50-х годов XIX в., когда начался масштабный процесс внедрения административных реформ в Степи и период отчаянного сопротивления казахского населения этим нововведениям. С завершением процесса интеграции Казахской степи в состав Российской империи (середина 60-х годов XIX в.), власти обнаружили, что получение казахами военных чинов привело к «несообразию» со степенью занимаемой ими должности в системе управления. Исходя из этого, стал обсуждаться вопрос о том, чтобы «не присваивать» больше казахам «чинов ни действительных, ни зауряд», а «приличнее выдать кафтаны или вещи в подарок» (ЦГА РК, 5746: 25). Отражением этого мнения стал Именной указ Александра II от 2 апреля 1867 года «О запрещении испрашивать воинские чины...» кочевым народам Империи (казахам, башкирам, калмыкам), так как это способствовало бы «поддержанию среди них воинственных наклонностей», тогда как политика российского правительства в этот период была направлена на «развитие у них гражданственности». (ПСЗ, 1867:3).

Несмотря на то, что практика награждения казахов военными чинами началась в начале XIX в. вопрос о форменной одежде должностных лиц в Степи, включавший погоны, соответствующие их офицерским чинам стал разрабатываться намного позже. В 1846 году председатель Пограничной комиссии Михаил Васильевич Ладыженский (1844-1854) предложил проект мундира для должностных лиц казахов оренбургского ведомства, состоявший 9-ти пунктов (Избасарова, 2018:170-171).

Рис1. Мундир для должностных лиц-казахов²

При этом Ладыженский предложил покрой мундира «по образцу обыкновенной черкески доходящей до колен», но «без патронов на груди и с менее широкими рукавами», а «шаравары покроя казачьего из серого сукна». (РГИА, 200: 4–6 об.) Как мы видим форма мундира для казахских чиновников состояла из двух типов, а именно предлагаемая Ладыженским верхняя одежда - кафтан, так называемая черкеска, была распространена почти у всех народов Кавказа, а нижняя часть одежды заимствована от казачьей формы. Пояс этого обмундирования состоял «из широкого галуна» и предлагалось завязывать «спереди как казачий». В комплект мундира входили такие элементы как «сабля азиатская или шашка, с серебряною или золотою обделкою на галунной портеже» и на правой стороне «калта». При этом «калта» была отмечена именно как особенность казахского мундира и она могла быть как бархатная или кожаная черная «с серебряною или золотою насечкою, или шитьем» и черного или красного цвета (РГИА. Ф. 1291. Оп. 81. 1847 год. Д. 200. Л. 4–6 об.)

В 1856 году западно-сибирский генерал-губернатор Густав Христианович Гасфорд (1851-1861), подготовил докладные на имя императора о создании единой форменной одежды для казахской кочевой элиты, имевших военные чины. На основании его предложений 13 ноября 1856 года Александр II подписал Указ «О форме одежды всех имеющих военные офицерские чины киргизских султанов и почетных киргизов Средней и Большой орд», согласно которому казахи, имевшие офицерский чин, должны были носить плечевые погоны со звездочками, нашитые на кафтанах, по образцу служащих в армии штаб- или обер-офицеров и сабли кавалерийские на золотых портупях (ПСЗ, 1856: 1002) Полная офицерская форма предоставлялась только казахам, выпущенных из стен кадетских корпусов (Неплюевский и Сибирский) с офицерскими чинами (хорунжий, сотник, прапорщик и т.д.) и прикомандированным на службу к военным подразделениям, расположенным на территории Западно-

²Рисунок был составлен Г.Ф. Генсом и находится в фонде РГИА и впервые опубликован в работе Г. Избасаровой Казахская степь Оренбургского ведомства в имперских проектах и практиках первой половины XIX века. (Москва, 2018)

Сибирского или Оренбургского ведомства. Спустя три года был издан указ «О форме обмундирования Сибирских, Астраханских, Оренбургских инородцев, пожалованных военными чинами» (10 августа 1859), который внес дополнения к форменной одежде и обмундированию нерусских чиновников, имевших военные чины и не причисленных к войскам (ПСЗ, 1859: 781). Согласно этому документу казахам разрешалось пришивать плечевые погоны «...в установленном порядке» на национальном костюме. Исключение составляли «золотые плечевые погоны», которые можно было пришивать только на специальный кафтан. Мундир дополняли эполеты «золотые, чешуйчатые без номера со звездочками для различия чинов», а также кавалерийская сабля на золотой поясной портупее с красным подбоем. Западно-сибирский генерал-губернатор Г. Гасфорт предложил дополнения и в головной убор должностных лиц - казахов. Он посчитал важным сохранить обычный головной убор казахов (остроконечные шапки), но качество меха должно было отражать иерархию должностей. Так, султаны правители должны были носить шапку с собольим или куньим мехом и зеленого бархата верхушкой. а головной убор штаб- и обер-офицеров предполагался из черной мерлушки с темно-зеленой суконной верхушкой» (ЦГА РК, 567: 1-8) Не случайно, председатель Оренбургской пограничной комиссии Василий Васильевич Григорьев (1854-1859) подчеркивал, что должность султана правителя есть «звание представительное, требующее поддержание и внушающей уважение внешности» (ГАОрО, 7425: 1-2.).

Факт ношения чиновничьего мундира с погонами должностными лицами-казахами зафиксировал в 1860 году в своих рисунках и Владимир Николаевич Плотников, исполняющий должность с 1857 года - попечителя казахов оренбургского ведомства (Новолинейная дистанция), а через два был утвержден в этой должности. В своем письме председателю Оренбургской пограничной комиссии В. Григорьеву он отмечал, что « в продолжении с лишком двухлетней службы мне очень нередко доводилось быть в киргизских (казахских-Г.С.) аулах по делам службы» и в это время В. Плотников рисовал костюмы казахов, как он сам определил в письме «все то, что попало мне под руки». (Ускенбай, 2021:21) Один из костюмов в своих зарисовках, В. Плотников обозначил как «Казахский чиновник в национальной форме» (Ускенбай, 2021: 58-59).

То, что к 60-м годам XIX в. форменная одежда должностных лиц-казахов стала уже знаковым элементом в системе управления подтверждается и наблюдениями, отмеченные дореволюционным исследователем Павлом Небольсиным. Он подчеркивал, что в Степи появились казахи (Мир-Салих Бабаджанов, Альмухамед Сейдалин и др.), которые постоянно носили офицерскую форму (Небольсин, 1860:42-45).

Рис. 2. Мундир для должностных лиц-казахов

Следующим шагом включения казахского кочевого общества в социальное пространство Империи стала наградная система Империи, как один из инструментов выражения и формирования системы ценностей и норм в XIX в. Награждение представителей казахского населения российскими орденами, медалями, ценными подарками и т.д. стало знаково-символическим выражением отношений между имперской властью и казахами. Послужные списки должностных лиц -казахов свидетельствуют, что большинство из них стали кавалерами орденов св. Станислава, св. Анны 2-3-й степеней. Данный факт подчеркивает, что наградная система Империи отражала социальный статус индивида. Кроме того, казахи, имевшие военные чины, наравне с другими представителями иррегулярных войск Российской империи, награждались светло-бронзовыми медалями в память войны 1853-1856 гг. Решение вопроса о постепенной унификации наградной системы Империи для населения юго-восточных окраин, не исповедующих христианство, вылился в Именной указ «О помешении на орденах, жалуемых мусульманам, вместо изображения св. Георгия на кресте, Императорского орла» от 9 августа 1844 г. (ПСЗ, 1844:499).

За долголетнюю службу и особые заслуги ряд казахских чиновников были награждены орденом св. Владимира IV-й степени (Мухамеджан Бекмухамедов, Дербисалы Беркимбаев и др.), что дало им право вхождения в потомственное российское дворянство. Так, Дербисалы Беркимбаева, прослуживший более 30 лет в системе Тургайского областного правления, как кавалер ордена св. Владимира IV-й степени решением Правительствующего Сената 13 декабря 1900 г. был причислен к потомственному дворянству Российской Империи, которое было зафиксировано Оренбургским Дворянским Собранием за номером 229 (Султангалиева, Тулешова, 2020: 134-154)

Наиболее частым было награждение казахов медалью «За усердие» на станиславской, аннинской лентах за выполнение ими разовых поручений региональной администрации.

В фондах центральных архивов сохранились портреты представителей казахской кочевой элиты, которые находились в составе казахских депутатий, приехавших в Санкт Петербург. Это индивидуальные акварельные портреты (султана правителя Мухамеджан Баймухамедова, султана Ахмета Кенесарина и др.), нарисованные известным живописцем, выпускником Императорской академии художеств Степаном Федоровичем Александровским в 1884 году во время посещения казахским посольством коронации императора Александра III. Сохранились и коллективные портреты казахских депутатий в Санкт Петербург со второй половины XIX в. Эти визуальные документы важны для понимания изменений исторической действительности Степи XIX и процесса включения казахов в такой элемент культурной политики Империи как создание жанра портрета. Более того, портреты отражали факт появления чиновничьего стиля должностного лица – казаха (мундир, чины) и становились отражением блеска наградной системы Империи. К примеру, на портрете султана правителя Мухмеджан Баймухамедова³ изображены все его награды: ордена св. Анны 2-3й степени с императорской короной, св. Станислава 1-й и 2-й степени, бронзовая медаль в память войны 1853-1856 гг. на владимирской ленте (Абусейтова, Додхудоева, 2010:224).

Результаты. Делопроизводственная документация раскрывает не только сам процесс внедрения новых административных отношений, но и принцип складывания деловой переписки между должностными лицами в Степи, формирование у казахов, находившихся в системе местного управления официального стиля писем, докладных, использование служебной терминологии в их корреспонденции.

Одним из свидетельств включения казахской элиты в систему новых взаимоотношений с российской властью явились рапорта султанов-правителей, дистанчных и местных начальников об изменении их дислокации в связи с перекочевкой на другое место или о временном возложении обязанностей на помощника в случае выезда их из подведомственной им территории по делам службы. Эти документы отражают процесс усвоения казахскими чиновниками форм служебных отношений с вышестоящими инстанциями, понимания общих требований, предъявляемых русской властью к ним, соблюдения установленного порядка официального делопроизводства и т.д. К примеру, 30 апреля 1866 года начальник 1-й дистанции Западной части казахов оренбургского ведомства в своем рапорте начальнику областного правления докладывал, что в связи с «отъездом по делам службы» из подведомственной ему территории, обязанность начальника данной дистанции он возложил на бия Ильяса Байбилева « до его возвращения из означенной командировки» (ЦГА РК, 4413:320). В фондах ЦГА РК есть и документы, где должностные лица сообщали о временном возложении обязанностей и в связи с тем, что то или иное должностное лицо находилось в отпуске. Так, султан правитель Средней части казахов оренбургского ведомства докладывал председателю Пограничной комиссии, что в связи с пребыванием начальника 54-й дистанции Тобабергена в 28 - дневном отпуске он возложил обязанности на бия Шахмурата Алматова (ЦГА РК, 4413: 127). При этом в донесениях подчеркивалось важность исполнения получаемых распоряжений в положенный срок и своевременного реагирования на корреспонденцию, получаемой от региональной администрации.

Новые тенденции в процессе формирования казахского чиновничества позволяют увидеть и прошения казахов о предоставлении им должности в системе местного управления, датируемые с 50-х годов XIXв. Основной мотивацией просителей вступить на службу Императору стал тот факт, что их отец занимал должность в системе местного управления и соответственно они хотели бы продолжить службу на этом поприще. Так, Мухамед-шах Бабаджанов писал в 1851 году председателю Пограничной комиссии Михаил Васильевичу Ладыженскому, что он «будучи сыном достойного отца» есаула Караулходжа Бабаджанова, управлявшего 1-й частью Приморских казахов, « до сих пор не мог поступить на службу» (ЦГА РК, 5742:15-16). Через четыре года, в 1855 году написали прошение жены есаула Караул-ходжи Бабаджанова, обратив внимание оренбургского военного губернатора на «столь долговременную и беспорочную службу» (более 45 лет) их покойного мужа, Караул-ходжи Бабаджанова. И подняли вопрос

³Впервые портрет М. Баймухамедова был опубликован в 2010 известным казахстанским историком Меруерт Куатовной Абусейтовой в книге « История Казахстана в восточных миниатюрах» (2010).

о том, могут ли его сыновья, как «дети чиновника» иметь преимущество в определении на службу перед детьми не должностных султанов, так и «тех детей простолюдинов», которые тоже «удостаиваются службы». Во-вторых, понимая, что изменились требования к претендентам на должность в сравнении с периодом службы их мужа, когда знание русской грамотности не являлось определяющим, они подчеркнули в своем прощении, что их сыновья отличаются «хорошим знанием русского языка» (Султангалиева, 2014: 24-25).

Действительно, если в середине 20-х годов XIX в. обучение в таких учебных заведениях как Оренбургский кадетский корпус воспринималось как «опасное», тем более что Оренбург воспринимался как «недоступная даль», то с 40-х годов XIX в. казахи, находившиеся на должности стали понимать, что обучение своих детей в кадетском корпусе можно рассматривать как шаг получения ими в дальнейшем должности в системе местного управления, соответственно сохранения положения их клана и т.д. Кроме того, казахское население стало осознавать, что любое поручение, распоряжения от русских властей, награда или поощрение казахам передавались только на бумаге. И казах, который мог свободно прочитать распоряжения региональной администрации, растолковать соплеменникам становился уважаемым и почетным человеком в Степи. На протяжении первой половины XIX в. происходили изменения и в восприятии соплеменников, получивших образование в русских заведениях. Тенденцию «настороженности» со стороны родоправителей, не знавших русского языка и грамотности, тонко подметил начальник 34-й дистанции Восточной части казахов оренбургского ведомства Исенгазы Бабин. Он докладывал, что «все должностные лица и родоначальники вообще не расположены к подобным мне чиновникам», а именно выпускникам Оренбургского кадетского корпуса, ибо в них они видят «...для себя какую-то опасность» (ЦГА РК, 4413: 383-386). Но эта тенденция постепенно преодолевалась. Одним из переломных моментов трансформации сознания казахского населения стал тот факт, что с середины 50-х годов на должность султанов правителей уже назначались выпускники кадетских корпусов Мухамед-Гали Тяукин (Западная часть казахов Оренбургского ведомства, 1847-1866), Альмухамед Сейдалин (Западная часть, 1866-1868). Кроме того, султаны-правители: Ахмет Джантюрин (Восточная часть, 1841-1851), Мухамбетжан Баймухамедов (Средняя часть, 1855-1869), хорошо знали не только татарский, но и русский языки. С середины 50-х годов XIX в. на должности дистанционных начальников стали утверждать лиц, окончивших школу для казахских детей при Оренбургском правлении. Одним из таких примеров явился Тохтамыш Косваков, выпускник школы 1850 г., назначен на должность начальника 57-й дистанции в 1860 г. (ЦГА РК, 3104:1-4).

В свою очередь и отцы ходатайствовали о предоставлении должностей в системе местного управления их сыновьям, который они расценивали бы как знак «величайшей награды долголетней своей службы» Императору (ЦГА РК, 5541:1-2 об.). В их прошениях прослеживается тенденция сохранить влияния семьи, своего клана на подведомственное им население через рычаги власти в уже новых условиях, где важным фактором является образование, деловые способности претендента. Кроме того в этих прошениях наблюдалась мотивация создания семейной династии должностных лиц -казахов. И это не случайно, так как с 30-х годов XIX в. стали складываться семейные династии среди султанов-правителей. К примеру, Баймухаммет Айчуаков был султаном-правителем Западной части, а его сын Мухамеджан Баймухамедов стал султаном-правителем Средней части; Ахмед, Арслан и Махмуд Джантюрины управляли в разное время в Восточной и Средней частях казахов оренбургского ведомства. Эту тенденцию можно проследить и при назначении дистанционных или местных начальников. Зачастую, после смерти своих отцов, их сыновья занимали эти должности, опираясь на опыт своих родителей и их служебные связи. При этом сородичи воспринимали это факт перехода власти от отца к сыну достаточно спокойно и, более того, сами поддерживали. Эти данные нам показывают, что постепенно в ходе трансформации социальной структуры эта традиция в кочевых общинах ослабевала, но новая не успевала сложиться и происходило сложное взаимодействие между «традиционным» и «новым», которое сопровождалось изменением содержания того и другого, перестановкой акцентов в том и другом.

Таким образом, на протяжении XIX в. в Казахской степи произошло не только смещение административно-организационного центра от кочевых институтов власти (курултай, съезды старшин) к российским государственным учреждениям (областное, уездное правление, волостные, аульные съезды), но и изменилось положение казахской элиты, их роль в кочевом обществе. Содержание и понимание служебной деятельности казахами, занимавшие должности в системе областного и уездного правления претерпели изменения. Это нашло свое выражение в повышении образовательного уровня казахских чиновников. Теперь реальные достоинства (образование, способности, а не принадлежность клану), опыт административной работы, знание быта и культуры казахского народа предопределяли их дальнейший карьерный рост, т.е. началась так называемая профессионализация государственной службы. Отражением изменившейся ситуации стало и заседание Правительствующего Сената от 23 декабря 1885 г., констатирующее факт, что казахи, находившиеся на службе Императору и правящей династии, «вышли

из состояния сельских обывателей и пользуются правами других сословий» и соответственно «все уголовные и гражданские дела, связанные с ними должны рассматриваться на основании общих законов Империи» (ЦГА РК, 2658 :1-24).

Казахские чиновники возглавили процесс модернизации казахского кочевого общества, отправляя своих детей в открывавшиеся учебные заведения региона (Оренбургский Неплюевский кадетский корпус, Омский кадетский корпус, школа для казахских детей при Оренбургской пограничной комиссии и др.). Именно из их семей впоследствии начнет формироваться первая плеяда казахской интеллигенции (Чокан Валиханов, Салих Бабаджанов, Сейтжан Джантюрин, Мухамед-Гали Таукин и др.).

Список литературы

Абашин С. Империя и местное самоуправление: идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX-начале XX вв. // Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности. Москва: Московский общественный научный фонд, 2001. С. 391-413

Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке, Астана: Полиграфия, 1998. 242 с.

Абусейтова М.Х., Додхудоева Л.Н. История Казахстана в восточных миниатюрах». Алматы, Дайк Пресс, 2010. 264 с.

Александр Дж. Смыслы социальной жизни: Культурсоциология (пер. с англ. Г.К. Ольховикова). Под ред. Д.Ю. Куракина. Москва: Консалтинговая группа «Праксис», 2013, 600 с.

Бимендиев А.Ш. Знамя как символ власти казахских ханов-чингизидов (по изобразительным и этнографическим источникам. Отан тарихы 2015, № 3 (71) С. 18-47.

Бимендиев А.Ш. Головные уборы казахских чингизидов как ханские регалии (на материалах изобразительных источников) // Тәуелсіздік бейнелері. Егемен қазақстанның өнері: ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы. 2016. 247 с. С. 59-68

Государственный архив Оренбургской области Ф.6. Оп.10. Д.7425. Л.1-2.

Ерофеева И.В. Символы казахской государственности. Позднее среневековье и новое время. Алматы: Аркаим, 2001.152 с.

Далаева Т., Оспанова Р. Қазақ халқының ерлер бас киімдері визуалды және нарративті деректерде: вестиментарлы кодтың эволюциясы (XIX-XX ғасырдың басы) // Вестник КазНУ. Серия историческая. № 4 (103). 2021. С. 149-159.

Жиренчин Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. Алматы: Жеті жарғы. 1996. 352 с

Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII – первой половины XIX века, Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. 293 с.

Избасарова Г. Казахская степь Оренбургского ведомства в имперских проектах и практиках первой половины XIX века. Москва: И.П. Лысенко, 2018. 484 с.

Казахские чиновники на службе Российской империи. Отв. ред. Султангалиева Г. С. Сост. Султангалиева Г., Далаева Т., Удербаетова С. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 418с.

Казахское дворянство XIX-начало XX вв. Отв. редактор Султангалиева Г. Сост: Г. Султангалиева и У. Тулешова. Алматы: Қазақ университеті. 2020. 429 с.

Каппелер Андреас. Россия - многонациональная империя. Возникновение, история, распад. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 344 с.

Культура и быт казахов. Альбом рисунков В.Н. Плотникова 1859-1866. Из собрания российского этнографического музея. Под ред. К. Ускенбай. Алматы: АБДИ Компани, 2021. 254 с.

Лазаревский Ф.М. О состоянии Западной части Киргизской орды и Уральской линии. // История Казахстана в документах и материалах. Вып.3. Караганда, 2013 С. 174-206.

Медушевский А.Н. Утверждение абсолютизма в России: сравнительное историческое исследование, Москва: Текст, 1994. 300 с.

Небольсин П. Путешествующие киргизы // Русский вестник. Москва. Т.29. Сентябрь. С. 42-45.

О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. В 2-х томах. Сост. Б. Жанаев Алматы: Дайк - Пресс, 2006. 716 с.

Полное собрание законов Российской империи [Далее - ПСЗ РИ]. Т. XXXI. Ч. 1. 1856. № 31138. Спб., 1857.

ПСЗ РИ. Т. 38. № 29127. 1822. Спб., 1830

ПСЗ РИ. Т.44. Ч.2. Дополнение к тому 42. № 44424а. Спб., 1867.

ПСЗ РИ Т. 31. №31138. Спб., 1856

ПСЗ РИ Т.34. №34802. Спб., 1859

ПСЗ РИ Т.19. №18137. Спб.,1844

Российский государственный исторический архив [Далее - РГИА]. Ф. 1291. Оп. 81. 1847 год. Д. 200. Л. 4–6 об.

Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII- начало XX вв.). Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002. 262 с.

Уортман Р. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. Пер. с англ. И.А. Пилыщикова. Москва: ОГИ, 2004. 796 с.

Уортман Р. Символы империи: экзотические народы в церемонии коронации российских императоров // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей. Под ред. И. Герасимова, С. Глебова, А. Каплуновского, М. Могильнер, А. Семенова. Казань, 2004. С. 409–426.

Центральный государственный архив Республики Казахстан [далее - ЦГА РК] Ф.345. Оп. 1. Д.567. Л. 1-8.

ЦГА РК Ф.338. Оп.1. Д. 331. Л. 1-15

ЦГА РК Ф.4. Оп.1. Д. 4443. Л. 303-314

ЦГА РК Ф.4. Оп.1. Д. 5746. Л. 25

ЦГА РК. Ф.345. Оп. 1. Д. 567. Л. 1-8

ЦГА РК Ф.4. Оп.1. Д. 4413. Л. 320

ЦГА РК ф.4. Оп 1. Д. 4413. Л. 127

ЦГА РК Ф.4. Оп. 1. Д. 5742. Л. 15-16

ЦГА РК Ф.4. Оп.1. Д. 4413. Л. 383-386

ЦГА РК Ф.4. Оп.1. Д. 3104. Л. 1-4

ЦГА РК Ф.4. Оп.1. Д. 5541. Л. 1-2 об.

ЦГА РК Ф.25. Оп.1. Д. 2658. Л. 1-24

Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи, Москва: Наука, 1991. 424с.

Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII- начало XIX в., СПб.: Искусство, 2001. 520с.

Asiatic Russia Imperial Power in Regional and International Contexts. Edited by Tomohiko Uyama. Routledge, 2012. 296p.

Campbell I. Knowledge and the Ends of Empire Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917. Cornell university press, 2017. 273 p.

Martin V. Kazakh Chinggisids, land and political power in the nineteenth century: A case study of Syrymbet. Central Asian Survey. 2010 T.29.P 79-102

Martin V. Engagement with empire as norm and in practice in Kazakh nomadic political culture (1820s–1830s). Central Asian Survey. 2017, 36(2), P.175–194

Wortman R. Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Vol. 1: From Peter the Great to the Death of Nicholas I. Princeton: Princeton University Press: 1995. 469p.

References

Abashin S. Imperiya i mestnoye samoupravleniye: ideologiya reform v russkom Turkestane v kontse XIX-nachale XX vv. [Empire and local self-government: the ideology of reforms in Russian Turkestan in the late XIX-early XX centuries // Space of power: the historical experience of Russia and the challenges of our time]. Moscow: Moscow Public Scientific Fund, 2001, pp. 391-413

Abdrakhmanova B.M. Istoriya Kazakhstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noye ustroystvo v XIX veke, [History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the twentieth century] Astana: Poligrafiya, 1998. 242 s. (on Russian)

Abuseitova M.Kh., Dodkhudoeva L.N. Istoriya Kazakhstana v vostochnykh miniatyurakh». [History of Kazakhstan in oriental miniatures]. Almaty, Dayk Press, 2010. 264 p. (on Russian)

Alexander J. Smysly sotsial'noy zhizni: Kul'tursotsiologiya [The Meanings of Social Life: Cultural Sociology] (translated from English by G.K. Olkhovikova). Ed. D.Yu. Kurakin. Moscow: Praxis Consulting Group, 2013, 600 p. (on Russian)

Bimendiyeв A. SH. Znamya kak simvol vlasti kazakhskikh khanov-chingizidov (po izobrazitel'nyim i etnograficheskim istochnikam. [The banner as a symbol of the power of the Kazakh khans-Chingizids (according to visual and ethnographic sources)]. Otan tarikhy 2015, № 3 (71) S. 18-47. (on Russian)

Bimendiyeв A.SH. Golovnyye ubopy kazakhckikh chingizidov kak khanckiyе pegalii (na matepialakh izobpazitel'nykh istochnikov)[Headdresses of the Kazakh Genghisides as khan's regalia (on the materials of visual sources)] // Tauyelcizdik beynelepi. Yegemen Kazaktannyng onepi: gylymi-ppaktikalыk, konfepentsiya matepialdapy. Almaty. 2016. 247 с. С. 59-68 (on Russian)

Gosudarstvennyy arkhiv Orenburgskoy oblasti [State archive of the Orenburg region] F.6. Op.10. D.7425. L.1-2. Erofeeva I.V. Simvoly kazakhskoy gosudarstvennosti. Pozdneye srenevekov'ye i novoye vremya. [Symbols of Kazakh statehood. Late Middle Ages and Modern Times.]. Almaty: Arkaim, 2001.152 s. (on Russian)

Dalayeva T., Ospanova R. Kazakhskiyе muzhskiyе golovnyye ubopy v vizual'nykh i nappativnykh istochnikakh XIX – nachala XX vv.: evolyutsiya vectimentapnogo koda

[Kazakh men's hats in visual and native sources of the 19th - early 20th centuries: the evolution of the vestimentary code] Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. № 4 (103). 2021 S.149-159 (on Russian)

Zhirenchin K.A. Politicheskoye razvitiye Kazakhstana v XIX – nachale XX vekov [Political development of Kazakhstan in the XIX - early XX centuries]. Almaty: Zheth zharгы. 1996. 352 s (on Russian)

Zimanov S.Z. Politicheskiy stroy Kazakhstana kontsa XVIII –pervoy poloviny XIX veka, [The political system of Kazakhstan at the end of the 18th - the first half of the 19th century] Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR , 1960. 293s. (on Russian)

Izbasarova G. Kazakhskaya step' Orenburgskogo vedomstva v imperskikh proyektakh i praktikakh pervoy poloviny XIX veka. [The Kazakh steppe of the Orenburg department in imperial projects and practices of the first half of the 19th century]. Moskva: I.P. Lysenko, 2018. 484s. (on Russian)

Kazakhskiy chinovniki na sluzhbe Rossiyskoy imperii. [Kazakh officials in the service of the Russian Empire]. Otv. red. Sultangaliyeva G.S. Sost. Sultangaliyeva G., Dalayeva T., Uderbayeva S. Almaty: Kazak universiteti, 2014. 418s. (on Russian)

Kazakhskoye dvoryanstvo XIX-nachalo XX vv. [Kazakh nobility of the XIX-beginning of the XX centuries]. Otv. redaktor Sultangaliyeva G. Sost: G. Sultangaliyeva i U. Tuleshova. Almaty: Kazak universiteti, 2020. 429 s. (on Russian)

Kappeler A. Rossiya - mnogonatsional'naya imperiya. Vozniknoveniye, istoriya, raspad. [Russia is a multinational Empire. Emergence, history, decay]. Moskva: Progress-Traditsiya, 2000.344s. (on Russian)

Kul'tura i byt kazakhov. Al'bom risunkov V.N. Plotnikova 1859-1866. Iz sobraniya rossiyskogo etnograficheskogo muzeya. [Culture and life of the Kazakhs. Album of drawings by V.N. Plotnikova 1859-1866. From the collection of the Russian ethnographic museum]. Pod red. K. Uskenbay. Almaty: ABDI Kompani, 2021. 254s. (on Russian)

Lazarevskiy F.M. O sostoyanii Zapadnoy chasti Kirgizskoy ordy i Ural'skoy linii. [On the state of the Western part of the Kirghiz horde and the Ural line] // Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh. Vyp.3. Karaganda, 2013 S. 174-206. (on Russian)

Medushevskiy A.N. Utverzhdeniye absolutizma v Rossii: sravnitel'noye istoricheskoye issledovaniye. [The establishment of absolutism in Russia: a comparative historical study] Moskva.: Tekst, 1994. 300 s. (on Russian)

Nebol'sin P. Puteshestviyushchiye kirgizy. [Traveling Kyrgyz]. //Russkiy vestnik. Moskva. T.29. Sentyabr'. S.42-45. (on Russian)

O pochetneyshikh i vliyatel'neyshikh ordyntsakh: alfavitnyye, imennyye, formulyarnyye i posluzhnyye spiski. [On the most honorable and influential members of the Horde: alphabetical, nominal, formulary and service lists]. V 2-kh tomakh. Sost. B. Zhanayev Almaty: Dayk - Press, 2006. 716s. (on Russian)

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (PSZ RI) [Complete collection of laws of the Russian Empire]. T. XXXI. CH. 1. 1856. № 31138 Spb., 1857.

PSZ RI. T. 38. № 29127. 1822. SPb., 1830

PSZ RI. T.44. CH.2 Dopolneniye k tomu 42. № 44424a. SPb., 1867.

PSZ RI T. 31. №31138. SPb., 1856

PSZ RI T.34. №34802. SPb., 1859

PSZ RI T.19. №18137. SPb., 1844

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv (RGIA). [Russian State Historical Archive] F. 1291. Op. 81. 1847 god. D. 200. L. 4–6 ob.

Sultangaliyeva G.S. Zapadnyy Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh kontaktov (XVIII- nachalo KHKH vv.). [Western Kazakhstan in the system of ethno-cultural contacts (XVIII - early XX centuries)]. Ufa: RIO RUNMTS Goskomnauki RB, 2002. 262 s. (on Russian)

Uortman R. Stsenarii vlasti: Mify i tseremonii russkoy monarkhii. [Scenarios of Power: Myths and Ceremonies of the Russian Monarchy]. V 2 t. Per. s angl. I.A. Pilytsikova. Moskva: OGI, 2004. 796s. (on Russian)

Uortman R. Simvoly imperii: ekzoticheskiye narody v tseremonii koronatsii rossiyskikh imperatorov [Symbols of the Empire: Exotic Peoples in the Ceremony of the Coronation of Russian Emperors] // Novaya imperskaya istoriya postsovet'skogo prostranstva: Sbornik statey. Pod red. I. Gerasimova, S. Glebova, A. Kaplunovskogo, M. Mogil'ner, A. Semenova. Kazan', 2004. S. 409–426 (on Russian)

Tsentr'al'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan (TSGA RK) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.345. Op. 1. D.567. L. 1-8

TsGA RK F. 338. Op.1. D.331. L. 1-15

TsGA RK F.4. Op.1. D.4443. L.303-314

TsGA RK F.4. Op.1. D.5746. L.25

TsGA RK. F.345. Op. 1. D.567. L. 1-8

TsGA RK F.4 Op.1. D.4413. L.320

TsGARK f. 4 op 1. D.4413. L.127

TsGA RK F.4. Op. 1. D.5742. L. 15-16

TsGA RK F.4. Op.1 D. 4413. L. 383-386

TsGA RK F.4 Op.1 d.3104. L.1-4

TsGA RK F.4. Op.1 D. 5541. L. 1-2 ob.

TsGA RK F.4. Op.1. D.2658. L. 1-24

Shepelev L.Ye. Tituly, mundiry, ordena v Rossiyskoy imperii. [Titles, uniforms, orders in the Russian Empire]. Moskva: Nauka, 1991. 424s.

Shepelev L.Ye. Chinovnyy mir Rossii: XVIII- nachalo XIX v. [The bureaucratic world of Russia: XVIII - early XIX century]. St. Petersburg: Iskustvo, 2001. 520s. (On English)

Campbell I. Knowledge and the Ends of Empire Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917. Cornell university press, 2017. 273 p. (on English)

Martin V. Kazakh Chinggisids, land and political power in the nineteenth century: A case study of Syrymbet. Central Asian Survey. 2010 T.29. P 79-102. (on English)

Martin V. Engagement with empire as norm and in practice in Kazakh nomadic political culture (1820s–1830s). Central Asian Survey. 2017, 36(2), P.175–194. (on English)

Wortman R. Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Vol. 1: From Peter the Great to the Death of Nicholas I. Princeton: Princeton University Press: 1995. 469p. (on English)

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_114

ВОЕННО-КРЕПОСТНЫЕ ЛИНИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ЮЖНОГО УРАЛА НА РУБЕЖЕ XVIII-XIX ВЕКОВ

Шалгимбеков Айбек Батырханович^{1ID}, Шотанова Галия Айтжановна^{2*ID}

¹Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай Республика Казахстан

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Республика Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент:

E-mail: salykovaks@mail.ru (Шалгимбеков), galia8.09@mail.ru (Шотанова)

Аннотация. В статье рассматривается одна из актуальных проблем колонизации Казахстана Российской империей. На первоначальном этапе этого процесса, северный регион Казахстана стал зоной интересов России. Военный фактор был ведущим в осуществлении колониальной политики. На рубеже XVIII-XIX веков вдоль северо-западных границ были возведены военно-крепостные линии, сюда были направлены дополнительно регулярные войска, казаки, а часть гражданского населения была переведена в военно-казачье сословие. Здесь создавался плацдарм для дальнейшего продвижения империи на восток. В результате проведенных военных реформ, реорганизации войск были значительно укреплены гарнизоны, повышена обороноспособность крепостей. Оренбургские власти проводили политику по разобщению, разъединению коренных народов Южного Урала: казахов, башкир, ногайцев. Осуществлялась политика социальной ассимиляции правящей родовой верхушки различными способами и средствами. Вопрос переноса военных линий вглубь степей к первой трети XIX века был практически осуществлен.

Ключевые слова: военно-крепостные линии, колониальная политика, северный регион Казахстана, Южный Урал, регулярные и казачьи войска, военный фактор.

**Исследование выполнено в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан по написанию семитомного академического издания по истории Казахстана.*

ГТАМР 03.20

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАР МЕЖЕСІНДЕГІ ОҢТҮСТІК ОРАЛДАҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ӘСКЕРИ БЕКІНІСТЕРІ

Шалгимбеков Айбек Батырханұлы^{1ID}, Шотанова Галия Айтжанқызы^{2*ID}

¹А. Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы Қостанай қ.

²ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*Автор-корреспондент:

E-mail: salykovaks@mail.ru (Шалгимбеков), galia8.09@mail.ru (Шотанова)

Түйіндеме. Мақала Ресей империясының Қазақстанды отарлауының өзекті мәселелерінің біріне арналған. Осы үдірістің бастапқы кезеңінде Қазақстанның солтүстік өңірі Ресей мүдделерінің аймағына айналды. Отарлау саясатын жүзеге асырудың жетекші ролі әскери фактор болды. XVIII-XIX ғасырлар тоғысында солтүстік-батыс шекараларды бойлап әскери бекініс шептері тұрғызылып, мұнда қосымша тұрақты әскерлер мен орыс-казактар жіберіліп, бейбіт халықтың бір бөлігі әскери-казак қатарына көшірілді. Ресей империясының шығысқа қарай саяси ықпалын тарату үшін әскери плацдарм құрылды. Жүргізілген әскери реформалардың, әскерлердің, гарнизондардың қайта құрылуының нәтижесінде бекіністердің қорғанысы арта түсті. Орынбор билігі Оңтүстік Оралдың байырғы халқын: қазақтарды, башқұрттарды, ноғайларды арасында саяси бытыраңқылық саясатын қалыптастырды. Ру-басыларының арасында бытыраңқылықты және әлеуметтік ассимиляция саясатын әртүрлі тәсілдермен және әдістермен жүргізді. XIX ғасырдың бірінші үштен бір бөлігіне қарай әскери шептерді қазақтардың жерлеріне тереңдей ену мәселесі іс жүзінде асырылды.

Кілт сөздер: әскери-бекініс шептері, отарлық саясат, Қазақстанның солтүстік өңірі, Оңтүстік Орал, тұрақты және орыс-казак әскерлері, әскери фактор.

IRSTI 03.20

MILITARY-FORTRESS LINES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SOUTHERN URALS AT THE TURN OF THE XVIII-XIX CENTURIES

Shalgimbekov Aibek Batyrkhanovich^{1ID}, Shotanova Galiya Aitzhanovna^{2*ID}

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University, Almaty, Kazakhstan

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the RK, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author:

E-mail: salykovaks@mail.ru (Shalgimbekov), galia8.09@mail.ru (Shotanova)

Abstract. This article is devoted to one of the topical issues of Kazakhstan's colonization by the Russian Empire. At the first stage of colonization, the northern region of Kazakhstan became Russia's interest. Military factor was the leading one in the implementation of colonial policy. At the turn of the 18th-19th centuries, military fortification lines were erected along the northwestern borders, additional regular troops and Cossacks were sent there, and a part of the civilian population was relegated to the military-cossack ranks. It was a starting point for the further advancement of the empire in the east. As a result of military reforms and reorganization of troops, the garrisons were significantly strengthened, and the defense capacity of fortresses was increased. Orenburg authorities pursued a policy of disunion, separation of indigenous peoples of the Southern Urals: Kazakhs, Bashkirs, and Nogais. The disunion policy and social assimilation of the ruling clan by various means were carried out. The issue of transferring military lines deep into the steppes by the beginning of the 19th century was practically resolved.

Key words: military-fortress lines, colonial policy, the northern region of Kazakhstan, Southern Urals, regular and Cossack troops, military factor.

Введение. Северный регион Казахстана играл огромную роль в продвижении Российской империи вглубь степи и прочного закрепления на Востоке. Политика России на территории региона во второй половине XVIII в. – первой трети XIX в. обозначила в будущем формирование приграничной зоны.

Место северного региона Казахстана, как плацдарма для колониальной политики продвижения Российской империи, носившего все-таки военный характер, специально не рассматривался. Считаю важным отметить, что на территории Южного Урала и юга Западной Сибири проживал казахский этнос. Цель данной статьи заключается в изучении истории строительства военных линий на границе Северного Казахстана со стороны Южного Урала на рубеже XVIII-XIX веков на основе архивных источников изучаемого периода и специальных исследований.

Материалы и методы. Чтобы решить поставленные задачи нами был изучен широкий круг источников, в первую очередь это материалы архивов, государственно-законодательные документы, статистические обзоры, документы Оренбургской администрации, материалы картографического фонда, рукописные издания, дневники и т.п.

Обсуждение. Присоединение Казахстана к России и сегодня является дискуссионной и обсуждаемой темой. Сам процесс проходил в течении двух веков, носил сложный и противоречивый характер. Следует обратить внимание на тот факт, что изначально в продвижении и закреплении в регионе

империя проводила многочисленные военно-разведывательные экспедиции, а потом ускорила строительство крепостей вдоль территории казахских племен и родов.

Академик М.К. Козыбаев отмечал, что, исходя из факта добровольного вхождения части Казахстана в состав Российской империи, необходимо говорить и о насильственном присоединении других территорий (Козыбаев, 1991: 178).

Если говорить о «сибирском взятии», направлении, сформировавшемся в XVII в., то научную значимость представляли труды С.У. Ремезова, который одним из первых описал историю Сибири, отразив данные о расположении казахских родов в северном регионе и о продвижении царизма в край. Например, в своей книге «Книга большого чертежу» С.У. Ремезов подробно описывает все российские поселения и военные укрепления, располагавшиеся в низовьях рек Ишим, Иртыш и Тобол, которые впоследствии сформировали ядро крепостных линий, а они, в свою очередь, помогли империи продвигаться в Сибирь, Алтай и Казахстан в XVI-XVIII вв. (Шалгимбеков, 2010: 7).

Российский академик Г.Ф. Миллер в своих трудах, не просто показывает российские военные укрепления в Северном Казахстане, но и проводит анализ взаимоотношений казахов Среднего жуза и колониальных властей, которые носили не всегда мирный характер. В «Статье о древностях сибирских» Г.Ф. Миллер доказывает, что «страна между Обью и Иртышом, как я был в Сибири, еще никто ходить, не смел, потому что там киргис-кайсаки почти непрестанно разъезжали и не так еще, как ныне, крепостями ограждены были» (Миллер, 1999:518). На основании этого, мы можем констатировать, что до прихода Ермака и других казачьих отрядов юг Западной Сибири и Южного Урала являлся территорией проживания казахского этноса.

Мы считаем, что на формирование историографии, посвященных казахско-русским отношениям, повлияли исследования известных историков XVIII в., в том числе и первого члена-корреспондента Академии наук П.И. Рычкова, который собрал довольно обширный круг материалов по географии, этнографии, экономике и политической жизни юго-восточных окраин России и территорий, сопредельных к ней: «История Оренбургская» (Рычков, 1896) и «Топография Оренбургской губернии» (Рычков, 1887), которые включают в себя детальное описание крепостей Оренбургской, Уйской и Новошешимской линий, отражая их военный характер. Похожая информация имеется и в трудах его сына (Рычков, 1995).

Также, значимая информация есть и в материалах исследований чиновника Оренбургской администрации, тонкого дипломата и политика А.И. Тевкелева. Описывая непростой характер взаимоотношений царских властей и местного населения, давая четкую характеристику личностям, в частности ханов, биев, батыров, при создании их исторических портретов А.И. Тевкелев, однако, высказывался о нецелесообразности применения только военных методов, считая предпочтительными дипломатические, предлагал брать во внимание экономические и политические интересы местных правителей (Тевкелев, 2005).

Труд А.И. Левшина «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей», написанный в 1832 г., является одним из фундаментальных исследований о казахах (Левшин, 1996). Автор описывает расположение границ, причем дает характеристику военным линиям, делает обзор со времени присоединения регионов Казахстана к Российской империи, показывает непростые взаимоотношения царских властей с султанами.

Для детального изучения темы мы привлекли нормативно-правовые документы: указы, распоряжения, акты государственных и правительственных органов. Использовали материалы делопроизводства Сибирского и Оренбургского казачьих войск. Также мы использовали статистические обзоры, справочные издания изучаемого периода. Мы использовали публикации из личных фондов Г.Е. Катанаева, Г.Ф. Генса, И.В. Чернова, С.Н. Севастьянова, А.И. Тевкелева и др. Особый интерес представили оригиналы картографического фонда Оренбургского архива. Интересные сведения мы почерпнули из периодических изданий дореволюционного периода.

Мы изучили материалы созданных официальных учреждений, филиалов и отделов российских научных обществ, которые описывали историю процесса. Исследования В.В. Григорьева, Я.В. Ханькова, И.Н. Березина, А.А. Харузина, Ф.И. Лобысевича, А.С. Алекторова, В.Н. Витевского и др. служат богатым источником по проблеме изучения.

Результаты. Построив в XVIII веке на границе со степью сеть военно-крепостных линий, империя наметила главную стратегическую задачу: определила территорию «надвижения» на степь, закрепив своё положение в регионе строительством Оренбургской, Горькой и Иртышской линий. В этом вопросе главное место играл военный фактор. Так, в начале XVIII века прямое военное отторжение земель отвернули бы от империи большинство их союзников, то в конце XVIII-XIX вв. пророссийский вектор родоправителей Младшего и Среднего жузов стал определяющим и имперские власти не опасались увеличивать военное наращивание в данном районе с привлечением самих же глав родов и племен к ликвидации их самоуправления.

В этот период характерно активное хозяйственное освоение стратегически нужной территории с большими природными запасами, соединявшего Сибирь, Алтай, Китай и Среднюю Азию с центральными районами России. В этом регионе была нужна устойчивая политическая стабильность, которую по планам российских властей мог обеспечить только военный фактор.

Присоединяя территорию Южного Урала, вошедший по плану Оренбургского губернатора И. Неплюева способом переноса крепостных сооружений вглубь степи, империя сразу определила векторы притязаний: усиливало военно-гражданский фактор населения и разъединяло целостность степей, поделив их территорию между Оренбургским и Западно-Сибирским генерал-губернаторствами (условное деление на оренбургских и сибирских казахов).

В период первой половины XVIII в. военные власти предпринимают возведение крепостей на территории Астраханского, Яицкого, Оренбургского казачьих войск, как опорных центров в регионе. На данной территории расселялись ногайцы, башкиры, татары-мишари, волжские калмыки. Российские власти проводили политику разобщения народов Южного Урала и регулировали отношения между ними. Были характерны противоречия казахов с башкирами, с калмыками из-за миграции племен.

В начале XVIII в. казахские племена Младшего и Среднего жузов граничили с башкирами Южного Урала. В период джунгарского нашествия казахи проживали в течении рек Эмбы, Тобыла, Тогузака, Уя. Эти районы стали территориями совместного проживания этих народов. В данный период, характерно, объединение казахов и башкир от набегов казаков. Об этом свидетельствуют многочисленные факты во время восстаний башкир.

Изначально, главным пунктом, определяющим военные и административные векторы политики в регионе был Яицкий крепостной район, растянувшийся на 1780 верст, от Гурьева до пределов Западной Сибири до реки Алабуги. В нее входила три направления: 1. Нижняя, от Каспия по Яику до Илека; 2. Бердяно-Куралинская, по рекам Илек, Курала, Бердянка; 3. Оренбургская, от Алабуги до Озерного на реке Илек. Надо отметить, что эти укрепления были важным плацдармом для последующего включения соседних территорий казахских племен в состав империи.

Существовавшая линия с 1730-х гг. по рекам Яик, Орь, Уй была фактором присутствия военных в регионе. Российские власти старались не допустить контактов казахов, башкир, татар, ногайцев между собой. Главную роль в регулировании отношений занимала Оренбургская военная линия. Линия служила инструментом влияния, администрация проводила политику разъединения отношений между народами Южного Урала. Главным политическим центром стала Оренбургская крепость от которой исходили направления на запад - Самарская линия, на юг - Нижнеяицкая, на север – Сакмарская и Орская, а Уйская вела до Западной Сибири. Карта Оренбургской пограничной линии 1764 г. показывает эти направления. (Мы сохранили наименование оригинала карты).

«Карта Оренбургской пограничной линий начиная от устья рьеки Яика, от Гурьева городка вьверх по оной рьеке Яику до вершинь пооттоле на р.Уй и потой р.Ую до устья и по р.Тоболу до Звьериноголовской крьепости сприобщением по оной Сомарской и Сокмарской линий с оказанием всех крепостей и редутов; а при том показано с одной стороны степь кочующих киргиз-кайсаков, а с другой внутренней Оренбургской губернии места. Сочинена при Оренбургской географические дела Июня 3-го дня 1764 г.» (ГАОО РФ Ф.124, оп. 2, д. 7000.)

Из анализа карты военного топографа XVIII века, мы определяем, что главным направлением Оренбургской линии было Уйское и примыкающие к ней Красногорская и Орская дистанции

Верхнеяицкой линии. Для панорамного видения возведенных крепостей на казахских землях Южного Урала перечисляем список укреплений этих линий.

Верхнеяицкая направление включала 9 крепостей и 16 редутов на расстоянии 561,5 версты от Оренбурга на восток и юго-восток. На Красногорском направлении располагались редуты Нежинский, Вязовый, крепость Красногорская, редут Гильярский, крепость Озерная, редут Никольский, крепость Ильинская, редут Подгорный, крепость Губерлинская и редут Разбойный. На Орской дистанции были выстроены крепость Орская, редуты Калпацкий и Тераклинский, крепости Таналыцкая и Урдасымская, редуты Орловский, Березовский, Урдасымский, Грязнушинский, крепость Кизильская, редуты Сыртинский и Ангельский, крепость Магнитная и редуты Верхнекизильская и Спасский. Уйская линия, протяженностью 753 версты, состояла из 9 крепостей и 9 редутов и делилась на 2 дистанции: Верхнеуйская (крепость Верхнеяицкая, редут Свяжский, крепость Уклы-Карагайская, редут Ерзединский, крепости Петропавловская и Степная, редуты Подгорный и Санарский), Нижнеуйская (крепость Троицкая, редут Ключевской, крепость Каракульская, редут Березовский, крепость Крутоярская, редут Луговой, крепость Усть-Уйская, редуты Качардыцкий и Озерный, крепость Звериноголовская) (Витевский, 1897: 277-278).

Итак, мы видим, что построенные крепости практически охватили весь район Южного Урала, изъятый у казахского населения.

Параллельно с возведением военных крепостей, колониальные власти основывают военные поселения в регионе: по Увелке, Миассе, Исети, Тобылу и близлежащим озерам. Эти поселения возникли в результате подавления башкирских восстаний для усиления военного фактора в регионе, и они разъединили казахов и башкир. Крупными военными пунктами были Челябинск, крепости Миасская, Окуневская, Усть-Миасская, остроги Исетский, Мехонский, Красногорский, Масленский, Шадринский, слободы Бешкульская, Ингалинская, Терсюцкая, Борневская (Витевский, 1897: 278).

Проанализировав документы по строительству крепостей в данном регионе, мы определили, что в период с 1740-1760 годы было создано 114 военных укреплений на территории Южного Урала (Витевский, 1897: 278). Следует отметить, темпы и масштабы ускоренного возведения укреплений. Из этого видно, что исследуемый нами регион стал стратегически важным в геополитических планах России и военном характере колонизации края. Данные сведения подтверждает А.И. Тевкелев, тогда помощник начальника Оренбургской экспедиции, организатор возведения крепостей в данном регионе (Тевкелев, 2005: 143).

В период второй половины XVIII века Оренбургская линия постоянно усиливалась: возводились новые форпосты и редуты, укреплялась система охраны. По мере концентрации войск колониальное управление наращивала численность военного сословия, открывая дополнительные поселения, предназначенные для заселения и охраны, сюда из центральных губерний были переведены воинские формирования. Например, из Закамской линии были направлены 4 ландмилицких полка, Оренбургский и Уфимский полки и казачество. При Оренбургском губернаторе И.И. Неплюеве сформирована специальная пехотная рота. Ситуация, сложившаяся к концу XVIII века из-за увеличения количества крепостей, требовала новых дополнительных войск так, как остро ощущался недостаток военных сил для обеспечения охраны линии. Оренбургское управление предпринимало меры по организации нового самостоятельного казачьего войска. Сил оказалось недостаточно и к тому же они обходились казне дорого. Поэтому Оренбургская администрация была заинтересована в создании отдельного казачьего войска.

Оренбургский губернатор И. Неплюев уделил внимание увеличению контингента казачьего войска. Была утверждена штатная роспись Оренбургского Иррегулярного корпуса, в казачье сословие было переведено около 5000 человек. Был создан Оренбургский корпус численностью 813 чел., также в состав создаваемого соединения были включены казаки из Ставрополя – 250 чел., из Уфимской провинции – 1250 чел., казаки из исетской части – 1380 чел., переведены из Самары и Яика 800 чел. Корпус составлял теперь 4493 человек (Хорошкин, 1881: 36-37). Оренбургские власти в состав казачьего сословия переводили и инородцев. Так, в 1746 г. было принято в состав войска 59 юрт калмыков, принявших христианство (Севастьянов, 1899: 93). Правительственный Сенат утвердил должность войскового атамана Указом от 22 июля 1748 г., первым назначенным стал самарский городской дворянин сотник Могутов В.И. (Севастьянов, 1899: 92).

На 1755 год вновь созданное Оренбургское войско насчитывало 5597 человек (Витевский, 1897: 289). По своей структуре оно подразделялось на три разряда: жалованные – 1097 человек, которые обеспечивались полностью государством; маложалованные – 703 человека, обеспечивались только в период службы; безжалованные – 3080 человек, они обеспечивались только пашнями и пастбищами. По штатному расписанию жалованные казаки должны направлять 50 % состава, маложалованные – 1/3, безжалованные – 1/4. Денежное довольствие зависело от должности и места дислокации, от 3-100 рублей в год. Также им выдавалось по полтора фунта пороха и фунт свинца (Футорянский, 1997: 46). По

численности Оренбургское казачье войско преобладало по сравнению с Сибирским, Астраханским, Яицким, тоже дислоцированных вдоль территории Казахстана.

Военные власти края старались увеличить численность регулярных войск. По сведениям архивных источников, книг и табелей казачьего войска мы выявили, что в 1740-е гг. в каждой крепости находилось 2-3 драгунские роты и 20-30 казаков, а к 1780 гг. мы замечаем, что численность казаков стало увеличиваться и в некоторых гарнизонах уже составляло большинство по сравнению с армейскими подразделениями. Из анализа источников, мы можем привести примерную дислокацию войск по Старооренбургской линии. В крепостном гарнизоне размещалось 100 человек из армейских пехотных частей, 250 казаков и башкир, для усиления в редуты направлялись по 60 башкир и казаков, а пикеты – по 30 (ЦГА РК, 312: 25-36).

Такое размещение и разрядное по структуре войско отвечало требованиям, а увеличение численности вызвано обострением отношений Оренбурга с казахами из-за запретов перекочевки на правый берег Яика, роста пошлин, частых казачьих набегов. Это стало одной из причин участия казахов в череде восстаний второй половины XVIII века в Младшем и Среднем жузах. Военные власти использовали в борьбе против них башкир и казачью конницу как наиболее подготовленных. Следует отметить, что линия была укреплена дополнительно пушками и огнестрельным оружием.

Помимо роста количества гарнизонов оренбургские власти усилили систему по охране границы. Для этого было создано 8 дистанций в каждой 5-10 крепостей, создан отдельный батальон. Также в Орске, Оренбурге и Челябинске организованы части мобильного резерва. К ним были направлены части Башкирского и Ставропольского (в основном, калмыки) войск с артиллерией и казаками (Стариков, 1891: 73).

Новый губернатор Оренбурга Игельстром О.А. с 1785 г. приступил к реорганизации воинских частей. Он объединил все части края в 5 бригад. По его рапорту решением Военной коллегии были направлены 2 регулярных мушкетерских полка из Екатеринбурга. Был создан Отдельный полк из двух батальонов, артиллерийской роты, интендантская и инженерная части. Позже из всех этих новых сил создается Отдельная бригада. Игельстром О.А. реформирует и нерегулярные части, соединив их в Непременный (тысячный) полк.

Проведенные реформы в конце XVIII века за небольшой период стабилизировали ситуацию после череды восстаний. Были созданы предпосылки для увеличения численности казаков, готовились дальнейшие проекты по переносу крепостных линий в начале XIX века. В этот период характерно переселение казаков из разных регионов. Сюда отправлялись крещенные калмыки, на солдатскую службу были сосланы поляки (Оренбургский листок, 1884:16), для усиления направлены 44 казачьих семьи с Дона (Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, 1907: 17). Царизм для пополнения численности переводил на военную службу и население Южного Урала, большей частью башкир, мишарей, татар. Для привлечения родовой знати за ними закрепляется право на дворянство. Это было разрешено мурзам татар и башкир.

Для увеличения численности войска российское правительство провело в 1798 году еще одну военную реформ, вводилась кантональная система. Была проведена унификация воинских повинностей. Организовано Башкирское иррегулярное войско, состоящее из 17 кантонов (Адрес-календарь и памятная книга Оренбургской губернии на 1895г., 1894: 34), калмыки составили отдельный кантон из 11 рот (Оренбургский листок, 1881:42), а из тептярей (мишари) создали кавалерийский полк (Жуковский, 1880: 51).

Теперь все войска губернии состояли из 17 башкирских, 5 мишарских, 7 казачьих и одного калмыцкого кантонов (Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, 1907:259-263). Военная коллегия назначала старшин и зауряд-чиновников, остальные звания присваивались самостоятельно оренбургским губернатором. Интересно отметить, что у призванного на службу башкира, мишаря должно быть 2 лошади, аммуниция, сабля, копьё, лук, стрелы, по возможности огнестрельное оружие, а также полагалось коса и топор (Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, 1907: 259-263).

В результате реформ воинский контингент на границе северного региона Казахстана составлял крупную ударную силу с присланными дополнительно частями из Пермской губернии. Мы составили таблицу о количестве присланных людей для укрепления линии.

Таблица 1 - Количество присланных людей для укрепления линии

Крепости	Казачков	Башкирцев	Мещеряков	Калмыков
Звериноголовская	178	355		
Усть-Уйская	40	140		
Крутоярская	40	128		
Каракульская	40	128		
Город Троицк	171	370		
Степная	61	165		
Петропавловская	100	226		
Карагайская	50	50		
Город Верхнеуральск	125	373		
Магнитная	100	181		
Кизильская	110	887		
Уртазымская	65	217		
Таналыцкая	180	204		
Орская	270	570		
Губерлинская	50	198		
Ильинская	160	295		
Верхнеозерная	160	325		
Красногорская	70	230		
Оренбург			562	516
Оренбургский казачий корпус				
Уфимский тептярский полк				
Илецкая Защита	100			104
Чернореченская	100	130		
Татищевская	100	130		
Нижнеозерная		95		
Рассыпная	30	100		
Итого	2300	5379	562	620
Всего: 8861 человек				

Из таблицы мы видим, что в летний период подлежало мобилизации 8 861 чел. А со списками, е входивших в кантоны мы определили, что общее количество Оренбургского войска составило 14 380 чел. (Шалгимбеков, 2010: 47). По вопросу численности войск в статистических отчетах и других документах (адрес-календари и т.п.) цифра округляется до 10 000 чел., а в современных российских изданиях приводится 7244 чел. (Бекмаханова, 2004: 129-132). Оренбургский казачий историк Хорошхин М.П. показывает 13769 чел.

Итак, на рубеже XVIII-XIX вв. в результате военных реформ Российская империя в крае решила следующие задачи:

- увеличила численность воинского контингента;
- перевело в состав войска разные категории населения края;
- ввела кантональную систему управления, закрепившую переход иррегулярных войск в состав армии, это усилило организацию и мобильность, подняло статус иррегулярных частей.

На этом этапе колонизации усиление военного фактора в крае наглядно показывало народам, проживающим в регионе, что политика властей будет строиться с позиции военной силы. Но, несмотря на это, отношения с казаками осложнялись. Архивные источники свидетельствуют о непрекращающихся набегах казаков. Например, султаны Тауке Айшуаков и другие обращались к губернатору: «а более того делают обид», «пользуют лесом и рыбой как хозяева, тогда как казахи здесь давно зимуют у линии с дачею подписок и аманатов» (ГАОО РФ, 935-935 об.).

Военный губернатор Волковский Г.С. ввел запрет отпускать казаков и гражданское население в поле без оружия и только в сопровождении караулов. Вдоль разъездов и бродов неслась караульная служба (ГАОО РФ, ФИ 167: 19). Были введены дополнительные меры по усилению дисциплины по отношению к военным. В случае перехода казахов через реки наказывались офицеры. Характерен пример с сотником Макаровым, который был разжалован в рядовые приказом губернатора за перекочевку казахов вдоль Сыртинского укрепления (ГАОО РФ, ФИ 167: 43).

Оренбургские власти обвиняли казахскую сторону в набегах, оправдывая так называемые «воинские поиски». Напряженность ситуации привела к тому, что Оренбургское ведомство продолжило меры по увеличению численности войск. По Указу Императора Александра I от 19.08.1804 года было сформировано 4 новых линейных батальона, направленных на линию от Красногорска до Троицка, также в каждую крепость переселили по 100 семей казаков, в редуты по 50 (ГАОО РФ, Ф.6: л.1-60).

Следующим шагом реорганизации войск в крае стали военные реформы при императоре Александре I. Указом от 5 февраля 1808 г. была создана Оренбургская 23-я пехотная дивизия, общей численностью 18-20 тыс.чел., как пишется в Указе для «внешней обороны и внутренней тишины» (Труды Оренбургской Ученой архивной комиссии, 1907: 52). В состав дивизии вошли Рыльский, Уфимский, Екатеринбургский мушкетерский, Оренбургский драгунский полки, Донской и Оренбургский казачьи полки, 2 артиллерийские роты и 2 тептярских полка. Военный губернатор назначался командиром

дивизии, которому перешли в подчинение все иррегулярные части: Мещерякское, Башкирское, Уральское, Оренбургское.

После войны с Наполеоном была введена система корпусной организации. Так, по Указу Александра I от 18 декабря 1816 года формируется отдельный корпус. Сюда направляется еще 29-я пехотная дивизия. На начало 1820 г. насчитывалось 16 батальонов пехоты и казачьи части Ставропольского, Башкирского и Мещерякских войск. В крепостных линиях от Старооренбургской до Звериноголовской крепостей несло службу 9 402 человека. А к 1835 г. численность достигла 12 733 (Бекмаханова, 1980: 144). К январю 1837 г. весь Оренбургский корпус достиг численности 119 853 офицеров и нижних чинов, а 107 559 составляли иррегулярные части (ЦГА РК, 4:3).

Заключение. Концентрация войск на линии привела к тому, что здесь был сформирован единый воинский контингент. Данный участок стал отправной линией для дальнейшего переноса крепостей уже в центральные части Казахстана.

Проведенные военные реформы позволили увеличить численность войск, материально укрепить крепости, оснастить артиллерией и вооружением, перевести гражданское сословие в состав Иррегулярного войска, включая и нерусские народы. В край были переведены дополнительные силы из соседних губерний. Отметим, что в составе стали постепенно преобладать казачьи войска, это позволило властям уменьшить финансовые расходы. Комплекс проведенных мероприятий позволил создать условия для закрепления Северного, а в дальнейшем Центрального Казахстана в составе империи и для полной ликвидации самостоятельности в Младшем и Среднем жузах.

Военный фактор стал основным инструментом в осуществлении колониальной политики в регионе.

Список литературы

- Адрес-календарь и памятная книга Оренбургской губернии на 1895 год. Оренбург: 1894. С. 157.
- Алекторов А.С. История Оренбургской губернии. Оренбург: 1883. С. 128.
- Бартольд В.В. Абулхаир // Соч. М.: Наука, 1964. Т. 2, ч. 2. С. 489-490.
- Бекмаханова Н.Е. Казачьи войска Азиатской России в XVIII в. – начале XX в. М.: Институт Российской истории РАН, 2000. С. 430.
- Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. М.: Наука, 1980. С. 280.
- Березин И.Н. Обзор трехлетнего путешествия по Востоку магистра Казанского университета И. Березина // Журн. Министерства народного Просвещения. 1847. Ч. 55. С. 1-24.
- Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времен кончины Абулхаир-хана. Уфа: 1853. Т. 1. С. 248.
- Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. Казань: 1897. Т.1. С. 70; Т.2. С. 616; Т.3. С. 617.
- Григорьев В.В. Русская политика в отношении к Средней Азии. Исторический очерк / Сборник государственных знаний. СПб. 1874. Т. 1. С. 233-261.
- Жуковский И. Краткая географическое и статистическое описание Оренбургской губернии /сост. в 1842 г. Уфа: 1880. С. 103.
- Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.). История Казахстана в русских источниках. Алматы: Дайк-пресс, 2005. Т. 3. С. 484.
- Козыбаев М.К. История и ее современность. Алма-Ата: Ғылым, 1991. С. 254.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. С. 656.
- Лобyseвич Ф.И. Главные начальники Оренбургского края. 1734-1870 // Военный сборник, 1872. №5. С. 41-68.
- Лобyseвич Ф.И. Тургайская область и ее устройства // Военный сборник. 1871. №4. С. 271-282.
- Миллер Г.Ф. История Сибири. М.: Восточная литература, 1999. Т. 1. С. 630.
- О наделении землей кочующих киргизских орд. Государственный архив Оренбургской области Российской Федерации (ГАОО РФ). Ф.6. оп.10. д. 2798.
- О перенесении Оренбургской пограничной линии на новое место. ГАОО РФ. Ф.6. оп. 7. д. 22.
- О размещении регулярных войск на Старой Оренбургской линии. Центральный Государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 4. оп.1. д. 312.
- Об охране Оренбургских пограничных линий от набегов кочевников. ГАОО РФ. Ф.И 167. оп.1. д. 37.
- Оренбургский листок: 1881. №42.
- Оренбургский листок: 1884. №16.
- Ремезовская летопись: летопись Сибирская: исследование, текст и перевод: научный справочник Тобольск: Возрождение Тобольска, 2006. С. 167.
- Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1756). Оренбург: 1896. С. 95.
- Рычков П.И. Топография Оренбургская. Оренбург: 1887. С. 18.
- Рычков П.И., Рычков Н.П. Капитан жазбалары. Алматы: Ана тілі, 1995. С. 104.

Сведения о размещении регулярных и казачьих войск в Оренбургском военном округе. ЦГА РК. Ф.4, оп.1, д. 376.

Севастьянов С.Н. История учреждения Оренбургского казачьего войска по начертаниям войсковой печати // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии: 1899. Выпуск. 5. С. 82-111.

Старииков Ф.М. Историко-статистический очерк Оренбургского казачьего войска. Оренбург: 1891. С. 250.

Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Выпуск 17. Оренбург: 1907. С. 269.

Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Оренбург: 1907. Выпуск. XIX. С. 287.

Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Оренбург: 1907. Выпуск 18. С. 224.

Футорянский Л.И. История Оренбуржья. Оренбург: Оренбургское книжное издательство. 1996. С. 351; Казачество России на рубеже веков. Оренбург: Печатный Дом ДИМУР. 1997. С. 200.

Ханыков Я.В. Материалы для статистики народонаселения Оренбургской губернии // Оренбургские губернские ведомости. 1853. №2.

Харузин А.А. Киргизы Букеевской орды. М.: 1889. С. 939.

Хорошхин М.П. Казачьи войска. Опыт военно-статистического описания. СПб., 1881. С. 391.

Шалгимбеков А.Б. История военного продвижения и закрепления Российской империи в северном регионе Казахстана (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.). Костанай: 2010. С. 178.

References

Adres-kalendar' i pamjatnaya kniga Orenburgskoi gubernii na 1895 god [Address-calendar and memorial book of Orenburg province for 1895]. Orenburg: 1894. S. 157. [in Russian]

Alektorov A.S. Istoriya Orenburgskoi gubernii [History of Orenburg Province]. Orenburg: 1883. S. 128. [in Russian]

Bartol'd V.V. Abulhair [Abulkhair] // Soch. M.: Nauka, 1964. T. 2, ch. 2. S. 489-490. [in Russian]

Bekmahanova N.E. Kazach'i voiska Aziatskoi Rossii v XVIII v. – nachale XX v. [Cossack troops of Asian Russia in the XVIII century - early XX century] M.: Institut Rossijskoi istorii RAN, 2000. S. 430. [in Russian]

Bekmahanova N.E. Formirovanie mnogonacional'nogo naseleniya Kazakhstana i Severnoi Kirgizii [Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan.]. M.: Nauka, 1980. S. 280. [in Russian]

Berezin I.N. Obzor trehletnego puteshestviya po Vostoku magistra Kazanskogo universiteta I. Berezina [Review of a three-year trip to the East of the Master of Kazan University I. Berezin] // Zhurn. Ministerstva narodnogo Prosveshheniya. 1847. Ch. 55. S. 1-24. [in Russian]

Vel'jaminov-Zernov V.V. Istoricheskie izvestiya o kirgiz-kajsakah i snosheniyah Rossii so Srednei Aziei so vremen konchiny Abulhair-hana [Historical news about the Kirghiz-Kaysaks and Russia's relations with Central Asia since the death of Abulhair Khan.]. Ufa: 1853. T. 1. S. 248. [in Russian]

Vitevskij V.N. I.I. Nepljuev i Orenburgskij kraj v prezhnem ego sostave do 1758 g. [I.I. Nepljuev and the Orenburg Region in its former composition until 1758]. Kazan': 1897. T.1. S. 70; T.2. S. 616; T.3. S. 617. [in Russian]

Grigor'ev V.V. Russkaja politika v otnoshenii k Srednej Azii. Istoricheskij ocherk [Russian policy in relation to Central Asia. Historical essay] / Sbornik gosudarstvennyh znaniy. SPb. 1874. T. 1. S. 233-261. [in Russian]

Zhukovskij I. Kratkaja geograficheskoe i statisticheskoe opisanie Orenburgskoj gubernii [Brief geographical and statistical description of the Orenburg province] / sost. v 1842 g. Ufa: 1880. S. 103. [in Russian]

Zhurnaly i sluzhebnye zapiski diplomata A.I. Tevkeleva po istorii i jetnografii Kazakhstana (1731-1759 gg.) [Journals and official notes of the diplomat A.I. Tevkelev on the history and ethnography of Kazakhstan (1731-1759)]. Istorija Kazakhstana v russkikh istochnikah. Almaty: Dajk-press, 2005. T. 3. S. 484. [in Russian]

Kozybaev M.K. Istorija i ee sovremennost' [History and its modernity]. Alma-Ata: Gylym, 1991. S. 254. [in Russian]

Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 1996. S. 656. [in Russian]

Lobysevich F.I. Glavnye nachal'niki Orenburgskogo kraja. 1734-1870 [The chief chiefs of the Orenburg Region. 1734-1870] // Voennyj sbornik, 1872. №5. S. 41-68. [in Russian]

Lobysevich F.I. Turgajskaja oblast' i ee ustrojstva [Turgay region and its devices] // Voennyj sbornik. 1871. №4. S. 271-282. [in Russian]

Miller G.F. Istorija Sibiri [History of Siberia]. M.: Vostochnaja literatura, 1999. T. 1. S. 630. [in Russian]

O nadelenii zemlej kochujushhjih kirgizskih ord [On the allotment of land to the nomadic Kyrgyz hordes]. Gosudarstvennyj arhiv Orenburgskoi oblasti Rossijskoj Federacii (GAOO RF). F.6. op.10. d. 2798. [in Russian]

O perenesenii Orenburgskoi pograničnoj linii na novoe mesto [On the transfer of the Orenburg border line to a new location]. GAOO RF. F.6. op. 7. d. 22. [in Russian]

O razmeshhenii reguljarnyh vojsk na Staroj Orenburgskoj linii [About the deployment of regular troops on the Old Orenburg Line]. Central'nyj Gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan (CGA RK). F. 4. op.1. d. 312. [in Russian]

Ob ohrane Orenburgskih pograničnyh linij ot nabegov kochevnikov [About the protection of the Orenburg border lines from the raids of nomads]. GAOO RF. F.I 167. op.1. d. 37. [in Russian]

Orenburgskij listok: 1881 [Orenburg leaflet: 1881]. №42. [in Russian]

Orenburgskij listok: 1884 [Orenburg leaflet: 1884]. №16. [in Russian]

Remezovskaja letopis': letopis' Sibirskaya: issledovanie, tekst i perevod: nauchnyj spravocnik Tobol'sk: Vozrozhdenie Tobol'ska, 2006. S. 167. [in Russian]

Rychkov P.I. Istorija Orenburgskaja (1730-1756) [Orenburg History (1730-1756)]. Orenburg: 1896. S. 95. [in Russian]

Rychkov P.I. Topografija Orenburgskaja [Orenburg topography]. Orenburg: 1887. S. 18. [in Russian]

Rychkov P.I., Rychkov N.P. Kapitan zhazbalary [Captain's notes]. Almaty: Ana tili, 1995. S. 104. [in Kazakh]

Svedeniya o razmeshhenii reguljarnyh i kazach'ih vojsk v Orenburgskom voennom okruge [Information about the deployment of regular and Cossack troops in the Orenburg Military District]. CGA RK. F.4, op.1, d. 376.

Sevast'janov S. N. Istorija uchrezhdeniya Orenburgskogo kazach'ego voiska po nachertaniyam voiskovoi pečhati [The history of the establishment of the Orenburg Cossack army according to the outlines of the military seal] // Trudy Orenburgskoj uchenoj arhivnoj komissii: 1899. Vypusk. 5. S. 82-111.

Starikov F.M. Istoriko-statisticheskij ocherk Orenburgskogo kazach'ego vojska [Historical and statistical sketch of the Orenburg Cossack army]. Orenburg: 1891. S. 250.

Trudy Orenburgskoi uchenoi arhivnoj komissii [Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission]. Vypusk 17. Orenburg: 1907. S. 269.

Trudy Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi komissii [Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission]. Orenburg: 1907. Vypusk. XIX. S. 287.

Trudy Orenburgskoi Uchenoi arhivnoi komissii [Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission]. Orenburg: 1907. Vypusk 18. S. 224.

Futorjanskij L.I. Istorija Orenburzh'ya [The history of Orenburg region]. Orenburg: Orenburgskoe knizhnoe izdatel'stvo. 1996. S. 351; Kazachestvo Rossii na rubezhe vekov. Orenburg: Pечатnyi Dom DIMUR. 1997. S. 200.

Hanykov Ja.V. Materialy dlya statistiki narodonaseleniya Orenburgskoi gubernii [Materials for population statistics of the Orenburg province] // Orenburgskie gubernskie vedomosti. 1853. №2.

Haruzin A.A. Kirgizy Bukeevskoi ordy [The Kirghiz of the Bukeev Horde]. M.: 1889. S. 939.

Horoshhin M.P. Kazach'i vojska. Opyt voenno-statisticheskogo opisaniya [Cossack troops. Experience of military statistical description]. SPb., 1881. S. 391.

Shalgimbekov A.B. Istorija voennogo prodvizheniya i zakrepleniya Rossijskoi imperii v severnom regione Kazahstana (vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX v.) [The history of the military advance and consolidation of the Russian Empire in the northern region of Kazakhstan (the second half of the XVIII – first third of the XIX century.)]. Respublika Kazahstan. Kostanai: 2010. S. 178.

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_123

К 150-летию со дня рождения Ахмета Байтурсынова

**«ДАЛЬНЕЙШЕЕ НАБЛЮДЕНИЕ ЗА НИМ УСТАНОВЛЕНО». АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ
ПОД НАДЗОРОМ ЦАРСКОЙ ОХРАНКИ (1907-1910 ГОДЫ)**

**Ибраев Ерден Ерназарович^{1*}, Легкий Дмитрий Максимович¹,
Табулденов Алибек Нурмагамбетович¹**

¹Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: erden-ibraev@mail.ru (Ибраев), legk_d@mail.ru (Легкий), nauryz18@mail.ru (Табулденов)

Аннотация. В данной статье рассматривается период жизнедеятельности Ахмета Байтурсынова с 1907 по 1910 годы, когда он состоял под надзором царской тайной полиции с ярлыком «политически неблагонадежного». В статье приводятся данные из таких источников, как телеграмма Бадрисафы, супруги А. Байтурсынова, Степному генерал-губернатору Е.О. Шмиту и очерка А. Букейханова, в которых приведена аргументация о необходимости освобождения А. Байтурсынова из Семипалатинской тюрьмы. Также подвергаются научному анализу архивные документы канцелярии Оренбургского губернатора, в том числе данные оренбургской жандармерии о необходимости «особого надзора» за А. Байтурсыновым, в следствии его политических призывов перестать платить подати и налоги представителям колониального режима. В статье указывается причина, по которой его фамилия была искажена в документах департамента полиции. Таким образом, с революции 1905-1907 годов и до Февральской революции 1917 года активная общественная деятельность А. Байтурсынова вызывала небезосновательные опасения царской охранки.

Ключевые слова: Алаш, революция, Оренбург, жандармерия, партия, полиция.

FTAMP 03.20

**«ҚОСЫМША ҚАДАҒАЛАУ ҚҰРЫЛДЫ». АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ ПАТША
ГВАРДИЯСЫНЫҢ ЖЕТЕКШІЛІГІНДЕ (1907-1910)****Ибраев Ерден Ерназарович^{1*}, Легкий Дмитрий Максимович¹,
Табулденов Алибек Нурмагамбетович¹**¹ Қостанай өңірлік университеті А.Байтұрсынова, Қостанай, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: erden-ibraev@mail.ru (Ибраев), legk_d@mail.ru (Легкий), nauryz18@mail.ru (Табулденов)

Түйіндеме. Бұл мақалада Ахмет Байтұрсынұлының 1907-1910 жылдар аралығындағы «саяси сенімсіз» деген таңбамен патшаның құпия полициясының бақылауында болған кезеңі қарастырылады.

Мақалада Байтұрсыновтың әйелі Бәдрисафаның Дала генерал-губернаторы Шмит Е.О.-ға жазған хаты сияқты деректер келтіріледі. және Ахмет Байтұрсыновты Семей түрмесінің қабырғасынан босату қажеттігі туралы дәлелдер келтіретін Әлихан Бөкейхановтың мақалалары. Орынбор губернаторы кеңсесінің мұрағат құжаттары да ғылыми талдаудан өткізіліп, оның ішінде Орынбор жандармериясының өкілдеріне салық төлеуді тоқтату туралы саяси үндеулері нәтижесінде А.Байтұрсынұлын «ерекше қадағалаудың» қажеттігі туралы деректері де зерттелуде. отаршылдық режимнің. Мақалада патшалық кезеңдегі полиция мұрағатында Байтұрсынұлы тегінің бұрмалану себебі көрсетіледі. Сонымен, 1905-1907 жылдардағы революциядан 1917 жылғы ақпан төңкерісіне дейін А. Байтұрсынұлының белсенді қоғамдық қызметі патша полициясының қисынды үрейлерін туғызды.

Кілт сөздер: Алаш, революция, Орынбор, жандармерия, партия, полиция.

IRSTI 03.20

**"FURTHER SUPERVISION ESTABLISHED." AKHMET BAITURSYNOV UNDER
THE SUPERVISION OF THE TSAR'S GUARD (1907-1910)****Ibrayev Yerden Yernazarovich^{1*}, Legkij Dmitry Maksimovich¹
Tabuldenov Alibek Nurmagambetovich¹**¹Kostanay Regional University named after A. Baitursynova, Kostanay, Kazakhstan

*Author correspondent

E-mail: erden-ibraev@mail.ru (Ibraev), legk_d@mail.ru (Legkij), nauryz18@mail.ru (Табулденов)

Abstract. This article examines the period of Akhmet Baitursynov's life from 1907 to 1910, when he was under the supervision of the tsarist secret police, labeled “politically unreliable”.

The article provides data from such sources as a letter from Baitursynov's wife Badrisafa to the Steppe Governor-General Shmit E. O. and articles by Alikhan Bukeikhanov, which provide arguments about the need to release Akhmet Baitursynov from the walls of the Semipalatinsk prison. Archival documents of the office of the Orenburg Governor are also subjected to scientific analysis, including data from the Orenburg gendarmerie about the need for “special supervision” of A. Baitursynov, as a result of his political calls to stop paying taxes and taxes to representatives of the colonial regime. The article indicates the reason why Baitursynov's surname was distorted in the police archives of the tsarist period. Thus, even before the events of the February Revolution of 1917 began, Akhmet Baitursynov aroused well-founded fears of the tsarist secret police.

Key words: Alash, revolution, Orenburg, gendarmerie, party, police.

Введение. В 2022 году исполняется 150 лет со дня рождения Ахмета Байтұрсынова. Историки вплоть до настоящего времени устанавливают новые сведения о жизни и деятельности выдающегося общественного и политического деятеля. В условиях пореформенной модернизации в Российской империи наблюдалась попытка вовлечения нерусскоязычного населения национальных окраин в единое социокультурное пространство империи. Данный процесс непосредственным образом затронул Оренбургский край и пограничную с ним Казахскую степь, которые стали «исторической фронтальной зоной между Уралом и Центральной Азией» (Любичанковский, 202: 106-114). Вместе с тем, несмотря на благие пожелания официальной власти, отношение местных органов к национальной интеллигенции

Степного края (по справедливому мнению современных казахстанских ученых) оставалось «на протяжении всего колониального периода высокомерным, пренебрежительным, недоверчивым, в случае политического инакомыслия – репрессивно-карательным» (Абжанов). В Оренбурге это непосредственным образом отразилось на отношении к А. Байтурсынову со стороны губернаторов и особенно губернского жандармского управления.

Первая русская революция 1905-1907 годов пробуждает в А. Байтурсынове и его соратниках надежду на скорейшие политические преобразования в Российской империи. Национальная интеллигенция начинает использовать новые формы политического противодействия царской колониальной политике (организация митингов, демонстраций, составление петиций, критика колониальной политики в политических публикациях в прессе). После жесткой реакции со стороны властей на свою общественно-политическую деятельность А. Байтурсынов изменяет тактику борьбы с царским режимом, не прибегая к радикальным действиям. Восьмимесячное заключение в Семипалатинской тюрьме и последующее выселение за пределы Степного края надолго приковывают к нему внимание со стороны царской полиции. Однако А. Байтурсынов не прекращал свою борьбу за права казахского народа (в первую очередь в земельном вопросе).

Материалы и методы. Источники, выявленные в настоящее время авторами данной статьи в ходе работы с фондами Государственного архива Оренбургской области, позволили изучить детали событий 1907-1910 годов с участием А. Байтурсынова и его ближайших соратников, установление за ними полицейского надзора. Авторами вводятся в научный оборот документы фонда канцелярии Оренбургского губернатора за 1910 и 1916 годы, что позволило подробно осветить методы и формы работы сыскного отделения в период наступления реакции после подавления революции 1905-1907 годов в России. Наряду с этим приводятся в полном объеме материалы за 1910 год из переписки Семипалатинского и Оренбургского губернаторов, рапорты начальников политической полиции (сыскного отделения, департамента полиции, губернского жандармского управления), указывающие на установление за Байтурсыновым постоянного полицейского надзора. Среди них: «Письмо Семипалатинского губернатора А.Н. Тройницкого Оренбургскому губернатору В.Ф. Ожаровскому 25 февраля 1910 г.» (ГАОО, 397:131); «Рапорт полицмейстера Оренбургскому губернатору В.Ф. Ожаровскому от 21 марта 1910 г.» (ГАОО, 397:142); «Рапорт начальника сыскного отделения Оренбургскому губернатору В. Ф. Ожаровскому от 21 марта 1910 г.» (ГАОО, 397:149); «Рапорт начальнику Оренбургского губернского жандармского управления 22 марта 1910 г.» (ГАОО, 397:148).

Рис. 1. Дело с переписками «по секретным делам» канцелярии Оренбургского губернатора. 1910 г. (ГАОО. Ф. 10 Оп. 4 Д. 397).

За 1916 год используются отдельные сведения из рапорта Оренбургского департамента полиции «о противоправительственной деятельности» А. Байтурсынова, М. Дулатова, А. Букейханова от 20 августа 1916 г. (ГАОО, 242:2-5), где подводятся итоги полицейского сыска за лидерами «Алаш» с 1905 по 1916 годы.

Удалось также выяснить, что научная и образовательная деятельность Байтурсынова способствовала положительной репутации среди российских единомышленников, что впоследствии содействовало его освобождению из тюрьмы. Наряду с другими данное обстоятельство объясняет причину установления «мягкого» полицейского надзора за Байтурсыновым. Методами исследования выбраны принцип историзма, верификации источников, источниковедческого анализа писем, такие, как поиск и выявление писем, телеграмм, рапортов, внешняя и внутренняя критика переписки, а также задачи и приемы, соответствующие этим этапам.

Обсуждение. Темой деятельности Ахмета Байтурсынова в дореволюционный период, в том числе изучением репрессивной политики царизма против лидеров «Алаш», в разное время занимались исследователи как исторического, так и филологического профиля. Имя А. Байтурсынова неизменно приводится во всех научных трудах, посвященных истории движения «Алаш» (Алаш қозғалысы, 2004-2006; Алаш, 2005; Аманжолова, 2009; Алаштану мәселелері, 2010). Общественно-политическую деятельность духовного вождя казахской интеллигенции изучали как советские историки (Абилова, Нурсейтова, 2005:105-112; см. напр.: Бурабаев, 1989), так и современные ученые (Сагадиев, 1998; Кашкимбаев, Акбалаева, 2021 и др.).

Развитие национальных окраин Российской империи в условиях модернизации и одновременно развития общественного и революционного движения в Степном крае, плодотворно изучают как современные казахстанские историки (Мажитов, 2017; Легкий, 2017), так и российские ученые (Котюкова, 2016; Любичанковский, 2021). Многие стороны деятельности Байтурсынова освещены в ежегодных научных конференциях, проводимых в Казахстане и за рубежом (Абилова, Нурсейтова, 2005: 112-127).

В публикациях биографического жанра указывается на факты арестов и высылки Байтурсынова (Дулатов, 1922; Терновой, Исетова, 1998; Ахметова, 2008; Тугай, 2018; Имаханбет, 2017 и др.). Большой интерес представляет биографический очерк о жизни Ахмета Байтурсынова, изданный его близким соратником Мыржакыпом Дулатовым в первые годы Советской власти в Казахстане. В настоящее время в сборнике документов костанайских историков в полном объеме опубликован один из рапортов 1910 года начальника сысского отделения в Оренбурге (Терновой, Исетова, 1998: 34-35). Современные исследователи ввели в научный оборот телеграмму Степному генерал-губернатору Е.О. Шмиту от имени Бадрисафы, супруги А. Байтурсынова (Тугай, 2018:165).

Казахстанские историки уделяют значительное внимание изучению методов полицейского надзора за распространением ислама в Туркестанском крае, чего весьма опасались царские власти, подозревая в этом видных представителей казахской интеллигенции. Этот надзор отражается в деловых бумагах, секретных инструкциях, а также в циркулярных письмах департамента полиции (Рустемов, Шашаева 2021: 63-73). Подозрения царской охраны были основаны на том (как заметили современные исследователи национального вопроса), что «часть казахской духовной элиты тяготела к построению чисто исламского государства», причем, не только на юге Казахстана, как например, Гумар Карашев, казах из Букеевской Орды, кадий, писатель и поэт (Исхаков, 2004: 114-116). Политическая полиция опасалась, что непосредственно и в Степном крае подобная ситуация могла стать вполне реальной.

В отношении руководителей «Алаш» со стороны властей предпринимались судебные и штрафные санкции, за представителями национальной интеллигенции начала XX века всегда велась слежка, агентурные сведения направлялись в жандармерию и формировались в особые дела. Следует выделить научный, глубоко проработанный анализ архивных материалов как осуществлялся полицейский надзор над А. Байтурсыновым (Касенов, 2014: 28-29). Современные исследования позволяют уяснить формы и методы политического сыска в Российской империи органами жандармерии и полиции, узнать, кто эту политику непосредственно осуществлял в Оренбургской губернии и Степном крае (Семенов, Семенова, 1999; Христофоров, 2018; Мусабалина, б.д.).

Вместе с тем, несмотря на то, что отдельные факты репрессий в отношении Байтурсынова приводятся во многих исследованиях и энциклопедических изданиях, непосредственно история политического надзора за одним из лидеров «Алаш» не подвергалась отдельному, специальному изучению. Авторы статьи постарались восполнить этот пробел, избрав по данной теме наименее изученный период в жизни А. Байтурсынова 1907-1910 годов. Целью настоящего исследования стало освещение (в том числе на основе архивных документов) истории установления полицейского надзора за А. Байтурсыновым с выяснением причин усиления внимания к его личности со стороны органов сыска в период подавления общественного и революционного движения 1907-1910 годов.

Результаты. Активное участие А. Байтурсынова в общественно-политической жизни отмечается во многих энциклопедических изданиях (Алаш, 2009). В 1907 году как один из авторов «Каркаралинской петиции» заведующий двухклассным русско-казахским училищем был впервые заключён в тюрьму за критику колониальной политики царской администрации. С 1 июля 1909 года Байтурсынов (восемь месяцев находясь под следствием) вновь оказался в семипалатинской тюрьме по обвинению «в распространении идеи автономного самоуправления» (e-history.kz).

В защиту Байтурсынова выступила его супруга Бадрисафа, которая 5 августа 1909 г. выслала телеграмму Степному генерал-губернатору Е. О. Шмиту (Тугай, 2018). Внизу текста документа стоит имя и фамилия – «Бадрисафа Байтурсунова» (*Байтурсынова – авт.*). На телеграмме значится штамп канцелярии Степного генерал-губернатора с датой 7 августа 1909 года. В верхней части бланка отмечено – «Телеграф. В Омск. Из Семипалатинска № 641», с добавлением – «Ответ 20 уплачено». Служебные отметки кроме того указывают: «Принято 5/8 1909 С. 493 № 80, 81. Приняла Кс. Н. Мозерь. 133 сл. 5, 10 ч. 27 м». Это означает, что телеграфист приняла телеграмму, состоящую из 138 слов, 5 августа 1909 г. в 10 часов 27 минут. Два дня документ проходил соответствующие инстанции (в нижней части бланка рукой вписана дата – 6 августа 1909 года). Документ не лишен эмоциональной окраски. Возмущение автора действиями царских властей было налицо. «Первого июля в Каркаралах арестован мой муж, бывший заведующий русско-киргизский школой Байтурсунов, – пишет его супруга, – препровожден в Семипалатинск, где содержится в тюрьме; что послужило причиной такого несчастья, нам неизвестно; произведенный обыск ничего не дал». Причину ареста она объясняет просто: «Думаем – на мужа сделан ложный донос киргизами на партийной почве. Теперь мужу, говорят, предъявляют обвинение в возбуждении киргизов в неповиновении властям».

Рис. 2. Телеграмма Бадрисафы Байтурсыновой Степному генерал-губернатору Е. О. Шмиту 5 августа 1909 г. (Дом-музей им. Ахмета Байтурсынова. <https://e-history.kz/ru/news/show/6293/> © e-history.kz).

Вместе с тем, текст телеграммы Бадрисафы Байтурсыновой был составлен юридически грамотно. С одной стороны, она отмечает факт, который часто использовали адвокаты, чтобы облегчить участь подсудимого. Это звучало так: «Пребывание в тюрьме, полная неизвестность судьбы своей, в конце подрывают без того слабое здоровье мужа». С другой стороны, приводится явное нарушение закона со стороны полицейского ведомства. Вначале она указала, что «несмотря такое тяжкое обвинение, до сих пор не преступлено производству следствия». Затем последовало прямое обращение к Степному генерал-губернатору Е. О. Шмиту. «Ваше Высокопревосходительство, если муж мой преступник закона, пусть суд его покарает, и я покорнейше прошу сделать распоряжение ускорить производство следствия, – пишет Бадрисафа, – если же тому нет оснований, и муж мой лишен свободы лишь по доносу лиц, которым то выгодно было, не откажите, Ваше Высокопревосходительство, приказать освободить мужа моего из-под стражи» (Тугай, 2018:166). В любом случае это было прямое требование освободить заключенного.

Казахстанские историки выяснили, что к истории освобождения Ахмета Байтурсынова прямое отношение имел Алихан Букейханов, который приложил титанические усилия на освобождение своего соратника. Во-первых, будучи известным деятелем партии кадетов, он обратился к своим знакомым, членам III Государственной думы Николаю Скалозубову и Николаю Некрасову с просьбой вмешаться в дело Ахмета Байтурсынова. 17 ноября 1909 года известные депутаты обратились к заместителю министра внутренних дел империи П.Г. Курлову с письменным запросом о судьбе А. Байтурсынова. Параллельно обращению к двум членам Государственной думы А. Букейханов в центральном печатном органе кадетской партии – газете «Речь» от 19 ноября 1909 года опубликовал статью под громким заголовком «Казахский (в ориг. «Киргизский») народный поэт в тюрьме». Из ее содержания выясняется аргументация автора статьи: «В здешней тюрьме томится пятый месяц Ахмет Байтурсунов талантливый казахский поэт.

В 1909 году он издал книгу «Кырык мысаль» перевод в стихах 40 басен Крылова. Книга отпечатана в Академии наук» (Акбалаева, б.д.).

Благодаря заступничеству как близких людей (в лице своей супруги), так и российской общественности А. Байтурсынов был освобожден из тюрьмы. Царскими властями принимается решение о его выселении с территории Степного края. Казахстанским историкам известно, что в феврале 1910 года после освобождения из заключения ему на два года запретили проживать в Степном крае, Тургайской и Семиреченской областях. Таким образом, он был вынужден жить и работать в Оренбурге с 1910 года вплоть до Февральской революции 1917 года, так как над ним официально был учрежден полицейский надзор (e-history.kz).

Более подробно и обстоятельно об этом свидетельствуют архивные документы из канцелярии губернаторов Семипалатинской и Оренбургской областей 1910 и 1916 годов, которые нередко повторяют одни и те же сведения (менялся только возраст А. Байтурсынова), добытые в результате политического сыска. В документах неизменно приводились биографические данные: «Ахмет Байтурсунович Байтурсунов, 42 лет, бывший учитель киргиз № 5 аула, Тургайской области, в 1909 г. был арестован в г. Каркаралинске, Семипалатинской области и привлечен к дознаниям в порядке положения об охране по обвинению в противоправительственной пропаганде среди киргиз». С этого начинался обширный рапорт Оренбургского департамента полиции от 20 августа 1916 года «о противоправительственной деятельности» А. Байтурсунова, М. Дулатова, А. Букейханова, где подробно описываются имеющиеся сведения о полицейском надзоре над А. Байтурсыновым. (ГАОО, 242:2-5).

Судя по документам, А. Байтурсынов, которому «было воспрещено жительство в Степном крае», добровольно выбрал новое место жительства в Оренбурге, что фактически было почетной ссылкой (таким же образом царская администрация поступала и с другими лидерами «Алаш»). «По распоряжению дознания в Особом Совещании Байтурсунов, распоряжением Министра Внутренних Дел, – отмечалось в полицейском рапорте 1916 года, – было воспрещено жительство в Степном крае, Семиреченской и Тургайской областях, на два года, считая срок с 10 марта 1910 года. Избрав местом жительства г. Оренбург, расположенный близ границы Тургайской области, Байтурсунов первоначально поступил на службу в переселенческое управление...» (ГАОО, 242:2а).

В 1910 году губернаторы Семипалатинской и Оренбургской областей ведут переписку (что сохранилось в архивном фонде), где один передает другому процесс полицейского наблюдения за А. Байтурсыновым. Когда в 1882 году Министерство внутренних дел предложило образовать Степное генерал-губернаторство, то его главе оказались подотчетны военные губернаторы областей. В соответствии с «Положением об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями (от 25 марта 1891 года) надзор за политическим настроением населения осуществляет военный губернатор благодаря работе полицеймейстеров, которые находились в непосредственном подчинении военного губернатора области (Мусабалина, 2021).

Письмо из канцелярии Семипалатинского губернатора А. Н. Тройницкого судя по штампу было отправлено 25 февраля 1910 года (зарегистрированное за № 35) Оренбургскому губернатору В. Ф. Ожаровскому под эгидой «секретно», полученное 8 марта 1910 года (№ 656).

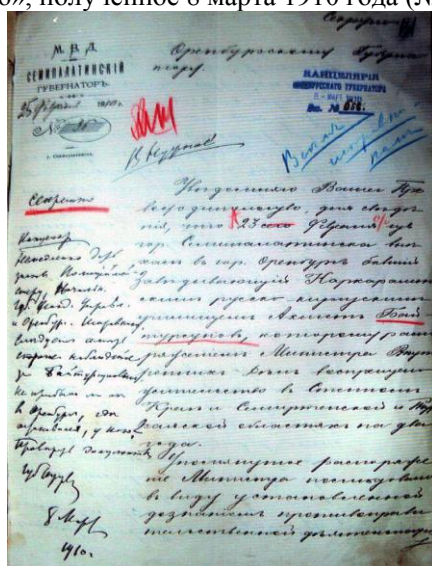

Рис. 3. Письмо Семипалатинского губернатора А. Н. Тройницкого Оренбургскому губернатору В. Ф. Ожаровскому 25 февраля 1910 г. (ГАОО. Ф. 10. Оп. 4. Д. 397. Л. 131).

Прочитируем: «Уведомляю Ваше Превосходительство, для сведения, что 23 сего февраля из города Семипалатинска выехал в город Оренбург бывший заведующий Каркалинским русско-киргизским училищем Ахмет Байтурсунов, которому распоряжением Министра Внутренних Дел воспрещено жительство в Степном Крае и Семиреченской и Тургайской областях на два года». При этом уточнялось, что «упомянутое распоряжение Министра последовало в виду установленной дознанием противоправительственной деятельности Байтурсунова» (ГАОО, 397:131).

О деятельности А. Байтурсунова, начиная с революции 1905-1907 годов (когда он был в Каркаралинске) и до 1910 года (когда он был выслан в Оренбург), в документах царской администрации 1910 и 1916 годов приводится ряд одних и тех же сведений, но некоторые важные данные видоизменяются или сокращаются. Так, Семипалатинский губернатор А. Н. Тройницкий 25 февраля 1910 года сообщал Оренбургскому губернатору В. Ф. Ожаровскому: «Байтурсунов в разное время, начиная с 1905 г., как в городе Каркаралинск, как у себя на квартире, так и при разъездах по аульным школам в уезде и других случаях неоднократно говорил киргизам, что податей платить не надо, что киргиз ни в коем случае не должны переводить на крестьянское положение, и якобы тогда с них будут брать подати по 10 руб. с души, будут они отбывать воинскую повинность и их переведут в русскую веру, а если отберут землю то укочевать (*откочевывыть – авт.*) в Китай...» (ГАОО, 397:131).

В рапорте Оренбургского департамента полиции от 20 августа 1916 года об этом же говорилось следующее: «Дознанием этим установлено, что Байтурсунов, начиная с 1905 г., как в г. Каркаралов (*Каркаралинске – авт.*), у себя на квартире, так же и при разъездах по аульным школам внушал киргизам не платить подати, и ни в каком случае не переходить на крестьянское положение; распространяя среди киргизского населения возвания преступного содержания, а волостным управителям советовал не собирать недоимки, указывая на то, что в России за крестьянами состоят миллионы, и им за это ничего не делают». (ГАОО, 242:2а). Эти положения взяты из письма Семипалатинского губернатора А.Н. Тройницкого 25 февраля 1910 года, где отдельными пунктами стояли обвинения в адрес А. Байтурсунова: 2) распространяет среди киргиз преступного рода возвания и 3) внушает возможностям управления не собирать недоимки, указывая им на то, что в России за крестьянами состоят миллионы недоимок, и им за это ничего не делают» (ГАОО, 397:131).

Как видим, в 1916 году из предыдущего документа 1910 года автор рапорта не стал повторять слова о русификации, навязывания казахскому населению православия как государственной религии, что, впрочем, к тому времени потеряло свою актуальность. Что касается опасения об откочевке казахов в Китай, то здесь полицейские просчитались, так как Байтурсунов оказался прав в своих прогнозах. Показательно, что в рапорте 20 августа 1916 года (в разгар восстания в Казахстане и Средней Азии) исчезли слова Байтурсунова, которые стояли первым пунктом обвинений в его адрес в 1910 году, «что повиноваться начальству не следует и что русский царь в настоящее время обессилен и управлять не сможет и киргизы что захотят то и возьмут». (ГАОО, 397:131). Оренбургский департамент полиции вновь недооценил дальновидность А. Байтурсунова, высказанную за несколько лет до революционных потрясений 1917 года.

Тем не менее, царские власти хорошо осознавали опасность инакомыслия и влияния на общественное мнение в Степном крае одного из лидеров движения «Алаш». Оренбургский губернатор В. Ф. Ожаровский собственной рукой начертал 8 марта 1910 года на полях письма Семипалатинского губернатора, с указанием (опять же под эгидой «секретно») для своей канцелярии: «Немедленно дать указание Полицеймейстеру, Начальнику Губернского Жандармского управления и Оренбургскому Исправнику следует иметь строгое наблюдение за Байтурсуновым, не прибыл ли он в Оренбург, где остановился, у кого проверил документы» (ГАОО, 397:149). Начальником Оренбургского губернского жандармского управления с 1908 до 1916 годы значился генерал-лейтенант Бабич Георгий Павлович.

В фондах Государственного архива Оренбургской области сохранились важные документы, свидетельствующие о том, что сразу по прибытию в 1910 году в Оренбург Ахмет Байтурсунов оказался под полицейским надзором. В канцелярию Оренбургского губернатора Ожаровского Владимира Федоровича 20 марта 1910 года (судя по штампу) поступает рапорт начальника сыскного отделения (ГАОО, 397:149), а 24 марта 1910 года с входящим № 800 рапорт полицеймейстера, подписанный им 21 марта и заверенный секретарем (ГАОО, 397:149). Бюрократические установки приводили к тому, что тот и другой рапорт дублировали друг друга.

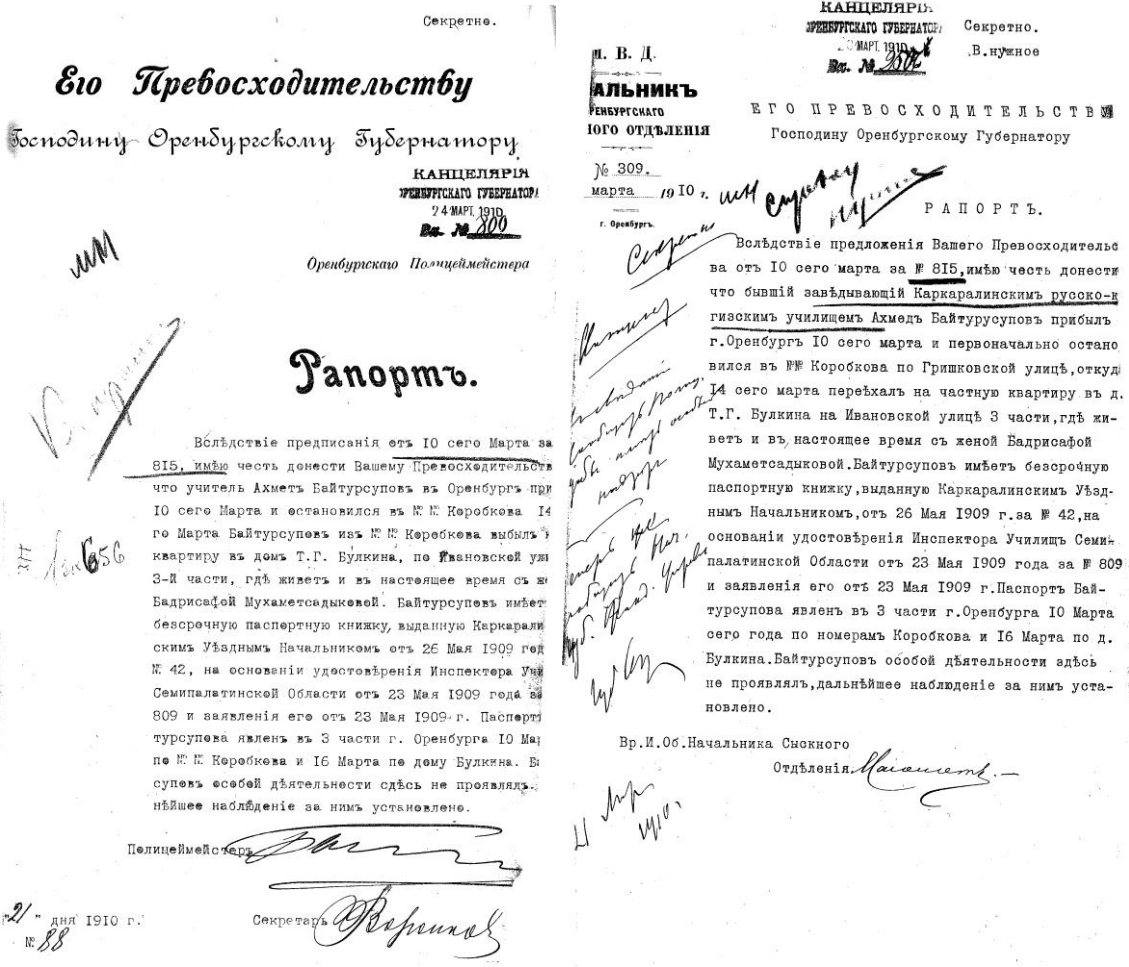

Рис. 4а, 4б. Рапорты полицмейстера и начальника сыскного отделения Оренбургскому губернатору В.Ф. Ожаровскому от 21 марта 1910 г. (ГАОО. Ф. 10. Оп. 4. Д. 397. Л. 142, 149).

В документе была искажена фамилия Ахмета Байтурсынова. Вместо общепринятого в то время – Ахмет (Ахмед) Байтурсунов (что не было искажением в написании) – появилась надпись – «Байтурсупов». Именно начальник Оренбургского губернского жандармского управления Г. П. Бабич 21 марта 1910 года наложил визу о необходимости «особого надзора» за А. Байтурсуновым на полях рапорта начальника сыскного отделения. Тот и другой рапорт начинались со ссылки на «предписания», «предложения» (в различии этих терминов и заключались отличия двух документов) оренбургского губернатора В.Ф. Ожаровского «от 10 марта за № 815». Полицейский и жандармский начальники писали от своего имени: «Имею честь донести Вашему Превосходительству, что учитель Ахмет Байтурсупов в Оренбург прибыл 10 марта и остановился у дома Коробкова. 14 марта Байтурсупов из дома Коробкова выбыл на квартиру в дом Т.Г. Булкина, по Ивановской улице 3-й части, где живёт и в настоящее время с женой Бадрисафой Мухаметсадыковой» (ГАОО, 397:142, 149).

Оренбургский полицмейстер при этом уточнил: «Байтурсупов имеет бессрочную паспортную книжку, выданную Каракалинским Уездным Начальником от 26 мая 1909 года № 42, на основании удостоверения Инспектора Училищ Семипалатинской области от 23 мая 1909 года за № 809 и заявления его от 23 мая 1909 г. Паспорт Байтурсупова явлен в 3 части г. Оренбурга 10 марта по дому Коробкова и 16 марта по дому Булкина». В завершение документа сделан предварительный вывод, что «Байтурсупов особой деятельности здесь не проявлял», но при этом добавлено – «Дальнейшее наблюдение за ним установлено» (ГАОО, 397:142). Над этим же документом потрудились 22 и 23 марта 1910 года и в жандармском управлении, что видно по черновой записи документа (сохраненного в архиве наряду с другими) с заголовком – «Начальнику Оренбургского Губернского Жандармского Управления». Эту должность занимал генерал-лейтенант Г.П. Бабич.

№ 1000
23. Марта 1910.

Секретарь 148
Нач. Оренб. губ. жандарм. управления
Бабичу

В уточнении к сообщению своему
от 10 марта № 814, что бывший заведующий
Каркаралинским русско-киргизским училищем
Ахмет Байтурсунов прибыл в г. Оренбург и остановился
на квартире в доме Т.Г. Булкина на
Ивановской улице в 3-й части.

В заключение указывается, что «наблюдение за деятельностью названного
лица со стороны чинов общей полиции установлено» (ГАОО, 397:148).

За перемещением А. Байтурсунова, проживавшего с 1910 года в Оренбурге, царская охранка
внимательно следила и в сопредельных областях вплоть до восстания 1916 года в Степном крае и Туркестане.
Оренбургский департамент полиции периодически отвечал на поступившие сведения о поездках А. Байтурсунова.
«Что касается упомянутой выше телеграммы Уральского губернатора, – докладывали полицейские чины в
очередном своем рапорте 20 августа 1916 года, – то в ней говорится лишь о том, что фамилия Байтурсунова
упоминается в разговоре киргизов, что Байтурсунов направлялся на совещание в Уральскую область.
Собранными по этому поводу сведениями выявлено, что Байтурсунов 23 мая находился в Тургайской уезде» (ГАОО, 242:4).

Начальником Оренбургского жандармского управления 12 августа 1916 года, приводились такие же сведения, «изложенных в копии телеграммы Губернии Уральской области» (Терновой, Исетова, 1998: 46).

В конечном итоге, в 1916 г. в Оренбургском департаменте полиции (в отличие от опасений администрации губернаторов Семипалатинской и Уральской областей) сделали вывод, что «установленное за Байтурсуновым с первых дней пребывания его в Оренбурге негласное наблюдение со стороны оренбургских чинов не дало положительных результатов» (ГАОО, 242:2а). После поражения революции 1905-1907 годов, в период революционного спада 1907-1912 годов лидеры «Алаш» избрали тактику духовного просвещения казахского народа, с использованием легальных форм противодействия имперской системе. Вместе со своими соратниками А. Байтурсунов создает в 1913 году газету «Казах», с чего начинается новый этап борьбы с царским самодержавием, на что последуют новые карательные санкции против лидеров «Алаш».

Заключение. Насаждение российскими властями доктрины – «самодержавие, православие, народность» – как инструмента для стабилизации положения не только в коренной России, но и на окраинах империи, в том числе в Степном крае и Туркестане, в конечном итоге привело к пониманию не только обществом, но и местной властью, что «это формула не успеха, а провала» (Котюкова, 2016). Одной из причин этого явилось противодействие казахской национальной интеллигенции колониальной политике царизма, на что следовали аресты и ссылки, в первую очередь в отношении лидеров «Алаш».

Рис. 5. Рапорт начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу 22 марта 1910 г. (ГАОО. Ф. 10. Оп. 4. Д. 397. Л. 148).

Один из полицейских чинов в своем рапорте 1910 года указывал «в уточнение к сообщению своему от 10 марта за № 814, что бывший заведующий Каркаралинским русско-киргизским училищем Ахмет Байтурсунов 10 марта прибыл в г. Оренбург и остановился на квартире в доме Т.Г. Булкина на Ивановской улице в 3-й части». В заключение указывается, что «наблюдение за деятельностью названного лица со стороны чинов общей полиции установлено» (ГАОО, 397:148). За перемещением А. Байтурсунова, проживавшего с 1910 года в Оренбурге, царская охранка внимательно следила и в сопредельных областях вплоть до восстания 1916 года в Степном крае и Туркестане. Оренбургский департамент полиции периодически отвечал на поступившие сведения о поездках А. Байтурсунова. «Что касается упомянутой выше телеграммы Уральского губернатора, – докладывали полицейские чины в очередном своем рапорте 20 августа 1916 года, – то в ней говорится лишь о том, что фамилия Байтурсунова упоминается в разговоре киргизов, что Байтурсунов направлялся на совещание в Уральскую область. Собранными по этому поводу сведениями выявлено, что Байтурсунов 23 мая находился в Тургайской уезде» (ГАОО, 242:4). Начальником Оренбургского жандармского управления 12 августа 1916 года, приводились такие же сведения, «изложенных в копии телеграммы Губернии Уральской области» (Терновой, Исетова, 1998: 46).

В конечном итоге, в 1916 г. в Оренбургском департаменте полиции (в отличие от опасений администрации губернаторов Семипалатинской и Уральской областей) сделали вывод, что «установленное за Байтурсуновым с первых дней пребывания его в Оренбурге негласное наблюдение со стороны оренбургских чинов не дало положительных результатов» (ГАОО, 242:2а). После поражения революции 1905-1907 годов, в период революционного спада 1907-1912 годов лидеры «Алаш» избрали тактику духовного просвещения казахского народа, с использованием легальных форм противодействия имперской системе. Вместе со своими соратниками А. Байтурсунов создает в 1913 году газету «Казах», с чего начинается новый этап борьбы с царским самодержавием, на что последуют новые карательные санкции против лидеров «Алаш».

Заключение. Насаждение российскими властями доктрины – «самодержавие, православие, народность» – как инструмента для стабилизации положения не только в коренной России, но и на окраинах империи, в том числе в Степном крае и Туркестане, в конечном итоге привело к пониманию не только обществом, но и местной властью, что «это формула не успеха, а провала» (Котюкова, 2016). Одной из причин этого явилось противодействие казахской национальной интеллигенции колониальной политике царизма, на что следовали аресты и ссылки, в первую очередь в отношении лидеров «Алаш».

В биографии А. Байтурсынова одним из эпизодов репрессивной политики к нему со стороны царских властей (долгое время скрываемого в тиши архивных документов) является то, что в течение десяти лет, с 1907 г. вплоть до Февральской буржуазно-демократической революции 1917 года, он как «политически неблагонадежный» состоял под надзором царской охраны. В то же время А. Байтурсынов не являлся персоной «нон грата» для тайной полиции, в силу того, что с колониальным режимом боролся на грани легальных и радикальных методов (публикацией статей политического характера, составлением петиций, организацией митингов). Справедливым является мнение, что казахская национальная интеллигенция и ее лидеры должны были осознавать, что в начале XX века «феодално-монархические представления в среде народных масс были более живучими» (Мажитов, 2017: 500-501).

По мнению казахстанских ученых, «в период двух революций в России определенная часть казахской интеллигенции избрала методом воздействия духовное обновление общества» (Кашкимбаев и др.). Исходя из реальной социально-политической обстановки, А. Байтурсынов усиленно занимался научной, образовательной, литературной деятельностью. Тем не менее, опасения полицейского ведомства были не напрасны, в конечном итоге Ахмет Байтурсынов стал одним из лидеров партии Алаш, духовным вождем национально-освободительного движения в Казахстане.

Благодарности. Авторы выражают благодарность руководству Костанайского регионального университета им. А. Байтурсынова за финансовое обеспечение командировки для работы в Государственном архиве Оренбургской области.

Список литературы

- Абилова М., Нурсейтова А. Движение «Алаш»: история и современность. Алматы, 2005.
- Абжанов Х. Казахская национальная интеллигенция начала XX века: формирование, позиция, миссия (главы из книги). [Электронный ресурс]. URL:<https://iie.kz/?p=796&lang=ru>. (дата обращения: 12.01.20220).
- Акбалаева Ш. Долгий и тернистый путь первой книги Ахмета Байтурсынулы [Электронный ресурс]. URL:<https://vechastana.kz/dolgij-i-ternistyj-put-pervoj-knigi-ahmeta-bajtursynova>. (дата обращения: 10.01.2021)
- Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Алматы: Алаш баспасы, 2004-2006
- Алаш. Алашорда. Энциклопедия. Алматы: Арыс баспасы, 2009.
- Алаштану мәселелері. 1 том. Семей: Таным, 2010.
- Аманжолова Д. А. На изломе: Алаш в этнополитической истории Казахстана. Алматы, 2009, 164 с.
- Ахмет Байтурсынов. [Электронный ресурс]. URL:<https://e-history.kz/ru/prominent-figures/show/12608> (дата обращения: 10.01.2021).
- Ахметова Л. С. А. Букейханов - поиск ориентиров. А. Байтурсынов - главное - обретение государственности. Рыскулов Т. - яркий политик советского Востока. Астана, 2008. 204 с.
- Бурабаев М. С. Общественно-политические взгляды Ахмета Байтурсынова // Вестник АН Каз. ССР. 1989. №8. С. 48-84.
- Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 10. Оп. 4. Д. 397. Л. 131-149
- Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2-5
- Дулатов М. Ахмет Байтурсынович Байтурсынов: биографический очерк // Труды Оренбургского общества изучения Киргизского края. Выпуск 3. Оренбург, 1922. С. 17-25.
- Имаханбет Р. С. Ахмет Байтурсынулы музей-үйі. Алматы: Өнер, 2017. 288 с.
- Исхаков С. М. Российские мусульмане и революция 1917-1918. Москва, 2004. 598 с.
- Касенов Е. Б. Материалы государственных архивов Томской и Оренбургской областей по истории движения Алаш // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. 2014. №2. С. 27-32.
- Кашкимбаев А. Казахская интеллигенция в условиях революций 1917 г. [Электронный ресурс]. URL:<https://e-history.kz/ru/news/show/4109/> (дата обращения 16. 12. 2021).
- Котюкова Т. В. Окраина на особом положении. Туркестан в преддверии драмы. Москва, 2016. 598 с.
- Легкий Д. М. Казахские политические деятели в 1917 году: от Февраля до Октября // Вестник Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова (Абакан). 2017. №22. С. 42-44.
- Любичанковский С. В. Формирование казахской интеллигенции в учебных заведениях Оренбургского края: ответ на вызовы пореформенной модернизации // Уральский исторический вестник. 2021. №4. С.106-114. doi: 10.30759/1728-9718-2021-4(73)-106-114.
- Мажитов С. 100-летний синдром 1916 г.: тернии истины и свобода вымыслов // Восстание 1916 г. в Азиатской России: неизвестное о известном / ред.-сост. Т. В. Котюкова. М., 2017. С. 499-508.
- Мусабалина Г. Т. Военные губернаторы степных областей в иерархии властных структур Российской империи во второй половине 19 века. [Электронный ресурс]. URL:<https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29472/> © e-history.kz.
- Рустемов С. К., Шашаева М. А. Надзор за распространением мусульманства в Туркестанском крае // Отан тарихы. 2021. №1. С. 63-73.
- Сагадиев К. А. Ахмет Байтурсынов и экономические взгляды лидеров Алашорды // Отан тарихы. 1998. №3. С. 29-33.

- Семенов В. Г., Семенова В. П. Губернаторы Оренбургской области. Оренбург, 1999. 400 с.
- Терновой И. К., Исетова Р. К. Жизнь, озаренная борьбой: посвящается 125-летию со дня рождения Ахмета Байтурсынова. Костанай, 1998. 76 с.
- Тугай Т. И. Оренбургский путь Ахмета Байтурсынова. Изд. 2-е, доп. Оренбург: Университет, 2018. 252 с.
- Христофоров В. С. Политический сыск и «мусульманский вопрос» начала XX в.: сбор и оценка информации о мусульманах Степного края // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2018. №3 (19). С. 183-190. DOI: 10.25513/2312-1300.2018.3.183-190.

References

- Abilova M., Nurseitova A. Dvizhenie «Alash»: istorija i sovremennost' [Movement "Alash": history and modernity]. Almaty, 2005. [In Russian]
- Abzhanov H. Kazahskaja nacional'naja intelligencija nachala HH veka: formirovanie, pozicija, missija (glavy iz knigi). [Elektronnyj resurs] [Kazakh national intelligentsia of the early twentieth century: formation, position, mission (chapters from the book)]. URL:<https://iie.kz/?p=796&lang=ru>. (data obrashhenija: 12.01.20220). [In Russian]
- Ahmet Bajtursynov. [Elektronnyj resurs]. URL:<https://e-history.kz/ru/prominent-figures/show/12608> (data obrashhenija: 10.01.2021). [In Russian]
- Ahmetova L. S. A. Bukejhanov - poisk orientirov. A. Bajtursynov - glavnoe - obretenie gosudarstvennosti. Ryskulov T. - jarkij politik sovetskogo Vostoka [Bukeikhanov - search for landmarks. A. Baitursynov - the main thing is the acquisition of statehood. Ryskulov T. - a bright politician of the Soviet East]. Astana, 2008. 204 pp. [In Russian]
- Akbalaeva Sh. Dolgij i ternistyj put' pervoj knigi Ahmeta Bajtursynuly. [Elektronnyj resurs] [The long and thorny path of the first book of Ahmet Baitursynuly]. URL:<https://vechastana.kz/dolgij-i-ternistyj-put-pervoj-knigi-ahmeta-bajtursynova>. (data obrashhenija: 10.01.2021). [In Russian]
- Alash қозғалысы. Қызхаттар мен материалдар жинағы. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov i materialov [Alash movement. Collection of documents and materials]. Almaty: Alash baspasy, 2004-2006. [In Kazakh]
- Alash. Alashorda. Jenciklopedija [Alash. Alashorda. Encyclopedia]. Almaty: Arys baspasy, 2009. [In Russian]
- Alashtanu мәселелери. 1 том [Alashtanu issues. 1 volume]. Semej: Tany, 2010. [In Kazakh]
- Amanzholova D. A. Na izlome: Alash v jetnopoliticheskoj istorii Kazahstana [At the break: Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan]. Almaty, 2009, 164 pp. [In Russian]
- Burabaev M. S. Obshhestvenno-politicheskie vzglyady Ahmeta Bajtursynova [Socio-political views of Akhmet Baitursynov] // Vestnik AN Kaz. SSR. 1989. №8. Pp. 48-84. [In Russian]
- Dulatov M. Ahmet Bajtursynovich Bajtursynov: biograficheskiy ocherk [Akhmet Baitursynovich Baitursynov: biographical sketch] // Trudy Orenburgskogo obshhestva izuchenija Kirgizskogo kraja. Vypusk 3. Orenburg, 1922. Pp. 17-25. [In Russian]
- State archive of the Orenburg region (SAOR). F. 10. In. 2. C. 242. P. 2-5.
- State archive of the Orenburg region (SAOR). F. 10. In. 4. C. 397. P. 131-149.
- Hristoforov V. S. Politicheskij sysk i «musul'manskij vopros» nachala XX v.: sbor i ocenka informacii o musul'manah Stepnogo kraja [Political Investigation and the “Muslim Question” at the Beginning of the 20th Century: Collection and Evaluation of Information on the Muslims of the Steppe Territory] // Vestnik Omskogo universiteta. Serija «Istoricheskie nauki». 2018. №3 (19). Pp. 183-190. DOI: 10.25513/2312-1300.2018.3.183-190. [In Russian]
- Imahanbet R. S. Ahmet Bajtursynuly muzej-yji [Museum house of Akhmet Baitursynuly]. Almaty: Öner, 2017. 288 pp. [In Kazakh]
- Ishakov S. M. Rossijskie musul'mane i revolyucija 1917-1918 [Russian Muslims and the Revolution 1917-1918]. Moscow, 2004. 598 pp. [In Russian]
- Kasenov E. B. Materialy gosudarstvennyh arhivov Tomskoj i Orenburgskoj oblastej po istorii dvizhenija Alash [Materials of the state archives of the Tomsk and Orenburg regions on the history of the Alash movement] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija Istorija. Filosofija. 2014. №2. Pp. 27-32. [In Russian]
- Kashkimbaev A. Kazahskaja intelligencija v uslovijah revolyucij 1917 g. [Elektronnyj resurs] [Kazakh intelligentsia in the context of the revolutions of 1917]. URL:<https://e-history.kz/ru/news/show/4109/> (data obrashhenija 16. 12. 2021). [In Russian]
- Kotjukova T. V. Okraina na osobom polozhenii. Turkestan v preddverii dramy [The outskirts are in a special position. Turkestan on the eve of drama]. Moscow, 2016. 598 pp. [In Russian]
- Legkij D. M. Kazahskie politicheskie dejateli v 1917 godu: ot Fevralja do Oktjabrja [Kazakh politicians in 1917: from February to October] // Vestnik Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova (Abakan). 2017. №22. Pp. 42-44. [In Russian]
- Ljubichankovskij S. V. Formirovanie kazahskoj intelligencii v uchebnyh zavedenijah Orenburgskogo kraja: otvet na vyzovy poreformennoj modernizacii [The formation of the Kazakh intelligentsia in the educational institutions of the Orenburg Territory: a response to the challenges of post-reform modernization] // Ural'skij istoricheskiy vestnik. 2021. №4. Pp. 106-114. doi: 10.30759/1728-9718-2021-4(73)-106-114. [In Russian]
- Mazhitov S. 100-letnij sindrom 1916 g.: ternii istiny i svoboda vymyslov [1916 100-year syndrome: thorns of truth and freedom of fiction] // Vosstanie 1916 g. v Aziatskoj Rossii: neizvestnoe o izvestnom / red.-sost. T. V. Kotjukova. M., 2017. Pp. 499-508. [In Russian]

Musabalina G. T. Voennye gubernatory stepnyh oblastej v ierarhii vlastnyh struktur Rossijskoj imperii vo vtoroj polovine 19 veka. [Elektronnyj resurs] [Military governors of the steppe regions in the hierarchy of power structures of the Russian Empire in the second half of the 19th century]. URL: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29472/> © e-history.kz. [In Russian]

Rustemov S. K., Shashaeva M. A. Nadzor za rasprostraneniem musul'manstva v Turkestanskom krae [Supervision of the spread of Islam in the Turkestan region] // Otan tarihy. 2021. №1. Pp. 63-73. [In Russian]

Sagadiev K. A. Ahmet Bajtursynov i jekonomicheskie vzgljady liderov Alashordy [Akmet Baitursynov and the economic views of the leaders of Alashorda] // Otan tarihy. 1998. №3. Pp. 29-33. [In Russian]

Semenov V. G., Semenova V. P. Gubernatory Orenburgskoj oblasti [Governors of the Orenburg region]. Orenburg, 1999. 400 pp. [In Russian]

Ternovoj I. K., Isetova R. K. Zhizn', ozarenaja bor'boj: posvjashhaetsja 125-letiju so dnja rozhdenija Ahmeta Bajtursynova [Life illuminated by struggle: dedicated to the 125th anniversary of the birth of Akhmet Baitursynov]. Qostanaj, 1998. 76 pp. [In Russian]

Tugaj T. I. Orenburgskij put' Ahmeta Bajtursunova [Orenburg way of Akhmet Baitursunov]. Izd. 2-e, dop. Orenburg: Universitet, 2018. 252 pp. [In Russian]

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_134

ОРЫНБОР МҮФТИЛІГІНІҢ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ МЕН РӨЛІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ СОҒЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ)

Рүстемов Сәулебек Керімбекұлы^{1*}, Бұрханов Бимұрат Бадритдинұлы¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: rust965@mail.ru (Рүстемов), burhanov.b@inbox.ru (Бұрханов)

Түйіндеме. Аталмыш мақалада Орынбор мұфтилігінің (Орынбор мұсылмандарының рухани жиыны) XVIII-ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы басындағы XX ғасырдың бас кезінде қазақтардың қоғамдық-саяси және мәдени өміріндегі рөлі қарастырылады. 1788 жылы Ресей патшайымы Екатерина II Ресейдің ішкі бөлігі мен Қазақстан аумағындағы мұсылмандар үшін алғашқы діни басқарманы, яғни Орынбор мұфтилігін құрды. Ол басқарма ұзақ уақыт бойы империядағы бірден-бір мұсылмандар мекемесі саналып келді. 1788 жылы 22 қыркүйекте патшайым «Мұсылман дініндегілердің шенін айқындау және Уфада рухани мекеме құру жөніндегі» жарлығын шығарды. Бұл жарлық бойынша мұсылман дін басылары мемлекет бақылауына алынды.

Орынбор мұфтилігі берілген мәртебесіне сай мынандай мәселелерді қарастырды: діни істердің дұрыстығы немесе бұрыстығы жайлы пәтуә шығару, шариғат бойынша қызметтетін ахундардың мухтасибтардың, мударистердің, хатыбтардың және имамдар мен муэдзиндердің лайықтығына сәйкес емтихан қабылдау.

Орынбор мұфтилігі патша өкіметінің талаптарына сай қызмет еткенімен өз дәуірінде қазақтардың рухани және мәдени өмірінде елеулі рөл атқарды. Қазақтар арасында дін тарату ісінде ерекше маңызға ие болды. Мұны байқаған христиан миссионерлері Орынбор мұфтилігі қазақтарды православие дінінен түбегейлі бұрып әкетті деп байбалам салды. Осыған орай патша өкіметі қазақтарды 1868 жылы Орынбор мұфтилігі қарауынан шығарып тастады. Алайда қазақ қайраткерлері бұл діни басқармаға қазақтардың дін істерін қайта қаратуға күш салды. Мақалада осы құбылысты ашып көрсетуге талпыныс жасалған.

Кілт сөздер: ислам, Ресей империясы, мұфтилік, миссионерлік, имам, молда, мешіт.

Мақала "Қазақстандағы мұсылман және православие миссионерлері: қызметі мен нәтижелері (XIX – XX ғғ. басы)" ІРН: АР08855385 жобасы аясында жазылған

МРНТИ 03.20

РОЛЬ И МЕСТО ОРЕНБУРГСКОГО МУФТИЯТА В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ КАЗАХОВ (КОНЕЦ XVIII – НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

Рүстемов Саулебек Керімбекович^{1*}, Бұрханов Бимұрат Бадритдинович¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: rust965@mail.ru (Рустемов), burhanov.b@inbox.ru (Бурханов)

Аннотация. В данной статье рассматривается роль Оренбургского муфтията (Оренбургское мусульманское духовное собрание) в общественно-политической и культурной жизни казахов в конце XVIII - начале XX веков. В 1788 г. императрица Екатерина II создает первый и единственный орган, объединявший всех мусульман Внутренней России и Казахстана – Оренбургский муфтият. 22 сентября 1788 г. был принят именной указ императрицы «Об определении мулл и прочих духовных чинов магометанского закона, и об учреждении в Уфе духовного собрания для заведывания всеми духовными чинами». Таким образом мусульманское духовенство ставилось под контроль государства, полностью определявшего его кадровый состав. Если учесть, что в России ужесточивалась свобода вероисповедания, то этот указ устанавливал механизм надзора за духовными лицами, при этом основное место уделялось их лояльности российскому государству.

По статусу Оренбургскому муфтияту были поручены следующие вопросы: давать фетвы о верности или ошибочности деяний в религиозных делах, принятие экзаменов у лиц, назначаемых на должности выполняющих обязанности по Шариату ахунов, мухтасибов, мударисов, хатыбов, имамов и муэдзинов. В глазах миссионеров именно Оренбургский муфтият в лице мусульманского духовенства был основным орудием превращения оседлого и кочевнического населения Нижней Волги, Степей и Сибири в мусульман.

Ключевые слова: ислам, Российская империя, муфтият, имам, мулла, мечеть, миссионерство.

IRSTI 03.20

ROLE AND PLACE OF THE ORENBURG MUFTI IN THE PUBLIC-POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF KAZAKHS (VALUE XVIII - BEGINNING XX CENTURIES)

Rustemov Saulebek Kerimbekovich^{1*}, Burkhanov Bimurat Badritdinovich¹

¹Sh. Sh.Ualikhanov Institute of history and Ethnology. Almaty, Kazakhstan

*Author-correspondent

E-mail: rust965@mail.ru, burhanov.b@inbox.ru

Abstract. This article examines the role of the Orenburg Muftiate (Orenburg Muslim Spiritual Assembly) in the socio-political and cultural life of Kazakhstan in the late XVIII-early XX centuries. In 1788, Empress Catherine II created the first and only body that united all Muslims of Inner Russia and Kazakhstan – the Orenburg Muftiate. On September 22, 1788, a nominal decree of the Empress was adopted "On the definition of mullahs and other spiritual ranks of the Mohammedan law, and on the establishment of a spiritual assembly in Ufa to manage all spiritual ranks." Thus, the Muslim clergy was placed under the control of the state, which completely determined its personnel composition. If we take into account that freedom of religion already existed in Russia, then this decree established a mechanism for the supervision of clergy, while the main focus was on their loyalty to the Russian state.

According to the status, the Orenburg Muftiate was entrusted with the following issues: to give fatwas on the fidelity or wrongness of acts in religious affairs, the acceptance of examinations from persons appointed to the positions of akhuns, mukhtasibs, mudaris, khatibs, imams and muezzins who were appointed to the positions of performing duties under Sharia. In the eyes of the missionaries, it was the Orenburg Muftiate represented by the Muslim clergy that was the main tool for turning the sedentary and nomadic population of the Lower Volga, Steppes and Siberia into Muslims.

Key words: islam, The Russian Empire, muftiate, imam, mullah, mosque, missionary.

Кіріспе. Орынбор мүфтилігінің тарихы қазақ халқының тарихымен етене байланысты. Өйткені, бұл мекеме қазақ халқының тарихында өз алдына жеке мүфтиліктің құрылуы да Еділ бойы мен Орталық Азияны қоныстанған халықтардың тарихына өзіндік із қалдырған. Бұл із түркі тілдес халықтардың мәдениеті мен дәстүрінде, сондай-ақ рухани дүниесінде әлі күнге көрініс беруде.

Қазақ халқының тарихында алғаш рет жеке діни басқарманың құрылуы да осы Орынбор мүфтилігімен байланысты десек қателеспейміз. Бұл мүфтиліктің құрылуы патшалық Ресейдің отарлық саясатымен астарласып жатқанымен қазақтардың арасында мұсылмандықты насихаттауда елеулі рөл атқарды. Осы мүфтиліктің атсалысуымен Құран кітаптары басылып, қазақтар арасында таратылды, сондай-ақ Қостанай, Орал, Семей және тағы басқа қалаларда мешіттер тұрғызылды. Ол мешіттердің

біразы осы күнге дейін жеткен. Патша өкіметі Орынбор мүфтилігінің осындай ықпалын байқап, 1868 жылы қазақтарды Орынбор мүфтилігі қарауынан шығарды. Бұл өз кезегінде қазақтар арасында діни қозғалыстың өрістеуіне алып келді. Міне, осы жағдайды терең түсіну үшін Орынбор мүфтилігінің тарихын зерттей түскен абзал.

Орынбор мүфтилігі тарихын зерттеу арқылы патшалық Ресейдің үстемдігі тұсындағы Қазақстан аумағындағы діни ахулды ғана емес, қазақтардың этномәдени өміріндегі ерекшеліктерді терең түсінуге мүмкіндік аламыз. Осы айтылғандардың өзі мәселенің өзекті екенін аңғарта түссе керек.

Материалдар мен әдістер. Орынбор мүфтилігіне қатысты материалдар негізінен Ресей мемлекеттік тарих архивіндегі «Шет діндер департаменті» атты №821 қордан алынды. Бұл қордағы материалдарда Орынбор мүфтилігінің құрылуына қатысты, қазақтар арасында дін басыларды тағайындау жайлы материалдар бар. Сонымен қатар дерек көзі ретінде татар халқының көрнекті қайраткері Ш. Маржанидің еңбектеріндегі мәліметтер кеңінен пайдаланылды. Ш. Маржани дінтанушы ретінде Орынбор мүфтилігінің әрекеттеріне сын көзбен қарап, оның мұсылмандықты насихаттаудағы рөлін бағамдауға күш салады. Осылайша, мақаламызда архив құжаттарымен қатар қолжазба материалдар кеңінен қолданыс тапты. Бұл материалдар ішкі және сыртқы деректанулық талдауға алынып барып, пайдаланылды. Деректерді өз салыстыра отырып, ғылыми айналымға тарту жүзеге асырылды.

Дерек ретінде пайдаланылған мәліметтер тарихилық принцип тұрғысынан қарастырылып, өркениеттілік ұстаным тұрғысында пайымдалды. Соның негізінде Орынбор мүфтилігінің қазақ қоғамында алар орнын объективті тұрғыда бағамдау жүзеге асырылды.

Талқылау. Орынбор мүфтилігінің қазақ халқының әлеуметтік-саяси және этномәдени өміріндегі орнына алғаш ғылыми баға берген ғалым ретінде Ш. Маржаниді атау қажет. Оның «Мукадима» атты еңбегі XIX ғасыр соңында жарық көріп, ғалымдар арасында жоғары бағаға ие болғаны белгілі. Бұл еңбекте Орынбор мүфтилігінің мүфтилері қатарында қазақтар да болғанына Ш. Маржани назар аударған (Маржани, 1883: 411). Ш. Маржани өзінің «Вафиат ал-аслаф» атты еңбегінде қазақтан шыққан мүфти ретінде Сәлімгерей Тевкелевті атап көрсетеді (Маржани, 1999:61). Осылайша, Ш. Маржаниден кейін Орынбор мүфтилігіне қатысты зерттеу жұмысы жүргізілмеді десе де болады. Ол кеңес өкіметінің саясатына, дінге қатысты ұстанымына байланысты болды. Орынбор мүфтилігінің тарихына қатысты зерттеулер КСРО ыдырағаннан кейін назар аударыла бастады. Бұл ретте Д.Д. Азаматовтың еңбегін айтуға болады. Оның еңбегі Уфа архивінің материалдары негізінде жазылған. Аталмыш еңбекте Орынбор мүфтилігінің қазақтарға да қатысы бар екені айтылады, бірақ оған терең көңіл бөлінбейді (Азаматов, 1999: 16).

Татар ғалымы А. Хабутдиновтың еңбегінде Орынбор мүфтилігінің тарихы қарастырылғанмен, онда қазақтарға қатысты еш нәрсе айтылмайды. Ол өз еңбегінде Орынбор мүфтилігі түркі-мұсылман халықтарының рухани өмірінде терең із қалдырды деген пікір білдіреді (Хабутдинов, 2000: 150). Мұндай пікір И. Загидуллиннің еңбегіне де тән (Загидуллин, 2007:134). Мұның өзі біздің зерттеу тақырыбымыздың өзекті екенін аңғарта түседі.

Нәтиже. Қазақ халқының Ресей империясының құрамында отаршылдықтың тақсиретін тартқан дәуіріндегі мұсылмандық мәселесін қарастырғанда, Орынбор мүфтилігін айпай кету әсте мүмкін емес. Себебі, өткен тарихи үдерісте жарты ғасырдан астам уақыт бойы қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігі қарамағында болған еді. 1867-1868 жылдардағы «Уақытша ережелерге» сәйкес қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігінен алынғанда қазақ қоғамы арасында діни толқулар өріс алып, ол бірінші дүние жүзілік соғыс қарсаңында да да өз жалғасын тапты.

Орынбор діни басқармасын құру туралы мәселені алғаш Уфа және Симбирск наместнигі барон О.А. Игельстром көтеріп, бұл жөнінде 1787 жылы басқарушы Сенатқа ұсыныс түсірген болатын. Игельстромның бұл тапсырысы үкіметтің және патшайым II Екатерина тарапынан да қолдауға ие болды. Осыдан соң, 1788 жылы 22 қыркүйекте II Екатерина діни басқарма құру туралы жарлық шығарды (РМТА, 590: 590-п.).

Аталмыш жарлыққа орай Уфа қаласында ашылған бұл діни басқарма 1789 жылы сәуір айында билік орындарының шешімімен діни басқарма басшысы ретінде татар халқының өкілі саналатын Мұхаметжан Хүсейінов белгіленді. Ресей билігі діни басқарманың қалыпты қызмет етуін қамтамасыз ету мақсатында оған кететін шығынды көтеруді өз мойнына алып, мүфтилік қызметкерлеріне жалақы белгіледі (РМТА, 602:11-п.).

Діни басқармаға дейін Ресей империясында Қырым түбегінде Қырым татарларының мүфтилігі, оның артынша кавказдықтардың, яғни ондағы шейіттер мен сүнниттердің қос діни басқармасы бар еді. Ұстанған саясатын екіпінді түрде жүргізу, мұсылман халықтарды шоқындыру бағытындағы шараларды жүзеге асыруға талпынған патшалық билік елдегі Ислам дініндегілерге арнап өз қолымен діни басқармалар жамсауының өзіндік себептері бар болатын. Сол себептердің өзі сыртқы және ішкі факторлардан тұрды.

Тысқары, яғни сыртқы фактор қатарына XVIII ғасырдың соңғы ширегіне қарай Ресей мен Осман империясы қатынасының ушығып, қақтығысқа жалғасуын айтуға болады. Мұндай ахуалда патшайым II Екатерина Ресейдегі Ислам дініндегілерге Осман империясының ықпал ету мүмкіндіктерін барынша болдырмауды қолдап, қауіпсіздікке көшуді жақтады. Себебі, XVIII ғасырдың соңында Осман империясының Бұқар хандығындағы өкілі Ресей империясымен соғыстың себебінде «Ислам дініндегілерді орыс билігінен қорғау жатыр» деп айтқан-ды. Сөйтіп өз кезегінде Осман билеушісін қолдаған Бұқар ханы қазақ билеушілеріне, қаны мен діні бір османдықтарға көмек көрсету үшін орыстарға қарсы күресуге шақырған үндеу тарата бастады. Осы себепті патша билігі елдегі Ислам дініндегілерге ізгілікті екендігін танытуға талпынып, мүфтиліктер ашуды жүзеге асырды (Ногманов, 2005: 24).

Діни басқармалар құруға әсер еткен ішкі фактор Ислам дініндегілердің орыс билігіне деген қарсылықтарын әлсіретуге талпынуымен байланысты болды. Оны қазақ жеріндегі мұсылмандықтың жалпы ахуалымен арнайы айналысқан патша өкіметі чиновниктерінің үкіметке тапсырып отырған баяндамаларынан да байқалады. Елшілік мәселелерімен айналысатын чиновниктердің бірі мынандай мәлімет берген: «Осы біздің, орыстардың даладағы үстемдігіміздің бастапқы кезеңіндегі саяси мүддеміз қазақтардың, қырғыздардың және Түркістандағы басқа да халықтардың дініне тиіспейтіндігіміз жайлы сенім қалыптастыруды қажет етті. Осындай ахуал орыстар жағына хандар мен сұлтандарды және даладағы ықпалды билеуші адамдарды тартуға байланысты шықты. Осы себепті билік орындары бастапқыда мұсылмандыққа төзімділік танытып ғана қоймай, мұсылмандыққа қамқорлық та жасады» (Юсупов, 1981:69).

Ислам діні негіздерінің сақталуын қадағалау, мешіттер мен медреселерді салуға басшылық жасау және оларға діни уағызшылар белгілеуді, және неке қию жұмыстарын жүзеге асырып отыру сияқты бірқатар жұмыстар жүктелген діни басқармаларды патша өкіметі билігі қатал бақылап, діни басқармалардың қызметі империя мүддесімен үндесіп жатуына ерекше назар бөлді. Осылайша, діни басқармаларды патша өкіметі өз мүддесі жолында барынша пайдалануға тырысты. бақты. Ресейлік билік орындарының назарында а болуына байланысты діни басқармаларға патшалық биліктің айтқанынп көнуден басқа жол болмады. Осы себепті Уфадағы діни басқарманың ашылуы кезінде муфти Мұхамеджан Хусейінов Ислам дініндегілерді императорица II Екатеринаға адал болуға үндеді (Юзеев, 2001: 84).

Уфа қаласында ашылған мүфтилік 1797 жылдан бастап Орынбор мұсылмандары діни басқармасы деп аталды. Мұның былай аталуы бұрынғы наместниктің орнына Орынбор губерниясының құрылуына да қатысты еді. Аталмыш губернияның орталығы Орынбор қаласы болуымен, кейіннен мүфтилік кеңесі Орынборда құрылды. Діни басқарма кеңесі онда 1802 жылдың аяғына дейін болып, Уфаға қайта көшірілді. Алайда осығанбұған қарамастан, мүфтилік сол кезден бастап XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін Орынбор мұсылмандары діни басқармасы деп аталды.

Діни басқарманың қарамағында 1790 жылға дейін көптеген мешіт болды. Ол мешіттердің құрамында Қызылжардағы, Өскемендегі және бекіністер маңында ашылған мешіттер бар еді (Таймасов, 2006:115).

Орталық Азиядағы халықтардың Ислам дініне қатысты жоралғыларын Орынбор діни басқармасына қарату ісін Ресей билігі 1789 жылдың бас кезінде іске асыра бастады. Соған орай патша өкіметі чиновниктері Кіші жүз қазақтарына мәлімдеме жіберіп, құрылған діни басқармаға қазақтардың діни істері қарағанын жақтайтынын білдірген болатын. Бірақ, қазақ билеушілерінің біразы Ресей билігі өкіметі тарарпынан құрылған діни басқармаға өздерінің діни істерін қаратуды қаламайтындығын танытып, ол жайлы Бұхар ханымен пікірлесуді қалады. Мұндай ахуал, XVIII ғасыр соңында муфти Мұхамеджан Оралға келіп, қазақ билеушілерімен еліссөздер жасап, бұл аймақ қазақтарының діни істерін Орынбор діни басқармасына қаратып алды (Ибрагим, 2002:75).

Осы шара қазақтардың діни істерін Орынбор діни басқармасына өткізудің бастамасы болатын. Осыдан соң Ресей билігінің інің үстемдігі орнаған қазақ даласының өзге де аймақтарына Орынбор діни басқармасының ықпалы біртіндеп тарай түсті. Мұндай аймақтарда имамадар мен басқа да дінбасыларды тағайындау діни басқарманың құзырына өтті. Мысалы, XVIII ғасырдың соңында ылы Орал өңіріндегі Кіші жүз қазақтарына қазы болып Қазан губерниясының татары Мұхамеджан Қазиев, 1802 жылы Бөкей Ордасында қазылыққа Жүсіп есімді татар бекітілді.

Арынғазы ханның сол кезде жазғанына қарағанда, татар молдалары мен өкілдері қазақ руларын аралап, халықты тыныштық сақтауға, патша жарлықтарына бағынуға шақырған. Ресей өкіметінің билік орындарына бағынуды үндеуде басқарма басшысы Мұхамеджан айрықша талпыныс танытып, қазақтар арасындағы ортаазиялық дінбасылардың ықпалын әлсіретуге айрықша көңіл бөлді (Абдурашидов, 2011:62).

Ресей билігі Сырым батыр бастаған ұлт-азаттық қозғалысты басудадіни басқарма басшысы Мұхамеджанның қазақтар арасындағы беделін барынша пайдалануды қалап, оны Сырым Датұлымен

келіссөздер жүргізуге де жіберген болатын. Мұхамеджан осы мақсатта 1790 жылы мамыр мен маусым айларында Сырым Датұлымен бірнеше рет жолығып, оны Нұралы ханмен келісімге келуге шақырды. Мұхамеджан 1797 жылы патша үкіметі чиновниктерінің ұсынысымен Кіші жүзде құрылған Айшуақ сұлтан басқарған хан кеңесінің құрамына қосылды. Ол осылайша патша өкіметіне белсене қызмет етті.

Орынбор діни басқармасы қазақ көшпелілерінің балаларын Уфада, Қазанда, Троицкіде, Орынборда және Омбыда ұйымдастырылған мектептер мен медреселерге тарту бағытында қызу жұмыстар жүргізді. Діни басқарманың араласуымен араласуымен Жәңгір хан ордасында медресе ұйымдастырылды. Медреседе дәріс беруге Қазан өңірінен татар мұғалімдері аттандырылды. Ресейлік билік орындарына Орынбор діни басқармасы тарапынан мұсылмандық әдебиеттер шығару жөнінде ұсыныстар да берілді. Мұндай ұсыныстарды ескерген Ресей билігі 1797 жылы 3600 дана, 1806 жылы 1500 дана, 1853 жылы 82 мың діни әдебиеттерді таратты. Діни әдебиеттердің біраз бөлігі Орынбордіни басқармасының атсалысуымен қазақтар арасына да таратылды. Орынбор діни басқармасының дінді насихаттау жөніндегі мұндай әрекеттер жасауы арқылы қазақ ауылдары ішінде беделі белгілі дәрежеде жыл өткен сайын артты.

Діни басқарманы басқарған басшылар арасында көрнекті қайраткерлер де болды. Ондай қайраткердің бірі ретінде Сәлімгерей Тевкелевтің есімін атау қажет. Сәлімгерейдің есімін Орынбор мүфтилігінің басшысы болуы да әйгіледі деуге болады. Сәлімгерейдің өмір жолын, шыққан тегін зерттеу отаршылдық саясат жағдайында орын алған құбылыстар мен оқиғалардың астарын аңғаруға өз септігін жасайды.

Діни басқарма басшысы Сәлімгерейдің тегіне қатысты соңғы уақыттарға дейін біржақты қарстырылып, оны татар халқының өкілі ретінде саналды. Ондай тұжырым туындауы шежірелік мәліметтерге мән берілмеуге байланысты еді.

Діни басқарма басшысы болған Сәлімгерейдің тегі жайлы дәйекті мәлімет беретін зерттеушілердің көрнектісі йі ретінде осыдан 150 жыл бұрын жасаған татар халқының көрнекті ғалымы, діни қайраткері Шаһабуддин Маржанидің атын айтуға болады. Маржани берген шежірелік мәлімет Сәлімгерейдің алынғандығымен айрықшыланады. Маржани нің «Қазан мен Болғар тарихына қатысты мәліметтер жайлы» атты еңбегіндегі Орынбор қаласының салыну тарихына арналған тарауында бұл қаланың негізін қалауға Тевкелевтің тікелей қатысы бар екенін негіздеп, оның Шыңғыс хан әулетінен екенін негіздеп атап көрсетеді. Оның көрсетуінше, Сәлімгерей Тевкелев Оразмұхаммед сұлтанның әулетінен екенін негіздейді (Марджани, 1999:111).

Мүфти ретінде Уфадағы қызметі барысында Сәлімгерей Оразмұхаммедтегі 1868 жылғы әкімшілік реформаға сәйкес далалық облыстадағы қазақтардың Ислам дініне қатысты істері Орынбор діни басқармасының қарауынан шығарылып, жергілікті патша өкіметі билік орындары қолына тапсырылуына қарсылық білдіргендердің басында тұрды. Сәлімгерей сонымен қатар патша өкіметінің далалық өңірдегі қазақтардың мұсылмандығына қатысты оң шешім қабылданады деген уәдесіне сенім білдірді. Ол Ислам дінін уағыздаушылар ішіндегі жағдайды мұқият бақылап, XIX ғасырдың соңына қарай Ислам дініндегілер өз парыздарын дұрыс орындауы жайлы мәлімдеме жасады. Сәлімгерейдің осы мәлімдемесіне губерния басшысының өзі назар аударып, губернияның өңірлеріне мұны таратуға арнайы тапсырма берді. Осылайша Сәлімгерейдің беделі арта түсті. Сонымен С. Тевкелев ел арасында мұсылмандықты қорғаушы қайраткер ретінде мойындалды. Оның Оразмұхамедтің әулетінен екені де халыққа елеулі әсер етті.

XIX ғасырдың екінші жартысында халыққа қамқорлық таныту ісінде де Сәлімгерей белсенділік таныта білді. Мәселен, ол 1868 жылы Торғай-Орынбор өңірінде құрғақшылық болып, жергілікті халық арасында ашаршылық орын ала бастағанда Сәлімгерей Ресейдегі Ислам дінін ұстанушыларға қайырылып, мәлімдеме таратты. Бұл мәлімдемеде ашаршылыққа душар болған қазақтар мен башқұрттарға және басқа халықтарға деп қаражат жинау керектігі көтерілгеннен-ді. Осы мәлімдемеге орай орай Ислам дінін ұстанушылар тарапынан ашаршылыққа душар болғандар үшін 2431 рубль берілді. Бұл қаржы ашаршылыққа душар болғандарға мешіт қызметкерлері арқылы үлестірілді.

Сәлімгерейдің діни басқарманың басшысы қызметі барысында орын алған діни тұрғыдағы толқуларда қазақтардың діни істерін Орынбор діни басқармасының қарамағына қарату басты тілек етіліп алға қойылды. Мұндай қарсылықтар жайында Орынборда шығып тұрған «Уақыт» газеті мынандай хабар таратқан-ды: «Ислам дінін ұстанушылар биліктің шешімін негізсіз, әрі зомбылық деп санап, оған бас иемей қойды. Сол себепті Қазан губерниясын басқаратын губернатор атты әскермен шығып, аймақтағы мұсылмандар тұратын ауылдарды аралап, бірнеше жүздеген Ислам дінін ұстанушыларды абақтыға жапты. Тұтқындалған мұсылмандардың бірқатары басқа жаққа көшіріліп, айдауға жіберіліп, ауыр жұмысқа жегілді. Дала өлкесіне қарасты Ақмола облысында болса, әскери губернатор сондағы шіркеу қызметкерімен бірге Көкшетау қаласындағы христиан шіркеуіне тиесілі алаңына сондағы мұсылмандардың бір бөлігін жинап, жиналыс өткізді. Әскери губернатор жиналған мұсылмандарға христиандықты қабылдауды ұсынып, енді мұсылмандық қағидаменемес, православие қағидасымен өмір сүресіңдер деп айтты. Әскери губернатор осы ұйғарымға бас именендерді, соның ішінде Көкшетау молдасының құжатын алып қойып, итжеккенге айдатып жіберді».

Орынбор мұсылмандарының діни басқармасы қарамағынан Далалық өлке мен Орынбор-Орал өңірі мұсылмандарының діни істерінің алынып тасталуына байланысты қазақтар ішінде арасында екпін алған қарсылықтарды отарлық билік органдары тәрпынан татар дін иелерінің зиянды әсерінің нәтижесі ретінде саналды. Осыны Омбыдағы генерал-губернатордың Шет діндер департаментіне жіберген баянхатындағы мынандай мәтіннен байқаймыз: «Уақвта ереже» татарларды Орынбор діни басқармасы қарамағында қалдырып, қазақтардың мұсылмандық істерін жергілікті әскери әкімшілік қолына беріп, осы жағдайда қазақ пен татардың жігін ажыратып, бөліп тастаған едік. Осы іс-шара өз кезегінде қазақтардың көзінше татар халқын ерекше жағдайдағы қауым ретінде байқатып, өңірде мерейлерін артық еткендей жағдайға әкелді. Қу әрі айлалы татарлар көшпелі қазақтарға «билік сендерді діни ұйымға қоспауы – жалпы Ислам дінін ұстанушы ретінде біздердің бас қосуымызға бөгет жасауы» дегенді уағыздап, соған сендірді. Өңірді билеуге келген бастапқы уақыттарда да татарлардың медресе мен мешіттерді көбейту арқылы көшпелі қазақтарды татарға және нағыз мұсылмандарға шапшаң айналдыру үшін не өз алдына діни басқарма құруға, ия болмаса Орынбор діни басқармасына мойынсұнуға насихаттауы секілді теріс иянды істеріне көз жеткіздім».

Ресей империясының мұсылман дініне байланысты саясатының астарын Сәлімгерей дұрыс байқап қалды. Осы себепті Сәлімгерей үкімет органдарының Ислам дінін ұстанушыларға жасап отырған кедергілеріне бірден ашық қарсылық білдірудің ауыр зардаптарға әкелетіндігін ескеріп, оны басты назарда ұстады. Бұған орай Ислам дінін ұстанушылардың діни істеріне қатысты проблемаларды үкімет органдарымен тіл табысуға келе отырып шешуге басымдық беруді жөн санады. Сәлімгерейдің осындай талпынысы нәтижесіз болмады. Мұны үкімет органдарының рұқсат беруімен Астрахань, Орынбор, Уфа және Қазан, губернияларында ғана емес, Ертіс, Есіл бойындағы қалаларда және бекіністер мен поселкелерде медреселер мен мешітер салуға рұқсат беруінен байқаймыз.

Ислам дінін тұтынушы халықтар ішінде арасында жетім балалар мен қараусыз қалған қариялар мәселесі де Сәлімгерейді бей-жай қалдырмады. Сәлімгерей Ислам дінін тұтынушылар арасындағы егде жастағылары мен ата-анасыз жас өспірімдерді қамқорлыққа алатын баспаналар ашу жайын іске асырды. С. Тевкелевтің өзі тікелей араласып, Орынбор губерниясында Ислам дінін ұстанушы кемпір-шалдарды және жетім балалар үшін арналған ғимарат ашуға басшылық жасап, халыққа үлгі де болды. Аталмыш ғимараттың қаржылай жағын көтеруге Сәлімгерейдің Сейітгерей Тевкелев, Бақтыгерей Тевкелев секілді інілері және туыстары да атсалысты. Сәлімгерейдің туыстарының араласуымен Ислам дініндегі егде жастағы адамдар мен жетім-жесірлерге арналған тұрғын жайдың жарғысы жасалып, ол ресейлік бауырмастылық қоғамы арқылы негізделді.

Империясының бас қаласы – Санкт-Петербургте жасайтын Ислам дінін тұтынушыларға деп арналған көркем әрі зәулім үлкен мешіт салу керектігі мәселесін көтерген де Сәлімгерей болатын. Сәлімгерей Ішкі істер министрлігінің департаментіне бұл жайлы өткір проблема қою арқылы, үкімет органдары тарапынан оның салынуына рұқсат сұрады. Сәлімгерей аталмыш мешітті Ресейдегі басты Ислам мешітіне айналдырудың маңызды екенін императордың өзіне де хабарлады. XIX ғасырдың соңына қарай Санкт-Петербургтегі мешітті салу үшін ел көлемінде қаражат жинастыратын арнайы комиссия бой көтерді. Оның құрамына Сәлімгерейдің ұсынысымен көрнекті мұсылман дін иелері енді. Сәлімгерей Тевкелев Санкт-Петербургтегі мұсылман мешітінің салынғандығын көзімен көремей, 1885 жылы бақилық болды. Санкт-Петербургтегі мешіттің құрылысы XX ғасыр басында, бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында бітті. Мешіттің тұрғызылуына татар, башқұрт халықтарымен бірге бірге қазақтар да, сондай-ақ, өзбектер мен қырғыздарға да дейін қатысты (Загидуллин, 2007: 269). Орынбор өңірінің және қазақ даласының тұрғындарының діни сенімін қорғауды көздейтін басты мекеме ретінде таныла бастаған Орынбор діни басқармасы үкімет органдарының қатаң қадағалауы мен кедергісінен құтылу, өзінің талпыныстарында ерікті болу жолын да іздестірді, Мәселен, 1807 жылы М. Хусейинов император бірінші Александрға өтініш баянхат жолдап, діни басқарманы губерниялық әкімшілікке тәуелді болудан құтқаруды сұраған еді.

Бірінші орыс революциясы тұсында орталық билік орындарына қазақ халқы атынан елдің түпкір-түпкірінен жолданған петицияларда дін мәселесі назардан тыс қалмаған-ды. Мәселен, 1905 жылы 22 шілдеде жолданған әйгілі Қарқаралы петициясында бұл жайлы былай делініп көрсетілген: «Қазақтар 1868 жылға дейінгі секілді Орынбор мүфтилігіне қаратылып, оның Қазақ мұсылмандары толықтырған ережелеріне бағындырылсын».

1906 жылы 16-21 тамыз аралығында Нижний Новгород қаласында өткен Бүкілресейлік үшінші мұсылман сиезінде дін мәселесі бойынша қабылданған қаулыда Ресейдегі бұрынғы мүфтиліктерімен қатар Түркістан өлкесінде де өз алдына бөлек мүфтилік ашылсын делінді. Сондай-ақ, бұл қаулыда сиезге қатысқан Ш. Қосшығұлов, Ш. Аллаоңғаров, А. Қойбағаров секілді т.б. қазақ делегаттарының Ақмола, Семей, Торғай, Орал облыстары мен Ішкі Орда қазақтарының діни істері Орынбор мүфтилігіне қаратылсын деген талап-тілектері де ескерілген болатын (Амирханов, 2002: 62).

Қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қарату мәселесі 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін қалыптасқан саяси ахуал жағдайында өз жалғасын тапты. 1917 жылы мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман сиезінде Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстары мен Ішкі Орда қазақтары делегаттарының өтінші бойынша қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігіне қаратылсын деген шешім қабылданды. Сондай-ақ, осы сиезде Орынбор мүфтилігіне жаңадан мүфти мен қазылар сайланған болатын. Мүфтилікке көрнекті қоғам қайраткері Ғ. Баруди, ал қазылыққа құрамында қазақтардан Ғ. Қарашев пен Қ. Ахметжанұлы бар 6 адам сайланды.

1917 жылы шілдеде өткен бірінші жалпы қазақ сиезінде Ақмола, Семей, Жетісу, Торғай, Орал және Закаспий облыстары қазақтарының діни істерінің уақытша Орынбор мүфтилігіне қарауын жөн санаған қаулы мүфтиліктің жанынан қазақ бөлімі ашылсын, оған әр облыс тан бір қазы сайлансын, Оларға жылына 4 800 сом төленсін деген секілді т.б. бірқатар ұсыныстар білдірілген-ді.

Міне, осы келтірілген мәліметтерден-ақ Орынбор мүфтилігі өз кезеңінде қазақтардың қоғамдық, рухани өмірінде өзіндік терең із қалдырғанын аңғаруға болады. Бұл мәселені әлі де тереңірек, жан-жақты аша түсу тарихшылардың алдында тұрған міндеттердің бірі деп білеміз. Сондай-ақ, Уфа қаласында орналасқан Башқұртстан Республикасының Орталық тарих мұрағатындағы 68 мыңнан астам істі құрайтын Орынбор мүфтилігінің құжаттары арасынан еліміздің тарихына қатыстыларын іріктеп, оларды кеңінен ғылыми айналымға тартудың жолдарын қарастырғанымыз абзал.

Қазақтардың діни істерін патша өкіметінің Орынбор мүфтилігі қарамағынан шығарып, жергілікті отарлық әкімшілікке тапсыруының астарында қазақтарды болашақта шоқындыру, православиеге көшіру пиғылы жатқан еді. Қазақтардың діни істерін әскери шендегілерден тұратын әкімшілік қолына тапсырылуын Орынбор мүфтилігі нағыз әділетсіздік, мұсылмандардың діни сенімін аяқ асты етушілік деп бағалап, оған өз наразылығын білдіріп жатты. Осыған орай 1872 жылы Уфа губернаторы Ушаков миссионерлердің кеңес берімен Ішкі істер министрлігіне тез арада Орынбор мүфтилігін жабу жөнінде ұсыныс түсірді. Оның пікірінше, Еділ-Орал өңіріндегі татар-башқұрттардың, қазақ даласы мен Түркістан өлкесіндегі жергілікті халықтардың діндес және туыстас екендігіне Орынбор мүфтилігі дем беріп, оларды отаршылдық саясатқа бірлесе қарсылық көрсетуге шақырды (Очерки, 2000: 19).

Ушаковтың жоғарыдағы ұсынысы мұсылмандықпен күресуде аса белсенділігімен дараланған Қасиетті Синодтың оберпрокуроры К.П. Победоносцевтің тарапынан қызу қолдау тапты. Бірақ патша өкіметі Орынбор мүфтилігін тарату империядағы барлық мұсылмандардың отарлық саясатқа қарсылығын өршіте түседі деп сескеніп, ондай қадамға барудан бас тартты.

Орынбор мүфтилігінен өздерінің діни істерін шығарып тастауы қазақтардың белсенді азаматтарын бейжай қалдырмады. Өлкедегі дінбасылары қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қайта қарату жөнінде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуді үдете түсті. 1872 жылы Ішкі Ордада бұрын имамның көмекшісі қызметін атқарған, Түркияда білім алып қайтқан Өбсаттар Жәбіров қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қайта қарату жайлы халық арасында үгіт жүргізген. Ол осы әрекеті үшін елден аласталып, Түркияға қуылды.

XIX ғасырдың соңына қарай өріс алған діни толқуларда қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қарату басты талап етіліп қойды. Осындай толқулар жайында татар тіліндегі «Вақыт» газеті былай деп жазған-ды: «Мұсылмандар үкіметтің ұйғарымын орынсыз, әрі зорлық ретінде санап, оған мойынсынудан бас тартты. Қазан губернаторы Скарятин әскери күшпен губерниядағы мұсылман елді мекендерін аралап, жүздеген мұсылмандарды тұтқындады. Олардың біразы жер аударылып, каторгалық жұмысқа жіберілді, Ақмолада болса, губернатор жергілікті архиереймен бірге Көкшетау қаласындағы шіркеу алаңына өңірдегі қазақтар мен татарлардың бір тобын жинады. Ол жиналған топқа православиені қабылдауды ұсынып, осы күннен бастап шариғатпен емес, орыс заңымен өмір сүресіндер деп мәлімдеді. Сухотин бұл үкімге бағынбаған Көкшетау молдасының куәлігін алып, Сібірге жер аударды».

Қазақтар арасындағы дін істерінің ахуалы 1903 жылы Қызылжарда молда Мұхамеджан Бекишевтің жетекшілігімен құрылған астыртын ұйым тарапынан да көтерілді. Бұл ұйым мүшелері қазақтардың діни істерін жергілікті әкімшілік қолынан алып, мұсылмандық діни басқармаға қарату керектігін айтып, Сәдуақас Шормановқа, Абай Құнанбаевқа, Жәңгір Құдаймендинге және Ғабдулла Исабековке хаттар жолдаған.

1905 жылы Дала өлкесінің генерал-губернаторы атынан Ішкі істер министрлігіне «Дала өлкесіндегі ислам жағдайы жөнінде» атты баянхат түсті. Онда өлкедегі діни толқулардың барысы жайында мынадай жолдар бар еді: «1868 жылғы жаңа заң татарларды Орынбор мүфтилігінде қалдырып, қазақтардың діни істерін жергілікті әкімшілік қолына тапсырып, бұл мәселеде ол екі халықтың жігін айырып, бөліп тастаған-ды. Бұл шара өз кезегінде қазақтардың көз алдында татарларды ерекше қамқорлықтағы халық ретінде көрсетіп, өлкеде мерейлерін үстем еткендей болды. Айталы татарлар қазақтарға «үкіметтің сендерді діни ұйымға біріктірмеуі – жалпы мұсылман ретінде біздердің бас қосуымызға бөгет болуы» дегенді мойындатты. Өлкені басқаруға келген алғашқы жылдарында татарлардың мешіттерді қапталу арқылы қазақтарды татарға және көнігі мұсылмандарға тезірек айналдыру үшін не өз алдарына діни

орталық жасауға, не болмаса Орынбор Мұфтилігіне бағындыруға үгіттеуі сияқты зиянды істеріне көз жеткізуіме тура келді».

Бірінші орыс революциясы тұсында орталық билік орындарына қазақ халқы атынан елдің түпкір-түпкірінен жолданған петицияларда дін мәселесі назардан тыс қалмаған-ды. Мәселен, 1905 жылы 22 шілдеде жолданған әйгілі Қарқаралы петициясында бұл жайлы былай делініп көрсетілген: «Қазақтар 1868 жылға дейінгі секілді Орынбор мұфтилігіне қаратылып, оның Қазақ мұсылмандары толықтырған ережелеріне бағындырылсын».

1906 жылы 16-21 тамыз аралығында Нижний Новгород қаласында өткен Бүкілресейлік үшінші мұсылман сиезінде дін мәселесі бойынша қабылданған қаулыда Ресейдегі бұрынғы мұфтиліктерімен қатар Түркістан өлкесінде де өз алдына бөлек мұфтилік ашылсын делінді. Сондай-ақ, бұл қаулыда сиезге қатысқан Ш. Қосшығұлов, Ш. Аллаоңғаров, А. Қойбағаров секілді т.б. қазақ делегаттарының Ақмола, Семей, Торғай, Орал облыстары мен Ішкі Орда қазақтарының діни істері Орынбор мұфтилігіне қаратылсын деген талап-тілектері де ескерілген болатын (Амирханов, 2002: 62).

Қазақтардың діни істерін Орынбор мұфтилігіне қарату мәселесі 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін қалыптасқан саяси ахуал жағдайында өз жалғасын тапты. 1917 жылы мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман сиезінде Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстары мен Ішкі Орда қазақтары делегаттарының өтініші бойынша қазақтардың діни істері Орынбор мұфтилігіне қаратылсын деген шешім қабылданды. Сондай-ақ, осы сиезде Орынбор мұфтилігіне жаңадан мұфти мен қазылар сайланған болатын. Мұфтилікке көрнекті қоғам қайраткері Ғ. Баруди, ал қазылыққа құрамында қазақтардан Ғ. Қарашев пен Қ. Ахметжанұлы бар 6 адам сайланды.

1917 жылы шілдеде өткен бірінші жалпы қазақ сиезінде Ақмола, Семей, Жетісу, Торғай, Орал және Закаспий облыстары қазақтарының діни істерінің уақытша Орынбор мұфтилігіне қарауын жөн санаған қаулы мұфтиліктің жанынан қазақ бөлімі ашылсын, оған әр облыс тан бір қазы сайлансын, Оларға жылына 4 800 сом төленсін деген секілді т.б. бірқатар ұсыныстар білдірілген-ді.

Міне, осы келтірілген мәліметтерден-ақ Орынбор мұфтилігі. өз кезеңінде қазақтардың қоғамдық, рухани өмірінде өзіндік терең із қалдырғанын аңғаруға болады. Бұл мәселені әлі де тереңірек, жан-жақты аша түсу тарихшылардың алдында тұрған міндеттердің бірі деп білеміз. Сондай-ақ, Уфа қаласында орналасқан Башқұртстан Республикасының Орталық тарих мұрағатындағы 68 мыңнан астам істі құрайтын Орынбор мұфтилігінің құжаттары арасынан еліміздің тарихына қатыстыларын іріктеп, оларды кеңінен ғылыми айналымға тартудың жолдарын қарастырғанымыз абзал.

Қорытынды. Сонымен Орынбор мұфтилігінің тарихын қазақтарға қатысты қарастырғанда екі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең 1788 жылдан 1868 жылға дейін, ал екінші кезең 1868 жылдан 1918 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Бірінші кезең қазақтардың Орынбор мұфтилігі құрамында болса, екінші кезең қазақтардың Орынбор мұфтилігінен шығарылуымен және оған қайта енуге деген талпынысымен ерекшеленеді.

Сөйтіп, қазақ халқының патшалық Ресейдің қол астында отаршылдық саясат тауқыметін тартқан дәуіріндегі ислам діни мәселесін қарастырғанда, Орынбор мұфтилігін айналып өтуге әсте болмайды. Өйткені, сол тарихи кезеңде жарты ғасырдан астам уақыт бойы қазақтардың діни істері Орынбор мұфтилігі қарамағында болды. 1867-1868 жылдардағы «Уақытша ережелерге» сәйкес қазақтардың діни істері Орынбор мұфтилігінен алынғанда қазақ қоғамы арасында діни толқулар өріс алып, ол XX ғасыр басында да өз жалғасын тапқан болатын деуге негіз бар.

Әдебиеттер тізімі

Абдурашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. Ташкент: «Академнашир», 2011. 384 с.

Азаматов Д.Д. Оренбургское магометанское духовное собрание в конце XVIII – XIX вв. Уфа: «Гилем», 1999. 189 с.

Амирханов Р.У. Татарская дореволюционная пресса в контексте «Восток – Запад». Казань: «Татарское книжное издательство», 2002. 240 с.

Загидуллин И.К. Исламские институты в Российской империи. Мечети в европейской части России и Сибири. Казань: «Татарское книжное издательство», 2007. 416 с.

Ибрагим Т.К., Султанов Ф.М., Юзеев А.Н. Татарская религиозно-философская мысль в общемусульманском контексте. Казань: «Татарское книжное издательство», 2002. 239 с.

Мараш И. Религиозное обновление в тюркском мире (1850 – 1917). Казань: «Иман», 2005. 199 с.

Марджани Ш. Мукадима китаб вафиатал-аслаф ва такиат. Казань: Казанский императорский университет, 1883. 98 с.

Марджани Ш. Вафиат ал-аслаф ва тахият ал-ахлаф. Казань: «Иман», 1999. 126 с.

Ногманов А. Самодержавие и татары. Казань: «Татарское книжное издательство», 2003. 215 с.

- Очерки истории татарской общественной мысли. Казань: Татарское книжное издательство, 2000. 191 с.
- Таймасов С. Башкортстан и Казахстан в период становления Оренбургской губернии. Стерлитамак: СГПА, 2006. 246 с.
- Хабутдинов А.Ю. Миллет Оренбургского духовного собрания в конце XVIII – XIX веках. Казань: «Иман», 2000. 160 с.
- Юзеев А.Н. Татарская философская мысль конца XVIII – XIX вв. Казань: Татарское книжное издательство, 2001. 192 с.
- Юсупов М.Х. Шигабутдин Марджани как историк. Казань: Татарское книжное издательство, 1981. 232 с.
- Ямаева Л.А. Мусульманский либерализм начала XX века как общественно-политическое движение. Уфа: «Гилем», 2002. 300 с.

References

- Abdirashidov Z. Ismail Gasprinskij i Turkestan v nachale XX veka: svyazi – otnosheniya – vliyanie. Tashkent: «Akademnashir», 2011. 384 s.
- Azamatov D.D. Orenburgskoe magometanskoe dukhovnoe sobranie v kontse XVIII – XIXvv. Ufa: «Gilem», 1999. 189s.
- Amirkhanov R.U. Tatarskaya dorevoljucionnaya pressa v kontekste «Vostok – Zapad». Kazan': «Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo», 2002. 240 s.
- Zagidullin I.K. Islamskie instituty v Rossijskoj imperii. Mecheti v evropejskoj chasti Rossii i Sibiri. Kazan': «Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo», 2007. 416 s.
- Ibragim T.K., Sultanov F.M., Yuzeev A.N. Tatarskaya religiozno-filosofskaya mysl' v obshhemusul'manskom kontekste. Kazan': «Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo», 2002. 39 s.
- Marash I. Religioznoe obnovlenie v tyurkskom mire (1850 – 1917). Kazan': «Iman», 2005. 199 s.
- Mardzhani SH. Mukadima kitab vafiat-al-aslaf va takiat. Kazan': Kazanskij imperatorskij universitet, 1883. 98s.
- Mardzhani SH. Vafiat al-aslaf va takhiyat al-akhlaf. Kazan': «Iman», 1999. 126 s.
- Nogmanov A. Samoderzhavie i tatory. Kazan': «Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo», 2003. 215s.
- Ocherki istorii tatarskoj obshhestvennoj mysli. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2000. 191s.
- Tajmasov S. Bashkortstan i Kazakhstan v period stanovleniya Orenburgskoj gubernii. – Sterlitamak: SGPA, 2006. 246s.
- Khabutdinov A.YU. Millet Orenburgskogo dukhovnogo sobraniya v kontse XVIII – XIX vekakh. Kazan': «Iman», 2000. 160s.
- Yuzeev A.N. Tatarskaya filosofskaya mysl' kontsa XVIII – XIX vv. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2001. 192 s.
- Yusupov M.H. Shigabutdin Mardzhani kak istorik. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1981. 232 s.
- Yamaeva L.A. Musul'manskij liberalizm nachala XX veka kak obshhestvenno-politicheskoe dvizhenie. Ufa: «Gilem», 2002. 300 s.

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_143

ГОЛОД 1921 -1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ, КАК СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ТРАВМА**Асанова Салтанат Амиргалиевна^{1*}, Капаева Айжан Тоқановна¹**¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Казахстан, г. Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: saltasanova@gmail.com (Асанова), kapaeva.59@mail.ru (Капаева)

Аннотация. Статья написана в плане реализации проекта «Голод в Казахстане в 1921-1922 годах и его последствия» и ставит своей целью освещение проблемы определения реальных причин голода и его последствий для казахского народа. Выработка объективной и взвешенной оценки сложных и противоречивых событий советской истории является актуальной задачей казахстанских историков на протяжении нескольких последних десятилетий. Изучение истории голода 1921-1922 гг. находится в русле актуальных проблем казахстанской историографии советского периода. Среди множества вопросов, возникающих при исследовании данной гуманитарной катастрофы, вопрос о причинах, ставших основанием этого страшного и трагического явления, имеет первостепенное значение. В качестве рабочей гипотезы авторы выдвигают положение о том, что голод первых лет советской власти в определенной степени использовался большевиками для своих политических целей. Продовольственная политика служила средством усмирения сельского населения и казахов в первую очередь, которые в большинстве своем не понимали и не принимали идеологию большевистского режима. В качестве доказательной базы авторами проанализированы такие явления возникшей гуманитарной катастрофы – как продовольственная диктатура, политика «военного коммунизма», основным звеном которого являлась продразверстка. Военно-принудительные меры изъятия продуктов «подчистую», не оставляли даже минимума для элементарных нужд населения. Продовольственный кризис был усугублен погодными условиями – засухой и джумом 1921 г., что привело к падежу немногочисленного скота, оставшегося после продразверстки. В статье рассматривается деятельность вооруженных продотрядов, занимавшихся сбором налогов, наделенных властью огромными полномочиями, которые они безнаказанно превышали: подвергали аресту и даже расстрелу без суда и следствия людей, вставших на защиту своих семей.

Последствия голода имели важное социокультурное значение. Авторами выдвигается положение, что голод стал своеобразной травмой, имевший далеко идущие социокультурные последствия для самосознания казахского народа.

Ключевые слова: продналог, продразверстка, советская власть, большевики, дефицит продуктов, голод, социальная травма, заморение деревни.

ГТАМР03.20

**1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДА
ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖАРАҚАТ РЕТІНДЕ****Асанова Салтанат Әміргалиқызы^{1*}, Капаева Айжан Тоқанқызы¹**¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: saltasanova@gmail.com (Асанова), kapaeva.59@mail.ru (Капаева)

Түйіндеме. Бұл мақала «1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және оның зардаптары» жобасын жүзеге асыру аясында жазылып, қазақ халқы үшін ашаршылықтың нақты себептері мен оның зардаптарын анықтау проблемасын жариялауды мақсат етіп отыр. Кеңес тарихының күрделі және қарама-қайшы оқиғаларын объективті және саралап тұжырымдау, қазақстандық тарихшылардың соңғы бірнеше онжылдықтар ішіндегі өзекті міндеті болып табылады. 1921-1922 жылдардағы ашаршылық тарихын

зерттеу, кеңестік кезеңдегі қазақстандық тарихнаманың өзекті мәселелеріне сәйкес келеді. Осы қорқынышты және қайғылы құбылыстың себептері жайлы мәселе өте маңызды. Жұмыс гипотезасы ретінде авторлар Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы ашаршылықты белгілі бір дәрежеде большевиктер өздерінің саяси мақсаттары үшін пайдаланды деген ережені алға тартты. Азық-түлік саясаты негізінен большевиктік режимнің идеологиясын түсінбейтін және қабылдамаған ауыл халқы мен қазақтарды тыныштандыру құралы болды. Оған дәлел ретінде авторлар пайда болған гуманитарлық апаттың құбылысын – азық-түлік диктатурасын, «соғыс коммунизмінің» саясатын талдады. Оның негізгі азық-түлік салымы болды. Азық-түлікті әскери-мәжбүрлеу шаралары арқылы «түк қалдырмай», халықтың қарапайым қажеттіліктері үшін тіпті минимумды қалдырмаған. Азық-түлік тапшылығына ауа-райы да өз әсерін тигізді.

Кілт сөздер: азық-түлік салымы, азық-түлік салымы, Кеңес өкіметі, большевиктер, азық-түлік тапшылығы, аштық, әлеуметтік жарақат, ауылдың тынышталуы, азамат соғысы.

IRSTI: 03.20

FAMINE OF 1921-1922 IN KAZAKHSTAN AS A SOCIO-CULTURAL TRAUMA

Asanova Saltanata Amirgalievna^{1*}, Kapayeva Aizhan Tokanovna¹

¹Ch.Ch. Valikhanov institute of history and ethnology, Almaty, Kazakhstan.

*Corresponding author

E-mail: saltasanova@gmail.com (Asanova), kapayeva.59@mail.ru (Kapayeva)

Abstract. This article was written within the framework of the project "Famine in Kazakhstan in 1921-1922 and its consequences" and aims to highlight the problem of determining the real causes of hunger and its consequences for the Kazakh people. The development of an objective and balanced assessment of complex and contradictory events of Soviet history has been an urgent task of Kazakh historians over the past few decades. The study of the history of the famine of 1921-1922 is in line with the current problems of Kazakh historiography of the Soviet period. However, the question of the reasons that became the basis of this terrible and tragic phenomenon is of paramount importance. As a working hypothesis, the authors put forward the position that the famine of the first years of Soviet power was to a certain extent used by the Bolsheviks for their political purposes.

Food policy served as a means of pacifying the rural population and Kazakhs in the first place, who for the most part did not understand and did not accept the ideology of the Bolshevik regime. As an evidence base, the authors analyzed such phenomena of the emerging humanitarian catastrophe – food dictatorship, the policy of "war communism", the main link of which was the Military-coercive measures of the seizure of products "clean", did not leave even a minimum for the basic needs of the population. The food crisis was also joined by weather conditions – drought and jute in 1921, which led to the death of the few livestock left after the prodrazverstka. The article examines the activities of armed food detachments engaged in tax collection, endowed with enormous powers, which they exceeded with impunity: they arrested and even shot without trial people who stood up to protect their families.

The consequences of the famine had an important socio-cultural significance. The authors put forward the position that hunger became a kind of trauma that had far-reaching socio-cultural consequences for the self-consciousness of the Kazakh people

Введение. Особенность парадигмы истории советской периода, обусловлена тем, что она является местом столкновения противоположных взглядов. Процесс десоветизации национальной истории с точки зрения научного анализа требует взвешенной и всесторонней оценки событий и явлений, имевших место в жизни казахского народа в годы советской власти. Одним из таких явлений является голод 1921-1922 гг. Анализ причин голода 1921–1922 годов в Казахстане предполагает изучение целого комплекса вопросов, о том каким образом голод, как социальное явление в условиях нового политического строя приобрел новые характеристики, которые отразились на содержании повседневной жизни, мировоззрении казахского народа.

Смена власти в бывшей империи знаменовала собой смену не только политических структур, форм собственности, но и кардинальные изменения в сознании ценностных ориентирах казахского народа.

Материалы и методы. Методологические подходы к анализу темы статьи основывались на применение новых подходов, существующих в современном гуманитарном знании. Принципиальным является использование междисциплинарного подхода, основанного на анализе современных положений

социальной антропологии, феминологии и герменевтики. Определенное место занимают и традиционные для исторического исследования методы историзма, компаративистского анализа и системности.

Основным источником для статьи послужили архивные документы Архива Президента РК, Центрального Государственного Архива РК. Были использованы документы, освещающие деятельность главных государственных органов новой власти в Казахстане. В частности, КирОбком РКП(б); Ф. 140, Областного бюро РКП(б); Ф. 141, Казкрайком РКП(б). Эти документы в основном освещали практическую деятельность партийных органов на территории Казахстана в области экономической и социальной жизни обществ, а конкретные действия власти во борьбе с разразившимся голодом. Отдельный интерес представляют документальные материалы, относящиеся к 1920-1925 гг. В многочисленных протоколах пленумов закрытых заседаний, циркулярные и секретные сводки, телеграммы раскрывают во всей полноте трагическую картину голода охватившую территорию казахской степи.

В Центральном Государственном Архиве РК изучены документы Народного комиссариата продовольствия КирАССР, Ф. 224; Народный комиссариат здравоохранения КССР, Ф. 82. Совет Народных комиссаров (СНК) Казахской ССР Ф.30 Центральной комиссии по конфискации имущества и выселению баев-полуфеодалов при Центральном Исполнительном комитете Казахской ССР, Ф. 135 Центральный Исполнительный комитет Советов КазССР (ЦИК КазССР) Ф. 5. Наибольший интерес представляют документы о работе Краевой комиссии помощи голодающим и протоколы заседания комиссии помощи голодающим при Наркомпросе; доклады о продовольственном положении в республике и др.

Анализ документов из вышеперечисленных архивов позволяет понять истинные причины, послужившие основой такому трагическому событию как голод, охвативший миллионы людей, которые фактически оказались беспомощными перед лицом этой страшной опасности. Многочисленные инструкции, распоряжения, приказы, записки, телеграммы, телефонограммы, законодательные акты центральных органов власти СНК, ВЦИК и Наркомпроса, а также декреты, постановления, приказы и циркуляры демонстрируют определенную активность центральных и местных органов власти. Вырисовывается целый комплекс мероприятий, характеризующий особенности внутренней продовольственной политики большевиков, ее методах и результатах. Документы местных органов демонстрируют в каких тяжелых условиях выполнялись распоряжения новой власти.

Отдельный интерес представляют телеграммы, письма, докладные записки уездных и губернских комитетов, которые представляют собой новый тип исторических источников. Они демонстрируют повседневную жизнь советского общества в Казахстане такие как факты затруднений с доставкой продовольствия, недостаток семенного материала, отсутствие материальной возможности взывания продналога. Ряд документов освещает деятельность местных комиссий помощи голодающим и мероприятиях по борьбе с голодом, много документов по вопросам помощи беженцам из голодных мест, организации столовых и т.д.

Обсуждение. Интерес казахстанских исследователей к советскому периоду истории страны стал заметно активизироваться в последние годы. Этому безусловно способствовал процесс национально-культурного возрождения, который актуализировал проблему создания собственной национальной концепции истории. В данном контексте история казахского народа советского периода должна была получить интерпретацию с точки зрения собственных национальных интересов. Определенным препятствием служило и то обстоятельство, что в предшествующий советский период существовал громадный задел советской историографии от груза и влияния, которого не так просто избавиться. Историография советского периода выполняя социальный заказ создала достаточно идеализированную картину реализации советского проекта, лишенную негативных и противоречивых сторон. Данное положение в полной мере относится к проблеме изучения истории голода 1921-1922 годов в Казахстане.

Результаты. Установление советской власти в Казахстане сопровождалось целым рядом социально-экономического и политических кризисов. Одним из них стал голод 1921-1922 гг. Хотя большевики провозгласили победу социалистической пролетарской революции до настоящей победы было еще далеко. Даже победоносное окончание гражданской войны не означало реальный переход политической власти в руки новой политической партии. Удержать власть сложнее, чем ее захватить. Особенно слабыми были позиции большевиков на восточных окраинах империи и прежде всего в Казахстане. Здесь советская власть имела поддержку только в отдельных крупных городах. Факт, который признавался советской историографией. К примеру, в монографии «Октябрь в Казахстане» отмечалось, что в казахстанских городах: «... основное население составляли бывшие казаки, личные и почетные дворяне, купцы и попы. Малочисленные рабочие (в основном чернорабочие) были буквально рассыпаны по маленьким винокурным заводам, маслобойкам и мастерским» (Пахмурный, Григорьев; 1978:58).

Естественно предположить, что русская деревня в Казахстане будучи по природе своей переселенческой состояла в основном из зажиточных крестьян, которые активно использовали наемный труд в лице местного населения - пауперизированных казахов. Бедных, тем более по-настоящему

бедных русских крестьян в казахской степи почти не было. Следующей особенностью сельского населения Казахстана был тот факт, что его значительную долю составляло казачество.

Относительно самого казахского народа, то смена власти, произошедшая в метрополии, рассматривалась основным населением, как политические игры. Главным событием продолжали считать свержение «белого» царя то он лишенный возможности вести традиционный образ был вообще достаточно далек от описываемых событий в прямом и переносном смысле. Об этом спустя почти десять лет писал Т. Рыскулов: «... расположенные вне городов, железнодорожных линий многомиллионные массы туземцев, оказались почти не затронутыми революционным движением» (Ист.-парт наука, 1998:143). Казахи не воспринимали и не понимали содержания большевистских лозунгов – о диктатуре пролетариата и интернациональной солидарности трудящихся. Особенность свое время объяснял А. Байтурсынов: «Насколько понятнее была киргизам (казахам) Февральская революция, настолько же непонятной показалась им Октябрьская революция. Первая революция была правильно понята и с радостью встречена казахами, потому что, во-первых, она освободила от гнета и насилия царского правительства и во-вторых, подкрепила у них надежду осуществить свою заветную мечту управлять самостоятельно. То, что вторая революция показалась киргизам (казахам) непонятной объясняется просто: у киргизов (казахов) не ни капитализма, ни классовой дифференциации. Наводила же страх на киргизов (казахов) Октябрьская революция своими внешними проявлениями» (Байтурсынов, 1989:54).

Победоносное окончание гражданской войны не означало, реальной победы большевиков. Они сами это прекрасно осознавали. Новая власть не поддерживалась большинством населения огромной империи. Поэтому после окончания гражданской войны для укрепления своих позиций необходимо было найти новые источники политической силы и влияния. Подчинить огромную массу людей, которые в большинстве своем не поддерживали новую власть можно было только сосредоточив своих руках максимум политического влияния. Экономический коллапс, в который попала страна после окончания гражданской войны и последующие за ней климатические катаклизмы своеобразным образом способствовали укреплению власти большевиков. В условиях острой нехватки самых необходимых для жизнеобеспечения материальных благ государство сосредотачивает в своих руках всю систему социального распределения. Большевиками с этой целью была провозглашена новая внутренняя политика «политика военного коммунизма», которая означала тотальную национализацию всех предприятий, введение продразверстки, т.е. экспроприация всех продовольственных запасов населения, запрет на свободные цены хлеб. Продразверстка лишила крестьянство самостоятельности. Советская власть, руководствуясь высшей целью сохранения своей власти конфисковала у крестьян все, включая излишки: «Вам приходилось собирать продукты не в крепкой хозяйственно благополучной деревне, а в деревне, разоренной шестилетней войной, хозяйственной разрухи и тяжелых повинностей. Вы часто вынуждены были брать продукты не у сытых для голодных, а у голодных и полураздетых» (АП РК, 37:5-6). При этом понятие хлеб носило обобщенный характер сюда входили не только зерновые, но и все виды продовольствия, которые производили аул и деревня. Подчинение крестьянства в крестьянской стране стал основной задачей большевиков. Однако кризисная ситуация, которая сложилась в стране резкое обострение продовольственной проблемы вынудила большевиков пойти на крайние меры. Чтобы обеспечить продовольствием города и рабочий класс, которые являлись или про крайне мере провозглашались опорой государства диктатуры пролетариата проводилась политика тотальной экспроприации продуктов питания у сельского населения.

Безусловно такие действия власти вызывали непонимание местного населения. В целях выживания имели место факты социального бандитизма. Это была вынужденная война на выживание. Об этом свидетельствуют факты из донесения Адаевскому уездному Ревкром: «Согласно поступающих с разных мест сведений, адайцы.... самовольные захваты и увоз хлеба, а также угон скота у оседлых жителей южной части Уральской и Тургайской областей. Такого рода действия Адайцев вносят дезорганизацию в работу местных органов, подрывают и разрушают тот аппарат и путь, который единственно сможет удовлетворить продовольственную нужду как адайца, так и местного оседлого населения. Причина такого поведения - вывоз хлеба таким захватническим путем, не обеспечивая беднейшего адайского населения хлебом, обрекший местное население на голод. Кирнаркомпрод принял необходимые меры для снабжения голодного населения об изложенном, согласно предложению КирЦИКа за №174, предлагать широко оповестить население Адайского уезда и предложить адайцам безусловно прекратить грабежи и нелегальный вывоз хлеба, угон скота, а ограбленные возратить потерпевшим через их уисполкомы, при этом предупредить, что дальнейшая хищническая действия неизбежно вызовут принятые самые суровых мер для ликвидации. О последующим уведомить для доклада КирЦИК. Уполномоченный КирЦИК (ЦГА РК Ф 5:70).

Понимая судьбоносный характер продовольственного вопроса для удержания своей власти,

большевики усиливали милитаризацию продовольственного дела. Продотряды снабжались самым лучшим оружием, режим работы их был крайне военизированным. Милиция и другие органы охраны порядка обязаны были оказывать им всяческое содействие. Война новой власти с населением, которое не понимало и не поддерживало идеи и лозунги новой власти. Были созданы самостоятельные вооруженные силы Наркомпрода-Продармия. Фактически хлеб забирали с помощью вооруженной силы и в ответ началось вооруженное сопротивление крестьянства. В Казахстане вооруженные выступления против советской власти стали одним из трагических и кровавых страниц отечественной истории. «Замирение деревни – это подлинная гражданская война» (Прудникова, 2020:149).

Продотряды, собиравшие налоги наделялись большими полномочиями, которые они зачастую безнаказанно превышали. Они впрямую грабили народ, зачастую забирая не только зерновой хлеб. Под видом реквизиции отнимали подвод, кошмы, лошадей крупное мелко рогатый скот. Так в Адамовском, Можаровском уезде Кустанайской губернии «Военные агенты по закупке лошадей позверски поступают, реквизируют лошадей у киргиз табунами по твердой цене, а продают по вольной». Жители не раз жаловались на беспорядки и незаконные действия профорганов в исполкомы и милицию, но они не предавали этому значения. Большинство населения боятся жаловаться (Капаева, 2021: 7).

В Акмолинскую губернию был направлен вооруженный отряд Дорошенко в количестве 45 человек для «мобилизации» гужевого транспорта. За двое суток было изъято у местного населения 1500 верблюдов. Поскольку это была не первая реквизиция скота у населения, казахи предпринимали меры защиты своего скота. В частности, прятали в горах или камышах верблюдов, связывая им ноги. Об этом сообщает в своем докладе уполномоченный Кирнаркомпрода по Акмолинскому уезду П. Щепин (Капаева, 2021:5). «При работе мобилизации подвод арестовывались аксакалы и родоначальники аулов и только с их арестом киргизы соглашались указать, где находились скрытые верблюды, вьюки и арканы.» В этом же докладе говорится о том, что киргизы оказывали сопротивление изъятию скота. При первой реквизиции скота в количестве 1000 верблюдов, киргизы напали на отряд и отбили свой скот и спрятали в горах. «Всего отрядом было арестовано в разных аулах, аксакалов и активных участников нападения до 25 человек. По окончании мобилизации в Саранской и Койтасской волостях отряд направился дальше, взяв с собой арестованных 7-8-человек, которые были расстреляны». В докладе Щепина отмечается, что «по неофициальным сведениям, в южном районе уезда было расстреляно киргиз до 30 человек (Капаева, 2021:8)

Последующая политика продналога при нэпе во многом продолжала реализовывать эту цель. Продналог еще больше лишил деревню продовольственной самостоятельности. Начинается изыскание самых крайних не принятых, античеловечных добывания пропитания. Эта тенденция четко прослеживается в «Докладе о деятельности Кокчетавской уездной комиссии помощи голодающим и положение уезда» Советские функционеры четко осознают, морально нравственное разложение населения перед лицом голода. «В продолжении своего доклада за апрель месяц услао организационным п/отделом Уисполкома при отношении от 5-го Мая сего года №1950 Докладываю: для проведения трехнедельника и получения реальных результатов, в уезд откомандировано шесть партработников. При объезде товарищами уезд трехнедельна осталась безрезультатно. Ввиду того, что граждане всего уезда не имея никаких запасов, как продовольствия, а также материально несут острую нужду в таковом, употребляют всякие суррогаты мякину/котун щавель и его корни, размалывают кости, собирают падаль, едят кошек, собак и того нет. На почве этого смертей все более и более увеличиваются, в течении мая месяца шести волостях расположенные одна волость на востоке, остальные на западе и юго-западнее согласно их донесения умерло на почве голода 358 человек, остальные волости сведений не представляют. Во время следования их в Кокчетав на почве голода по дороге умирают. Волисполкомы, Сельсоветы не успевают подбирать трупы. Точная такая картина и в городе. Пришлые беженцы не смотря на циркулярные распоряжения и приказы о запрещении переселения, самовольно переселяются обратно в Россию, и тем более увеличивают вымирание. Все переселенцы идут через Кокчетав, бросают своих детей и уходят» (СКГА.Ф.1616:99). Эта докладная записка свидетельствует, что если сейчас не предпринять хоть каких - либо мер вслед за употреблением суррогатов и оставлением детей могут последовать еще более античеловеческие явления. Народ лишили возможности применять привычные способы самообеспечения. Кроме органов новой власти продовольствие нигде не выдавалось. Крайняя степень централизации продовольственного распределения безусловно была вынужденной, но она в значительной мере оказала сильнейшее воздействие на народное сознание. Все оказались бессильными перед вездесущей, безжалостной новой властью. Она не останавливалась ни перед какими жертвами ради достижения своей цели. Поэтому голод в определенной степени способствовал укреплению силы и влиянию власти

большевиков и в значительной степени травмировал сознание народа. Ярko продемонстрировав его бесправие и бессилие перед ней.

Как известно голод 1921-1922 гг. или первый голод советской эпохи охватил огромные регионы страны: Поволжье, Урал и большая часть современного Казахстана. В частности информационная справка от 15 марта 1923 о Голоде представленная в ЦКПГ при ВЦИК о положении в КССР указывалось, что: «...Примером может служить Букеевская губерния, где, по исчислению Стат. Бюро, насчитывается 115000 нуждающихся, а по данным Губпоследгола – за Январь м-ц 33574 человека. В тоже время Комитеты РОКК сообщают о наличии 40000 только в двух уездах этой губернии.

Официальные данные КЦКПГ за Январь м-ц сообщают, что в

Букеевской губ. – 33.572 чел. нужд.

Уральской – 132.767

Актюбинской – 147.271

Кустанайской – 65.000

Оренбургской – 113.870

По сведениям КЦКПГ зарегистрировано уже до 30 случаев смерти на почве голода, причем в протоколах и актах об этих случаях подчеркивается сильнейшая опухаемость умерших, что характеризует факт длительного голодания. Имеется также много сообщений об употреблении суррогатов.

Не менее плохо обстоит дело с одеждой крестьянского населения. Инструктора «АРА», производившие обследования в районах БССР и Оренбургской губ. Сообщают о семьях, в которых дети сидят на печи почти совершенно без одежды (ГАРФ Ф.1065:78).

Обессиленное, голодное население теперь целиком и полностью зависело от государства. Все это дает основание утверждать, что голод такого масштаба был следствием не столько природных катаклизмов и разрушенной экономики, но и следствием политики большевиков об этом в нескольких статьях, посвященных голоду 20-х годов, писал Мустафа Чокаев. Прямо называл политику большевиков «голодной политикой», и отмечал, что «...политика советской власти в Туркестане гибельная для самого существования мусульманского населения».

Это была гуманитарная катастрофа, которая обрела новые черты и особенности. Это было новое явление в казахской истории. Голод, как и войны является неотъемлемой частью истории любого народа и казахский народ здесь не исключение. Как отмечал в свое время Питирим Сорокина: «Из многочисленных и разнообразных бедствий, которые обрушиваются на род человеческий, четыре бедствия, вероятно, случаются чаще всего и являются самыми разрушительными и страшными и, вместе с тем, наиболее поучительными и значительными, а именно – война и революция, голод и эпидемия (Сорокин, 2003:113). Новым явлением стало и появление тоталитарного характера власти. Государство осуществляет тотальный контроль над жизнью своих граждан. Голод, в XX веке также приобретает новые черты. Голод в традиционной культуре носил обыденный характер. Можно сказать, голод был неотъемлемой частью жизни кочевого общества, рассматривался, как неизбежное зло, природный катаклизм. К примеру, периодически поражавшие казахскую степь джуты или неурожаи в крестьянских хозяйствах. Джуты сопровождали жизнь кочевников, но, продовольственная катастрофа, которая произошла в 1921-1922 гг. была обусловлена не столько климатическими, сколько политическими катаклизмами. Однако всегда существовали отработанные способы его преодоления и профилактики. Традиционно, когда начинался джут кочевники отгоняли свой скот в более благополучные регионы или использовали различные способы родовой помощи и взаимовыручки, принятые в кочевой среде. К примеру, когда баи прогоняли табуны лошадей чтобы разбить ледяную корку, покрывающие пастбища, обычай ассар (когда другие родственники выделяли скот для восстановления стада, саун выделения скота фактически в аренду с правом использовать только молоко. Заготовка и формирование неприкосновенных запасов. Т.е. в крестьянской среде в зависимости от их специализации имелся целый набор средств защиты от неурожаев и предотвращения голода.

Однако приход к власти большевиков их грандиозный проект, который к тому же необходимо было реализовать в кратчайшие сроки в корне изменил все устои жизни народов том числе и характер голода. Голод становится не только следствием природных катаклизмов, но и прямым следствием политики советской власти, которая сама признавала безжалостный характер своей продовольственной политики. Т.е. спровоцированный политикой новой власти, он теряет привычные черты становится непонятным новым явлением, с которым невозможно бороться никакими известными средствами. Лишенное традиционных связей и способов выживания население Казахстана в начале 20 века оказалось беспомощным и незащищенным перед лицом нового бедствия.

Таким образом, голод в 20-х годах XX века приобретает новые черты он охватывает огромные массы людей, становится тотальным повсеместным явлением, а его последствия оказывают влияние на сознание, поведение и мировоззрение населения. Поскольку этот голод нарушал устойчивые связи и отношения между людьми. Это позволяет рассматривать голод как явление социальной или культурной

травмы. Само понятие социальной травмы в свое время было взято из медицины и обозначало неожиданное воздействие на организм и его взаимосвязь с окружающим миром при длительных деструктивных влияниях. «Социальная травма – это явление, когда внутри культуры быстро и неожиданно возникает конфликт, противоречие, охватывающий ключевые компоненты культуры-ценности, верования, нормы общества. Если более обобщенно состояние травмы это - нарушение нормальности (Штомпка, 2001:12). Оно является необычным состоянием, непривычным положением дел; если применять такую трактовку травмы к истории голода в Казахстане XX века. В результате проводимых новой властью политических и экономических мероприятий произошло разрушение системы хозяйствования казахов. Начало этому процессу было положено еще в имперский период, когда начала внедряться переселенческая политика царизма. Но, с конца XIX – нач. XX вв. казахи уже не имели права свободно передвигаться по традиционным маршрутам кочевания, так как реформой 1867-1868 г. земли Казахстана были объявлены государственной собственностью Российской империи. Для обеспечения землей переселявшихся крестьян земли отнимались у коренного населения, которые смещались на худшие земли, экспроприировались казахские пастбища. В результате глубокий кризис кочевого хозяйства пауперизация большинства казахского населения. При советской власти положение усугубилось ограниченностью средств добывания продовольствия и голодом. Т.е. эти события как нельзя лучше соответствовали вышеприведенной формулировке социальной травмы. Резкое разрушительное нарушения привычной установленной жизни. Она воздействует на разные стороны жизни общества. Такая травма оказывает влияние на биологическом, демографическом уровне проявляясь в виде физиологической деградации населения, умственных отклонений, снижения уровня рождаемости и роста смертности. Многие сегодняшние проблемы нашего народа и государства безусловно связаны с нашим недавним трагическим прошлым. К примеру, пресловутая коррупция обусловлена характером отношений власти и народа. Власть никогда не рассматривалась, как инструмент помощи и поддержки. Беззащитный перед лицом вездесущей и безжалостной власти народ сам сформировал патерналистский характер отношений с государством. Не случайно Сталина называли отцом народов. Этот характер отношений предполагает страх и одновременно стремление обмануть и обхитрить государство, когда возникает такая возможность. Безусловно, мы абсолютно далеки от оправданий современных коррупционеров. Но нарушение этнокультурного кода системы ценностей безусловно имели место. Это в подтверждении тезиса, что голод советских времен был культурной травмой. На пути преодоления которой мы сегодня до сих пор находимся.

Заключение. Таким образом, первые годы советской власти в Казахстане сложный политический процесс укрепления новой власти сопровождался тяжелейшим экономический кризисом. Все эти явления привели к резкому спаду общегосударственного производства, дефициту продуктов и в конечном счете к голоду. Однако явление голода XX века в истории казахского народа занимает особое место. Поскольку он носил новый искусственный характер. Безусловно природно-климатические условия имели место, но они были и в прошлом и существовал специальный механизм предотвращения и преодоления. Голод локализовался его последствия не носили характера демографической катастрофы. Однако голод 1921-1922 гг. известный, как первый голод советской эпохи стал началом трагических событий, в которых тотальное отсутствие продуктов потребления, спровоцировали голод невиданных масштабов. Сосредоточение всех материальных ресурсов в руках тоталитарной власти породило ощущение бессилия и апатии. На долгие годы в казахском народе сохранилось желание забыть этот период. Вычеркнуть из памяти. Только с обретением Независимости и ростом национального самосознания идет процесс возрождения духа народа. Сила которого поможет преодолеть тяжелую память о времени бессилия народа перед лицом вездесущей и безжалостной власти. Трагические условия голода, позволили новой власти максимально мобилизоваться и использовать критическую социально-экономическую ситуацию для укрепления собственных позиций.

Список литературы

- Алаш Орда. Сборник документов (сост. Н. Мартыненко). Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992 г. 192 с.
- Байгурсунов А. Сочинения. Алма-Ата, 1989. С 54
- Историко-партийная наука в Казахстане. Алма-Ата, 1998. С. 143.
- Капаева А.Т. Продовольственная политика советской власти в Казахстане условиях «военного коммунизма» «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы, № 3(27), 2021.
- Пахмурный П., Григорьев Г. Октябрь в Казахстане. Алма-Ата, 1978. С. Ф. 158.
- Прудникова Е. Великая аграрная реформа от Рабства до НЭПА. Спб: Питер, 2020. С. 209.
- Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. М., 2003. С. 113.

Шокай М. Туркестан наша общая колыбель (Туркестан в документах личного архива М. Шокая 1920-1940 гг. Алматы: 2011. Т. 1. С. 32.

Штомпка П. Социальные изменения как травма // Социологические исследования. 2001.

Архив Президента РК (далее АП РК). Ф. 139. Оп. 1. Д. 107. Л. 83.

АПРК Ф.139. оп.1, Д. 37. Л. 5-6. Обращение ЦК РКП(б) К от 24 05 1921 г. к продовольственникам (членам продовольственных отрядов).

АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 211. Л. 39.

Центральный Государственный Архив РК (далее ЦГА РК) Ф. 5. Оп. 2. Д. 34. Л. 5-7

ЦГА РК. Ф. 5, Оп., 1, Д., 70, Л. 2-2 об.

ЦГА РК. Ф. 224. Оп. 1. Д. 146. Л. 43

ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 1. Д. 16. Л. 98.

ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 1. Д. 16. Л. 99.

ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 1. Д. 26. Л. 78

СКГА Ф. 1616. Оп. 1. Д. 2. Л. 24.

АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 359. Л. 32.

АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 74. Л. 32.

ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 1. Д. 45. Л. 56.

АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 107. Л. 196.

ГАРФ. [Государственный архив Российской Федерации]. Ф. 1065. Оп. 4. Д. 152. Л. 8.

ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 1. Д. 62. Л. 5.

ЦГА РК. Ф. 139. Оп. 2. Д. 44. Л. 37.

ЦГА РК. Ф. 139. Оп. 2. Д. 44. Л. 38.

References

Arkhiv Prezidenta RK (after – AP RK). [AP RK]. F.139.Op.1.D.211.L.38.

AP RK. F. 139.Op.1.D.359.L.32.

AP RK. F.139.Op.1.D.74.L.32.

AP RK. F.139.Op.1.D.211.L.39.

AP RK. F.139.Op.1.D.111.L.28.

AP RK. F.139.Op.1.D. 107. L.83.

AP RK. F.139.Op.1.D.107.L.196.

AP RK.F.139.Op.1.D.211.L.38-49

Tsentr'al'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan (daleye TSGA RK). [Central State Archive of the Republic of kazakhstan]. F.28.Op.1.D.107.L.99.

TSGA RK. F.5.Op.1.D.16.L.98.

TSGA RK. F.5.Op.1.D.26.L.78

TSGA RK.F.5.Op.1.D.45.L.56.

TSGA RK. F.5.Op.1.D.62.L.5.

TSGA RK. F.5.Op.2.D 44.L.52.

TSGA RK. F.5.Op.2.D.34.L.5

TSGA RK. F.5.Op.2.D.34.L.4.об.

TSGARK. F.224.Op.1.D.146. L. 43.

Alash Orda. Sbornik dokumentov [Alash Orda collection of documents]. (sost. N. Martynenko). Alma-Ata: Maloye izdatel'stvo «Ауқар», 1992 g. 192 s.

Baytursunov A. Sochineniya. [Baitursynov 's Writings] Alma-Ata, 1989. S 54

Istoriko-partiynaya nauka v Kazakhstane. [Historical and party science in Kazakhstan. Alma-Ata, 1998. S.143.

Kapaeva A.T. Food policy of the Soviet government in Kazakhstan under the conditions of "war communism". "edu.e-history.kz " elektronnyy zhurnal. No. 3(27), 2021.

Pakhmurnyy P., Grigor'yev G. Oktyabr' v Kazakhstane. [Pakhmurnyy P., Grigoriev G. October in Kazakhstan. Alma-Ata, 1978. S. F. 158.. Alma-Ata, 1978. S. 158.

Prudnikova Ye. Velikaya agrarnaya reforma ot Rabstva do NEPA. [Prudnikova E. The Great Agrarian Reform from Slavery to NEP. St. Petersburg: Peter, 2020. p. 209.]. Spb: Peter, 2020. S.209.

Sorokin P. Golod kak faktor. Vliyaniye goloda na povedeniye lyudey, sotsial'nuyu organizatsiyu i obshchestvennuyu zhizn'. [Sorokin P. Hunger as a factor. The impact of hunger on human behavior, social organization and social life. M., 2003. p. 113.] M., 2003. S. 113.

Shokay M. Turkestan nasha obshchaya kolybel' (Turkestan v dokumentakh lichnogo arkhiva M. Shokaya 1920-1940 gg. [Shokai M. Turkestan is our common cradle (Turkestan in the documents of M. Shokai 's personal archive of 1920-1940 Алматы: 2011. Vol. 1. p. 32.]. Алматы: 2011. Т.1. S. 32.

Shtompka P. Sotsial'nyye izmeneniya kak travma [Shtompka P. Social changes as trauma // Sociological research. 2001]. // Sotsiologicheskiye issledovaniya. 2001.

FTAMP 03.09.55

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_151

**ГЕРМАНИЯДАҒЫ КЕҢЕСТІК СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНАН
ЖАСАҚТАЛҒАН ӘСКЕРИ БӨЛІМДЕР****Көкебаева Гүлжаухар Кәкенқызы^{1*ID}, Стамшалов Еркін Иманғазыұлы^{1ID}**¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: kokebayeva@gmail.com (Көкебаева), kun2013@mail.ru (Стамшалов)

Түйіндеме. Екінші дүниежүзілік соғыс тарихында қазіргі заман тарихының белгілі бір кезеңдерінде тарихи оқиғалар мен құбылыстарды бейтарап зерттеуге және объективті түсіндіруге ұмтылған зерттеушілерге тосқауыл болған мәселелер бар. Осы мәселелердің кейбірі, атап айтқанда, кеңестік соғыс тұтқындардан әскери бөлімдердің құрылу тарихы сталиндік кезеңде саяси қуғын-сүргінге себеп болды. Кеңестік тарихнамада кеңестік соғыс тұтқындарынан әскери құрамалар ұйымдастыруға бұрынғы Ресей империясы аумағында Кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдары Еуропа елдеріне кеткен эмигранттар бастамашы болды деген пікір орнықты. Алайда, шын мәнінде, соғыс тұтқындарынан ерікті жасақтардың құрылуына тарихи факторлардың тұтас кешені әсер етті.

Кілт сөздер: екінші дүниежүзілік соғыс, соғыс тұтқындары, эмигранттар, еріктілер, легион, хивилер, шығыс министрлігі.

**Мақала № AP08855857 гранттық ғылыми жоба аясында дайындалды.*

МРНТИ 03.09.55

**СОЗДАНИЕ ВОИНСКИХ ЧАСТЕЙ ИЗ
СОВЕТСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ГЕРМАНИИ****Көкебаева Гүлжаухар Какеновна^{1*ID}, Стамшалов Еркін Иманғазиевич^{1ID}**¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: kokebayeva@gmail.com (Көкебаева), kun2013@mail.ru (Стамшалов)

Аннотация. В истории второй мировой войны существуют проблемы, которые в определенные периоды современной истории были камнем преткновения для исследователей, стремящихся к беспристрастному изучению и объективной интерпретации исторических событий и явлений. Некоторые из этих проблем, в частности, история создания воинских частей из советских военнопленных, послужили поводом для проведения политических репрессий в период сталинизма. В советской историографии инициатива создания воинских формирований из советских военнопленных предписывалась эмигрантам, уехавшим в страны Европы в первые годы установления советской власти на территории бывшей Российской империи. А в действительности созданию добровольческих соединений из военнопленных повлиял целый комплекс исторических факторов.

Ключевые слова: вторая мировая война, военнопленные, эмигранты, добровольцы, легион, хиви, Восточное министерство.

IRSTI 03.09.55

FORMATION OF MILITARY UNITS FROM SOVIET PRISONERS OF WAR IN GERMANY**Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna^{1*ID}, Stamshalov Erkin Imangasievich^{1ID}**¹Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding Author

E-mail: kokebayeva@gmail.com (Kokebayeva), kun2013@mail.ru (Stamshalov)

Abstract. There are problems in the history of World War II that at certain periods of modern history have been a stumbling block for researchers seeking impartial study and objective interpretation of historical events and phenomena. Some of these problems, in particular the history of the creation of military units from Soviet prisoners of war, served as a pretext for political repression during the Stalinist period. In Soviet historiography, the initiative to create military formations from Soviet POWs was prescribed to emigrants who had left for European countries in the early years of the establishment of Soviet power in the former Russian Empire. In reality, a variety of historical factors influenced the creation of volunteer formations from POWs.

Key words: World War II, prisoners of war, emigrants, volunteers, Legion, hiwi, Oriental Ministry.

Кіріспе. Екінші дүниежүзілік соғыстың кеңестік тарихнамасында зерттеушілер назарынан тыс қалған немесе ресми идеологиямен тыйым салынған мәселелер көп болды. Бұл тақырыптардың ішінде кеңестік соғыс тұтқындардан құрылған әскери бөлімдердің тарихы да бар. Бұл «дос – жау», «өзіміз – бөтен», «қызыл – ақ» және т.б. қасаң ұстанымдар үстем болып тұрған тоталитарлық қоғам үшін қалыпты жағдай еді. Сол себептен де соғыс тұтқындары қоғамдық санада «сатқындар», «халық жаулары» деген ұғымдармен айшықталды. Ал соғыс тұтқындарынан жасқаталған әскери құрамалар Еуропадағы эмигранттарды антикеңестік әрекетін айыптағанда ғана аталып отырды.

Материалдар мен әдістер. Мақалаға арқау болған зерттеу нәтижелері ГФР Әскери мұрағатының, ГФР Сыртқы істер министрлігі Саяси мұрағатының құжаттық материалдарына негізделген.

Ұсынылған тақырыпты зерделеуде зерттелегін объектіні күрделі ұйымдастырылған жүйенің бір бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін тарихи-жүйелілік әдісі қолданылды. Бұл жүйенің жұмыс істеуі мен дамуы жеке нақты оқиға, тарихи жағдай, жаһандық процесс сияқты негізгі құрамдас бөліктерді қамтиды. Біздің жағдайда жеке нақты оқиға ретінде кеңестік соғыс тұтқындардан әскери бөлімдердің құрылуы қарастырылса, тарихи жағдай санатында екінші дүниежүзілік соғыс, тарихи үдеріске тоталитарлық мемлекеттер арасындағы күрес және халықаралық құқық нормаларының бұзылуы жатқызылды.

Талдау. 80-жылдардың аяғында бұл мәселелердің пердесін түретін алғашқы мақалалар пайда болды. Осы уақытқа дейін кеңестік соғыс тұтқындар тарихының әлі зерттелмеген қырларына арналған көптеген еңбектер жазылды. Бұл проблеманы батыстық, атап айтқанда неміс зерттеушілері көптен бері сәтті зерттеп келеді. Олардың ішінде Дж. Торвальд (Thorwald, 1974), П.ф. Мюлен (Mühlen, 1971), С. Фрллик (Frllich, 1987), Г.-В. Нойлен (Neulen, 1985), И. Хоффманның (Hoffmann, 1976) еңбектері ерекше орын алады. Ал ресейлік тарихшы С.И. Дробязко өз еңбегінде кеңеске қарсы қарулы құрамалардың пайда болу жағдайы мен себептерін, осы әскери бөлімдерді құруға орыс эмиграциясының қатысуы, Власов армиясының тарихи сияқты мәселелерді кешенді түрде қамтиды (Дробязко, 2004).

Зерттеу нәтижелері. Вермахт құрамында ерікті бөлімдер құру идеясы ең алдымен Батыс Еуропадағы антикоммунистік күштердің бастамасымен пайда болды. 1941 жылы 29 маусымда Германияның сыртқы істер министрі И. Риббентроп Үшінші рейхтің Гаагадағы елшісіне Еуропаның барлық дерлік елдерінде Кеңес Одағына қарсы соғысқа қатысу үшін ерікті жасақтар құруды қалайтындардың бар екенін хабарлады (РА–АА, 29716: 280).

1941. жылдың 30 маусымында Сыртқы істер министрлігінде Вермахт Жоғарғы қолбасшылығы, СС Бас басқармасы және НСДАП-тың сыртқы саясат департаменті өкілдерінің қатысуымен шетелдік еріктілерден әскер бөлімдерін құрудың ұйымдық-құқықтық мәселелері талқыланған кеңес өтті. Талқылау нәтижесінде осы бөлімдердің мәртебесін реттейтін негізгі ережелер әзірленді. Бұл құжатта келесі мәселелер қамтылды:

1) Ұйымдастырушылық мәселелер. Шетелдік еріктілердің жекелеген құрамалары тек Жоғары бас қолбасшылық пен бас басқарма шешімдеріне сәйкес қана Вермахт және СС әскерлері құрамына енгізілуі мүмкін. Еріктілер неміс униформасын киіп, өз елдерінің төсбелгілерін сақтауы керек. Неміс униформасы олар тұтқынға түскен жағдайда Герман империясының тұрақты әскерінің жауынгері ретінде саналуы үшін керек.

2) Мемлекеттік нышаны. Шетелдік еріктілер Вермахт құрамына енгізілгеннен кейін Германияның азаматы құқығын алады. Ал СС әскери бөлімдеріне рейхтің азаматы емес адамдар да жазылуы мүмкін.

3) Басқару мәселелері. Шетелдік еріктілер неміс әскерлері сияқты еңбекақы, соның ішінде олардың отбасыларына да жәрдемақылар алатын болады.

4) Әскери ант. Ұлыгерман тектес Солтүстік және Батыс Еуропа халықтарының еріктілері «Адольф Гитлер, герман фюрері» атына ант береді. Ал германдық емес елдердің (Испания, Хорватия және т.б.) еріктілері үшін анттың нұсқасы үш мекеменің келісілген шешімімен әзірленуі керек.

Бұл кездесуде шетелдік ерікті құрамаларды құру бойынша жұмысты үйлестіру үшін Сыртқы істер министрлігінің (елші Фровайк), әскердің жоғары қолбасшылығы (полковник Рудольф), СС Бас басқармасының (штурмбанфюрер Редвиг) және НСДАП сыртқы саясат департаментінің (штаб бастығы Лейббрандт) ресми өкілдері тағайындалды (РА – АА, 27829). Одан кейін Вермахтың бас қолбасшысы

В. Кейтель шетелдік еріктілерден әскери бөлімдер құрудың ұйымдық-құқықтық мәселелерін реттейтін құжатқа қол қойды. Бұл құжатта еріктілердің азаматтық фламанстық бөлігі, Испания және Хорватия азаматтарынан ерікті құрамалар мәртебесіне өзгеріс енгізілді, енді олар өз елдерінің азаматы болып қалуға тиісті болды (ВА-МА, 2/14226:2-9; 2/2728:19-23). Осы кезеңде Норвегия, Дания, Швеция, Финляндия, Голландия, Бельгияның азаматтарынан еріктілер бөлімдері жасақталды. Осылайша, Үшінші Рейхте кеңестік жауынгерлер қолға түскенге дейін-ақ шетел азаматтарынан ерікті құрамалар құрудың біршама тәжірибесі жинақталған еді.

Кеңестік тарихнамада кеңестік соғыс тұтқындарынан әскери бөлімдер құру бастамасын большевиктердің идеологиясына қарсы болып, Кеңестік Ресейден Еуропаға кеткен эмигранттар көтерді деп айыптау орын алды. Үшінші Рейх басшылығының эмигранттардың осы категориясына көзқарасы кеңес-герман қатынастарының сипатына байланысты өзгеріп тұрды. 1939 жылы 25 қазанда Империялық қауіпсіздік басқармасы Берлин, Райхенбер, Гамбург, Майндағы Франкфурт, Бреслау, Данциг, Брно, Вена және Праганың жергілікті органдарына орыс, украин, казак және кавказ эмиграциясының қызметін шектеу туралы хат жолдады (ВА-МА, 58/1031:25-26). Бұл 1939 жылғы Еуропадағы ықпал ету аймақтарын бөлісу туралы кеңес-герман пактісінің тікелей салдары болатын. Ендігі жерде Үшінші рейхтің басшылығы эмигранттардың өздерінің жаңа одақтасына қарсы шабуылдарына жол бере алмады. Кеңес Одағына қарсы соғыстың алғашқы кезеңінде де нацистік билік эмигранттарды пайдаланғысы келмеді. 1941 жылы 23 маусымда эмигрант Манакин Югославияда тұратын орыс эмигранттарының атынан А. Гитлерге большевизмге қарсы күреске қатысуға рұқсат беруін сұрап жеделхат жолдады (РА-АА, 29716: 192).

Алайда, Үшінші рейх басшылығы орыс эмигранттарының бастамасын құптамады. 1941 жылы 30 маусымда Ресей эмигранттарына қатысты Сыртқы істер министрлігі, әскерлердің біріккен қолбасшылығы және СС Бас басқармасы өкілдерінің бірлескен отырысында Сыртқы істер министрінің жеке нұсқауы бойынша орыс эмигранттары герман армиясына ерікті ретінде жазыла алмайтыны атап көрсетілді. 1941 жылы 3 шілдеде Париждегі және Бухаресттегі Германияның елшіліктеріне тұтқынға түскен жағдайда олардың соғыс тұтқындарын ұстау ережелерін анықтайтын халықаралық конвенциялардың қорғауын пайдалана алмайтындықтарынан, орыс эмигранттарды ерікті құрамаларға тіркеуге тыйым салатын жеделхат келді (РА – АА, 29717:22).

Халықаралық қатынастар тарихында соғысушы жақтар этникалық және ұлттық факторларды пайдаланған (мысалы, Ресейдің Осман және Габсбург империяларына қарсы күресіндегі славян ынтымақтастығы идеясы, Осман империясының Ресейге қарсы күресіндегі түрік бірлігі идеясы және басқалары) мысалдар көп кездеседі. Үшінші рейх билігі де КСРО-ның орыс емес халықтарының ұлттық тәуелсіздікке үмтылысын пайдалануды ұйғарды. КСРО-ға қарсы соғысқа дайындық кезінде Империялық Сыртқы істер министрлігінде Ресей бойынша комитет құру идеясы пайда болды. Құрылып жатқан комитеттің ұйымдастыру мәселелерімен кеңесші Г. Гроскопф айналысты. Алғашында комитет қызметі КСРО халықтарының тарихы бойынша материалдар жинаумен шектелгенімен, Кеңес Одағына қарсы басталған соғыс қимылдары бұл бөлімнің алдына нақтырақ міндеттер қойды. 1941 жылдың маусым айында бұл комитетке тәжірибелі дипломаттар мен КСРО-ның орыс емес халықтарының тарихы мен мәдениетін білетін басқа да мамандар тартылды. Атап айтқанда, В. фон Хентиг «Оңтүстік орыс халықтарының (кавказдықтар, қырғыздар, татарлар және т.б.) мәселелерімен» айналысуға тиіс болды (РА-АА, 901/61174:45). В. фон Хентиг тағайындала сала барон Г.Ф. Лойдоннан хат алады. Ол большевизмге қарсы күресте бұрынғы түрікмен хандарының ұрпағы Жомудты пайдалануды ұсына отырып, хатпен бірге 1941 жылы 30 сәуірде Жомуд әзірлеген Түркіменстанның тәуелсіздігі үшін күресті ұйымдастыру жоспарын жіберді. Жоспарда күрестің негізгі құралы ретінде Германияның көмегімен құрылатын түрікмен әскери бөлімі қарастырылды (РА – АА, 901/61174:71-74).

Дәл осы кезеңде нацистік биліктің тұраншылдыққа, бүкіл түркі халықтарының бірлігі идеясына деген қызығушылығы арта түсті. Тұраншылдық идеясы Түркиядағы жергілікті саясаткерлер мен түркі эмигранттарының кейбір топтарында ерекше танымал болды. Сондықтан Германияның Түркиядағы елшісі Ф. фон Папен 1941 жылы 25 шілдеде Сыртқы істер министрі И. Риббентропка жазған хатында бұл идеяларды түркі тектес кеңестік әскери тұтқындар арасында насихаттауды КСРО-ға қарсы күресте тұрандық идеяларды қолдану тәсілдерінің бірі ретінде атады. Одан әрі Ф.фон Папен Нүри Киллигилдің (атақты тұраншыл Энвер пашаның інісі) түркі соғыс тұтқындарымен жұмыс істеуге көмектесу үшін Берлинге келгісі келетінін хабарлайды. Нүри Киллигил (Нүри Паша) 1941 жылдың қыркүйегінде Берлинге келгеннен кейін Сыртқы істер министрлігінің хатшысы Э.Верманмен бірнеше рет кездесті. Нүри паша хатшымен әңгіме барысында тұрандық идеяларды жүзеге асыру үшін күресте осы соғыс тұтқындарынан әскери құрамалар құру мүмкіндіктерін білу үшін бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Вюнсдорф лагері үлгісінде түркі және мұсылман соғыс тұтқындарын бөлек лагерге жинауды өтінді. 1941 жылы 2 қазанда Э. Верман Сыртқы істер министрлігі мемлекеттік хатшылығының Ресей бюросынан Нүри пашаның ұсыныстарын жүзеге асыру үшін дайындық жұмыстарының басталғаны туралы жауап алды (РА-АА, 29900, 29778). 1942 жылдың көктемінде Нүри паша Берлинге баруына көмектесу туралы өтінішпен

Стамбулдағы неміс консулдығына қайтадан жүгінді. Бұл жолы оның қолында түркі тектес соғыс тұтқындарынан саяси және әскери жағынан дайындығы жоғары 100-150 мың адамдық армия құру туралы нақты ұсыныстары болды (РА–АА, 901/61175:2,173).

Шығыс министрлігі орыс емес әскери тұтқындардың санын және орналасқан жерін анықтау үшін құрамына неміс қызметкерлерінен басқа КСРО-ның орыс емес халықтарының эмиграциядағы өкілдері де кірген комиссиялар құрды. 1941 жылдың тамыз айының аяғынан бастап 500-600 адамнан тұратын 25 комиссия лагерлерді аралап, тізімдер мен деректердің картотекаларын жасап, мұндағы соғыс тұтқындарының азаматтық және әскери мамандықтарын анықтады (РА–АА, 901/61175:202). Желтоқсан айында лагерлерде сүзек ауруының өршуіне байланысты карантин енгізіліп, комиссиялар біраз уақытқа жұмысын тоқтатты. Лагерлерге бару нәтижелері туралы есептер тұрақты түрде жаулап алынған Шығыс аймақтарының істері жөніндегі арнайы министрлікке (ғылыми әдебиеттерде Шығыс министрлігі деп аталады) түсіп тұрды. Сонымен, 2 қыркүйекте кеңесші Хилгер Сувалки мен Просткендегі офицерлер лагерлерін аралау нәтижелері туралы есебінде мынаны хабарлады: «1) Жалпы. Екі лагерде, оның ішінде Просткен 10-12 мың, Сувалки - 14-16 мың тұтқынды қабылдай алады, көп жағдайда солдаттар, бірақ белгілі мөлшерде офицерлер де бар. Тұтқындар ашық аспан астында тұр. Тамақ жетіспейді, қатаң тәртіпте ұсталады. Комиссарлар, саяси жетекшілер, НКВД адамдары бөлек ұсталады. Көптеген тұтқындар коммунизмнен бас тартып, Германиядан оң өзгерістер күтеді. Соған қарамастан олардың сыртқы жағдай мен әрекетсіздіктен үнжырғалары түскен. 2) Ұлттық топтар. а) Олардың арасында салыстырмалы түрде жақсы әсер қалдыратыны литвалықтар. Олар өздерінің ауыр жағдайлары үшін ренішті. б) Украиндар аз ұлттардың саны көбін құрайды. Литвалықтар сияқты олар да жақсы көзқарас күткенімен, олай болмағанына ренжігеннен қайтадан орыстарға қосылуға ұмтылады; в) белорустар жаман әсер қалдырады, олардан айрықша пайда болмайтын сияқты; д) азиялықтар (негізінен өзбектер мен қырғыздар) өздерін тәртіпті ұстайды, олар да орыстарға қарағанда тазарақ. д) Кавказ халықтарының өкілдері (Сувалкидегі саны 1000) коммунизмнен және әсіресе колхоздастырудан бас тартады және ұлттық сан-сезімге ие, бірақ олардың саяси жағынан ақпараты мардымсыз, өздерінің большевиктерге дейінгі өткен тарихы мен өз эмигранттары туралы мүлдем білмейді» (РА–АА, 105173:9). Комиссия мүшелерінің барлығы дерлік соғыс тұтқындарының көпшілігінің большевиктерге қарсы көзқараста екенін атап өтеді. 1941 жылдың қыркүйегінде Финляндиядағы соғыс тұтқындары лагерінде жұмыс істеген комиссияның есепті баяндамасында украин легионын құру туралы мәселе көтерілгенде, соғыс тұтқындар өз еркімен осы легионға қосылуға дайын екендіктерін білдіріп, дереу өтініш жазғаны атап өтілді. 1941 жылы 30 қазанда XIII D офицерлер лагерінен бұл лагерде тұтқынға түскен 10 кеңес генералының 9-ы әлемдік коммунизм мен Кеңес Одағына қарсы күреске қатысуға дайын екендігі хабарланды (РА–АА, 105180:13, 105182:15).

Соғыс тұтқындарынан әскери бөлімдер құру туралы ұсыныстар олардың өздерінен де түсіп жатты. Соғыс тұтқыны, инженер Балтық бойы арнайы әскери округі автожол бөлімінің бұрынғы бастығы А. Дудангинский 1941 жылы 19 қазанда А. Гитлерге мынадай мазмұндағы хат жазды: «Мен түркі халқының өкілі ретінде өз халқымды большевизм қамытынан азат ету үшін неміс әскері қатарында соғысу үшін герман әскері жағына өттім. Ағылшын және кеңес әскерлерінің бізбен туысқан Иранды басып алуы менің оларға деген өшпенділігімді одан әрі арттыра түсті... Маған соғыс тұтқындарының арасынан түрік легионын ұйымдастыруға рұқсат беруіңізді сұраймын, ал егер бұған рұқсат етпесеңіз, маған қатардағы жауынгер ретінде герман армиясының сапында соғысуға рұқсат беруіңізді сұраймын. Мен өзімнің туған жерім Баку мен бүкіл Әзірбайжанның енді ешқашан большевик болмауы және Баку мұнайына лас қолын салуды көксіп отырған күллі мұсылман әлеміне жеккөрінішті ағылшындардың қолына түспеуі үшін күресемін» (РА–АА, 105181:14). Дегенмен, көптеген комиссия мүшелерінің соғыс тұтқындарының антисоветтік көңіл-күйіне қатысты емен-жарқын ойларын қолдамайтын пікірлер болды. Атап айтқанда, Вернер фон Хентиг өзінің 1941 жылғы 12 желтоқсандағы есебінде «әрбір украин ұлтшыл емес», алайда соғыс тұтқындары арасында техникалық және басқа да мамандар көп, сондықтан оларды ең алдымен өндіріс кәсіпорындарында және ауыл шарушылығында пайдалану керек деген ой айтты (РА–АА, 105184:17).

Лагерлерді аралау Кеңестік Шығыс эмигранттарына Украина, Кавказ, Орта Азия және Еділ бойындағы халықтардың жаңа ұрпағымен танысуға ғана емес, сонымен бірге нацизмнің нәсілдік теориясының алғашқы «нәтижелерін» көруге де мүмкіндік берді. Кеңестік соғыс тұтқындар арасында еврейлерден кейін фашистердің қатыгездігі пен қорлығын ең көп көрген азиялықтар болды. 1941 жылы 24 шілдеде қол қойылған бұйрыққа сай азиялық соғыс тұтқындарын Кеңес Одағынан Германия империясына әкелуге тыйым салынып, олар немістер басып алған Шығыс Еуропа елдерінде орналасқан лагерлерде ұсталды (РА–АА, 901/61174: 274).

Жазалаушы отрядтар қолға түскен барлық азиялықтарды жойды, әсіресе түркі халықтарының мұсылман өкілдері ерекше азапталды. Бұл халықтарда сүндетке отырғызу рәсімі болғандықтан ғана ұсталғандар еврейлер ретінде атылды. Кеңестік «азиялықтарға» деген алғашқы ұстаным неміс жауынгерлері мен бейбіт тұрғындарды орыс қанының көп бөлігі татар-монғолдармен араласып

кеткендіктен, азғындаған деген пікірге сендіруге тырысып, «кембағал адам» («Untermensch») идеясын насихаттау аясында қалыптасты. Егер орыс «Untermensch» болса, татарлар немесе моңғолдар одан өткен «кембағалдар» деп саналды. Қолға түскен азиялық тұтқындар 1941 жылдың соңына дейін жүйелі түрде атылды. 1942 жылы 28 ақпанында жаулап алынған Шығыс аймақтар бойынша империялық министр А. Розенберг Вермахт қолбасшысына кеңестік соғыс тұтқындарды ату саяси тұрғыдан мүлдем түсініксіз себептермен жүзеге асырылғанын көрсетіп: «Сонымен, мысалы, әртүрлі лагерлерде «азиялықтар» атылды, бірақ олар Азияда орналасқан Закавказье мен Түркістанның тұрғындары ретінде Кеңес Одағы халқының большевизм мен орыс езгісіне барынша қарсы бөлігіне жатады. Шығыс аймақтары бойынша империялық министрлік мұндай қанағаттанарлықсыз жағдайды бірнеше мәрте атап өтті. Осыған қарамастан, мысалы, қараша айының өзінде Николаев маңындағы соғыс тұтқындары лагерінде «азиялықтарды» жойғысы келетін арнайы топ пайда болды. Соғыс тұтқындарына деген мұндай көзқарас көп жағдайда Кеңес Одағы халықтары туралы жаңсақ түсінікке негізделген сияқты. Шығыста өмір сүретін халықтар кембағал деген ұғым қалыптасқан» - деп жазды (Verbrechen an der Wehrmacht, 1998:77).

Комиссияның кейбір мүшелері азиялық соғыс тұтқындарына жасалған қатыгездік пен қиянатқа өз наразылықтарын білдірді. Патрик ф. ц. Мюленнің еңбегінде Мұстафа Шоқай мен Уәли Каюмға қатысты жаңсақтыққа жол берілген сияқты. Ол соғыстың алғашқы апталарында эмигрант Уәли Каюмның неміс лагерлеріндегі соғыс тұтқынындағы жерлестеріне жасалған қатыгездікке қарсылық білдіргенін жазады. Алайда, соғыстың алғашқы апталарында Германиядағы эмигранттар соғыс тұтқындарының жағдайы туралы ақпарат ала алмады, өйткені Гитлердің бұйрығы бойынша азиялықтарды Германия империясына әкелуге тыйым салынып, олар немістер басып алған Шығыс Еуропа елдерінде орналасқан лагерлерде ұсталды (РА–АА, 901/61174:274). Ал Мария Шоқайдың естеліктеріне сәйкес Мұстафа Шоқай лагерлерді аралау кезінде түркістандық соғыс тұтқындарының қиын жағдайын көріп, наразылық хат жазып, оны тиісті неміс өкімет орындарына беруді Уәли Каюмнан сұрағаны белгілі.

Шығыс ұлттарынан құралған кеңестік соғыс тұтқындарының жағдайының мүшкілдігі мен олардың арасында өлім-жітімінің жоғары екеніне Сыртқы істер министрлігі де назар аударады. Сыртқы істер министрлігі «азиялықтардың» жағдайының ауыр болуы алдын ала ойластырылған ба деген сұраққа қызығушылық танытады. 1941 жылы 20 қыркүйекте Вермахт Жоғарғы қолбасшылығы бұл сұраққа егжей-тегжейлі жауап берді. Жауапта: «..Бұл кездейсоқ емес. Біріккен әскери қолбасшылықтың соғыс тұтқындары бөлімінің 14 қазандағы № 6577/41 бұйрығы осы уақытқа дейін белгіленген «азиаттарды» империяға тасымалдауға болмайтыны көрсетілген ережеге сілтеме жасаған. Оған империяға соғыс тұтқындарынан еуропалық түр-түрпатымен ел экономикасында жұмыс істеуге сай келетін ұлт өкілдерін ғана әкелуге болатындығы негіз болды. Азиялықтардың жағдайының нашарлығы ешбір жағдайда әдейі істелінген емес. Бұл халықтардың кавказдықтар, армяндар, әзірбайжандар, түркімендер, казактар және т.б. белгілі бір топтары Әскерлердің біріккен қолбасшылығының 12.11.1941 ж. 2700/41 нөмірлі бұйрығында ұлтына қарай ерекше лагерлерге орналастыру керектігі арнайы көрсетілген. Бұл бұйрық Шығыс министрлігінің тапсырысы бойынша саяси және насихат жұмыстары үшін тұтқындардың жағдайын жақсарту мақсатында шығарылды. Тамыз айынан бастап Шығыс Министрлігінің комиссиялары жұмыс істеп жатыр, олар осы ұлттық азшылықтардың арасынан құнды элементтерді іздейді және оларды неміс мүдделері үшін саяси тұрғыда пайдалануға дайындайды» (РА–АА, 901/61174:274). 1943 жылдың қаңтар айында Вермахттың Жоғарғы қолбасшылығында Шығыс әскерлері басқармасы құрылды, оны генерал-лейтенант Г.Хелльмих басқарды, кейінірек оның орнына Э. фон Кестринг тағайындалды. 1944 жылы қаңтарда «ерікті жасақтардың генералы» лауазымы енгізілді (ВА-МА, 22/93:8). Еріктілердің құқықтық және материалдық жағдайы «Герман армиясы қатарындағы еріктілердің қызметі туралы түсініктемеде» көрсетілді. «Еріктілер 375-525 рубль жалақы алады; еріктінің жалақысынан салықтар ұсталмайды, еріктілер өздері орналасқан бөлімшелердің жауынгерлерімен бірдей тегін азық-түлікпен қамтамасыз етіледі, мөлшерлі азық-түліктен басқа темекі, сабын және басқа да қосымша өнімдер алады. Еріктілер герман армиясы бөлімдеріне кірген сәттен армия қоймаларынан киім-кешек алады. Еріктілердің өздерінің төсеніштері мен етіктері болса, оларға өтемақы беріледі. Герман армиясының солдаттары сияқты еріктілер үшін де баспана тегін. Еріктілерге медициналық қызмет көрсету герман солдаттары үшін белгіленген ережелерге сәйкес тегін жүргізіледі. Еріктілердің отбасын асырауға ақша төленеді. Ерікті герман армиясының қатарына кіргенге дейін асырауында әйелі мен балалары немесе ата-анасы болса, отбасына арналған сома олардың қажеттіліктерін қанағаттандырады. Қандай да бір себептермен қызмет ете алмайтын еріктілерді басқаша шешім қабылданғанға дейін еңбек басқармасымен келісе отырып, оларды қабылдаған армия бөлімдері жұмыстан шығарады. Герман армиясында болған кезінде жаракат алған немесе қайтыс болған жағдайда, армия ережелері бойынша материалдық көмек көрсетіліп, зардап шегушінің өзі, қайтыс болған еріктінің жесірі мен балалары қамтамасыз етіледі» (ВА-МА, 19III/492:77). Одан кейін 1942 жылдың тамызында «Еліміздің Шығыстағы көмекші күштері» деген атпен күрлық әскерлері жоғарғы қолбасшылығының бұйрығы әзірленді (ВА-МА, 22/135:79-97).

Гальдер қол қойған бұл құжат көбейтіліп, шығыс еріктілері қызмет етіп жатқан барлық

бөлімшелерге жіберілді. Бұйрықта соғыс тұтқындары мен басып алынған облыстардың жергілікті халқынан тұратын көмекші күштердің әртүрлі санаттары көрсетілді. Олар: 1) «жауынгер жолдастар» – бұлар түркі тектес және казак соғыс тұтқындары мен жергілікті халық өкілдері; 2) «әскери қауіпсіздік бөлімшелерінің» қызметкерлері санатына бостандыққа шыққан эстон, литва, латыш, фин, украин және «фольксдойче», яғни соғыс тұтқындары және жергілікті тұрғындар; 3) "басып алынған облыстарда қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету қызметінің" (полиция бөлімшелері) еріктілері - бұлар жергілікті тұрғындар және басып алынған аудандардан босатылған соғыс тұтқындар; 4) «тұрақты қосалқы қызметі» еріктілері – бұл жергілікті тұрғындар мен босатылған соғыс тұтқындары; 5) айрықша жұмыстарға (көліктерден жүк түсіру, жол жұмыстары, қардан тазалау және т.б.) уақытша тартылған жергілікті халықтың өкілдері; 6) айрықша жұмыстарға уақытша жұмылдырылған соғыс тұтқындары. Құжатта «Ұғымдардың анықтамасы (айырмасы)» деген қызықты бөлім бар. Мұнда «түркі халықтары» деген ұғымға барлық түркі және кавказ халықтары, соның ішінде түрік емес грузиндер, армян және Кавказдың басқа халықтарының өкілдері енгізілген. Шамасы, құжатты құрастырушылар өз мақсаттарына пайдаланған соғыс тұтқындарының этникалық шығу тегін анықтауға әуреленіп жатпаған. «Босатылған әскери тұтқындар» ретінде басып алынған аймақтарына қатысы жоқ соғыс тұтқындары аталды. Ал керісінше, басып алынған аймақтардан азат етілген соғыс тұтқындары жергілікті халық санатына жатқызылды. «Қолдану бойынша нұсқаулықтар» бөлімінде большевизмге қарсы неміс жағында соғысқысы келетін түркі және кавказдық соғыс тұтқындары тексеріліп, қайта даярлықтан өткеннен кейін әскери қызметке жарамды болған жағдайда әскери бөлімдерге жазылатыны көрсетілді. Соғыс қимылдарына қатысқысы келмейтін, бірақ жұмысқа дайын екенін білдірген соғыс тұтқындары жұмысшы батальондарына алынады. Бұл соғыс тұтқындарының барлығы босатылады және олар «түркі легионері» деп белгіленуі керек.

1941-1944 жылдары Германиядағы кеңестік азаматтардан Орыс азаттық армиясы, Ерікті казак дивизиясы, Украин көтерілісшілер армиясы, Украина ұлттық армиясы, Беларусь өлкелік қорғанысы, «Бергман» кавказ батальоны, Грузин легионы, Армян легионы, Әзірбайжан легионы, Түркістан легионы, Еділ-татар легионы, Қалмақ атты әскер эскадроны сияқты тұрақты армия бөлімдері құрылды. Бұл әскери бөлімдердің кейбірі негізінен басып алынған облыстардың бейбіт тұрғындарынан құралды. Шетелдік авторлар Балтық елдері 1939 жылғы 23 тамыздағы кеңес-герман келісімі бойынша КСРО-ға 1940 жылы, Германияның Кеңестер Одағына басып кіруінен бір жыл бұрын қосылғандықтан, Балтық жағалауы елдері бөлімдерін кеңестік азаматтардан құрылған ерікті құрамалар деп есептемейді. Біз де Германияда құрылған литва, эстон және латвиялық әскери және күзет бөлімшелерін қарастырмаймыз.

Посткеңестік кеңестікте жарық көрген еңбектердің көпшілігінде батыстық авторларға сілтеме жасай отырып, Вермахт сапындағы ұлттық құрамаларға 1 миллионға жуық кеңестік соғыс тұтқындары кірген деген тұжырым айтылады. Зерттеуші М.И. Семиряганың пікірінше: «Генерал Йодль Фленсбургте кеңес өкілдеріне тапсырған Вермахт қызмет еткен кеңестік соғыс тұтқындардың саны туралы анықтамада 700 мың адам деп көрсетілген. Егер бұған ұйымдық жағынан Вермахттың құрамына кірмеген Власов армиясы мен казак бөлімдерін қоссақ, жалпы алғанда 1 миллион адам туралы айтуға болады» (Семиряга, 2000:60). Дегенмен, ерікті құрамалар тек соғыс тұтқындарынан ғана құралмағанын ескеру керек. Неміс зерттеушілерінің көпшілігі Вермахтта қызмет еткен кеңес азаматтарының жалпы санын атай отырып, осы фактіге назар аударады. Алғашқы жылдары барлық еріктілер «Hilfswillige» - «ерікті көмекшілер» (қысқаша «хиви») деп аталды. Германияның құрлық әскерлері Бас штабы үшін шығыс топтарының басшылығы дайындаған «Шығыстағы шетелдік көмекші күштер» атты құжатта ерікті көмекшілер («Hilfswillige») соғыс тұтқындары мен жаулап алынған шығыс облыстары ер адамдарынан, сондай-ақ белгілі бір арнайы міндеттер үшін ғана әйелдерден де алынады деп көрсетілген (289, б.100). Кейіннен «хиви» атауы қосалқы жұмыстарға пайдаланылатын қарусыз құрамалар еріктілеріне қатысты да қолданыла бастады. Олар тылдағы және майдан маңындағы әр түрлі жұмыстарды атқарды. «Хивилер» жүк көлігінің жүргізушісі болып жұмыс істеді, майдан шебіне оқ-дәрі апарды, жолдар мен көпірлерді жөндеді, аймақты минадан тазартты. Олардан көпірлерді, қоймаларды және басқа да маңызды нысандарды қорғау үшін топтар жасақталды. «Хивилер» отрядтарға топтастырылып, белгілі бір әскери бөлімге бекітілді де, 1943 жылға дейін олардың тұтқын ретіндегі мәртебесі өзгермеді. Хивилер кез келген қара жұмыста неміс әскерілерінің орнына пайдаланылды. Ал әскери бөлімдердің жеке құрамы «Ostfreiwillige» (шығыс еріктілері) және «Legiondre» (легионерлер) деп аталды. Вермахттың жоғарғы қолбасшылығына қарасты Шығыс күштері басқармасының 1943 жылдың ақпанындағы мәліметтері бойынша немістерге қызмет еткен кеңес азаматтарының жалпы саны 750 мың адам болса, оның 400 мыңын хивилер құрады (ВА-МА, 22/10:7). Вермахт ерікті құрамаларының генералы Э. фон Кестринг Гиммлерге құрлықтағы, әскери-әуе мен әскери-теңіз күштерінде кеңестік азаматтардан құрылған ерікті жасақтар бар екенін, «Ostfreiwillige» және «Hilfswillige» аталған олардың жалпы саны 900 мыңнан 1 миллион адамға дейін жеткенін хабарлады (Thorwald, 1974:279). Неміс зерттеушісі Х.В. Нойлен көрсеткен мәліметтер бойынша, 958 мың кеңестік тұтқынәскери бөлімдерге кіруге келісім берген, оның 110 мыңы

кавказдықтар, 40 мыңы Еділ татарлары, 20 мыңы қырым татарлары, 5 мыңы қалмақтар, 180 мыңы түркістандықтар, 250 мыңы украиндар, 310 мыңы орыстар, 53 мыңы казактар болған (Neulen, 1985:342). Неміс зерттеушісі Й. Хоффман Вермахтың жұмыс батальондары мен көмекші бөлімшелердің құрамында болған түркістандықтардың, кавказдықтардың, Еділ татарларының, қалмақтардың жалпы саны 150-170 мың адам деп есептейді (Hoffmann, 1976:172). Ресейлік зерттеуші С.И. Дробязконың кітабында 1,2 миллион КСРО азаматтары мен эмигранттар (оның ішінде славяндар - 700 мыңға дейін, Балтық елдерінің өкілдері - 300 мыңға дейін, түркі, кавказ және басқа да ұсақ халықтардың өкілдері - 200 мыңға дейін) вермахт, СС әскерлері, полиция және әскерилендірілген құрылымдар қатарында қызмет еткені туралы мәліметтер келтірілген (Дробязко, 2004:339). Егер легиондарда қызмет еткен түркістандықтардың, кавказдықтардың және ұсақ халықтардың өкілдерінің жалпы саны 150 мыңнан 200 мыңға дейін болса, тек түркістандықтардың ғана саны 180 мыңға жетуі мүмкін бе? Шамасы, бұл арада әңгіме 70-80 мың түркістандық еріктілер туралы ғана болып отыр. Сонымен қатар, «түркі батальоны» деген атау алған бөлімшелердің көпшілігінде әртүрлі кавказ және түркі ұлттарының өкілдері қызмет еткен. Мәселен, 1943 жылы 8-ші түркі батальонындағы 421 легионердің 386-сы грузин, 35-і әзірбайжан ұлтынан құралса, 11-түрік батальонындағы 361 легионердің 109-ы өзбек, 71-і грузин, 55-і армян, 34-і қазақ, 25-і осетин, 23-і әзірбайжан, 7-і татар, 7-і қырғыз, 5-і аварлар, 5 -і ноғай, 4 -і дағыстандық, 3-і түрікмен, 2-і қарашай, 2 -і лезгин, 2 -і абхаз, 1 -і балқар, 1 -і құмық, 1-і орыс, 1-і украин, 1-і поляк, 1-і мари болды (ВА-МА, 53-23/52:51-52). Шығыс халықтарының өкілдерінен құралған еріктілер саны туралы мәлімет 1944 жылы 18 қазанда СС Бас басқармасының «Шығыс» бөліміне арнап дайындалған құжатта және СС оберштурмбаннфюрері доктор Арлттың 1944 жылғы 14 желтоқсанында «Тұран-Кавказ» бөлімі жетекшісі Р. Ольшеге жолдаған рапортында келтірілген. Осылайша, 1944 жылдың қазанында ерікті құрамалар сапындағы Еділ татарлары - 17 000, түркістандықтар - 75 000, Қырым татарлары - 12 000, әзірбайжандар - 20 000, грузиндер - 20 000, армяндар - 20 000, Солтүстік Кавказдықтар - 20 000, қалмақтар - 6 000 адамды құрады (ВА-МА, 19V/108:4-5). 1944 жылы желтоқсан айында кавказдықтардың Вермахтағы саны 60 000, «хиви» ретіндегілері 20000, татарлардан Вермахта 20000, «хиви» ретінде 20000 болса, Орыс азаттық армиясы құрамындағы «хивилер» саны 20000, түркістандықтардан саны 80000 (көпшілігі «хиви» қызметінде) адамды құраған (ВА-МА, 19V/109:25).

Демек, батыс зерттеушілерінің еңбектерінде көрсетілген еріктілердің жалпы санын (1 миллионға жуық) орыс, украин, белорус бөлімшелерінің, казак дивизияларының жауынгерлері, шығыс легионерлері, СС және «хиви» бөлімшелер сарбаздары құраған және бұл бөлімдерге тек соғыс тұтқындары ғана емес, басып алынған облыстардың бейбіт тұрғындары да кірген.

Қорытынды. Соғыс тұтқындарынан ерікті жасақтардың құрылуына жекелеген эмигранттар мен әскери тұтқындардың антибольшевиктік көңіл-күйі, орыс емес халықтардың ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылысы, Кеңес үкіметінің «Әскери тұтқындарды ұстау туралы» Женева конвенциясын мойындамауынан туған Кеңес Одағының соғыс тұтқындарының лагерьлердегі ауыр жағдайы сияқты факторлардың тұтас кешені әсер етті. Ерікті әскери құрамалар ұйымдастыру туралы бастаманы әртүрлі эмигрант ұйымдарының өкілдері, жекелеген соғыс тұтқындары, дипломаттар, сыртқы саясат және әскери ведомстволар көтерді. Сондықтан кеңестік ғылыми әдебиеттегі Шығыс легиондарын құруға тек кейбір шетелдік эмиграция өкілдерінің қатыстылығы туралы кең таралған пікір осы әлеуметтік-саяси табиғаты күрделі мәселені қарабайыр қарастыру болып табылады.

Әдебиет тізімі

Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. М.: Эксмо, 2004. 608 с.

Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. М.: РОССПЭН, 2000, -862 с.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 22/10.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 22/93.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 22/135.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 19III/492.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 53-23/52.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 19V/108.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 19V/109.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 2/1422.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 2/2728.

Fröhlich S. General Wlassow. Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin. Bearb. und Hrsg. E. von Freier. Köln: Markus Verlag, 1987. 403 s

Hoffmann J. Die Ostlegionen 1941-1943. Freiburg: Verlag Bombach, 1976. 197 S.

Mühlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf: Droste Verlag GmbH, 1971. 256 s.

Neulen H.W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wermacht und Waffen-SS. München: Universitas Verlag, 1985. 518 s

Thorwald J. Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren. Zürich: Drömer Knauer Verlag, 1974. 392 s

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R29716.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R27829.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61174.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29900.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29778.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61175, Bd.2.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105173, Bd. 9.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105180.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA) R 105182.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105181, Bd.14.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105184, Bd.17.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61174, Bd.1.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29717.

Verbrechen an der Wermacht. Kriegsreuel der Roten Armee 1941/42. Hrsg. Franz W. Seidler. Selent: Pour le Mérite, 1998, S.77.

References

Drobzdsko S.Ī. Pod znamenami vraga. Antisovetskie formirovania v sostave germanskih voorujennyh sil 1941-1945 gg. M.: Eksmo, 2004. 608 s.

Semirđga M.Ī. Kolaborasionizm. Priroda, tipologia i proiavljenja v gody vtoroi mirovoi voiny. – M.: ROSPEN, 2000, S. 60.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 22/10.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 22/93.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 22/135.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 19III/492.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 53-23/52.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 19V/108.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 19V/109.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 2/1422.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 2/2728.

Fröhlich S. General Wlassow. Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin. Bearb. und Hrsg. E. von Freier. Köln: Markus Verlag, 1987. 403 s

Hoffmann J. Die Ostlegionen 1941-1943. Freiburg: Verlag Bombach, 1976. 197 S.

Mühlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf: Droste Verlag GmbH, 1971. 256 s.

Neulen H.W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wermacht und Waffen-SS. München: Universitas Verlag, 1985. 518 s

Thorwald J. Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren. Zürich: Drömer Knauer Verlag, 1974. 392 s

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R29716.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R27829.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61174.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29900.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29778.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61175, Bd.2.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105173, Bd. 9.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105180.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA) R 105182.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105181, Bd.14.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105184, Bd.17.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61174, Bd.1.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29717.

Verbrechen an der Wermacht. Kriegsreuel der Roten Armee 1941/42. Hrsg. Franz W. Seidler. Selent: Pour le Murite, 1998, S.77.

IRSTI 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_159

PRO MEMORIA FOR THOSE WHO LEFT IRRETRIEVABLY: BIRMUKHAMED AIBASOV**S.A. Zhakisheva^{1*ID}**¹al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Corresponding-author

E-mail: adiconilau@mail.ru

Abstract. Among the greatest catastrophes of an anthropogenic character in the 20th century alongside with the world wars, a “worthy” place is occupied by large-scale repressive actions of the Soviet State against its people. Therefore, recollecting the names of those innocently shot or who died in the camps and special settlements of the GULAG according to the judgments of “specified conventions of the NKVD”, “triplets of the OGPU” and other extrajudicial bodies does not lose its relevance (actuality) at present. One of the true, faithful patriots of the Kazakh native land, whose name is undeservedly forgotten is Birmukhamed Aibasov. He belongs to the galaxy of talented, energetic individuals who had a deep inner desire for active transformative activities, high self-sacrifice for achieving the goal - improving the life of their people. Side by side with Magzhan Zhumabayev, Mirjakyp Dulatov, Saken Seyfullin and other distinguished representatives of Kazakh intelligentsia with whom for many years B. Aibasov was bound by ties of friendship and joint social activities; he had shared the fate of many “enemies of people”, whose only “fault” was high benevolence and courage, inability to stay scared and quiet watching lawlessness and arbitrariness going on around. Being a supporter of democratic reforms in Kazakhstan in the pre-revolutionary period, B. Aibasov was one of the most successful managers-agrarians in Soviet times. Tragic events of the early 1930s, connected with hunger and high mortality of the aul population in the Kazakh steppe, inspired the students of the Moscow Agrarian Institute of Red Professors, including B. Aibasov, to write a letter to I. Stalin in 1933 “On the Activity of the Kazakhstan Party Organization” known as “Letters of six”. It describes the scale of human catastrophe - mass deaths of Kazakhs, being a consequence of collectivization and subsidence of nomadic and semi-nomadic farms, expropriation and death of socialized livestock, inaction and indifference of local officials and the ignorance of terrible facts by the official authorities. This highly moral, civil act did not remain without consequences. In 1938, by the decision of the visiting session of the Military Collegiums of the Supreme Court of the USSR, B. Aibasov was shot.

Key words: Kazakh intelligentsia, youth organization “Birlik”, “Zhas Kazakh”, mass political repressions, Great terror, B. Aibasov, “Letter of six” to Stalin, KASSR, hunger in the Kazakh steppe.

**The article was carried out within the framework of the project No. OR11465470 "Mass political repressions in Kazakhstan in the 20-50s of the XX century and rehabilitation processes: creation of a unified database" with the financial support of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.*

FTAMP 03.20

PRO MEMORIA ҚАЙТЫМСЫЗ КЕТКЕНДЕР ТУРАЛЫ: БІРМҰХАМЕД АЙБАСОВ**S.A. Zhakisheva^{1*ID}**¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: adiconilau@mail.ru

Түйіндеме. Әлемдік соғыстармен қатар XX ғ. антропогендік сипаттағы ірі апаттардың ішінде Кеңес Одағының өз халқына қарсы ауқымды репрессиялық әрекеттері «лайықты» орын алады. Сондықтан «НКВД-ның арнайы мәжілістерінің», «ОГПУ үштігінің» және басқа да бөгде органдардың шешімдері бойынша ГУЛАГ лагерьлері мен арнайы қоныстарында жазықсыз жауынгерлердің немесе қаза тапқандардың есімдерін қайтару өзінің өзектілігін жоғалтпайды. Қазақ жерінің есімі ұмытылған нағыз патриоттардың бірі – Бірмұхамед Айбасов. Ол, халқының өмірін жақсартуда – алға қойған мақсатына жету үшін өзін құрбан қылған талантты, жігерлі өмірін өзгертуде терең ішкі ұмтылысы бар тұлғалардың қатарына жатады. Ұзақ жылдар достық қарым-қатынаста, қоғамдық қызметте бірге болған Мағжан

Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Сәкен Сейфуллин және басқа да қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерімен бірге ол, көптеген «халық жауларының» тағдырын бөлісті, олардың жалғыз күнәсі биік азаматтығы мен батылдығы, айналада болып жатқан заңсыздық пен озбырлықтан қорқып, үндемей отыра алмау еді. Төңкеріске дейінгі кезеңде Қазақстандағы демократиялық реформалардың жақтаушысы болған Б. Айбасов кеңестік кезеңде ең табысты аграрлық басқарушылардың біріне айналды. Қазақ даласындағы ашаршылық пен ауыл тұрғындарының көп қырылуына байланысты 1930 жылдары басталған қайғылы оқиғалар Мәскеудің қызыл профессорлық аграрлық институтының студенттерін, ішінде Б. Айбасов та бар бейжай қалдырмады, нәтижесінде 1933 жылы И. Сталинге «Қазақ партия ұйымдарының жұмысы туралы», белгілі «Алтылықтың хатын» жазылды. Онда, адамзат апатының ауқымы – көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды ұжымдастыру мен отырықшыландыру, қоғамдастырылған малды тартып алу мен қыру, ресми органдардың қорқынышты фактілері жергілікті шенеуніктердің әрекетсіздігі мен немқұрайлылығы мен халықты басып-жаншудың нәтижесі болып табылатын қазақтардың жаппай қырылуы сипатталады. Бұл жоғары адамгершілік, азаматтық әрекет елеусіз қалмады. 1938 жылы КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасының көшпелі отырысының шешімімен Б. Айбасов атылды.

Кілт сөздер: Қазақ зиялылары, «Бірлік» жастар ұйымы, «Жас қазақ», жаппай саяси қуғын-сүргін, Үлкен террор, Айбасов Б., «Алтылықтың Сталинге хаты», ҚАКСР, Қазақ даласындағы ашаршылық.

МРНТИ 03.20

PRO MEMORIA OB УШЕДШИХ БЕЗВОЗВРАТНО: БИРМУХАМЕД АЙБАСОВ

С.А. Жакишева^{1*ID}

¹Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: adiconilau@mail.ru

Аннотация. Среди крупнейших катастроф антропогенного характера в XX в., наряду с мировыми войнами, «достойное» место занимают крупномасштабные репрессивные акции советского государства против своего народа. Поэтому возвращение к именам безвинно расстрелянных или умерших в лагерях и спецпоселениях ГУЛАГа по решениям «особых совещаний НКВД», «троек ОГПУ» и других внесудебных органов не теряет своей актуальности и сегодня. Одним из истинных патриотов казахской земли, имя которого незаслуженно забыто, является Бирмухамед Айбасов. Он, относится к плеяде талантливых, энергичных личностей, обладавших глубоким внутренним стремлением к активной преобразующей деятельности, высоким самопожертвованием во имя достижения поставленной ими цели - улучшения жизни своего народа. Наряду с Магжаном Жумабаевым, Миржақыпом Дулатовым, Сакеном Сейфуллиным и другими яркими представителями казахской интеллигенции, с которыми его связывала многолетняя дружба и совместная общественная деятельность, он разделил судьбу многих «врагов народа», единственной «виной» которых была высокая гражданственность и мужество, неспособность бояться и молчать, когда вокруг творятся беззакония и произвол. Будучи сторонником демократических преобразований в Казахстане в дореволюционный период, в советское время Б. Айбасов является одним из успешных управленцев-аграриев. Трагические события начала 1930-х гг., связанные с голодом и высокой смертностью аульного населения в казахской степи, побудили слушателей московского аграрного Института красной профессуры, среди которых и Б. Айбасов, написать в 1933 г. письмо И. Сталину «О работе Казахстанской парторганизации», известное как «Письмо шести». В нем описаны масштабы человеческой катастрофы – массовой гибели казахов, являющейся следствием коллективизации и оседания кочевых и полукочевых хозяйств, экспроприацией и гибелью обобществленного скота, бездействия и равнодушия местных чиновников и замалчивания страшных фактов официальными властями. Этот высоконравственный, гражданский поступок не остался без последствий. В 1938 г. по решению выездной сессии Военной коллегии Верховного Суда СССР Б. Айбасов был расстрелян.

Ключевые слова: казахская интеллигенция, молодежная организация «Бирлік», «Жас казах», массовые политические репрессии, Большой террор, Айбасов Б., «Письмо шести» Сталину, КАССР, голод в казахской степи.

One thing I request those who will subdue and continue to live: do not forget! Do not forget kindness and unkindness, gracious or evil things. Patiently collect conformation on those who have perished for themselves and for you. The day will come when the present turns to the past, when they will talk about a great time and nameless heroes who created history. I would like everyone to know: there were no nameless heroes. There were people,

each with his own name, his own appearance, hopes, expectations, there were people of the most inconspicuous sufferings of no less than the of sufferings those whose name will become famous in history. May these people be always close to you, as friends, as relatives, as you yourself!
Julius Fuchik (Fuchik, 1947)

Introduction. The so-called Bluma Zeigarnik's law is known in psychology, the essence of which boils down to a person's rapid forgetting of negative information about the past, while prolonged positive associations about this past prevails. This protective function of "personal memory" stipulates to the survival of the individual in conditions of tragic reality and prevents further moral and physical destruction. However, the knowledge cognition of the history of the human society, the reconstruction of "social memory", critical rethinking of the negative past enable the contemporary society to determine its social guidelines, spiritual values, norms of behavior, to obtain lessons of the past at present, so as not to make dramatic mistakes and delusions in the destruction of similar kind of persons.

The practice of using the destruction of millions of people in the 20th century, along with major natural and technogenic cataclysms, a significant role was played by catastrophes of anthropogenic character. Large-scale repressive actions of the Soviet state against its people during the period of the totalitarian regime took their "worthy" place in this row. Therefore, the reappearance to the names of those who were innocently shot or died in concentration camps and special settlements of the GULAG by decisions of quasi-judicial bodies does not lose its relevance.

In the martyrology of victims of political repression in our country, among whom there are thousands of famous names of public and state politicians; the information about them given in the Books of Memory / Sorrow or in electronic databases is often limited to a brief biography in a few scanty lines. The restoration of not only historical, but also human justice is the prerogative not only of the state as, but to a greater extent, of the descendants of innocently convicted persons. The basis for this statement can be the developed theory of Karl Young theory of the collective unconscious, according to which archetypes and images that are not connected with the personal experience of an individual, are transmitted at the genetic level and have a strong impact on one's behavior (Yung, 1960:6), and more over, on perception and imagination. Therefore, it is quite natural for descendants' desire to know their roots, restore the best images of their behavior and karmically "work out" undesirable actions. Each information found as a result about their ancestors allows us to maintain and enrich the historical and cultural memory of the nation as a whole. In this context, the activities of Erken Aibasov - the son of one of the brightest representatives of the Kazakh intelligentsia of the first third of the twentieth century Birmukhamed Aibasov, who bit by bit restored the memory of his father, deserves greatest respect (Aibasov, 2003).

Birmukhamed (Birkei) Aibasov

It is known that childhood and adolescence, family and environment are important factors in the formation of a personality. During these periods of life, such concepts as conscience, worth and evil, moral values and spiritual guidelines are laid, theoretical knowledge and applied skills are accumulated, love for the Motherland and own nation is formed. It was in such a family, that Birmukhamed Aibasov was brought up where education and competence, decency, feelings of duty and responsibility, compassion for someone else's pain were the dominant principles. He was born on September 12, 1895 (Kotyr tract near the Great Mountains - Ulytau).

His father, Aybas Baytabyinov, was one of the first Kazakh doctors in Akmola district. In 1884 he graduated from Omsk Central Medical Attendant School, a medical educational institution that was first opened on the Asian territory of the Russian Empire. According to the Provision of West Siberia developed by the Governor-General N.G. Kaznakov "The rules for defining pupils from the peasant class and from the Kirghiz (Kazakhs - S. Zh.) to Omsk Medical Attendant School" from January 1876 began to prepare Kazakh paramedics. At the same time, for the rapid development of the Russian language and the use of general teaching aids, it was recommended that Kazakh and Russian children would live together (Budgetary Professional Educational Institution of the Omsk, 2002). In 1880 the first 5 Kazakhs graduated from Omsk central paramedic school, in 1881 - 7, in 1882 - 1, in 1883 - 2, and in 1884 - 5 Kazakhs. They were assigned a salary of 180 to 240 rubles a year, so that "they made ordinary trips for medical practice on their horses" (From the history of training paramedics in pre-revolutionary Kazakhstan, 2012). The functions of the graduate included: the provision of medical care (including obstetric) care to the indigenous and newcomer population, smallpox vaccination, collection of medicinal plants and preparation of drugs from them.

In the context of the spread of various diseases, unsatisfactory sanitary and living conditions, high maternal and child mortality, the status of a doctor and paramedic in the Kazakh steppe was very high. Aibas Baytabinov was called "Orys doctor" by fellow villagers not only for the knowledge of the Russian language and professionalism, but also for the dedication to the work, which was shown by Russian volunteer doctors, closely communicating and making friends with Kazakh doctors.

Medical section № 12, supervised solely by a young specialist until the 1890s, included five volosts around the Ulytau mountains with a total area of more than 300 thousand square kilometers. Medical service of the Kazakh population and families of migrant peasants on a vast territory was associated with great physical stress, since they had to make frequent and long trips across the steppe. It was especially difficult to work during the epizootic period of brucellosis and periodically perform additional duties related to the provision of medical services in the district admission ward of the Atbasar hospital, located 400 km from the place of residence of Aybas Baytabinov.

Fanatical devotion to his medical duty, great philanthropy, education and intelligence, the owner of high authority among the local Kazakh population, of course, is an indelible stamp of his influence on his children.

In 1904 Aybas Baytabinov sent his youngest son to the city of Atbasar to a two-year Kazakh-Russian school. By 1910, young Birkei has finished pedagogical courses in Atbasar, and in 1912 he received the right to work as a mugalim in the aul of Bay Alshinbai (Amantai volost of Atbasar district).

In 1913, a new stage opens in the life of an eighteen-year-old boy. He enters Omsk secondary agricultural school. In May 1917, Birmukhamed had received a certificate of completion of the full course of school and the title of culture-technician, which was issued for the subject of higher educational institutions.

It is known that Omsk at the turn of the XIX-XX centuries has become one of the major industrial, social and cultural centers of Western Siberia - the "capital" of the Steppe Governor-General (1882-1918). Moreover, back in the 60s of the XVIII century Omsk was appointed on the Irtysh line as the main exile city for both criminal elements and political opponents of the current government. The period of Birmukhamed Aibasov's life during his apprenticeship was extremely eventful; In addition to visiting classes and the library hall, where he was interested in the economics of agro-industrial production and cooperation, geography, history and ethnography, Kazakh and Russian literature, a significant part of his free time was devoted to communicating with representatives of the Kazakh community of Omsk and the exiled Russian intelligentsia. This period of further development of Birmukhamed's identity, according to E. Erickson's theory of human life cycles, is associated with the impact of the environment, with the promotion of universal humanity, that is, the ability to be interested in the fate of other people outside the family circle, to think about the life of the future generation, the form and arrangement of the future world ... His life position is not focused only on his own "I", satisfaction of his own comfort, needs and well-being, but largely, thanks to the influence of his father, the same passionate friends, extends to the search of a solution of the problems of colonial oppression of his people, the elimination of inequality and the plight of Kazakhs on their own land.

Poetry occupies a special place in the life of Birmukhamed Aibasov. He begins to publish his first poems in the socio-political and literary magazine "Aikap", among such prominent representatives of the Kazakh intelligentsia as Akhmet Baitursynov, Miryakub Dulatov, Sultanmakmud Toraigyrov, Magzhan Zhumabaev, Koshke Kemengerov and many others. Birmukhamed's poems "Kim edim" ("Who I was"), "Otken kun" ("The past days") and "Sonda" ("Then") had an acute social orientation and aimed at reviving the national identity of the Kazakhs, its centuries-old culture and traditions (Subkhanberdina, Dauyrov, 1995:150-153).

The period of his studies was inseparable from the cultural and educational activities of the Kazakh youth circle "Birlik", where Birmukhamed Aibasov was the executive secretary for several years. Shaimerden Alzhanov was appointed a chairman of "Birlik", later he was substituted by Saken Seifullin. Members of this student community were Magzhan Zhumabaev, Nigmat Nurmakov, Abulkhair Dosov, Koshke Kemengerov, Sabit Mukanov and others.

The program of the youth circle "Birlik" proclaimed: "To insert the Kazakh people into a number of peoples with a developed culture and literature, to revive a sense of national dignity among nations. To achieve this goal, it is necessary to create love for their nation among young people, arrange the collection of folklore works, publish them in the form of brochures and books, write plays for theaters, publish newspapers and magazines, textbooks for primary and secondary schools, set up preparatory courses for shakirts, those who want to study, provide help for indigent persons, create a Kazakh theater, show performances, concerts and other representative acts" (Aibasov, 2003). This work was carried out quite actively, during holidays the members of the circle had enrolled in to ethnographic expeditions, collected Kazakh folklore and demonstrated the results of work through the magazine "Birlik" published by their own efforts, which was edited by Magzhan Zhumabaev.

Despite the ongoing educational work, Birmukhamed Aibasov devotes most of his time to studies. In May 1917 he graduated from the cultural and technical department of Omsk secondary agricultural school. The Temporary Testimony preserved in the personal archive of the Aibasovs family notes:

"Having excellent behavior, he (Aibasov) showed the following achievements:

1. General educational subjects (Religion, the Russian Language, Algebra, Geometry, the Beginning of Higher Analysis, Drawing and Law Drafting) - good, 4.

2. Natural science and agriculture (Botany, Chemistry, Geology, Physics, Meteorology, Soil Science, Plant Growing, Forestry, Agricultural Economy and Taxation, Book-Keeping) - good, 4.

3. Mechanics and mechanical engineering (Theoretical Mechanics, Resistance of the Material, Applied Mechanics, Engineering Science, Technical Drawing) - good, 4.

4. Road construction business (Construction Art, Road Business, Construction of Bridges, Civil Construction) - very good, 4.

5. Agricultural hydraulic engineering (land surveying as applied to Engineering, Topography, Drafting, Hydraulics as applied to Agriculture, Hydrometry, Drilling and Water Exploration, Watering, Irrigation of Lands, Regulation of Water Drains) - good, 4.

This temporary certificate is given as an application for admission to a higher educational institution” (Personal archive of the Aibasov’s family).

After February Revolution and graduation his studies from Omsk, Birmukhamed Aibasov had moved to the Akmola region becoming a member of the hydraulic engineering party. However, very soon he, together with Saken Seifullin, participates in the creation of the Akmola district administrative committee, which has become for the local population “the court, the police and the supreme power” (Seifullin, 1975: 90-114), as well as the youth organization “Zhas Kazakh”. Abdulla Asylbekov, Baiseit Adilev, Baken Serikpayev, Zhumabay Nurkin and others were their comrades-in-arms in the committee and in the edition of the magazine “Aina” and the newspaper “Tirshilik”.

In July 1917, the First All-Kazakh Congress was held in Orenburg, in which 6 regions took part, including the Akmola region. One of the main issues of the congress was the state structure, the creation of autonomy for the Kazakh lands and a new national party.

On the eve of the congress, telegrams were sent to all the district committees where it was proposed to discuss these issues. Despite the fact that none of the members of the Akmola district committee was elected as a delegate, nevertheless, after discussing pressing issues, a telegram was sent to Orenburg with a resolution to support the federal arrangement of the state. After the re-election of the Akmola district committee, which did not include its former members, Birmukhamed Aibasov returned to Atbasar, where the local Kazakh committee suggested him to be the head of the food administration, and in fact, the cooperative development of local consumer societies. He was in charge of food department, until its liquidation, that is, before the establishment of the Soviet power in Atbasar.

At the county congress of Kazakh consumer society representatives, Birmukhamed was elected a member of the board of the Birlik cooperative, and later as its manager. As Aibasov's son writes: “Under the conditions of revolutionary transformations and the impending civil war, consumer cooperation was placed in to difficult circumstances, market and financial ties get collapsed, and manager B.Aibasov and members of the board of the Atbasar Birlik union required great efforts to stay afloat. But Birkei copes to create a number of partnerships, to preserve the material and technical base of the cooperation - shops, warehouses, procurement and reception centers, workshops, and the most important thing – he has acquired great organizational and managerial experience. And if in Akmola, having passed through the crucible revolutionary storms, he appeared as a politically mature person, in Atbasar, using up-to-date terms, he became a manager of agricultural cooperation”.

In 1920, Birmukhamed Aibasov was admitted to the ranks of the CPSU (b) and was appointed as an instructor of the representative office of the Kirpartsection at the Siberian Revolutionary Committee in Omsk.

The end of the winter of 1921 was the time to develop concrete steps to introduce economic incentives into the national economy. The previous practice of “military communism”, the policy of momentary measures in the economy exacerbated the economic situation of the country to the extreme and led to the social degradation of the society. Thus, “in comparison with the pre-war period, the volume of products for sale decreased by 92%. The splitting up of large estates, the leveling imposed by the rural authorities, the destruction of communications, the rupture of economic ties between the city (where there were neither jobs nor food) and the countryside, food appropriation - all this led to the isolation of the peasantry and a return to a subsistence farming” (Collection of laws and regulations of the RSFSR, 1921:147). The X-th Congress of the Party submitted one of the most surplus-important appropriation system issues to the agenda, related to the replacement of food appropriation by a food taxation criterion, with the introduction of which the New Economic Policy reading has officially started. The direct tax, levied as a percentage of the harvest, was progressive. At first, 13 types of taxes were imposed on the rural population, however, due to the inconvenience of calculations, a unified tax was introduced in 1922, first as a tax in kind, and in 1924 in money system. Besides, all peasants received large tax benefits for those who expanded the sown area or increased the yield in their fields as a whole. At the same time, the responsibility of each farmer for the tax payment imposed on him increased. The state fund served to provide consumer goods and agricultural equipment not to the “poorest part of the population”, but only in exchange for surplus products, voluntarily supplied in addition to the tax payment. The freedom to sell surplus “within the local economic turnover” became more specific by adding the words “both through cooperative organizations and in bazars and markets”. The decree of the Council of People's Commissars canceled all possible restrictions implied by the words “local circulation”, allowing “free exchange, sale and purchase” and lifting restrictions on the supply of food by animal-drawn, railroad and water transport (Collection of laws and regulations of the RSFSR, 1921:149).

The NEP led to changes not only in the economic, but also in the socio-political life of the country. And the first important moment of a positive change in the situation of the country in the absence of financial resources from the state was an increase of peasants' interests in expanding production, replacing the instruments of coercion with a system of encouraging the personal initiative of workers, primarily the peasantry. Agrarians were interested in freedom of land use, the choice of the type of management, and the hiring of labor. As a matter of fact, the Bolsheviks agreed to compromise with the private property psychology of the peasantry, retreating from the dogmas of the class struggle.

The Soviet government, by a special decree of April 7, 1921, began to develop a system of cooperation, which should carry out a business "link" between a village and a city. To curb the elements of private market turnover and maintain control of the state, it was envisaged that "all citizens of the RSFSR are united in to consumer societies" and "every citizen is assigned to one of the distribution points of the consumer society" (Arguments and Facts Kazakhstan, 2009:3).

Under these conditions, Birmukhamed Aibasov, who previously acquired a certain experience in cooperative construction, receives unique opportunities for the implementation of his knowledge. Being in Akmola he manages to get a brochure by N.P. Makarov "How American Farmers Arrange their Farms". From that moment on, Birmukhamed became a fan of this type of economic activity, studying the works of A.V. Chayanov (a founder of interdisciplinary peasant studies; the theory of vertical cooperation that is still applied today in the third world countries) of the work N.D. Kondratyev (a founder of the world-famous theory of economic cycles), other prominent Russian economists, many of whom were repressed and shot in 1937-1938.

Birmukhamed Aibasov, working in Northern Kazakhstan and realizing the importance of assimilation of more than ten millions of arable lands, turns to F.A. Shcherbina's work "Materials on Kyrgyz land tenure, collected and developed by a research expedition having inspected the steppe regions", then to the results of a biological and soil survey of Khasen Nurmukhamedov, Alikhan Bukeikhanov.

If the problem of grain farms development on the territory of Kazakhstan seemed to Birmukhamed more or less clear, the specifics of the Kazakhs conducting nomadic and semi-nomadic pasture stock-breeding husbandry, herd horse breeding imposed significant difficulties on the creation of cooperative farms.

At the end of March 1921, after the X-th Congress of the Party, Birmukhamed Aibasov requested for "live" work related to the cooperative movement, and, his request having been satisfied by the Resolution of the Bureau of the Provincial Party Committee, he was first appointed as the head of the county land administration in Akmolinsk, and from 1923 to 1925 was the Head of the provincial land administration of the North Kazakhstan region in Semipalatinsk, where he supervised issues on the creation of production and marketing cooperative farms and land cultivation partnerships (LCP). In 1925 he executes functions of a manager of the provincial agricultural bank, which provides loans to agricultural cooperatives and individual farms.

After the curtailment of the NEP, Birmukhamed Aibasov has been working for one year as a chairman of the provincial committee of the "Kosshi" union, another year in the position of the head of the provincial land administration, but for his speech at one of the republican meetings noting "exaggerated data on deaths from hunger and the amount of cattle ruin" he had received a reprimand recorded in his personal dossier (Personal archive of the Aibasov's family).

Almost immediately, Birmukhamed Aibasov was recalled by Kazkraykom to the city of Kyzyl-Orda. From 1928 to 1929 supervised the livestock department of the Kazakh Union of Aul Cooperatives, and in 1929 he was appointed as a director of the regional cooperative technical school. During this period, Aibasov did not reject the dream of creating strong cooperative farms in Kazakhstan, taking into account the experience of advanced countries of the world. But in order to realize the dream, one should acquire renewed knowledge.

In 1931, in accordance with his application B. Aibasov was sent to Moscow to study at the Agrarian Institute of Red Professors. Created in 1921, the Institute of Red Professors under the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) started to train party ideological workers and teachers of social sciences, and by 1930, eight independent institutes in economics, world economy and world politics, history, technology and natural science and etc., including the agrarian institute were opened. After completing his studies, the graduate was provided with broad prospects for obtaining a prestigious job in the apparatus of central and republican land bodies, in research institutions, educational institutions, etc. But neither the possibility of a future successful party career and obtaining corresponding nomenclature privileges, nor an elementary instinct of self-preservation did not prevail over the sense of Aibasov's civic duty and personal courage, human conscience before defenseless and helpless people destroyed by violent collectivization.

The fact is that large-scale campaigns for the sedentarization of the nomadic people, the destruction of the aul elite, the expropriation of livestock and property only from wealthy, but also middle class peasant farms, a view, to destroy the Kazakh traditional society brought to starvation of the indigenous population, whose number has almost halved. Socialization and death of livestock, dispatching large volumes to Russian regions had reduced the livestock by 85%. Such traditions of the livestock industry as horse breeding and camel breeding were lost. Hunger and disease mowed down entire auls, in search of elementary food, the starving people migrated to

Uzbekistan, Western Siberia and other adjacent regions of Russia; catastrophic, destructive processes have become permanent.

In these conditions, when the repressive policy in the country was gaining turnover and against the backdrop of the bravura reports of the party leadership about the successful destruction of the exploiting classes - bayism and kulaks and the practical completion of the collectivization of agriculture, the creation of new collective and state farms, it was dangerous to give a voice about a global catastrophe in the steppe.

Undoubtedly, the information about the current situation in the central and republican party bodies was reported either by persons vested with power "on duty", or representatives of the creative intelligentsia and the second third hierarchy of the power link "at the call of the heart".

It is known that there was an official government notes (May 1932) to Moscow about the more or less true situation with the Holodomor (Famine) submitted by U. Isaev, the chairman of the SNK, reports on mass migrations of nations presented by U. Akhunbabaev, the chairman CEC of Uzbekistan, R. Eikhe, secretary of the West Siberian Regional Committee of the CPSU (b).

The "Letter of Five" was sent on July 4, 1932 to F. Goloshchekin, secretary of the Kazkraykom of the All-Union Communist Party of Bolsheviks. Information on terrible conditions of agriculture in the Republic, high rate of death on account of hunger among Kazakhs was written by: G. Musrepov, head of the Kazakh State Publishing House, M. Gataulin, Vice-Rector for Academic Affairs and Deputy Vice-Rector of Alma-Ata Communist University (future Higher Party School) E. Altynbekov and M. Davletgaliev, head of the sector of the State Planning Committee of the KASSR K. Kuanyshiev. In fact, among the authors of the letter there was one more person – the deputy chairman of the State Planning Committee of the KASSR A. Lekerov, in whose office this letter was drawn up. But he did not put his signature, since he had had a party reprimand, and was known as a person "opposing the party line".

This letter informed about the appalling state of agriculture in Kazakhstan and the high death rate among the Kazakh population due to hunger. The authors complained about the wrong policy of the Kazakraikom of the CPSU (b), which led to this situation. In a postscript to the letter, they added that their goal was to support in socialist construction in the republic (Arguments and Facts Kazakhstan, 2009:3). The reaction to this letter was quite anticipated. The authors were summoned for criticism more over they were accused of nationalism, sympathy for the bais; were threatened to be deprived of all posts and be expelled from the party, even to bring to court trial. The signatories were practically intimidated so that after a few days they repented in written statements and retracted their words⁴.

Letters of September 29, 1932 and March 9, 1933 (*History of Kazakhstan from ancient times up to present days, 2010:287-289*) to I. Stalin were forwarded by the Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR T.R. Ryskulov. They provided quantitative data on the number of migrated farms from the republic and neighboring regions (Middle Volga, Kalmykia, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Western Siberia and Western China. He (Ryskulov) stressed:

"this not only wandering... considerably this is flight of hungry people in search of food". T. Ryskulov continued: "But the negative result of migrations and loosening of Kazakh farms are famine and epidemics among the Kazakh population, which began in early 1932, which weakened in the summer, now again lead to new dimensions ..."⁵ (*History of Kazakhstan from ancient times up to present days, 2010:289*)⁵.

On January 7, 1933, I.V. Stalin makes a speech on "Results of the first five-year plan" at the joint plenum of the Central Committee and Central Control Commission of the CPSU(b) (Stalin,1933a:10), where he announced the stunning successes in the industrialization of the country. On January 11, 1933, in his speech "On countryside work" (Stalin,1933b:1), the party leader talks about the state of party work in the countryside, shortcomings and successes, about the separation of party workers from the collective farms of life, about the intrigues of new enemies with new sabotage tactics, but not a word is said about hunger, about retirement, large-scale human tragedy in such regions as Ukraine, the Volga region, Kazakhstan.

In this regard, at the end of February 1933, six Kazakh students from Moscow are preparing a letter to the highest party leadership of the USSR and Kazakhstan to I.V. Stalin and a copy of the letter to L. Mirzoyan. These are the students of the Institute of Red Professors Garibulla Iskakov, Ilyas Kabulov, Zhusupbek Arystanov and Birmukhamed Aibasov, a student of the Moscow Geological Exploratory Institute Urazali Dzhandosov and a member of the Kazkraykom CPSU(b), editor-in-chief of the newspaper "Enbekshi Kazakhs" Gabbas Tokzhanov. This letter became known in Kazakhstani historiography as the "Letter of Six" (AP RK, 5734:1-8).

Here is a letter in abbreviated form:

⁴Gataulin M.T. and Lekerov A. were sentenced to capital punishment and shot in November 1937 and February 1938. K. Kuanyshiev died in the camp, M. Davletgaliev served six years, and E. Altynbekov died of illness after liberation. Only G. Musrepov was not accused.

⁵Turar Ryskulov was shot as an "enemy of nation" on February 10, 1938 and buried on a special objective (shooting polygon) NKVD named "Kommunarka" in Moscow. His wife served prison in Akmola camp for wives parricide (ALGIR).

“We consider it necessary to draw your attention to two facts from the practice of the Kazakhstan Party organization.

Fact one. Five months have passed since the adoption of the decree of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks dated September 17, 1932, “On the development of agriculture, in particular, animal husbandry in Kazakhstan”. It would seem that the period is sufficient for not only to popularize this decision of the Central Committee to the Kazakh masses, but also specifically to begin the practical implementation of the latter ...

According to the Kazsovnarkom, out of 800 000 Kazakh farms by the spring of 1932, only 450 000 farms remained. Since spring, the migration and mortality in the Kazakh regions did not stop, but on the contrary, in many regions they had intensified even more. According to rough estimates, it must be assumed that the number of Kazakh farms today has decreased by 45-50% ...”. Further, the signatories note that the leadership of the party organization of Kazakhstan, instead of serious work to eradicate shortcomings, has embarked on the path of glossing over, fraud and deception. They write that we, they say, “have” a number of achievements in the “socialist reorganization”, and those who write about the shortcomings are enemies, “nationalists”, counter-revolutionaries, *alash-orda*, pursuing their own class, anti-government goals.

Further in the letter it is noted that “... the regional press ... did not match its position. It considered its work to be completed by printing two or three clearly tendentious reports of Goloshchekin, Kuramysov and others, resolutions of the Regional Committee and the Council of People's Commissars. ... no specifications, - no systematic clarification on the course of the implementation of the Central Committee resolution, absence of arrangement organization of responses among the aul Kazakh masses, disclosure of specific facts of distortion in the localities ...”. Further, they continue that instead of a broad, active explanation of the party's policy in the countryside, it (print - S. Zh.) has largely taken the path of assenting to the republican leadership, distorting facts or hushing up shortcomings. When inspecting, it turned out that most of the regional party committees were inactive. “As a result, the situation in many Kazakh regions has become even more complicated. 11 Kazakh nomadic and semi-nomadic regions were actually liquidated - only 200-300 farms remained. In 37 Kazakh districts, mass migrations, mortality of the population, etc. continued (in Kazakhstan there are only 58 purely Kazakh districts)”, concluded the authors of the letter.

Then they continue: “The Second fact. Recently - the chairman of the Kazsovnarkom U. Isaev made a report at the joint plenum of the Alma-Ata regional committee of the CPSU(b) ... and the city committee of the CPSU(b) ... with the participation of local and regional activists “On the results of the January Plenum of the Central Committee and the Central Executive Committee”. In the same report, he reported on the Central Committee's resolution on the Kazakhstani party leadership. Oddly enough, but according to Isaev's report there was no a single speech and no discussion. How to understand this? ... under the current difficult conditions in the Kazakh regions, under the conditions of grain procurements failure, poor preparation for the spring sowing campaign, etc. We think this is also not accidental. ... The point is that these comrades continue to hide the mistakes and perversions made by the regional leadership in the Kazakh regions ...”.

Concluding the letter, the authors write with despair that “the size of the disaster in the Kazakh regions at this time has assumed such a character and such a scale that without special help and intervention of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) it is hardly possible to liquidate them. In many Kazakh districts, today we are talking about saving the lives of Kazakh workers from starvation and the simultaneous adoption of a number of radical urgent measures to organize them economically. More than 300 000 Kazakh farms dispersed along the railway stations of Siberia and Central Asia, central cities, neighboring (Kazakhstan) regions, many of them get along the most miserable existence. According to the information from Kyrgyzstan, Western Siberia, and the Middle Volga in recent months, the influx of Kazakhs has increased even more, in connection with this; the epidemic (typhus, etc.) and mortality among them have increased. ... It seems to us that government assistance to Kazakh workers should be provided right now, in the most urgent manner, otherwise, by the spring, mortality among them will increase further...

Paying attention to all this, we ask for your interference with this matter. For a more detailed acquaintance with the situation in Kazakhstan, we, for our part, would consider it expedient to give the new leadership a specific directive for the speedy elimination of all abnormalities and to notify c.Mirzoyan presenting materials and clearing up the real situation of nomads, starving Kazakhs, etc. creation of appropriate conditions for the development of agriculture, in particular animal husbandry...

With communist greetings! IKP students: G. Iskakov, I. Kabulov, Zh. Arystanov, B. Aibasov,
G. Tokzhanov

Member of the Kazkraykom CPSU (b) U. Dzhandosov,
member of the All-Union Communist Party of Bolsheviks and a student of M.G.R.I.” (AP RK, 5734:1-8)

As noted by the well-known researcher of the Hunger Plaque in Kazakhstan T. Omarbekov:

“... the authors of the “letter of six” possessed civil and personal courage also because, before their very eyes, the first batch of the Kazakh national intelligentsia was arrested, convicted to court and deported outside the republic. Many of them, from the so-called “Alash” party, were personal friends of Birmukhamed Aybas. This is Magzhan Zhumabaev - a wonderful poet, Mirzhakup Dulatov - one of the leaders of “Alash” ... He also knew other arrested persons well and could not help drawing conclusions for himself. He understood that they were not guilty of anything, but in the conditions of the growing red terror he became defenseless” (Omarbekov, 1997:3).

Birmukhamed Aibasov, like all the authors of the letter to I. Stalin, for his open speech and dissatisfaction with the course of collectivization in the Republic in 1933 by the decision of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks was recalled from the Agrarian Institute of the Red Professors and sent to the Alma-Ata region as the head of the political department of the Turgen Sheep Breeder. This state farm actually existed on paper, since it was only in 1932 that it was separated from the Iliysky state farm. Seeing the plight of the state farm, Birmukhamed Aibasov appeals to the Kazkraykom for help. After the work of the relevant commission, in February 1934, the Resolution of the Kazkraykom of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (Bolsheviks) “On the situation in the Turgen state “Ovtsevod” (sheep breeder) farm” was issued, which reflected the catastrophic state of the sheep population. Out of 30 890 head of cattle, 6 000 were extremely depleted, more than 2 000 were on the verge of death, and this number also included pedigree rams. At the same time, the reasons lay not in the absence of a forage base and diseases of the livestock, but in the elementary mismanagement and negligence of the leadership of the Enbekshi-Kazakh region. In the operative part of the decision of the Regional Committee Bureau it was noted:

“1. Suggest that the People's Commissariat of Justice immediately organize a detailed investigation, identify the perpetrators and bring them to justice, prejudging the issue of arranging a show trial over those responsible for the collapse of the state farm.

2. To oblige the sheep trust, board of directors and political department of the farm immediately organize work to save the depleted livestock. For this: ...

e) to oblige the director of the state farm Bovkun and the head of the political department Aibasov to place all the leading personnel of the state farm on farms for the period of creating a decisive change in the state of the livestock...

5. Warn comrades Bovkun and Aibasov that the assistance maintained by the Regional Committee provides the state farm with the opportunity to preserve all the remaining livestock and that they will be personally responsible for the further downfall of the livestock. The political department should work up this decision at general meetings in all farms and flocks” (AP RK, 853:5).

In a short time, Aibasov managed to put things in order in the farm entrusted to him. In less than four years, the Turgen Sheep State Farm came to the fore, first in the district and region, and then in the Republic (CSA RK, 929:1).

In 1935, taking into account great experience of organizational and propaganda work, his corresponding education, Kazkraikom directs Birmukhamed to be the editor of the Kazakh party publishing house.

After the February-March Plenum of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (1937), heads of the party and Soviet apparatus, members of the bureau of regional committees, city committees and district committees of the party started to be subjected to massive arrests by punitive organs. In this flywheel of repression, Birmukhamed Aibasov gets into the lists of socially dangerous elements for the truth about the death of cattle during the jute period and for a party reprimand in 1928, for the “Letter of Six” in 1933, in which he and his fellow students reported about the mass famine, epidemics and high mortality among the Kazakh aul population, a catastrophic loss of livestock and the migration of peasant farms outside the republic. One more factor should be pointed out, which undoubtedly “aggravated the counter-revolutionary past” of Birmukhamed Aibasov. He was married to the daughter of a “class enemy” - a well-known wealthy Uzbek merchant in Akmola, Shatursun Abdrasulov, whose property was confiscated back in 1923. As you can see, in all respects, according to the OGPU, Birmukhamed Aibasov fitted the image of an “enemy of the people”. His wife, Nazakat, died of illness and anxiety in 1941, and his eldest son, Nazym, died from illness in Karlag in 1943.

Aibasov Birmukhamed was rehabilitated on February 28, 1958 by the decision of the Military Collegiums of the Supreme Court of the USSR, and in 1993 he was recognized as a victim of political repressions in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan “On the rehabilitation of victims of mass political repressions” (Azaly Kitap – Book of sorrow, 1996:31).

Birmukhamed Aibasov passed away at 42, at the age of “not a youth, not an old man, but a statesman”. His name, like the names of many glorious sons and daughters of the Kazakh people, should be given a place in the people's Pantheon. “Let these people be close to you, friends, as relatives, as you yourself!”

Conclusion. November 24, 2020 by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan K.-J. Tokayev created the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression, the main task of which is the final work (after the previous dates of rehabilitation - 1958, 1993 and 1998) on the legal and political rehabilitation of all victims of political repression during the Soviet period. At the same time, one of

the functions and powers of the commission includes the development and submission of proposals for the adoption of the State Program to perpetuate the memory of victims of political repression, including those who showed heroism in the struggle for freedom, independence and territorial integrity of Kazakhstan.

There is no family in Kazakhstan that has not been ridden by the skating rink of repression. On the vast territory of the former USSR, many millions of people perished in the Gulag camps, at the construction sites of socialism, in exile from their places of permanent residence, in prisons and so-called correctional houses, were shot without trial. These were well-known statesmen and public figures, representatives of the creative intelligentsia, scientists, generals, and soldiers, ordinary people: ordinary peasants, village residents, workers, employees, etc. Moreover, among the repressed were “red” and “white”, liberals and socialists, bolsheviks and cadets, bourgeois nationalists and social democrats. This list of opposing sides can be continued. As experts in the field of psychology say: “in situations of rivalry between two polar positions, as a rule, both are true, but each in its own “range of meanings” (Yurevich, 2006:119). Therefore, the process of rehabilitation of victims of political repression is extremely important for modern Kazakhstan, a kind of catharsis – an internal purification aimed at achieving harmony in the souls of both individuals, and harmony in relationships and social balance of the entire Kazakh society. Today, it is important for our country to preserve peace and well-being of Kazakhstanis, independence and sovereignty, the inviolability of our borders, and the growth of human capital.

References

- Aibasov, E. (2003). Returning the Father's Name: A Documentary Story, Almaty // URL: <https://nomad.su/?a=15-200401260013>. (accessed January 10, 2022).
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (later – AP RK), Fund 141, Inventory 1, Case 5734, Sheet 1-8. Letter from the communists to Comrade Stalin and the secretary of the Regional Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks “On the work of the Kazakhstan Party organization”. February 24, 1933.
- AP RK, F. 141, I. 1, C. 853, S. 17.
- Azaly Kitap – Book of Sorrow. Shooting lists, Alma-Ata, Almaty region (1996), Issue 1, Almaty, Society “Adilet-Justice”.
- Budgetary professional educational institution of the Omsk region “Medical College”. History of the College: 1852-1878 (2002), Omsk // URL: <https://oldmedik.ru/istoriya-mediciny/241-iz-istorii-podgotovki-feldsherov-v-dorevolucionnom-kazahstane.html> medcoll.ru (accessed February 15, 2022) [in Russian].
- B. Aibasov's personnel record sheet, Personal archive of the Aibasov's family.
- Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (later – CSA RK). F. 929, I. 1. C. 557, S. 1. Turgen sheep farm of the Almaty region of the Kazakh SSR.
- Collection of laws and regulations of the RSFSR, 1921. № 26.
- Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2020, № 456 “On the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression” (2020). URL: <https://nomad.su/?a=3-202012070038> (accessed January 19, 2022).
- From the history of training paramedics in pre-revolutionary Kazakhstan (2012), Almaty // URL: <https://oldmedik.ru/istoriya-mediciny/241-iz-istorii-podgotovki-feldsherov-v-dorevolucionnom-kazahstane.html> (accessed February 15, 2022).
- History of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes (2010). V. 4, Almaty, Atamura.
- Letter of six. Who wrote to Joseph Stalin and about what (2009). Almaty, Arguments and Facts, Kazakhstan, No. 4.
- Omarbekov, T. (1997). Letter of six. Almaty, Kazakhstanskaya Pravda, № 198.
- Personal archive of the Aibasov's family.
- Seifullin, S. (1975) Thorny path, Alma-Ata, Zhazushy.
- Stalin, I. (1933). Results of the first five-year plan: Report at the joint plenum of the Central Committee and Central Control Commission of the CPSU (b) on January 7, 1933, Moscow, Partizdat.
- Stalin, I. (1933). On countryside work: Speech on January 11, 1933, Moscow, Pravda.
- Subkhanberdina, U., Dauytov, S. (Eds.). (1995). Aykap, Almaty, Kazakh encyclopedias.
- Temporary certificate of Ministry of Agriculture. Omsk. 17 May 1917, Personal archive of the Aibasov's family.
- Fuchik, J. (1947) Reporting with a noose around the neck, Moscow // URL: https://bookscafe.net/book/fuchik_yulius-reportazh_s_petley_na_shee-30087.html (accessed February 15, 2022).
- Yung, C.G. (1960) About Archetypes and the Collective Unconscious, Moscow, AST.
- Yurevich, A. (2006) Social Psychology of Revolutions. Psychology, Journal of the Higher School of Economics, V. 3, № 4, P. 110–132.

Bibliography

- Aybasov E., Vozvrashcheniye imeni ottsa: dokumental'naya povest', Almaty, 2003 // URL: <https://nomad.su/?a=15-200401260013> (data obrashcheniya - 10 yanvarya 2022) [in Russian].
- Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (AP RK), f. 141, opis' 1, d. 5734, l. 1-8. Pis'mo kommunistov tov. Stalinu i sekretaryu kraykoma VKP(b) «O deyatelnosti Kazakhstanskoy Partii organizatsii», 24 fevralya 1933 [in Russian].

- AP RK, F. 141, O. 1, D. 853, L. 17 [in Russian].
- Azaly Kitap – Kniga skorbi. Rasstrel'nyye spiski. Almaty, Almatinskaya oblast', Vypusk 1, Almaty, 1996, Obshchestvo «Adilet-Spravedlivost'» [in Russian].
- Byudzhethnoye professional'noye obrazovatel'noye uchrezhdeniye Omskoy oblasti «Meditsinskiy kolledzh». Istoriya uchilishcha: 1852-1878. Omsk, 2002 // URL: medcoll.ru (data obrashcheniya - 15 fevralya 2022) [in Russian].
- Gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan (TSA RK). F. 929. O. 1, D. 557. L.1. Turgenskiy ovtsesovkhov Almatinskoy oblasti, Kazakhskaya SSR [in Russian].
- Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney v pyati tomakh. T. 4, Almaty, Atamura, 2010 [in Russian].
- Iz istorii podgotovki fel'dshero v dorevolyucionnom Kazakhstane, Almaty, 2012 // URL: <https://oldmedik.ru/istoriya-mediciny/241-iz-istorii-podgotovki-feldshero-v-dorevolyucionnom-kazahstane.html> (data obrashcheniya - 15 fevralya 2022) [in Russian].
- Lichnyy arkhiv sem'i Aybasova [in Russian].
- Omarbekov T. Pis'mo shesti. Almaty, «Kazakhstanskaya pravda», 1997, № 198 [in Russian].
- Pis'mo shesti. Kto i o chem pisal Iosifu Stalinu. Almaty, Argumenty i fakty Kazakhstan, 2009, № 4 [in Russian].
- Seyfullin S. Ternistyy put'. Alma-Ata: Zhazushy, 1975 [in Russian].
- Sobraniye normativnykh aktov RSFSR, 1921. № 26 [in Russian].
- Stalin I., Itogi pervoy pyatiletki: Doklad na ob'yedinennom plenumе TSK i TSKK VKP(b). 7 yanvarya 1933. Moscow, Partisdat, 1933 [in Russian].
- Stalin I., O rabote v derevne: Rech' ot 11 yanvarya 1933. Moscow, «Pravda», 1933 [in Russian].
- Subkhanberdina U., Dauytov S. (red.), Aykap, Almaty, Kazakhskaya entsiklopediya, 1995 [in Kazakh].
- Tabel'nyy list B. Aybasova, Lichnyy arkhiv sem'i Aybasova, s. 1 [in Russian].
- Vremennyy sertifikat Minsel'khoza. Omsk. 17 maya 1917 g. Lichnyy arkhiv sem'i Aybasovykh [in Russian].
- Fuchik Dzh. Reportazh s petley na sheye. Moscow, 1947 // URL: https://bookscafe.net/book/fuchik_yulius-reportazh_s_petley_na_shee-30087.html (data obrashcheniya - 15 fevralya 2022) [in Russian].
- Yung, C. Ob arkhetypakh i kollektivnom bessoznatel'nom. Moscow, AST, 1960 [in Russian].
- Yurevich A. Sotsial'naya psikhologiya revolyutsiy. Psikhologiya. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki, 2006, T. 3, № 4, P. 110–132 [in English].

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_169

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ НАУҚАНЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ

Әбікей Арман Мұратұлы^{1*ID}, Қайыпбаева Айнагүл Толғанбайқызы^{1ID}
Оспанова Рысгүл Рамазанқызы^{2ID}

¹Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

²Абай атындағы ҚазҰПУ. Қазақстан, Алматы.

* Автор-корреспондент

E-mail: abikey.arm@mail.ru (Әбікей), aina__78@mail.ru (Қайыпбаева), ablai_angel@mail.ru (Оспанова)

Түйіндеме. Мақалада 1920-1930 жылдардағы елдегі сауатсыздықты жою науқаны қарастырылады. XIX ғасырдың аяғынан бастап қазақ қоғамының сауатсыздық мәселесі аса маңызы бар өткір мәселе ретінде қойыла бастайды. Большевиктердің сауатсыздықты жою жөніндегі жарлыққа қол қою арқылы ересек халықты сауаттандыруды ұйымдастыру кеңестік билік органдарының жұмысындағы маңызды бағыттардың біріне айналады. Науқан барысында туындаған экономикалық қиындықтар азамат соғысының ауыр зардаптарына – күйреушілікке, аштыққа, материалдық және қаржылық ресурстардың жетіспеушілігіне байланысты болды. Сауатсыздықты жою процесіндегі әлеуметтік-психологиялық қиындықтар негізгі білім алушы тобының жасына байланысты консерватизмімен және адамдардың қалыптасқан жағдайда оқуға уақыт жұмсағысы келмеуімен байланысты болды. Ұйымдастырушылық-кадрлық және әдістемелік қиындықтар сауатсыз халықтың әлеуметтік біркелкі еместігінен, мұғалім кадрларының тапшылығына, ересек тұрғындарға бейімделген оқу-әдістемелік құралдарды қысқа мерзімде әзірлеу қажеттілігіне байланысты болды. Сонымен қатар, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси қиындықтар негізінде бірнеше қабат орын алған аштық пен жазу реформаларының жатқандығы көрсетіледі.

Кілт сөздер: сауатсыздықты жою, мәдени жорық, әліпби, бастауыш мектеп, саужай.

Мақала «XX ғ. 20-30 жж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі» жобасын жүзеге асыру аясында орындалды

МРНТИ 03.20.00

РЕАЛИЗАЦИЯ КАМПАНИИ ПО ЛИКВИДАЦИИ НЕГРАМОТНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Абиkey Арман Муратулы^{1*ID}, Каипбаева Айнагуль Толганбайқызы^{1ID},
Оспанова Рысгуль Рамазановна^{2ID}

¹Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы.

²КазНПУ имени Абая, Казахстан, Алматы.

* Автор-корреспондент

E-mail: abikey.arm@mail.ru (Абиkey), aina_78@mail.ru (Каипбаева), ablai_angel@mail.ru (Оспанова)

Аннотация. В статье рассматривается кампания по ликвидации неграмотности в Казахстане 20-30 годы XX в. С начала XX века проблема неграмотности в казахском крае стала подниматься как острая проблема общества. Одним из важнейших направлений в работе советской власти была организация обучения грамотности взрослых после принятия большевиками декрета о ликвидации неграмотности. Экономические трудности, сохранявшиеся в течение всей кампании, были связаны с тяжелыми последствиями Гражданской войны – разорением, голодом 20-30-х годов, нехваткой финансовых ресурсов. Социально-психологические трудности были связаны с нежеланием основной группы учащихся учиться в сложных условиях для жизни. Организационные, кадровые трудности были обусловлены социальным неравномерностью неграмотного населения, нехваткой учителей, необходимостью разработки учебных пособий для обучающегося взрослого населения. Кроме того, отмечается, что в основе социально-экономических, общественно-политических трудностей лежат голод и неоднократные реформы казахского алфавита.

Ключевые слова: ликвидация неграмотности, культпоход, алфавит, начальная школа, ликбез.

IRSTI 03.20.00

IMPLEMENTATION OF THE LITERACY CAMPAIGN IN KAZAKHSTAN

Abikey Arman Muratuly^{1*ID}, Қайыпбаева Айнагуль Толганбайқызы^{1ID},
Ospanova Rysgul Ramazankyzy^{2ID}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

²Abay KazNPU, Almaty Kazakhstan.

*Corresponding author

E-mail: abikey.arm@mail.ru (Abikey), aina__78@mail.ru (Kaipbaeva), ablai_angel@mail.ru (Ospanova)

Abstract. The article discusses the campaign to eliminate illiteracy in Kazakhstan 20-30 years of the twentieth century. Since the beginning of the XX century, the problem of illiteracy in the Kazakh region began to rise as an important problem of society. One of the most important directions in the work of the Soviet government was the organization of adult literacy training after the Bolsheviks adopted the decree on the elimination of illiteracy. The economic difficulties that persisted throughout the campaign were associated with the severe consequences of the Civil War – ruin, famine of the 20-30s, lack of financial resources. Socio-psychological difficulties were associated with the unwillingness of the main group of students to study in difficult living conditions. Organizational and personnel difficulties were caused by the social unevenness of the illiterate population, the shortage of teachers, the need to develop textbooks for the adult population studying. In addition, it is noted that hunger and repeated reforms of the Kazakh alphabet are at the heart of socio-economic, socio-political difficulties.

Key words: elimination of illiteracy, cultural trip, alphabet, primary school, likbez

Кіріспе. 1917 жылдың Қазан төңкерісінен кейінгі Қазақстандағы мәдени қайта құрулардың негізгі бағыты жаппай сауатсыздықты жою және халық ағарту ісін дамыту болды. XX ғасырдың басында Қазақстанның халық ағарту саласы терең дағдарысты бастан кешірді. Халықтың басым көпшілігі оқуды

да, жазуды да білмеді, миллиондаған балалар мектепке бармады, оқу орындары мен педагогикалық кадрлардың тапшылығы өткір болды.

Сондықтан большевиктер халық ағарту саласында жан-жақты және шешуші шараларды жүзеге асыруға кірісе отырып, екі мақсатқа қол жеткізуге үміттенді: оның бірі, қарапайым халықтың сеніміне ие болу, екіншісі, бұқараның санасында марксистік-лениндік идеологияны бекіту.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми-ізденіс жұмыстарының нәтижесінде Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты мен Қазақстан Республикасының президенті мұрағатында сақталған құжаттар кеңінен пайдаланылды. Сонымен қатар, ішінара Семей облысының мемлекеттік мұрағаты мен Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағатының құжаттары пайдаланылды. Зерттеу барысында Бүкілодақтық және республикалық басқару органдарының сауатсыздықты жою жөніндегі шешімдері мен жергілікті жерлердегі нәтижелер арасындағы байланысты бақылауға мүмкіндік беретін дедуктивті әдіс қолданылды. Қазақстан халқы арасында сауатсыздықты жоюды жүзеге асыруда оқиғалар тізбегін талдау кезінде хронологиялық реттілік әдісі де қолданылды. Сонымен қатар, тарихи-салыстырмалы әдісті қолдану бізге орталық мемлекеттік органдар мен жергілікті билік органдарының сауатсыздықты жою бағытындағы жұмысты жүзеге асырудағы қызметін салыстыруға, сондай-ақ олардың қызметін нақты нәтижелерімен салыстыруға мүмкіндік берді.

Талқылау. Кеңестік кезеңнің барлық ғылыми басылымдары мен әдебиеттері марксистік-лениндік көзқарасқа сәйкес келетін тенденциялық сипатта болғанын ескеру қажет (Дейнеко, 1957; Измаилов, 1973; Елагин, 1966; Бендриков, 1960; Богданов, 1964; Зиновьев, 1961; Гречишкин, 1976;). Қазақстандық авторлардың шығармалары да осы бағытта жазылды (Бережа, 1930; Баишев, 1961; Бержанов, 1965; Канапин, 1964; Сембаев 1968; Есенжолова, 1966; Суюншалиев, 1971; Зиманов, 1975; Біткенбаева, 1982). Шетел тарихнамасы кеңестердің білім беру саласындағы өзгерістері жаңа идеологиялық гегемония құрудың көмекші құралы ретінде қарастырды (Фицпатрик, 1979, Эклоф 1987). Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін зерттеушілер бұл мәселе бойынша қалыптасқан стереотиптерден бас тартуда. Тәуелсіздік жылдардағы отандық әдебиеттерде бұл тақырып социалистік, мәдени құрылыстарға арналған зерттеулерде объективті, шынайы тұрғыдан зерттелуде.

Нәтижелері. Кез-келген халық өзінің даму тарихында қоғамның сауаттылық мәселесін ең маңызды әлеуметтік-саяси мәселе ретінде көтеріп, оны шешуді мемлекеттің үдемелі дамуының алғышарты деп білді. XX ғасырға сауатсыздықтан арылмаған күйде жеткен елдердің бірі Ресей және оның құрамындағы отары – Қазақ өлкесі болды. 1897 жылғы өткен Жалпыресейлік халық санағы империядағы тұрғындардың 21,1% ғана сауатты екендігін көрсетті (Вестник воспитания, 1906:47). Ал империяның отар өлкелердегі сауаттылық деңгейі бұдан да төмен еді. Әрине мұнда жергілікті халықтардың ана тілінде сауаты барлары ескерілмеді, дегенмен өлке халықтарының оның ішінде қазақ халқының сауаттылық деңгейі мейлінше төмен болды. XX ғ. басында Ресейде 89 губерния мен облыс болса, сауаттылық деңгейі жағынан осылардың арасында Жетісу облысы 86-шы орында, Сырдария облысы 85-ші орында, Семей облысы 84-ші орында, Орал облысы 76 орында, Ақмола облысы 75-ші орында тұрған болатын (Статистические сведения, 1902: 110). Бұл Ресей империясы құрамына кірген халықтардың арасында жоғарыда аталған губернияларды қамтыған қазақ халқы сауаттылық жағынан ең соңғылардың қатарында болғандығын көрсетеді. Мұндай жағдайдың орын алу себептерінің бір үшы империялық саясаттың ұстанымынан туындайды. Мысалы, Орынбордың әскери губернаторы Сухтелен: «Қазақтарды жайландыру, оларды Еуропа халықтары жеткен биікке көтеру тәрізді әсіре ниетпен мен әуре болмаймын. Мен қазақтардың мәңгі малшы, көшпенді болып қалғанын, ешқашан астық екпегенін, ғылымды ғана емес, тіпті қолөнерді де білмегенін жан-тәніммен қалаймын» – дейді (Измаилов, 1973: 45). Бұған қоса қазақтың көшпелі өмір салты, өнеркәсіп салаларының дамымағандығы, арнайы техникалық оқу орындарының болмауы – осының бәрі томаға-тұйық қоғамда сауатсыздықтың сақталып қала беруіне себеп болды.

Бірінші орыс революциясынан кейін қалыптаса бастаған қазақ саяси ағымдары өлкеде білім беру жөнінде өздерінің ұстанымдарын білдіре бастайды. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде пікір талас пен талқылаудан өткен оқу-ағарту мәселесі қазақ ұлт-азаттық қозғалысы бағдарламасының басты міндеттерінің біріне айналады. 1917 ж. 21-26 шілде аралығында өткен тұңғыш жалпықазақ съезінде оқу-ағарту ісіне байланысты «бастауыш білім жалпыға міндетті болсын, бастапқы екі жылда оқу баланың ана тілінде жүрсін, мектеп оқулықтары және мерзімді басылым «Қазақ» газеті емлесімен жазылсын деп қаулы етеді. Ал сол жылы өткен II-ші жалпықазақ съезінде оқу-ағарту ісі тағы қаралып, 5 адамнан тұратын комиссия құрылады. Съезд комиссияға қазақ-қырғыз елінде оқу ісін жүргізу тұжырымдамасын жасап, талқыға ұсынуды, сондай-ақ тез арада қазақ мектептері үшін оқу бағдарламасын дайындауды және міндетті түрде оқулықтар жазу ісін ұйымдастыруды жүктеді (Қойгелдиев, 2008: 390,434).

Алайда, жалпыға бірдей сауаттылық үшін күрес большевиктер билікке келгеннен кейін басталды. Сауатсыздықты жою майданы большевиктік жоспардағы іске асырылатын әлеуметтік-саяси эксперименттерінің бірі ретінде қарастырылып, бұл науқанға үлкен мән берілді. Большевиктер капитализмнен социализмге өту дәуіріндегі түбегейлі өзгерістерді сауаттылықтың өсуімен тікелей

байланыстырды. 1917 жылғы Қазан революциясынан кейін Ресейде бағдарламаны жүзеге асыру үшін қолайлы саяси, әлеуметтік жағдайлар жасалды. Большевиктердің жаңа қоғам құрудағы стратегиялық міндеті – жаңа рухани қасиеттерге, моральдық нормалар мен көзқарастарға ие болатын тұлғаны қалыптастырумен тығыз байланысты болды. Жалпы сауатсыздығы басым елде мұндай ауқымды мәселені шешу, елдегі ересек тұрғындарының сауатсыздығын жоймайынша мүмкін емес еді.

Сауатсыздықты жою мемлекеттік саясаттың бір бөлігіне айналды және халықтың негізгі бөлігін мәдениетке баулу ретінде ғана емес, сонымен бірге елдің экономикалық өміріне саналы қатысуды, жалпы әлеуметтік ағарту мен большевиктердің саяси жеңісін қамтамасыз етудің міндетті шарты ретінде қарастырылды. Сауатсыздықты жоюға мемлекеттік тұрғыдан әрі кешенді келуге талпынысы Түркістан АССР Кеңестері Орталық Атқару Комитетінің 1919 жылғы 3 желтоқсанда қабылдаған «Ересек тұрғындар арасына міндетті оқуды енгізу туралы» декретінен барынша айқын көрінді. Қазақстанда мұндай құжаттың қабылдануы кешеуілдегенімен жергілікті кеңестер сауатсыздық мәселесін қолға алып шешіп жатты. Мәселен, ҚазАКСР-і құрылмай тұрып, 1918 жылдың сәуір айында Семей уездік Кеңесі жанындағы ағарту бөлімі сауатсыз ересектерді жазуға, сызуға, шала сауаттыларды бастауыш мектепке үйрететін 3 айлық курстар ашады (Нурпеисов, 1968: 153). Жұмысшы және солдат депутаттарының Әулие-Ата қалалық Кеңесі сауатсыздыққа қарсы жұмысты 1917 жылдың желтоқсанында бастап кеткен еді. Кеңес шешіміне сәйкес сауаттылық мектебі ашылып, оған қажетті ақша бөлінетін болды. Сауат ашу мектептерінің жүйесін кеңейтіп, материалдық техникалық базасын нығайтуға, оларды мұғалім кадрлармен қамтамасыз етуге бағышталған нақты шаралар Бөкей облыстық Кеңестерінің I съезінде (1918 жылғы мамыр) егжей-тегжейлі қаралып, белгіленді (Летопись событий, 1967: 225).

Түркістан АССР-да 1920 ж. 17 қыркүйекте қабылданған «Халық арасындағы сауатсыздықты жою туралы» декретте 1919 ж. шыққан декреттің кемшіліктері түзетіліп, толықтырылып, оның орындалуын Халық Ағарту Комиссариатына жүктенді. Оған халық үйлерін, шіркеулерді, діни үйлерді, клубтарды, жеке меншіктегі үйлерді, фабрикалар мен зауыттардағы, кеңес мекемелеріндегі лайықты деген бөлмелерді сауатсыздықты жою ісіне пайдалануға құқық берілді. РКП-ның жергілікті ұяшықтары, коммунистік жастар одағы, кәсіпшілер одағы, әйелдермен жұмыс істеу комиссиялары, т.б. бұл науқанға тартылатын болды (Культурное строительство, 1973: 153).

Қазақстанда білім беру және сауатсыздықпен күрес мәселесі бойынша 1918 жылдың қыркүйек айында мұғалімдердің I-ші съезі өтсе, келесі 1919 жылдың қаңтарында 2-ші съезі өтті (Зиманов, 1975: 210). Қаралған мәселелер қатарында оқу-ағарту саласының материалдық базасын, кадрлық әлеуетін нығайту, әдістемелі жұмыстарды жетілдіру, сауатсыздықпен күресті күшейту болды. Қазақстанда сауатсыздықпен күрестің жандануына ХКК 1919 ж. 26 желтоқсанда қабылдаған «РСФСР халықтары арасындағы сауатсыздықты жою туралы» декреті түрткі болды. Декрет 8 бен 50 жас арасындағы сауатсыздарды ана тілінде немесе орыс тілінде мемлекеттік мектеп жүйесі арқылы жазу мен оқуға үйретуді күн тәртібіне қойды. Бұл жұмыстың мерзімін жергілікті Кеңестер анықтайтын болды. Халық ағарту комиссариаты мен оның жергілікті органдарына сауаты бар азаматтарды еңбек міндеті ретінде сауатсыздықты жоюға жегу құқы берілді (Декреты, 1957: 43).

«Сауатсыздықты жою туралы» жарлыққа қол қою арқылы ересек тұрғындарды сауаттылыққа оқытуды ұйымдастыру барлық деңгейдегі билік органдарының жұмысындағы басты бағыттардың біріне айналды. Сонымен қатар ол экономикалық, әлеуметтік-психологиялық, ұйымдастырушылық, кадрлық және әдістемелік сипаттағы маңызды қиындықтарды еңсерумен байланысты болды. Экономикалық қиындықтар азамат соғысының ауыр зардаптарына – күйреушілікке, аштыққа, әлеуметтік мәселелерді шешуде материалдық және қаржылық қаражаттың жетіспеушілігіне байланысты болды.

1918-1920 жылдары сауатсыздықты жою ісіне орасан зор қиыншылығы мен кедергісін азамат соғысы алып келді. Азамат соғысының салдарынан бұрыннан қалған немесе жаңадан салынған азын-аулақ мектеп ғимараттары қирады, ондағы кітаптар мен оқулықтар талан-таражға түсті, өртенді. Өлкеде еңсесін көтеріп келе жатқан оқу-ағарту ісін титықтатып оның материалдық базасы бүліншілікке ұшырап, мұғалімдер қауымы сиреп кетті. Соғыс жылдарында жалғыз ғана Петропавл уезінде 13 мың қазақ құрбан болса, Атбасар уезінде 55 мың адам шығын болды. Бүкіл республика бойынша 260 мыңнан астам шаруашылық күйреп, тұрғын үй мен мекемелердің 50%-дан астамы қирап қалған еді (Елагин, 1966: 148). Семей облысы Арқат ауылының азаматы, мұғалім Сауық Кемелбайұлы, әйелі Күлекен екеуін киізге орап, мектебімен бірге өртеп жіберген. Осы өңірде кеңестік мұғалім Рамазан Әбішевті 1918 жылы кескілеп өлтірді (Біткенбаева, 1982: 51).

Сонымен қатар, сауатсыздықты жою барысындағы әлеуметтік-психологиялық қиындықтар негізінен ересек білім алушылардың жасына байланысты консерватизмімен ғана емес, сонымен бірге адамдардың өмір сүру үшін қиын күрес жағдайында оқуға уақыт жұмсағысы келмеуіне де байланысты болды. Ересек білім алушылардың әдеттегі күнделікті жұмыстарының өзі көп болатындықтан, олар сауатсыздықпен күрес ісіне қажетті ынталары мен күш-жігерлері жеткіліксіз болды (Внешкольный отдел, 1920: 1).

Сауатсыздықты жою жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыру үшін мемлекеттік және қоғамдық ұйымдарды қамтитын кең тармақталған институционалдық жүйе құрылды. Онда басты рөлді Ағарту Халық Комиссариаты және 1920 жылы оның қарамағында құрылған Бас саяси ағарту сияқты мемлекеттік құрылымдар атқарды. Сауатсыздыққа қарсы күрестің маңызды кезеңі 1920 жылы 19 маусымда сауатсыздықты жою жөніндегі Бүкілресейлік төтенше комиссияның (СЖБТК) құрылуы болды. Комиссия осы бағыттағы барлық жұмыстарға басшылық жасай бастады. СЖБТК-ға бағынышты комиссиялар жергілікті (губерниялық, уездік, болыс) саяси ағарту ұйымдарында да ұйымдастырылды. Олар оқытушылар кадрларын даярлауды, оқу құралдарын шығаруды, сауатсыздықты жою пункттерін, сауат ашу мектептерін ұйымдастыруды басқарды. Комиссия мүшелері төтенше өкілеттіктерге ие болды. Олар еңбек міндеткерлігі арқылы сауатсыздықты жою жұмысына қажетті адамдарды тарта алатын болып, және олардың талаптары дереу орындалып отырды. Төтенше комиссияның жергілікті құрылымдары Түркістан республикасында ертерек пайда болып (1920 ж. 11 желтоқсан) (Культурное строительство в ТАССР, 1973: 160), Қазақстанның басқа бөлігінде кешеуілдеп құрылды.

Сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссияның жергілікті құрылымдары мен Ағарту комиссариаты қызметі іске қосылғаннан кейін республикадағы оқу-ағарту ісі қарқын ала бастайды. Қазақ АКСР-де 1920-21 оқу жылында мектептің саны 2413-ке жетсе, онда 144 мың оқушы оқып жатты. Сол жылы мектептерде 4824 мұғалім сабақ берді (Бүйімбаева, 1996: 3). Бастапқыда, сауатсыздықты жою процесі билік талап еткеннен әлдеқайда баяу жүрді. Жалпы сауат ашу процесі қалай ұйымдастырылды? Сауаты жоқтардың саны 15 адамнан асатын әрбір елді мекенде сауатсыздықты жою жөніндегі сауаттылық мектебі – пункт (ликпункт) болуға тиіс еді. Оқу бағдарламасына оқу, жазу, есеп кірді.

1920 жылдардың басында бағдарлама идеологиялық хабарларды қабылдауға қажетті дағдыларды дамыту арқылы кеңейтілді. Ликпункттердегі сабақтар баспа және жазбаша шрифттерді оқуға ғана емес, өмірде және қызметтік істерде қажетті қысқаша жазбалар жасауға, бүтін және бөлшек сандарды, пайыздарды оқу және жазу, диаграммалар мен сызбаларды да түсінуге үйретті. Сонымен қатар білім алушыларға Кеңес мемлекеті құрылысының негізгі мәселелері түсіндірілді. Ликпункттерде оқу мерзімі 3-4 ай болып белгіленді.

Жаңа экономикалық саясатқа көшуімен және мектептен тыс білім беру мекемелерінің жергілікті бюджетке өтуімен оқу орталықтарының желісі айтарлықтай қысқарды. Бірақ 1920 жылдардың ортасына қарай ол қалпына келтіріліп, кеңейтілді. Сол сияқты, сауатсыздықты жоюды жүзеге асыруда жалпылама, жадағай мақсатты шаралардың орнын жас шамасына, әлеуметтік тобына бағытталған арнайы мақсатты шаралар алмастырды. 1922 жылы сауатсыздықты жою бойынша І-ші Бүкілодақтық съезд өткізілді, онда 18-30 жас аралығындағы өнеркәсіп кәсіпорындары мен совхоздардың жұмысшыларын бірінші кезекте сауаттылыққа оқыту қажет деп танылды. 1922 жылы желтоқсанда еліміздің ірі өнеркәсіптік кәсіпорындарында сауатсыздықты жою мәселесі бойынша конференциялар өткізілді.

Дегенмен, Қазақстандағы 1921-1922 жж аштыққа байланысты, сауатсыздықты жою бағытындағы шаралар саябырсып қалады. Саужой пункттеріне келушілер саны күрт азайды. Өйткені – аштық, оқытушылар айлық ақшаларын да, азық-түлігін де ала алмай жүрді. Аштық қатты жүрген аймақтарда оқу орындары жабылып, сауатсыздық жоюшылар күнін көре алмайтын болғандықтан басқа жақтарға босып кетті (Культурное строительство в КазССР, 114). Экономикадағы қиыншылық пен аштық білікті мұғалімдерді шаруашылықтың басқа салаларына ауысып кетуіне мәжбүр етті. Мұндай жағдай сауатсыздықты жоюға түсау болды. 1922 ж. Қазақстанда бар болғаны 4,1 мың ғана адам хат танып шықты (ҚР ОМА, 556: 32). Сауатсыздықты жою майданында жандану тек 1923 жылы ғана орын алады.

1923 жылы Халық Комиссарлар Кеңесінің Декретімен «Сауатсыздық жойылсын» (СЖК) қоғамы құрылып, оны М.И. Калинин басқарды. Қоғам КСРО-ның ересек тұрғындары арасында сауатсыздықты жою шараларын жүргізуге жан-жақты көмек көрсетуді, үгіт-насихат жұмыстарын кеңінен жүргізуді, жеке және топтық оқыту бойынша тікелей жұмысты, сауатсыздықты жою пункттерін құруды өз міндеті етіп қойды. Қоғам мектептер құрды, оның мүшелері сауаты жоқтарды оқыту бойынша жеке жұмыстар жүргізді. Сонымен қатар, саяси-ағарту жұмыстары кең көлемде жүргізілді.

Қазақстан мен Түркістанда бұл қоғам 1924 жылы құрылғанымен қоғамның ұяшықтары 1923 жылы құрыла бастаған еді. 1923 ж. 4 желтоқсанда Қостанай губерниялық атқару комитетінің төралқа мәжілісінде «Сауатсыздық жойылсын» қоғамын құру талқыланып, 3 мүшеден тұратын топ құрылды (ҚР ОМА, 90: 303).

Қазақстандық «Сауатсыздық жойылсын» қоғамының бірінші съезі 1925 жылы өтті. Хат танытуға мектеп мұғалімдері ғана емес, студенттер, бастауыш мектепті жаңа ғана бітіріп шыққан жастар, ертеректе оқыған азаматтар, оқу-жазудан хабары бар адамдар кейде өз еркімен, кейде көпшіліктің қалауымен, кейде басқарушы орындардың тікелей міндеттеуімен жегілді.

1923-1924 оқу жылында 1003 саужой пункті ашылып, барлығы 90,3 мың адам хат танып шығатыны жоспарланды. Жоспар орындалмағанымен 1923-1924 жылы сауатсыздықпен күрес бағытындағы биік белес болды. Осы жылы хат танығандар 15,8 мыңға жетіп, алдыңғы жылдан көрсеткіш 385,4% асып түсті

(Культурное строительство в КазССР, 108). Сонымен қатар, сауатсыздыққа қарсы шаралар жоспарлы негізде атқарыла бастады. Өлкеде бұған аштықтың бәсеңдеп, экономикалық ахуалдың жақсаруы септігін тигізді.

1924-1925 оқу жылында бір ғана Семей губерниясында 211 сауажой пункттері, сауатсыздар мектебі мен ересектер мектебі жұмыс істеп, оларда 9000 адам оқыды (СОМА, 1125: 14). Тап осы оқу жылында Ақмола губерниясында 500 жуық сауажой оқу орны жұмыс істеп, 10,8 мың адам сауатын ашады. Бұлардың 6,5 мыңы орыстар болса, 3,7 мыңы қазақ, 542 аз халықтар өкілі болды (ҚР ОМА, 1149а: 8). Статистикалық деректер бойынша, 1924-1925 оқу жылында Қазақстанда 21,9 мың адам сауатсыздығын жойған екен (Экономико-статистический справочник, 1936: 291). Бұл көрсеткіш былтырғы жылдан 180% жоғарылағанын білдіреді.

«Сауатсыздық жойылсын!» қоғамы сауатсыздықты жоюға арналған «Мәдени жорық», «Сауаттылықты арттырайық» сынды газет-журналдар, әліппелер, үгіт-насихаттық, әдістемелік әдебиеттер шығарды. «Сауатсыздық жойылсын!» қоғамы әсіресе сауатсыздардың басым бөлігі шоғырланған ауылда көп жұмыс жүргізді.

Науқанды өткізудің және халықтың назарын сауатсыздықты жою ісіне аударудың маңызды факторы – үгіт-насихат жұмыстарының әртүрлі формаларын, газеттер мен үгіт-насихат плакаттарын кеңінен қолдану болды. Сауатсыздықпен күрес жөніндегі төтенше комиссияның үндеулері қалалар мен ауылдардың көшелеріне ілінді. Осыған орай үгіт-насихат күндері өткізіліп, сауат ашудың пайдасы туралы ересек тұрғындармен кездесулер, сұхбаттар, митингілер ұйымдастырылды. Халық ағарту комиссариатына барлық сауатты адамдарды еңбекке міндеткерлік негізінде сауаты жоқтарды оқытуға тарту құқығы берілді. Сауатсыздықты жоюға бұқаралық қоғамдық ұйымдар да қосылды. Алайда, көбінесе үгіт-насихат жұмыстарының көптігі олардың тиімділігін төмендетіп жіберді, өйткені «аштыққа көмектесу», «партияны нығайту» сияқты көптеген басқа да үгіт-насихат жұмыстары бір уақытта жүргізілді.

Жалпы кеңестік білім беру жүйесін зерттеушілер сауатсыздықты жою науқаны мен жалпы кеңестік педагогиканың дамуының екі кезеңін ажыратады: 1917 жылдан 1930 жылдардың басына дейінгі аралықты қамтитын бірінші кезең. Бұл кезеңде жаңа кеңес мектебін құру шеңберінде білім беру мен білім мазмұнын ұйымдастырудың жаңа міндеттерін, жолдарын, формаларын іздеумен сипатталды. 1930 жылдардың басынан 1940 жылдардың басына дейін созылған екінші кезеңнің негізгі мазмұны революцияға дейінгі педагогикалық мұраның жекелеген қырларын түсіну, оны 1920 жылдардың идеяларымен, тәжірибесімен ұштастыру әрекеттері болды».

1920 жылдары, сауатсыздықты жоюдың бірінші кезеңінде, жағымсыз құбылыстардың бірі – алынған білім көбінесе сұранысқа ие болмай жатты, себебі олар күнделікті өмірде және өндірісте қолданылмады. Бұл елдегі жаңғырту үдерісінің әлі толыққанды ашылмағандығымен, халық шаруашылығына кадрларды жаппай даярлау мәселесінің әлі күнге дейін шешілмеуімен түсіндірілді. Бірінші кезеңде тағы бір көрініс тапқан жағымсыз құбылыс – сауатсыздықты мүмкіндігінше тезірек және қалай болса да жоюға ұмтылу, бұл формализм мен жалған есеп беруді тудырды. Сауаттылық критерийлері төмендеп кетті. Науқанды ұйымдастырушылар барлық міндеттерді «қысқа мерзімде» шешуге тырысты.

Бүкілодақтық ересектерге білім беру конференциясында сөйлеген сөзінде Н.К. Крупская былай деді: «Мәдени жорық сынды науқанды өткізудегі біздің аптығуларымыздың кесірінен, сауаттылық пен шала сауаттылық деген ұғымның мағынасын төмендетіп алдық. Көбінесе келесідей жағдай орын алды: адамдар бір-екі апта оқиды, жазуды және оқуды аздап үйренеді, осыдан кейін хат танымаған адам сауаттыға жатқызылады. Олар тек оқытылған адамдардың санын көбейтумен әлек болды» (Крупская, 1959: 19). Көбінесе оқуды үйреніп, жаза білмесе де олар сауатты деп есептелді. Соның салдарынан алған білімдері бекіп үлгермей жатты. Науқан кезеңіндегі жұмыс әдістері, тіпті риторика да осы кезең бойы өзгеріссіз қалған жоқ, олар кеңестік құрылыспен бірге дамыды. Кеңес тарихының алғашқы онжылдығының аяғында революциялық радикализм бюрократиялық әдістер мен прагматизмге жол берді.

1920 жылдардың аяғынан бастап сауатсыздықты жоюдың екінші кезеңі басталады. Жаңа кезеңнің алғашқы оқиғасы – Бүкілодақтық мәдени жорық болды. Мәдени жорықтың негізгі орталықтары Қазақстанның ірі қалалары болды. Онда сауатсыздардың басым бөлігі қоғамдық күштердің көмегімен оқытылды. Мәдени жорық барысында сауатсыздықты жоюға мыңдаған еріктілер жұмылдырылды. Ол комсомолдың бастамасымен 1928 жылы іске асырылып, сауатсыздықты жою қозғалысын кеңейтуде үлкен рөл атқарды. 1920 жылдардың аяғынан бастап төтенше шараларды күшейту бағытында сауатсыздықты жою саясатын жүргізудің түрлері мен әдістері дами түсіп, сапасы артады. Жаңа кезеңде сауатсыздық мәселелерін шешуде басымдық «шабуылдау» және «қысқа мерзімді» әдістерге берілді. Бұл әскерлендірілген лексиканың – «мәдени жорық», «мәдени шабуыл», «мәдениет әскерлері» деген сөздердің бұдан да кеңірек таралуынан көрінді. Мұндай шұғыл әдіс-тәсілдерін қолдану ересек білім алушылар арасында сауатсыздықты жою жұмыстарын ұйымдастыруда барынша белсенді қолданылды.

1921 ж. құрылған Қазақстан комсомолы 20-шы жылдардың ортасында елеулі қоғамдық-саяси күшке айналған еді. Қазақстанда 1925 ж. 40 мыңнан астам комсомол мүшесі тіркелсе, 1928 жылы олардың

саны 66 мыңнан асып жығылды (Резолюция, 1928: 13). 1928 ж. сәуір айында Қазақстан комсомолдары V конференциясын өткізіп, сауужой ісін ұйымдастыруда шұғыл бетбұрысты жүзеге асыру қажет деп тапты. Конференция комсомолдарды сауатсыздықты жоюмен тікелей айналысуға, яғни балалар, жастар, ересектер арасындағы сауатсыздықты жоюға міндеттеді (Суюншалиев, 1971: 17).

1928 ж. БЛКЖО VIII съезі шақырылып, ол 5-16 мамыр аралығында өтеді (Калинин, 1975: 58). Съезд қорытындылары бойынша БЛКЖО коммунистік жастар одағының мүшелері 1928 жылдың 1 тамызынан сауужой айлағын өткізетін болады. Саужой айлығы кезінде Гурьев округінде 5 комсомол мүшесі 85 сауаты жоқтарды оқытуға кірісіп кетсе, Қызылжар округінде комсомолдар күшімен қаладағы сауаты жоқтар есепке алынады. Ақмола қаласында да 500 сауаты жоқтар анықталып, олармен жұмысты 30 одақ мүшесі бастап кетеді. Айлыққа педагогикалық техникумдар мен мектептегі мұғалімдер белсене тартылады, жер-жерлерде жаңадан сауужой орындары ашылады (Лениншіл жас, 1928: 1/XI).

Сауатсыздықты жоюда мәдени жорық бірден жақсы нәтижелер берді. Мысалы, 1927-28 оқу жылында Қазақстанда 44,0 мың адам сауатын ашса, 1928-29 оқу жылында олардың саны 140 мың болды. Мәдени жорық нәтижелері сауатсыздықтың үлесін қазақтар арасында 91,3%-дан 89,5%-ке, өзбектер арасында 95,6%-дан 92,0 %-ға, ұйғырлар арасында 89,0%-ан 85,0%-ға, орыстар мен басқа этностар арасында 50,0%-ан 49,0%-ға төмендетті (Директивы, 1947: 126).

Мәдени жорықтың 2-ші жылында Қазақстан комсомолдары 40 мың адамның сауатын ашуға міндеттелді (ҚР ПА, 310: 121). 1929 жылы 1 қыркүйекте белсенді 500 комсомол мүшесі Қазақстан комсомол бюросының шешімімен ауыл-селоардағы сауатсыздықты жою үшін 2 айлық жорыққа аттанды. Тек Алматы округінде ғана жорықшылардың 21 бригадасы құрылып, іске кіріседі. Үш мыңға жуық жас пионер мен комсомол қатарына қабылданады, 32 сауужой орны ашылып, 1340 адам тартылады (Ленинская смена, 1929: 31/X).

Қазақстанда 1930 ж. сауаттылық деңгейі 42%-ға жетті, оның ішінде қазақтардың сауаттылығы 37%-ға, орыстар мен украиндардың сауаттылығы 70%-ға иек артты (ҚР ПА, 10131: 2). 1930-1931 оқу жылында 424 мың адам хат танып шықты (Культурное строительство, 1965: 108).

Сауатсыздықты жою науқанының бүкіл кезеңінде оны іске асырушылар ресми түрде процестің барысы туралы көбінесе жағымды ақпарат беріп отырды. Бірақ, жергілікті билік аймақтардағы мәселелерді іс жүзінде шеше отырып, айтарлықтай қиындықтарға, ең алдымен экономикалық қиындықтарға тап болды. Бұл қиындықтар әсіресе соғыста күйреген экономиканы қалпына келтіріп жатқан алғашқы кезеңде күшті болды. Көбінесе сол дәуірдің құжаттарында оқытуға арналған үй-жайлар мен сабақтарға арналған негізгі жабдықтардың жетіспеушілігі туралы айтылады. Оқитын үй-жайлар болған күннің өзінде кейде жиһаздар болмады. Сондықтан оқушылар орындықтар мен отырғыштарды өздерімен бірге әкелуге мәжбүр болды. Оқу құралдарының жетіспеуінен ата-аналар да, балалар да бір оқулықты оқуға мәжбүр болды. Қағаздың жетіспеушілігі білім алушылардың ескі дәптерлердің мұқабаларына, ескі газеттерге, жазылған ескі қағаздарға жазуға тура келді. Қарындаштар жетіспегендіктен олар парталар мен тақталарға көмірмен жазды. 1920 жылдардың басында жарық көрген әдістемелік нұсқаулықтарға «Қағазсыз, қауырсынсыз және қарындашсыз не істеуге болады» атты арнайы бөлім енгізілді. 1920 жылдардағы сауатсыздықты жою процесінің материалдық жағынан қиын болғандығы туралы, қағаздың, сия мен қарындаштың жетіспеуіне байланысты үкіметке шағымдар жер-жерден өте көп жазылып жатты (Луначарский, 1958: 149).

Сауатсыздықты жою жолындағы әлеуметтік-психологиялық қиындықтар да әлдеқайда ауқымды болып шықты. Халықтың, әсіресе ауыл тұрғындарының сауат ашу қажеттілігіне сенімсіздік пен түсінбеушілік өте жоғары болды. Ауылдағы сауатсыздықты жою ісіне шаруалардың жалпы көңіл-күйі де кедергі болды. Биліктің сауатсыздықты жоюға деген ұмтылысын олар әрдайым және барлық жерде бірдей қабылдаған жоқ, себебі бұл науқан олардан қосымша күш пен уақытты қажет етті, маңызды шаруашылық істерінен алшақтатты. Бұл көңіл-күй 20-жылдардағы шаруалардың хаттары газеттерге, билікке жолдаған үндеулерінен анық байқалады. Күнделікті шұғыл мәселелерді шешумен айналысатын жергілікті билік те, кейде сауатсыздықпен күрес мәселесін кейінге қалдырып отырды. Дереккөздер көрсеткендей, көбінесе сметаға сәйкес бекітілген шығындар толық көлемде босатылмаған; орталық берген несиелер басқа мақсаттарға пайдаланылған; атқару комитеттері сауатсыздықты жою пункттерін жабдықтау бойынша өз міндеттерін орындамаған. Науқанды жоспарлауда да қателіктер орын алды. Мектептен тыс қалған балалар мен жасөспірімдердің айтарлықтай пайызы сауатсыз және шала сауатты балалар қатарын үздіксіз толықтырып отырды.

Мемлекеттің сауатсыздықты жоюға деген ұмтылысына және осы бағытта қабылданған шараларға қарамастан, жұмыс қарқыны белгіленген жоспарларға сәйкес келмеді. Халық, әсіресе ауыл халқы мектептен үйренген оқу, жазу және санау дағдыларын іс жүзінде қолданбағандықтан ол дағдыларды жоғалтып отырды. Мұндағы жұмыстың қиындығы білім алушылардың жас құрамының, әлеуметтік жағдайының және дайындық деңгейінің біркелкі еместігінде болды. Оң нәтижелерге жету үшін сараланған тәсілді қолдану арқылы ғана қол жеткізуге мүмкін еді. Мемлекет бұл мәселелерді 1920

жылдардың соңы – 1930 жылдардағы сауатсыздықты жою науқаны қарқынды жүргізілу кезеңінде ескеруге тырысты.

1931 ж. аяғына қарай Қазақстанды ұлы апат – аштық жайлады. Алапат аштық апаты сауатсыздықты жою ісіне де күйреушілік зардабын тигізді. Аштық жайлаған жылдары сауажой мектептері тарқап кетті. 1931-1932 оқу жылында хат танығандар саны алдыңғы жылғыдан 2 есе кеміп, 211 мың адам ғана болды (Культурное строительство, 1965: 108).

Сауатсыздықты жою қарқынына кедергі келтірген келесі оқиға бұл – әліпби реформасы еді. Кеңес үкіметі қазақ әліпбиін араб әрпінен латынға көшіруді қалады. 1928 ж. үкіметтің IV сессиясы төте жазудың орнына латын әліпбиін мемлекеттік әліпби деп қабылдайды. Латын әліпбиіне көшу мерзімі мектептер мен басқа оқу орындары үшін – 1931-1932 оқу жылы деп жоспарланды. Төте жазумен сауат ашқан ересектерге латын әрпімен сауатын қайта ашу оңай тиген жоқ. Жана әріптерді үйреніп, сауатын ашудан бас тартқан адам аз болған жоқ. Бұл сауатсыздықты жою жұмысын жоққа шығармағанымен, түралатып қойды.

Сауатсыздықты жою науқаны басталғалы бері үнемі бітпейтін әлеуметтік-экономикалық эксперименттер тудырып отыратын аса қиын жағдайда халықты белгілеген жолдан тайдырмай бастап отыру үшін, мемлекет оған ықпал ету әдіс-тәсілдерін де қолдануды естен шығарған жоқ. Сондықтан бұл бағытта халыққа ықпал етудің тиімді құралдарының бірі күшті үгіт-насихат науқанымен қатар, көптеген мәжбүрлеу шараларын материалдық және моральдық ынталандыру әдістерімен икемді үйлестіру болды. Мәжбүрлеу әдістері ликпункттерге қатысудың төмендігімен күресу үшін әкімшілік ресурстарды кеңінен қолданып, жазалау жүйесі әзірленді. Халық ағарту комиссариатына және оның жергілікті органдарына еңбек міндеткерлігі тәртібімен сауатсыздарды оқуға тарту құқығы берілді. Елдің әскерлерге шақырылмаған барлық сауатты халқы олардың еңбегіне ағарту қызметкерлерінің нормалары бойынша ақы төлей отырып оқытуға тарту құқығы берілді. Оның үстіне қаулыда белгіленген міндеттерді орындаудан жалтарып, сауатсыздардың мектепке баруына кедергі келтіргендер қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін болды. Мәселен, 1931 ж. желтоқсан айында Сарысу ауданына қарасты №2 ауыл батрақтары мен колхозшылары мәжіліс құрып, 17-35 жас аралығындағылардың сауатсыздығын жақын арада толық жоюға шешім қабылдады. Себебі сабаққа келмей қалған сауатсыздарды 25-50 сом көлемінде айып тартқызуға келіседі (ҚОМА, 1: 1).

Сауатсыздықты жою процесін жандандыруда моральдық ынталандыру маңызды рөл атқарды. Ликпункттарды ойдағыдай аяқтағандар қоғамдық қызметке тартылды. Оқушылардың салтанатты түрде бітіру кештері өткізіліп, үлгерімі жақсы адамдардың есімдері газет беттерінде, жиналыстарда жарияланды. «Сауат ашу үшін» кештері, қала мен ауылдан, зауыттан келген хат танушылардың шағын кештері ұйымдастырылды. Моральдық ынталандыру әдістері ғана емес, сонымен бірге моральдық айыптау шаралары да кеңінен қолданылды. Оқу бөлмелеріндегі клубтар мен саябақтарда оқудан жалтарғандарды мазақ ететін сахналау жұмыстары жүргізілді, оларға арнайы әзірленген көрнекі қоғамдық сот процесі – үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді.

1930 жылы сауаттылықтың таралуына кепілдік беретін жалпыға бірдей бастауыш оқытуды енгізу маңызды құбылыс болды. Кейбір губернияларда жалпы білім беру 1920 жылдардың соңында енгізілді. Жалпы, 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың бойына сауатсыздықты жою қарқынының үдей түсуі байқалады. Бұл өз кезегінде науқан әдістерінің қатаңдатылуына әкелді. Сауатсыздықты жою тұжырымдамасының өзінде біраз өзгерістер болды. 1930 жылдардағы білім беру саласындағы негізгі міндеттер 1920 жылдардағыдай – сауатсыздықты жою, жалпыға бірдей бастауыш білім беруді енгізу, мамандарды жаппай даярлау сияқты болғанымен, бірқатар айырмашылықтар пайда болды. Егер 1920 жылдары елдің мәдени артта қалуын жоюдың көп қырлы процесі ретінде мәдени революция идеясы үстемдік етсе, 1930 жылдары мәдени революция негізінен міндетті бастауыш, содан кейін орта білім беруді енгізуге ойысты, бұл өнеркәсіпті үдемелі индустрияландыру және ауылды мәжбүрлеп ұжымдастыру мәселелерін шешу үшін қажет болды.

Фицпатрик науқанның екінші кезеңінен бастап «антибюрократиялық мәдени революцияның стихиялық және анархиялық элементтері жойыла бастады» деп көрсетеді (Фицпатрик, 1979: 135). Халықты науқанға жаппай жұмылдыруды негіздеу үшін пайдаланылған «мәдени жорық» термині «мәдени эстафета» терминімен алмастырылды, ал науқан белсенділері бұқаралық ағарту мәселелерімен айналысатын мемлекеттік және партиялық органдардың қатаң бақылауына алынды. Бұл бетбұрыс кеңестік мемлекет пен бюрократиялық құрылымның өзгеруінің нәтижесі ғана емес, сонымен бірге радикалды эксперименттерден шаршаған қоғамның сұраныстарынан туындаған еді. Білім беру саласында болып жатқан оқиғалар сол заманға тән жалпы тенденцияларды көрсетті. Бір жағынан, жоғарыдан жүргізілген түзету алғашқы кеңестік билікке тән демократияның жойылуына әкелсе, бірақ екінші жағынан, процестің ретке келтірілуімен оның тиімділігі мен нәтижелілігін арттырды.

Сонымен сауатсыздықты жою бағытындағы шаралар барысы жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беру керектігіне көз жеткізді. Бұл бағыттағы алғашқы қадамдар жасалып та қойған еді. 1925 жылы

Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен РСФСР Халкомкеңесінің «РСФСР-де бірдей міндетті бастауыш оқуды енгізу және мектеп жүйесін құру туралы қаулысы қабылданды. Қаулы жалпыға міндетті оқуды жүзеге асыруға он жыл мерзім берді (Директивы Вып.1, 1947: 92). 1930 жылы 27 тамызда Қазақ АКСР ОАК мен ХКК-сі жалпыға бірдей бастауыш оқуды енгізу туралы қаулысын қабылдады (ҚР ОМА, 187: 49).

Бастауыш мектептерге мұғалімдерді даярлау, оқулықтар мен оқу құралдарын басып шығару сынды мәселелерге қаржы жағынан бүкіл Қазақстан бойынша оң шешім таба бастады. 1-ші бесжылдық тұсында ғана бастауыш оқуға 273 млн. сом ақша берілді (Бережа, 1930: 25). 1930-1932 жылдар аралығында жоғары дәрежелі білімді 445 мұғалім (оның 65 қазақ) және 1069 орта дәрежелі білімді мұғалім (770-і қазақ) даярланды, педагогикалық техникумдарда оқу мерзімі қысқартылып, мұғалімдерді жылдам даярлауға бағыт алынды (IX съезд Советов, 1935: 173).

Отызыншы жылдар басындағы аштық пен ауыл шаруашылығындағы апат, осы бағыттағы іске асыру шараларын тұралатты. Сан мыңдаған бала аштан өлді, республикадан тыс жерлерге ата-анасымен ауып кетуге мәжбүр болды. Тек 1932 жылғы 5-6 қаңтарда Әулиеатадағы бір шайханадан үсіп өлген 20 баланың денесі табылыпты (Қозыбаев, 1992: 34). Қазақ органдары 1932 жылдың аяғында-ақ панасыз қалған тағы да 50 мың қазақ баласының ешқайда орналастырылмағанын ресми түрде хабарлады. Бала атаулыға мүлдем құрып кету қаупі төніп тұр (Қазақ қалай, 1991:61). Аштық бастауыш кластарда оқып жатқан балалардың санын күрт азайтты. 1932-33 оқу жылының басында бастауыш мектепке 419 мың ғана бала келді (Народное образование, 1977: 56). Жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беруде ілгерілеушілік Қазақ өлкелік комитетінің VI пленум шешімдерінен кейін байқалады (VI пленум, 1936: 481). Пленум шешімдерін орындау барысында мектеп салу күрт өсті. 1928-1932 жылдары мемлекеттік және кооперативтік мекемелер мен ұйымдар 165 мың орындық 550 мектеп үйін пайдалануға берсе, 1933-1937 жылдары 366 мың орынды 2030 мектеп үйі қатарға қосылған (Народное хозяйство, 1968: 227). Мектеп мұғалімдерінің сапасы артты. 1937 ж. елімізде 6 жоғары оқу орны мен 27 орта арнайы педагогикалық оқу орындары педагог мамандарын оқытып жатты. 1932-1937 жж арасында білікті педагогикалық мамандар даярлау 420 мұғалімнен 1450 мұғалімге дейін өсті (Культурное строительство, 1985: 99).

1936-37 оқу жылының соңында елімізде жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беру негізінен аяқталды. 1937 ж. 1 қаңтарда өлкедегі мектеп жасындағы балалардың 96%-ы бастауыш мектепке барды. 4 класты мектептер 1481-ден 2350, оның ішінде қазақ мектептері 537-ден 1119-ға жетті. Егер 1933 ж. 1 қаңтарда бастауыш мектептерде оқып жүрген қазақ балаларының саны 213 мың болса, арада 4 жыл өткенде ол 314 мыңға жетті, демек 100 мыңнан астам қазақ баласы мектепке барған (Культурное строительство, 1985: 99).

1937 ж. қызыл террор, жаппай тұтқындау сауатсыздықты жоюды тұралатқанмен осы жылы республикада 263 мың адам сауатын ашты (ҚР ОМА, 1006: 105). Сауатсыздықты жою науқанына серпін беруші әдеттегідей жастар мен комсомолдар болды. 1939 жылы сауатсыздықты жоюға 10800 комсомолды жіберу туралы шешім қабылдады (Лениншіл жас, 1939: 20/V). Қазақстандықтардың сауаттылығы 1938 жылы 77%-дан 1939 жылы 87%-ға жетті (Народное образование, 1977: 22). Дегенмен, 1940 ж. басында республикада 0,5 млн-нан астам сауатсыз бен шала сауатты адамдар бар еді. Осы жылдың соңында Қазақстан бойынша 247,3 мың сауатсыз, 242,7 мың шала сауатты адам хат танып, оқи-жаза білетіндер қатарына қосылды (ҚР ОМА, 812: 133).

Алайда, 1940 жылдың аяғында сауатсыздықты жоюға үлкен қиыншылықтар туғызған қазақ жазуын латыншадан орыс алфавитіне көшіру туралы заң қабылданды (Казахстанская правда, 1940: 13/XI). 10 жыл бұрын ғана араб жазуынан латыншаға көшкен, енді үшінші әліпби негізінде оқу-жазуды үйрену халыққа өте ауыр тиді. Сауаттылықты жою қарқыны күрт төмендеп кеткендіктен партия басшылығы 155 аудан басшыларына арнайы хат жолдайды. Қазақ ССР ХКК-сі облыстың басшыларына сауатсыздықты жою жайын талдап 3 рет нұсқау жібереді, жаңа әліпбимен оқулықтар шығарылады (ҚР ОМА, 812: 59). 1941 жылы басталған II Дүниежүзілік соғыс сауаттылықты жоюдың қорытындыларын жасауға мүмкіндік берген жоқ.

Қорытынды. XX ғасырдың 20-шы және 30-шы жылдары іске асырылған Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқаны II-ші Дүниежүзілік соғысқа дейін жалғасты. Науқанды іске асыру барысына бұқара халық көп тартылды. Олар тек оқушылар ретінде емес, сонымен қатар мұғалімдер мен ұйымдастырушылар ретінде де қатысты. Бұл тәжірибеден өткен кеңес азаматтарының көпшілігі тек оқу мен жазу дағдыларын ғана емес, сонымен бірге кеңестік қоғамға ену үшін қажет дүниетанымды да игерді. Сауатсыздықты жою айтарлықтай үлкен жеңіс болды, бірақ ол халықтың негізгі бөлігінің әлемдік мәдениеттің нақты деңгейіне жетуінің алғашқы қадамы ғана болды. Ширек ғасырға созылған сауатсыздықты жою науқаны қазақ үшін қолайлы кезең болған жоқ. Науқан барысында 20-шы, 30-шы жылдардағы аштықтардың орын алуы, бірінен кейін бірін алмастырған 3 әліпбиді үйрену сынды

қиындықтарды бастан кешті. Дегенмен, ұлт тарихындағы ең бір сындарлы, қиын қыстаулардан өтіп, аман қалған қазақ халқы үшін жарқын болашаққа негіз салынды.

Әдебиеттер тізімі

- Біткенбаева Ш.К Қазақстанда сауатсыздықты жою жайында лениндік декреттің жүзеге асуы (1917-1940 жж). Алматы, 1982, 51 б.
- Береза Г. Всеобщее начальное обучение в Казахстане. Алма-Ата, 1930.
- Бүйімбаева Ш. Жалпы білім мектебі. 1996 №9.
- Вестник воспитания. 1906. №1.
- Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане. Летопись событий. – Наука. 1967.
- Декреты Советской власти. Т.1. Москва, 1957.
- Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании. Вып. 1. Москва, 1947.
- Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917-1947 гг. Вып. 2. Москва, 1947.
- Елагин А.С. Социалистическое строительство в Казахстане в годы гражданской войны (1918-1920 гг). Алма-Ата. 1966, 148 с.
- Зиманов С., Даулетова С., Исмагулов М. Казахский отдел Комиссариата по делам национальностей РСФСР. Алма-Ата. 1975.
- Измаилов А.Э. Просвещение в республике Советского Востока. Москва, 1973, 45 с.
- Қазақ қалай аштыққа ұшырады. Алматы. 1991.
- Казахстан к IX съезду Советов (1931-1934). 1935.
- Казахстанская правда. 1940. 13 ноября.
- Калинин М.И. О молодежи. Избранные речи и статьи. Москва, 1975.
- Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. I том. Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 480 б.
- Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. Алматы. 1992.
- ҚОМА. 284 қ, 1 т, 1 іс, 1 п.
- ҚРОМА, 81 қ, 1 т., 556 іс, 32 п.
- ҚРОМА, 5 қ, 3 т, 90 іс, 303 п.
- ҚРОМА, 81 қ, 1 т, 1149а іс.
- ҚРОМА. 5 қ, 11 т, 187 іс.
- ҚРОМА. 81 қ, 3 т, 1006 іс.
- ҚРОМА.1137 қ, 6 т, 812 іс.
- ҚРПА, 969 қ, 1 т, 310 іс.
- ҚРПА 141 қ, 10 т, 10131 іс.
- Крупская Н. К. Педагогические сочинения: В 10 т. Т. 9. Москва.: Издательство АПН РСФСР, 1959.
- Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917-1924 гг) Сб. документов т.1. Ташкент 1973.
- Культурное строительство в Казахстане. Сборник документов и материалов (1918-1932 гг.). Алма-Ата: Казахстан, 1965.
- Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 г.). Сб. док. и материалов. Т.II. Алма-Ата, 1985.
- Лениншіл жас. 1928. 1 қараша
- Лениншіл жас. 1939. 20 май, 6 июнь.
- Ленинская смена. 1929. 31 октябрь
- Луначарский А. В. О народном образовании. Статьи и речи за период 1917–1929 гг. Москва.: Просвещение, 1958.
- Народное образование, наука и культура в СССР. Ст. сборник. М., 1977.
- Народное хозяйство Казахстана. Стат. сб. Алма-Ата. 1968.
- Народное образование, наука и культура в СССР. Стат. сб. 22 с.; Лениншіл жас. 1939. 17 декабрь.
- Народный комиссариат просвещения. Внешкольный отдел подотдел подготовки персонала, 2 марта 1920 г.
- Нурпеисов К. Советы Казахстана в борьбе за укрепление власти рабочих и крестьян (ноябрь 1917 – июнь 1918 г.) Алма-Ата. 1968.
- Резолюция V Всеказахский ВЛКСМ (8-14 апреля 1928 года). Кзыл-Орда. 1928.
- СОМА. 415-қ, 1-т, 1125-іс, Семипалатинская губерния 1924-1925 гг. Семипалатинск. 1926.
- Социалистическое строительство Казахской АССР. Экономико-статистический справочник за 1920-1935 гг. Алма-Ата, 1936. 291 с.
- Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. Вып.3. Опыт сравнительного обозрения успехов начального народного образования в разных местностях Российской империи. Санкт Петербург., 1902.
- Суюншалиев Х.Ж. Комсомол Казахстана в борьбе за идейно-организационное управление своих рядов в период довоенных пятилеток. Алма-Ата. 1971.

Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. 1960. Т.9. 117 с.; Лениншіл жас. 1934. 5 октябрь.

Fitzpatrick S. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. Cambridge: Cambridge University Press. 1979.

VI пленум казахского краевого комитета ВКП(б). 10-16 июля 1933. Стеногр. отчет. Алма-Ата. 1936.

References

Bereza G. Vseobshee nachalnoe obucheniye v Kazahstane [Universal primary education in Kazakhstan]. Alma-Ata, 1930.

Bitkenbaeva Sh.K. Qazaqstanda saзatsyzydyqty joи jaynda lenindik dekretin juzege asuy (1917-1940 jj) [Implementation of Lenin's decree on the elimination of illiteracy in Kazakhstan (1917-1940)]. Almaty, 1982.

Buimbaeva Sh. Jalpy bilim mektebi [General education school]. 1996 №9.

Dekrety Sovetskoi vlasti [Decrees of the Soviet government]. T.1. Moskva. 1957.

Direktivy VKP(b) i postanovleniya Sovetskogo pravitelstva o narodnom obrazovanii [Directives of the ACP(b) and the establishment of Soviet law on public education]. Vyp. 1. Moskva. 1947.

Direktivy VKP(b) i postanovleniya Sovetskogo pravitelstva o narodnom obrazovanii za 1917-1947 gg. [The directives of the ACP(b) and the resolutions of the Soviet government on public education.]. Vyp. 2. Moskva. 1947.

Elagin A.S. Sosialsicheskoe stroitelstvo v Kazahstane v gody grajdanskoй voiny (1918-1920 gg) [Socialist construction in Kazakhstan during the Civil War (1918-1920)]. Alma-Ata. 1966, 148 p.

Fitzpatrick S. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934. Cambridge: Cambridge University Press. 1979.

Izmailov A.E. Prosvesheniye v respublike Sovetskogo Vostoka [Enlightenment in the Republic of the Soviet East]. Moskva. 1973, 45 s.

Kazaq kalai ashtykka ushyrady [How the Kazakh went hungry]. Almaty. 1991.

Kazahstan k IX siezy Sovetov (1931-1934) [Kazakhstan to the XX Congress of Soviets (1931-1934)], A-K, 1935.

Kazahstanskaia pravda. 1940. 13 noiabra.

Kalinin M.I. O molodeji. Izbrannye rechi i statii [About youth. Selected speeches and articles]. Moskva. 1975.

KOMA. 284 k, 1 t, 1 ic, 1 p.

KROMA. 81 q, 3 t, 1006 is.

KROMA. 1137 k, 6 t, 812-is.

KROMA. 5 k, 11 t, 187 is.

KROMA, 81 k, 1 t, 1149a is.

KROMA, 81 k, 1 t., 556 is, 32 p.

KROMA, 5 k, 3 t, 90 is, 303 p.

KRPA 141 k, 10 t, 10131 is.

KRPA, 969 k, 1 t, 310 is.

Krupskaia N. K. Pedagogicheskie sochinenia [Pedagogical essays]: V 10 t. T. 9. Moskva.: Izdatelstvo APN RSFSR, 1959.

Kozybaev M.K., Aldajumanov K.S., Abilkhojin J.B. Kazakstandagy kushpen kollektivtendiru: korlyk pen zorlyk [Collectivization by force in Kazakhstan: humiliation and violence.]. Almaty. 1992.

Koigeldiev M. Alash kozgalysy [Alash movement]. I tom. Almaty: "Mektep" baspasy, 2008. – 480 b.

Kulturnoe stroitelstvo v Kazahstane (1933-iun 1941 g.) [Cultural construction in Kazakhstan]. Sb. dok. i materialov. T.II. Alma-Ata. 1985.

Kulturnoe stroitelstvo v Kazahstane [Cultural construction in Kazakhstan]. Sbornik dokumentov i materialov (1918-1932 gg.). Alma-Ata: Kazahstan, 1965.

Kulturnoe stroitelstvo v Turkestanskoй ASSR (1917-1924 gg) [Cultural construction in the Turkestan ASSR (1917-1924)]. Sb.dokumentov t.1. Tashkent 1973.

Leninshil jas. 1928. 1 karasha

Leninshil jas. 1939. 20 mai, 6 iun.

Leninskaia smena. 1929. 31 oktiabria

Lunacharskii A. V. O narodnom obrazovanii. Statii i rechi za period 1917-1929 gg. [About public education. Articles and speeches for the period 1917-1929]. Moskva: Prosvesheniye, 1958.

Narodnoe hozaistvo Kazahstana [National economy of Kazakhstan]. Stat. sb. Alma-Ata. 1968.

Narodnoe obrazovanie, nauka i kultura v SSSR [Public education, science and culture in the USSR]. Stat. sb. 22 s.; Leninshil jas. 1939. 17 dekabr.

Narodnoe obrazovanie, nauka i kultura v SSSR [Public education, science and culture in the USSR]. St. sbornik. Moskva. 1977.

Narodnyi komissariat prosvesheniya. Vneshkolnyi otdel podotdel podgotovki personala [People's Commissariat of Education. Extracurricular department sub-department of personnel training], 2 marta 1920 g.

Nurpeisov K. Sovety Kazakhstana v borbe za ukreplenie vlasti rabochih i krestian (noabr 1917 – iun 1918 g.) [Soviets of Kazakhstan in the struggle for strengthening the power of workers and peasants (November 1917 – June 1918)]. Alma-Ata. 1968.

Rezolusia V Vsekazahskii VLKSM (8-14 aprelija 1928 goda) [Resolution V of the All-Kazakh Komsomol (April 8-14, 1928)]. Kzyl-Orda. 1928.

SOMA. 415-k, 1-t, 1125-is, Semipalatinskaja gubernia 1924-1925 gg. Semipalatinsk. 1926.

Socialisticheskoe stroitelstvo Kazahskoi ASSR. Ekonomiko-statisticheskii spravochnik za 1920-1935 gg. [Socialist construction of the Kazakh ASSR. Economic and Statistical Handbook for 1920-1935.]. A-A, 1936. 291 s.

Statisticheskie svedenia po nachalnomu obrazovanii v Rossijskoi imperii. Vyp.3. Opyt sravnitel'nogo obozrenia uspehov nachalnogo narodnogo obrazovanija v raznyh mestnostah Rossijskoi imperii [Statistical data on primary education in the Russian Empire. Issue 3. The experience of comparative review of the success of primary public education in different areas of the Russian Empire]. Sankt Peterburg. 1902.

Suiunshaliev H.J. Komsomol Kazakhstana v borbe za ideino-organizacionnoe upravlenie svoih riadov v period dovoennyh piatiletok [Komsomol of Kazakhstan in the struggle for ideological and organizational management of its ranks during the pre-war five-year plans]. Alma-Ata. 1971.

Trudy instituta istorii, arheologii i etnografii AN KazSSR [Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. 1960. T.9. 117 s.; Leninshil jas. 1934. 5 oktyabr.

Vestnik vospitania [Bulletin of Education]. 1906. №1.

Velikaia Oktabrskaja socialisticheskaja revolusia v Kazahstane. Letopis sobytii [The Great October Socialist Revolution in Kazakhstan. Chronicle of events]. Nauka. 1967.

Zimanov S., Dauletova S., Ismagulov M. Kazahskii otdel Komissariata po delam nacionalnosti RSFSR [Kazakh Department of the Commissariat for Nationalities of the RSFSR]. Alma-Ata. 1975.

VI plenum kazahskogo kraevogo komiteta VKP(b) [VI plenum of the Kazakh Regional Committee of the ACP(b)]. 10-16 iulya 1933. Stenogr. otchet. Alma-Ata. 1936.

МРНТИ 03. 20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_180

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И ДРУГИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ КАМПАНИЙ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА

Борчашвили Исидор Шамилович¹, Курманбаев Бауыржан Мухаметканович^{1*}

¹Международный университет Астана, Казахстан, Нур-Султан

*Автор-корреспондент

E-mail: kurmanbaev67@mail.ru (Курманбаев) issidor.borchashvili@gmail.com (Борчашвили)

Аннотация. В представленной статье раскрываются основные подходы в оценке правовых и политических актов большевистской власти в 20-30 годах XX века, на основании которых осуществлялись меры по насильственной коллективизации и других политических кампаний в отношении сельских жителей. В результате проведения данных кампаний в Казахстане разразился массовый голод, точные размеры которого еще не определены до сих пор. Поэтому совместное исследование историков и юристов периода насильственной коллективизации в Казахстане имеет важное значение для восполнения всех «белых пятен» в его прошлом.

Ключевые слова: Массовые репрессии, голод, насильственная коллективизация, хлебозаготовка, мясозаготовка, налогообложение и самообложение, крестьяне, сельские жители, документы, правовые акты.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта OR 11465470 «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных», при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

FTAMP 03.20.00

КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУДЫ ЖӘНЕ ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ БАСҚА ДА САЯСИ НАУҚАНДАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘСІЛДЕРІ**Борчашвили Исидор Шамилович¹, Курманбаев Бауыржан Мухаметканұлы^{1*}**¹Астана Халықаралық университеті, Қазақстан, Нұр-сұлтан

*Автор-корреспондент

E-mail: kurmanbaev67@mail.ru (Курманбаев) issidor.borchashvili@gmail.com (Борчашвили)

Түйіндеме. Ұсынылған мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы большевиктік биліктің құқықтық және саяси актілерін бағалаудағы негізгі тәсілдер ашылады, олардың негізінде ауыл тұрғындарына қатысты күштеп ұжымдастыру және басқа да саяси науқандар бойынша шаралар жүзеге асырылды. Осы науқандарды өткізу нәтижесінде Қазақстанда жаппай ашаршылық басталды, оның нақты көлемі әлі күнге дейін анықталмаған. Сондықтан Қазақстанда күштеп ұжымдастыру кезеңіндегі тарихшылар мен заңгерлердің бірлескен зерттеуі оның бұрынғы «ақтаңдақтарының» орнын толтыру үшін маңызды мәнге ие.

Кілт сөздер: Жаппай қуғын-сүргін, аштық, күштеп ұжымдастыру, нан дайындау, ет дайындау, салық салу және өзін-өзі қолдау, шаруалар, ауыл тұрғындары, құжаттар, құқықтық актілер.

IRSTI 03. 20.00

HISTORICAL AND LEGAL APPROACHES TO STUDYING VIOLENT COLLECTIVIZATION AND OTHER POLITICAL CAMPAIGNS IN RELATION TO AGRICULTURE**Borchashvili Isidor Shamilovich¹, Kurmanbayev Bauyrzhan Mukhametkanovich^{1*}**¹Astana International University, Kazakhstan, Nur-Sultan

*Corresponding-author

E-mail: kurmanbaev67@mail.ru (Kurmanbayev) issidor.borchashvili@gmail.com (Borchashvili)

Abstract. The presented article reveals the main approaches in assessing the legal and political acts of the Bolshevik government in the 20-30 years of the twentieth century, on the basis of which measures for forced collectivization and other political campaigns against rural residents were carried out. As a result of these campaigns, a mass famine broke out in Kazakhstan, the exact size of which has not yet been determined. Therefore, a joint study of historians and lawyers of the period of forced collectivization in Kazakhstan is important to fill in all the "white spots" in its past.

Key words: Mass repression, famine, forced collectivization, grain procurement, meat procurement, taxation and self-taxation, peasants, villagers, documents, legal acts.

Введение. В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 г. № 456 была образована Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий (далее - Государственная комиссия), в состав которой вошли представители Администрации Президента Республики Казахстан, Канцелярии Премьер-Министра Республики Казахстан, депутаты Сената и Мажилиса Парламента Республики Казахстан, руководители министерств и ведомств Республики Казахстан, а также известные общественные деятели и представители научного сообщества. Председателем Государственной комиссии в настоящее время является Государственный секретарь Республики Казахстан Карин Е.Т.

Материалы и методы. Материалами для подготовки представленной статьи послужили документальные и архивные материалы Национального архива РК, Архива Президента РК, архива МВД РК (г. Нур-Султан), Государственного архива Актюбинской области. Кроме этого, проведено изучение работ казахстанских и зарубежных ученых по насильственной коллективизации, заготовительных и других политических кампаний большевистско-сталинской власти в отношении крестьянства, на основании чего была составлена библиографическая база исследования, которая в процессе дальнейшей работы над темой исследования будет дополняться.

В процессе изучения насильственных политических кампаний большевистской власти в отношении жителей села в Казахстане использовались общенаучные и специально-юридические методы. Из общенаучных методов следует указать на такие методы, как логического анализа и синтеза, системно-функциональный и диалектический. Данные методы позволяют объективно оценить те последствия, к которым привело насильственное внедрение коллективного введения хозяйства на селе в Казахстане, без учёта особенностей кочевого и полукочевого образа жизни казахского народа.

Из частно-научных, т.е. специальных методов исследования применялись историко-правовой, сравнительно-правовой, формально-юридический (юридико-догматический, герменевтический), а также методы толкования правовых норм (описание, установление признаков и классификации правовых явлений) и т.д. Данные методы позволяют дать юридическую оценку тем политическим и правовым актам большевистской власти, принятым в 1920 – 1930 годах прошлого столетия в отношении сельских жителей, исходя из общечеловеческих ценностей, норм морали и правовой природы юридических документов.

Результаты и обсуждение. Ответственным за выполнение научно-исследовательских работ по теме: «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных» является РГКП «Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова» Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Для успешной реализации задач, поставленных перед Государственной комиссией, созданы 10 рабочих групп по различным направлениям исследований, связанных с реабилитацией жертв политических репрессий в Казахстане (далее – рабочие группы).

Координацию деятельности рабочих групп осуществляет Проектный офис Государственной комиссии, руководителем которого является президент Республиканского общественного объединения «Қаһармандар», заслуженный деятель Казахстана, кандидат юридических наук Касымов С.А.

Решение всех вышеуказанных организационных вопросов дают основание сделать вывод о том, что Глава государства К.К. Токаев уделяет пристальное внимание одному из самых драматических периодов в истории Казахстана, связанного с политическими репрессиями в 20-50-х годах прошлого столетия.

Полагаем, что на членов Государственной комиссии, научных сотрудников Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, членов рабочих групп, представителей Проектного офиса возложена большая ответственность по установлению объективной картины, связанной с проведением политических репрессий в Казахстане с начала и до середины XX века.

Для полной реабилитации жертв политических репрессий, прежде всего, необходимо подходить с позиций гражданского патриотизма и восстановления исторической справедливости. Всем лицам, задействованным в реализации проекта следует приложить максимум усилий для того, чтобы как можно больше жертв репрессивной политики большевистской власти были реабилитированы и возвращены их честные имена.

Тема исследования рабочей группы № 6 направлена на «Реабилитацию жертв насильственной коллективизации, заготовительных и других политических компаний большевистско-сталинской власти в отношении крестьянства». Руководителем этой рабочей группы в 2021 году является известный учёный, педагог, общественный деятель, почетный академик Национальной академии наук Республики Казахстан, доктор исторических наук, профессор, Омарбеков Т.О., который внёс неоценимый вклад в развитие казахстанской исторической науки и фундаментально изучал проблемы, связанные с насильственной коллективизацией казахских крестьян. Однако, в конце 2021 года он скорострительно скончался, не справившись с коронавирусной инфекцией, которая охватила практически большинство стран мира. Это потеря нанесла невосполнимую утрату как, в целом, в научное сообщество Республики Казахстан, так и, в частности, в деятельность рабочей группы.

В настоящее время, руководителем рабочей группы является доктор исторических наук, профессор Абиля Е.А. Кроме этого, в состав данной рабочей группы, наряду с представителями исторического научного сообщества, вошли и авторы этой статьи.

Для систематизации работы по реабилитации жертв насильственной коллективизации членами рабочей группы исследование осуществляется преимущественно по двум направлениям:

1) Составление списков жертв подлежащих реабилитации (*баи, полуфеодалы, сельские жители – расстрелянные, насильственно переселенные, подвергнутые конфискации, лишённые избирательных прав, а также члены их семей*).

2) Изучение документов по теме исследования (*УК РСФСР 1922 и 1926 г.г., постановления и инструкции Политбюро ЦК ВКП(б), ЦИК и СНК СССР, приказы ОГПУ при СНК СССР, протокола Бюро КазКрайКомов ЦК ВКП(б), постановления и инструкции ЦИК и СНК КазАССР, приказы начальников милиции округов, областей, районов, докладные записки, и т.д.*) ;

Особенность исследования темы о жертвах насильственной коллективизации заключается в том, что казахстанский народ должен быть заинтересован в установлении объективной истины при проведении политических репрессий, так как это является данью памяти тем, безвинным жертвам казахского народа,

которые были лишены своего традиционного уклада жизни, у которых была отобрана земля, имущество, скот, и которых обрекли на голодное вымирание. По разным оценкам специалистов число человеческих жертв от голода, наступившего в результате насильственной коллективизации, составляет от 1 млн. 300 тыс. (Абылхожин Ж. Б.) до 2 млн. 200 тыс. человек (Омарбеков Т.О.) или от 25 до 40 % населения, а по некоторым данным речь идёт о 3-х миллионах потерь степняков с учетом навсегда покинувших Казахстан.

Весь этот печальный итог для казахского народа наступил в результате бесчеловечных реформ, проведенных большевистской властью в сельском хозяйстве в 20–30 годах прошлого века.

Данное исследование не преследует конкретно кого-либо обвинить за те ужасные последствия, которые наступили по итогам насильственной коллективизации, но мы твердо убеждены, что необходимо указать всех тех представителей власти, которые были идейными вдохновителями и организаторами этих планов.

Следует отметить, что особенностью работы по реабилитации жертв политических кампаний в отношении сельских жителей является то, что эти кампании проводились по различным направлениям, в несколько этапов и в различные временные промежутки.

В этой связи, для систематизации работы по реабилитации жертв насильственной коллективизации целесообразно разграничить применение мер репрессий исходя из следующих политических кампаний:

- а) Ликвидация кулачества и байства;
- б) Хлебозаготовка;
- в) Мясозаготовка;
- г) Сельхозналоги и самообложение.

Поэтому по каждой из вышеуказанных политических кампаний был составлен перечень основных нормативно-правовых актов, установок и указаний политического руководства страны, с разделением на этапы, послужившие основанием для репрессий в отношении крестьянства и других жителей села.

Таблица 1

№ п/п	Наименование акта (основная его суть)
А) Ликвидация кулачества и байства	
1 этап	
	Решение XV съезд ВКП (б), от 2-19 декабря 1927 г. <i>(За короткие сроки, к весне 1932 г. сельское хозяйство страны должно было превратиться из единоличного в коллективное — колхозное).</i>
	Решение секретариата Казкрайкома ВКП(б) «Об организации комиссии по проработке декрета об экспроприации байства». г. Кзыл-Орда, от 25 февраля 1928 г. <i>(Поручено разработать проект декрета об экспроприации байства).</i>
	Постановление Президиума Всероссийского ЦИК о лишении права на землепользование и проживание в местах постоянного жительства крупных баев и скотопромышленников с семьями и конфискации их имущества. г. Москва, от 14 марта 1928 г.
	Докладная записка Казкрайкома ВКП(б) (Голощекин) от 15 мая 1928 г. <i>(по вопросу о конфискации средств и орудий производства у крупных байских хозяйств и лиц из бывших привилегированных сословных и родовых групп)</i>
	Выписка из протокола № 60 Бюро Казкрайкома ВКП(б) от 15.08.1928 г. <i>(Рассмотрены вопросы конфискации хозяйств на селе)</i>
	Выписка из протокола № 61 Бюро Казкрайкома ВКП(б) от 18.08.1928 г. – <i>(Утверждение протокола № 1 от 16 августа 1928 г. партийной комиссии по проведению конфискации)</i>
	Протокол № 62 Бюро Казкрайкома ВКП(б) от 19.08.1928 г. <i>(Утверждение детективы Окружкомом по проведению конфискации)</i>
	Декрет ЦИК и СНК КАССР «О конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов» от 27 августа 1928 г. (Протокол № 13 от 27 августа 1928 г.) <i>(Разрешалось конфисковывать байские хозяйства, а их владельцев выселять).</i>
	Инструкция от 30 августа 1928 г. по применению постановления ЦИК и СНК КАССР о конфискации байских хозяйств от 27 августа 1928 г. <i>(в ней отмечалось, что подлежат конфискации и выселению:</i> - <i>баи, имеющие в переводе на крупный рогатый скот в кочевых районах свыше 400 голов, в полукочевых районах свыше 300 голов скота, которые являются социально-опасными;</i> - <i>другие лица, признанные местной властью социально-опасными;</i> - <i>лица, принадлежащие ранее по своему положению к привилегированным группам).</i>

	<p>Постановление ЦИК и СНК КАССР «Об окончании конфискации и роспуске всех местных комиссий» от 24 ноября 1928 г. (Выписка из протокола № 16).</p> <p><i>(Конфискация крупных баев и лиц, ранее принадлежавших к привилегированным группам, проводившаяся на основании Постановления ЦИК и СНК КАССР от 27 августа 1928 г. считалась законченной. Созданные все комиссии распускались. Однако, работа по конфискации и выселению лиц вместо комиссий продолжалась теперь органами милиции).</i></p>
	<p>Информация первого секретаря Казкрайкома Ф.И. Голощёкина в ЦК ВКП (б) «О проведении по КАССР конфискации скота и имущества и выселении крупнейших баев-полуфеодалов» г. Кзыл-Орда, от 9 апреля 1929 г.</p>
2 этап	
	<p>Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» от 30 января 1930 г.</p> <p><i>(Разрешена конфискации скота имущества кулаков и баев, и «ликвидируемые кулацкие хозяйства не должны превышать в среднем 3-5 % крестьянских хозяйств).</i></p>
	<p>Постановление ЦИК и СНК СССР «О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством» от 1 февраля 1930 г.</p> <p><i>(Предоставлено право применять в районах сплошной коллективизации «все необходимые меры борьбы с кулачеством, вплоть до полной конфискации имущества кулаков и выселения их из пределов отдельных районов и краев(областей)). Активно применялась ст. 61 УК).</i></p>
	<p>Приказ ОГПУ «О мероприятиях по ликвидации кулачества как класса» от 2 февраля 1930 г. № 44/21 г. Москва.</p> <p><i>(О немедленной ликвидации контрреволюционного кулацкого актива. Массовое выселение наиболее богатых кулаков и их семейств в отдаленные северные районы СССР и конфискации их имущества).</i></p>
	<p>Постановление ЦИК и СНК СССР «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» от 7 августа 1932 г.</p> <p><i>(В историческую публицистику оно вошло под названием «Закон о трёх колосках». За хищение колхозного и кооперативного имущества, хищение грузов на ж/д и водном транспорте предусматривался расстрел с конфискацией имущества, который при смягчающих обстоятельствах мог быть заменён на лишение свободы не менее 10 лет с конфискацией имущества.</i></p> <p><i>Имущество колхозов и кооперативов (в том числе урожай на полях), а также перевозимые грузы приравнивались к государственному имуществу. Его хищение (даже колосков с поля) подпадало под действие этого постановления.</i></p>
	<p>Инструкция по применению постановления ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» от 16 сентября 1932 г.</p> <p><i>(В отношении кулаков, как проникших в колхоз, так и находящихся вне колхоза, организующих или принимающих участие в хищениях колхозного имущества и хлеба, применяется высшая мера наказания без послабления).</i></p>
	<p>ИНСТРУКЦИЯ ЦК ВКП(б) и СНК СССР всем партийно-советским работникам и всем органам ОГПУ, Суда и Прокуратуры. от 8 мая 1933 г. г. Москва.</p> <p><i>(О прекращении массовых выселений крестьян, запрещении массовых арестов, разгрузке мест заключения с 800 тыс. до 400 тыс., кроме лагерей и колоний. Кулаки, осужденные на срок от 3 до 5 лет, направлялись в трудовые поселки вместе с находящимися на их иждивении лицами).</i></p>
Б) Хлебозаготовка	
	<p>Из протокола № 93 заседания политбюро ЦК ВКП (б) «О хлебозаготовках». г. Москва, 15 августа 1929 г.</p>
	<p>Циркуляр ОГПУ СССР № 178/эку «О мероприятиях по усилению хлебозаготовок». г. Москва, 21 августа 1929 г.</p>
	<p>Циркуляр наркомата юстиции РСФСР № 104 «Об обеспечении проведения хлебозаготовок». г. Москва, 26 августа 1929 г.</p>
	<p>Постановления Политбюро ЦК ВКП (б) «О ходе хлебозаготовок и проведении директив Политбюро». г. Москва, 29 августа 1929 г.</p>
	<p>Из циркуляра НКЮ КАССР о проведении кампании по хлебозаготовкам. г. Кзыл-Орда. от 11</p>

	января 1928 г.
	Директивное письмо ответсекретаря Семипалатинского уисполкома ВКП(б) всем волисполномам ВКП(б) Семипалатинского у. по выявлению скрытых объектов обложения в компанию по хлебозаготовкам. г. Семипалатинск от 18 февраля 1928 г.
	Инструктивное письмо Актюбинского ГК ВКП(б) всем уполномоченным губкома, секретарям укомов и волкомов ВКП(б) о форсировании хлебозаготовок. г. Актюбинск от 26 февраля 1928 г.
В) Мясозаготовка	
	Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О сельском хозяйстве, и, в частности, животноводстве Казахстана» от 17 сентября 1932 г. <i>(В постановлении указывалось: 1) ЦК признает правильной линию крайкома по постепенному оседанию кочевого и полукочевого казахского населения; 2) Поставлена задача по организации поселкового расселения казахского аула с европейского типа постройками; 3) В животноводческих районах Казахстана предложено создавать ТОЗы (товарищества по совместной обработке земли и косьбе).</i>
	Докладная записка начальника управления по организации труда и распределению доходов Наркомзем Н.А.Татаева наркому земледелия Я.А.Яковлеву «По поводу обобществления коров, мелкого рогатого скота в колхозах Восточно-Казахстанской и Карагандинской областях Казахской АССР». Не ранее 17 сентября 1932 г. <i>(Согласно записке, весь домашний скот обобществлен и находится в колхозе, и ни один житель колхоза, не имеет коровы, теленка, мелкий рогатый скот и огорода. Все это вызывает недовольство среди колхозников).</i>
г) Сельхозналоги и самообложение	
	Закрытое письмо секретаря Джетысуского губкома ВКП(б) Н.С. Манаева в ЦК ВКП(б) по экономической и политической жизни губернии. г. Алма-Ата, 29 января 1928 г. <i>(Освещался вопрос о ЕНХ (ЕДИННЫЙ СЕЛЬХОЗНАЛОГ) на 1927-1928 гг).</i>
	Докладная записка председателя КазЦИК о предварительных итогах хозяйственно-политических компаний в казахских и узбекских волостях Чимкентского уезда. г. Кызыл-Орда, 28 февраля 1928 г. <i>(Выполнение сельхозналога по вышеуказанным волостям)</i>
	Доклад уполномоченного Казалинского УК ВКП(б) по Актюбинской волости «Об итогах кампании по сбору сельхозналога, недоимок прошлых лет, семсуды, водсбора, организации и проведения самообложения и реализации крестьянского займа», п. Казалинск, март 1928 г., Казкрайком ВКП(б). <i>(За время кампании было возбуждено 13 уголовных дел о сокрытии объектов обложения и об искусственном раздроблении хозяйств.... 11 человек осуждено и приговорено в штрафы в двойном размере на сумму 251 руб. По составу осужденные на 50% зажиточные. Административная мера заключалась в описании имущества за несвоевременный платеж и содержание под стражей в течение одних суток. Всего описано имущества у 40 хоз. Продано имущества 7 хоз.).</i>
	Доклад уполномоченного Казкрайкома ВКП(б) о проведении налоговой кампании в Ташказахском уезде Каратаской волости Сыр-Дарьинского округа. с. Курбат Каратаской волости, от 20 марта 1928 г.

Таким образом, необходимо сразу подчеркнуть, что перечень вышеуказанных 30 политико-правовых актов, связанных с мерами репрессий в отношении сельских жителей, является не окончательным и в последующем будет, конечно, дополняться.

При этом приведение данных политико-правовых актов может дать ложное представление о том, что все документы, касающиеся репрессий жителей села уже изучены, опубликованы и не требуют дальнейшего исследования.

Ошибочность этого мнения заключается в следующем.

Во-первых, многим из этих актов так и не была дана объективная оценка по мерам применения репрессий крестьянства. Так, согласно Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) № 47 «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» от 30 января 1930 г., которое имело гриф «Совершенно секретно», ОГПУ поручалось принять репрессивные меры в отношении кулаков и по Казахстану поручалось направить в концлагеря 5–6 тыс. и подвергнуть выселению в отдаленные районы 10–15 тыс. человек (Әбдіғалиұлы Б., 2021: 48). Иными словами, в это время большевистская власть уже активно использовала систему концлагерей в отношении неугодных этой власти.

Во-вторых, некоторым документам, особенно опубликованным до провозглашения Независимости Казахстаном, дана оценка, но не через призму современных реалий, а через призму политических установок советского государства.

В-третьих, многие документы, особенно принятые на уровне округа, области, района имеющие грифы секретности, к великому сожалению, так и не открыты для широкого изучения.

Поэтому по теме исследования рабочей группы № 6 проводится изучение актов как «по вертикали», т.е. изданные центральными (союзными), краевыми (автономными) и областными органами власти, так и «по горизонтали», т.е. подготовленные районными должностными лицами. Последние представляют особый интерес, так как в них отражается вся обстановка на местах по выполнению поручений в отношении сельских жителей. Так, например, данные о конфискации скота только в Актюбинской области в 1928 году у баев и лиц, подлежащих выселению, свидетельствуют, что из 18 453 голов, в переводе на крупный рогатый скот, было конфисковано 14 425 голов или почти 80 %.

Значение работы по этому направлению повышается в связи с тем, что по результатам проведения всех политических кампаний против сельских жителей в последующем в Казахстане в 1932–1933 годах разразился массовый голод, результаты которого приводились выше.

Особый акцент для исследования темы насильственной коллективизации имеет изучение тех документов, с которых еще не сняты ограничительные грифы, и в этой связи ещё не введенные в научный оборот. Поэтому члены рабочей группы № 6 уделяют этому направлению работы пристальное внимание, так как процедура рассекречивания документов имеет свои нюансы и требует временных затрат, которого, к сожалению, не так много.

Необходимо отметить, что реабилитацию жертв насильственной коллективизации следует осуществлять после юридической оценки документов, на основании которых данные политические кампании власти большевиков проводились. В данном случае речь идет о признании указанных документов недействительными.

Отметим, что формирование института недействительности правовых актов в современном казахстанском праве - довольно сложный, многогранный процесс. В национальном законодательстве (за исключением гражданского и административно процедурно-процессуального) институт недействительных правовых актов практически отсутствует, что существенно осложняет проблему.

Недействительные правовые акты представляют собой правовые аномалии в деятельности публичной администрации. Они снижают уровень доверия к ней со стороны граждан и организаций, общий уровень правовой культуры общества. Однако, прежде всего, недействительные правовые акты нарушают права граждан.

В соответствии с Конституцией Республики Казахстан каждый вправе защищать свои права и свободы всеми не противоречащими закону способами, включая необходимую оборону. Каждый имеет право на судебную защиту своих прав и свобод (ст.13). Данная норма-принцип нашла свое продолжение в гражданском и административно процедурно-процессуальном законодательстве РК.

Гражданский кодекс Республики Казахстан в качестве одного из способов защиты гражданских прав закрепил признание недействительным или не подлежащим применению не соответствующего законодательству акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа (ст. 9 ГК РК).

Административно процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан определяет, что административный акт может быть признан недействительным как с момента принятия такого акта, так и с момента признания его незаконным (ч. 3 ст. 84 АППК РК).

В зависимости от степени и характера нарушения требований (дефекта) акты, изданные с нарушением предъявляемых к ним требований, принято подразделять на оспоримые и ничтожные.

Действующее законодательство не устанавливает каких-либо четких и однозначных критериев разграничения ничтожных и оспоримых правовых актов, что во многом объясняется сложностью регулируемых актами применения общественных отношений и многообразием нарушений.

Поэтому правовые акты могут быть признаны ничтожными лишь в исключительных случаях, когда в силу их очевидной полной юридической несостоятельности они не подлежат никакому исправлению. Это случаи, когда отсутствуют полномочия на издание акта, акт содержит предписания совершить правонарушения или акт, издан с грубым нарушением компетенции и т. д., т.е. формальные основания.

Однако, основным критерием признания правового акта ничтожным (недействительным) является его содержательная часть, т.е. направленность против общечеловеческих ценностей, таких как право на жизнь, здоровье, свободу и личную неприкосновенность, признание его правосубъектности, равенство перед законом, свободу передвижения в пределах своего государства, гражданство, владение имуществом, свободу мысли, совести и религии, свободу убеждений и на свободное выражение их, свободу мирных собраний, участие в управлении своей страной, на труд, свободный выбор работы,

отдых и досуг, необходимый жизненный уровень, медицинский уход и необходимое социальное обслуживание, право на образование и т.д.

Заключение. Таким образом, для признания вышеприведенных 30 политико-правовых актов по насильственной коллективизации и других политических кампаний в отношении крестьянства недействительными (ничтожными), необходимо чтобы эти правовые акты не соответствовали не только по формальным основаниям, но и, прежде всего, по содержанию они должны быть направлены на нарушение прав и свобод человека, которые закреплены как современных основополагающих документах (Конституция РК, Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. и т.д.), так и прежних актах (Глава 6 Конституции РСФСР, от 11 мая 1925 г., французская Декларация прав человека и гражданина, 1789 года и т.д.).

Поэтому полагаем, что данный подход в признании нормативных актов по насильственной коллективизации сельских жителей недействительными (ничтожными) возможно применять не только в отношении вышеуказанных документов, но и других, которые будут установлены в процессе исследования по этой теме.

Список литературы

- Ашаршылык. Голод. 1928 – 1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.1: 1928-1929. Т.2: 1930-1931. Т.3: 1932-1934 / Отв. Редактор Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра. 2021. Т.1: 920 с. Т.2: 1240 с. Т.3: 1028 с.;
- Баберовски Й. Красный террор: история сталинизма / пер. с нем. М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента РФ Б.Н. Ельцина. 2007. 278 с.
- Голод в СССР. 1929–1934. В трех т. Кн. 2. М.: МФД, 2011. 560 с.
- Голощекин Ф. Три актуальные задачи текущего момента // Народное хозяйство Казахстана. 1931. № 8-9. С. 16.
- Гордон А.А., Клопов Э.В. Что это было? Москва, 1989. 320 с.
- Еспенбетова А., Жолдасұлы Т. Қазақтың малын тәркілеу / Ақмешіт ақшамы. № 24. 15 маусым, 2006.
- Из истории величайшей трагедии казахского народа. Сборник документов. Редколлегия: А. А. Аубакиров (отв. редактор), Г. Т. Касымова, Е. Б. Садыков и др. Составители: В. С. Познанский, М. П. Малышева, М. И. Перебеева, Н. А. Полякова, Т. У. Турсунбаева. Семей, 2009. 272 с.
- Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг. Сборник документов. Т. 1. Алматы: ЛЕМ. 2012. 772 с.
- История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4. Алматы: Атамұра. 2009. 768 с.
- Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 36 с.
- Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. Алматы. 2009. 448 с.
- Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: опыт и проблемы. Алма-Ата: Ғылым, 1990. 200 с.
- Коллективизация сельского хозяйства и оседание кочевого и полукочевого казахского населения на территории Кустанайской области, 1927–1938 гг. Сборник документов / Составители: Н.И. Здоровец, С.Н. Тащанова, Ю.В. Яремин. Костанай, 2004. 413 с.
- Конституция РК от 30 августа 1995 г.
- Крестьянская Голгофа. Книга памяти репрессированного крестьянства Омской области. Т. 1. Омск: Кн. Изд-во, 2013. 528 с.: илл.
- Marko Cattynnyk, Lubomyr Y., Luciuk&Bohdan S. Kordan (eds), The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 Kingston, ON: Limestone, 1988, lxiv+493 pp.
- Мигущенко О.Н. Влияние социально-экономической политики государства на формирование правосознания сельского населения (на материалах ЦЧО 1928-1934 гг. – Автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юридических наук. М., 2008. 45 с.
- Михайлов В.Ф. Хроника Великого Джута. Алта-Ата: Жалын, 1990. 231 с.
- Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931–1933 гг. Сборник документов и материалов. Ред. коллегия: М. К. Козыбаев (гл. редактор), К. С. Алдажуманов, Ж. Б. Абылхожин и др. Составители К. С. Алдажуманов, М. К. Каирғалиев, В. П. Осипов, Ю. И. Романов. Алматы, 1998. 263 с.
- Нәсенов Б. Абыралы қанды жылдар (1905-1945). Екінші бөлім. Құжаттар жинағы. Алматы, Новосибирск, 2006. 644 б.
- Огайон Изабель. Седентеризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / И. Огайон; пер. с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б.М. Сужиков. – Алматы: Санат, 2009. 365 с. (История Казахстана в западных источниках XII – XX вв.; т. 11).
- Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы. Санат, 1997. 320 б.
- Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. Изд. второе, доп. и переработанное. Алма-Ата: Казахстан, 1984. 758 с.
- Реабилитация: политические процессы 30-50-х годов / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. М.: Политиздат, 1991. 461 с.

Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. М., 2000. Т. 1: Март 1953 февраль 1956. 503 с.

Robrt Conguest. «The Harvest of Sorrow». Soviet Collectivization and the Terrorfamine. Pimlico. London 2002. 412 p.

Смагулов Н.К. Кадровая политика большевиков в партийных и государственных органах Казахстана в 1917-1936 гг. Караганда: КарГТУ, 2011. 184 с.

Сулейменова М.Ж. Историческая роль депортированных народов и репрессированных социальных групп в развитии народного хозяйства Центрального Казахстана в 1930-1940-е годы: дис. ...канд. ист. наук. Караганда: КарГУ им. Е. Букетова, 2001. 124 с.

Трагедия казахского народа. Сборник документов и материалов: голод 20-х, 30-х гг. XX в. в Казахстане / Составители: М.К. Тахаева, Н.В. Чаушанская. Алматы, 2010. 414 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. // Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), Т. 1.1999. 880 с.; Т. 2. 2000. 927 с.; Т. 3. 2001. – 1008 с.; Т. 4.2002. 1056 с.; Т. 5. Кн. 1.2004. 648 с.; Т. 5. Кн. 2. 2006. 704 с.

Яковлев А. Крестосев. М.: ВАРГИУС, 2000. 274 с.

1932-1933 жалдардағы ашаршылық ақиқаты – Правда о голоде 1932-1933 года / Аяған Б.Ф. Қыдырлина Ж.Ү., Ауанасова Ә.М., Кашқымбаев А.Н., Анафинова М.Л. Илиясова К.М. Б.Ф. Аяғанның редакциясымен. Алматы: ТОО «Литера-М», 2012. 366 б.+16 б. жапсырма. қазақша, орысша.

References

Asharshilik. Golod. 1928 – 1934. Dokumentalnaya hronika. Sb. dok. T.1: 1928-1929. T.2: 1930-1931. T.3: 1932-1934 / Otv. Redaktor B. Əbdıfaliyli. Almati: Atamıra. 2021. T.1: 920 p. T.2: 1240 p. T.3: 1028 p. [in Russian].

Baberovski İ. Krasnyi terror: istoria stalinizma / per. s nem. M.: ROSSPEN; Fond Pervogo Prezidenta RF B.N. Elcina, 2007. 278 p. [in Russian].

Golod v SSSR. 1929–1934. V treh t. Kn. 2. M.: MFD, 2011. 560 p. [in Russian].

Golokin F. Tri aktualnye zadachi tekuego momenta // Narodnoe hozıystvo Kazahstana. - 1931. - № 8-9. P. 16 [in Russian].

Gordon A.A., Klopov E.V. Chto eto bylo? Moskva, 1989. 320 p. [in Russian].

Espenbetova A., Joldasuly T. Qazaqtyn malyn tırkileu / Aqmeşit aqşamy. № 24. 15 mausym, 2006. [in Kazakh].

İz istorii velichaişei tragedii kazahskogo naroda. Sbornik dokumentov. Redkollegia: A. A. Aubakirov (otv. redaktor), G. T. Kasymova, E. B. Sadykov i dr. Sostaviteli: V. S. Poznanskii, M. P. Malyşeva, M. İ. Perebeeva, N. A. Polıakova, T. U. Tursunbaeva. Semei, 2009. 272 p. [in Russian].

İz istorii deportasii. Kazahstan 1930–1935 gg. Sbornik dokumentov. T. 1. Almaty: LEM, 2012. 772 p. [in Russian].

İstoria Kazahstana (s drevneişih vremen do naših dnei). V pıti tomah. Tom 4. Almaty: Atamura, 2009. 768 p. [in Russian].

Kozybaev M.K., Abylhojin J.B., Aldajumanov K.S. Kollektivizasiya v Kazahstane: tragediya krestıanstva. Alma-Ata, 1992. 36 p. [in Russian].

Koıgeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazahstane 1920-1940-h godov. Almaty, 2009. - 448 p. [in Russian].

Kollektivizasiya selskogo hozıystva v respublikah Srednei Azii i Kazahstane: opyt i problemy. Alma-Ata: Ğylym, 1990. 200 p. [in Russian].

Kollektivizasiya selskogo hozıystva i osedanie kochevogo i polukochevogo kazahskogo naseleniya na territorii Kustanaiskoi oblasti, 1927–1938 gg. Sbornik dokumentov / Sostaviteli: N.İ. Zdroves, S.N. Taanova, .V. Yaremin. Kostanai, 2004. 413 p. [in Russian].

Konstitusıya RK ot 30 avgusta 1995 g. [in Russian].

Krestıanskaya Golgofa. Kniga pamıati repressirovannogo krestıanstva Omskoi oblasti. T. 1. Omsk: Kn. İzd-vo, 2013. 528 p.: ill. [in Russian].

Marko Cattynnyk, Lubomyr Y., Luciuk&Bohdan S. Kordan (eds), The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 Kingston, ON: Limestone, 1988, lxiv+493 pp.

Miguenko O.N. Vliyanie sotsialno-ekonomicheskoi politiki gosudarstva na formirovanie pravosoznaniya selskogo naseleniya (na materialah SChO 1928-1934 gg. Avtoref. dis. na soiskanie uchenoi stepeni doktora ridicheskikh nauk. M., 2008. 45 p. [in Russian].

Mihailov V.F. Hronika Velikogo Djuta. Alta-Ata: Jalyn, 1990. 231 p. [in Russian].

Nasilstvennaya kollektivizasiya i golod v Kazahstane v 1931–1933 gg. Sbornik dokumentov i materialov. Red. kollegia: M. K. Kozybaev (gl. redaktor), K. S. Aldajumanov, J. B. Abylhojin i dr. Sostaviteli K. S. Aldajumanov, M. K. Kairgaliev, V. P. Osipov, . İ. Romanov. Almaty, 1998. 263 p. [in Russian].

Näsenov B. Abyraly qandy jyldar (1905-1945). Ekinşi bölim. Qıjattar jınaғы. Almaty, Novosibirsk, 2006. 644 p. [in Kazakh].

Ogaion İzabel. Sedenterizasiya kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizasiya i sotsialnye izmeneniya (1928–1945 gg.) / İ. Ogaion; per. s fr. A.T. Rakışeva; sost. B.M. Sujikov. Almaty: Sanat, 2009. 365 p. (İstoria Kazahstana v zapadnyh istochnikah III – III vv.; t. 11) [in Russian].

- Omarbekov T. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасиреті. Алматы. Санат, 1997. 320 p. [in Kazakh].
- Ocherki istorii Kommunisticheskoi partii Kazahstana. İzd. vtoroe, dop. i pererabotannoe. Alma-Ata: Kazahstan, 1984. 758 p. [in Russian].
- Reabilitasiya: politicheskie processy 30-50-h godov / Pod ob. red. A.N. Яковлева. М.: Politizdat, 1991. 461 p. [in Russian].
- Reabilitasiya: kak eto bylo. Dokumenty Prezidiuma SK KPSS i drugie materialy: v 3 t. М., 2000. Т. 1: Mart 1953 fevral 1956. 503 p. [in Russian].
- Robtrt Conguest. «The Harvest of Sorrow». Soviet Collectivization agd the Terrorfamine. Pimlico. London 2002. 412 p.
- Smagulov N.K. Kadrovaya politika bolşevikov v partiinyh i gosudarstvennyh organah Kazahstana v 1917-1936 gg. Karaganda: KarGTU, 2011. 184 p.
- Suleimenova M.J. İstoricheskaya rol deportirovannyh narodov i repressirovannyh sosialnyh grupp v razvitii narodnogo hozyaistva Sentralnogo Kazahstana v 1930-1940-e gody: dis. ...kand. ist. nauk. Karaganda: KarGU im. E. Buketova, 2001. 124 p. [in Russian].
- Tragediya kazahskogo naroda. Sbornik dokumentov i materialov: golod 20-h, 30-h gg. NN v. v Kazahstane / Sostaviteli: M.K. Tahaeva, N.V. Chauşanskaya. Almaty, 2010. 414 p. [in Russian].
- Tragediya sovetskoï derevni. Kollektivizasiya i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumenty i materialy. V 5-ti tt. // Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. М.: «Rossiiskaya politicheskaya ensiklopediya» (ROSSPEN), Т. 1.1999. – 880 p.; Т. 2. 2000. – 927 p.; Т. 3. 2001. – 1008 p.; Т. 4.2002. – 1056 p.; Т. 5. Кн. 1.2004. – 648 p.; Т. 5. Кн. 2. 2006. – 704 p. [in Russian].
- Яковлев А. Крестосев. М.: VARGIUS, 2000. 274 с. [in Russian].
- 1932-1933 жылдардағы асаршылу ақиқаты – Pravda o golode 1932-1933 goda / Аяған В.Ғ. Qydyralina J.Б., Auanasova Д.М., Kaşqymbaev A.N., Anafinova M.L. Пиясова К.М. В.Ғ. Аяғанның редакциясымен. Almaty: TOO «Litera-M», 2012. – 366 p.+16 bp japsyrma. qazaqşa, oрысша [in Kazakh].

FTAMP 03.00.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_189

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1917-1930 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ «ӘЙЕЛ ТЕҢДІГІ» МӘСЕЛЕСІ

Шашаева Малика Әуезханқызы^{1ID}, Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы^{1ID*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

* Автор-корреспондент

E-mail: ma.shashaeva@mail.ru (Шашаева), koz.mahabbat_85@mail.ru (Қозыбаева)

Түйіндеме. Мақалада Кеңестік Қазақстанның қалыптасуы кезеңіндегі қоғамдағы өзгерістер арнасындағы әйел теңдігі мәселесінің кейбір қырлары талдауға алынады. Алғашқы қабылданған заңдық ережелер, некелесу, ажырасу, алып қашу, қалыңмал мен әменгерлік және басқа да тақырыптар қарастырылған. Түркістан Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитетінің де «қалың малды» жою туралы декреті жарияланады. Бұл декретке сәйкес «қалың мал» жайлы барлық келісімдер заңсыз деп есептелініп, декреттің қаулыларын бұзушылар қылмыстық тәртіп бойынша сот алдында жауапкершілікке тартылады деп танылды. Алайда бұл декрет заң жүзінде тек қазақтарға ғана таралған соң, 1923 жылы Түркістан Орталық Атқару Комитеті республиканың барлық ұлттарына тарайтын жаңа декрет қабылдады. Ең алғаш «әйел теңдігі мәселесі» 1917 жылғы Орынбордағы Бүкілқазақтық съезінде көтеріледі. Алаш қозғалысының өкілдері әйелдердің саяси құқығын ерлермен бірдей теңестіруді, өз еркімен күйеуге шығу құқығын, некеге отырғанда қалыңдықтың да келісін сұрау, некеге отыру жасын ерлерге 18, әйелдерге 16 деп белгілеу, қалың мал, әменгерлікті жою, екінші әйел алу үшін бірінші әйелдің рұқсатын сұрау талаптарын қойғандығы мақала барысында талдауға алынды.

Кілт сөздер: әйел теңдігі, неке, әменгерлік, қалыңмал, декреттер, заңдар, теңсіздікті жою.

Мақала ҚР БҒМ ҒК № АР09259227 жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды

МРНТИ 03.00.20

ПРОБЛЕМА «ЖЕНСКОГО РАВЕНСТВА» В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ В 1917-1930-Е ГОДЫ

Шашаева Малика Аuezханкызы^{1ID}, Козыбаева Махаббат Маликовна^{1ID*}¹Институт истории и этнологии им. Ш. Уалиханова, Казахстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: ma.shashaeva@mail.ru (Шашаева), koz.mahabbat_85@mail.ru (Козыбаева)

Аннотация. В статье анализируются некоторые аспекты равноправия женщин в контексте изменений в обществе в период становления Советского Казахстана. Первые принятые правовые положения касаются брака, развода, похищения невесты, калыма, левирата и других тем. Также будет опубликовано постановление ЦИК Туркестанской ССР об уничтожении «калыма». Согласно указу, все соглашения о «калыме» считались незаконными, а нарушители положений указа привлекались к уголовной ответственности перед судом. Однако после того, как этот указ был юридически распространен только на казахов, в 1923 году ЦИК Туркестана принял новый указ, распространявшийся на все национальности республики. Вопрос о равноправии женщин впервые был поднят на Всеказахском съезде 1917 года в Оренбурге. В статье анализируются требования представителей «Алаш» в уравнивании положения женщин в политических правах с мужчинами, права добровольно вступать в брак, уточнении согласия невесты при заключении брака, установлении брачного возраста до 18 лет для мужчин и 16 лет для женщин, отмены калыма, левирата, согласие первой женщины на брак со второй женой.

Ключевые слова: равноправие женщин, брак, левират, калым, декреты, законы, устранение неравенства.

IR МРНТИ 03.00.20

THE PROBLEM OF "WOMEN'S EQUALITY" IN SOVIET KAZAKHSTAN IN 1917-1930

Shashayeva Malika Auezhankyzy^{1ID}, Kozybayeva Makhabbat Malikovna^{1ID*}¹Ch. Valikhanov Institute of history and Ethnology, Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: ma.shashaeva@mail.ru (Shashayeva), koz.mahabbat_85@mail.ru (Kozybayeva)

Abstract. The article analyzes some aspects of women's equality in the context of changes in society during the formation of Soviet Kazakhstan. The first adopted legal provisions deal with marriage, divorce, bride kidnapping, bride price, levirate and other topics. The decision of the Central Executive Committee of the Turkestan SSR on the destruction of the "kalym" will also be published. According to the decree, all agreements on "kalym" were considered illegal, and violators of the provisions of the decree were held criminally liable before the court. However, after this decree was legally extended only to the Kazakhs, in 1923 the Central Executive Committee of Turkestan adopted a new decree that applied to all nationalities of the republic. The issue of women's equality was first raised at the All-Kazakh Congress in 1917 in Orenburg. The article analyzes the demands of the representatives of "Alash" in equalizing the position of women in political rights with men, the right to voluntarily marry, clarifying the consent of the bride upon marriage, establishing the age of marriage up to 18 years for men and 16 years for women, the abolition of "kalym", levirate, consent of the first woman to marry the second wife.

Key words: equality of women, marriage, levirate, kalym, decrees, laws, elimination of inequality.

Кіріспе. Ұзақ уақыт бойы Қазақстандағы «әйелдер мәселесі» өз шешімін таппай, тек тарихта 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін біршама өзгеріске ұшырағаны анық. Өмір бойы салт-дәстүрдің шырмауында қалған қазақ әйелдерінің қолдауын тапқан кеңес өкіметінің әйелдер мен ерлердің құқықтарын теңестіруге, қалың мал, әменгерлік, көп әйел алумен күресуге бағытталған саясаты іс жүзінде түпкі-тамыры жойылған, кеңестік идеологияға бағынатын халықты тәрбиелеу мақсатын көздегені анық. Алайда, 1917-1930 жылдары жүргізілген науқан кезінде әйелдер арасындағы сауатсыздықты, құқықтық теңсіздікті жою, сонымен қатар қазақ әйелдерін қоғамдық-саяси, басқару ісіне қатынастыру мүмкіндігі пайда болғанын жоққа шығару қате.

Ең алғаш «әйел теңдігі мәселесі» 1917 жылғы Орынбордағы Бүкілқазақтық съезінде көтеріледі. Алашорда қозғалысының өкілдері әйелдердің саяси құқығын ерлермен бірдей теңестіруді, өз еркімен күйеуге шығу құқығын, некеге отырғанда қалыңдықтың да келісін сұрау, некеге отыру жасын ерлерге 18, әйелдерге 16 деп белгілеу, қалың мал, әменгерлікті жою, екінші әйел алу үшін бірінші әйелдің рұқсатын сұрау талаптарын қояды (Алаш Орда, 1992:49-50).

Материалдар мен әдістер. Әйел теңдігіне қатысты зерттеулердің негізі антикалық заманнан грек ойшылдары Платон, Аристотель есімдерімен байланысты. Өйткені грек тілінде ген-әйел, ал андрос-ер адам. Демек, антикалық дәуірде этникалық жағдайларға, халықтардың орналасу мекен жайына қарай, әйелді ерлермен салыстыра отырып қарастырған. Мәселен, Аристотель (б.э.д. 384-322) өзінің әйелдер туралы көзқарасы бойынша «ер адам мен әйел адам тең емес, әйел балаға өз денесін берді» - деп тұжырым жасаған (Декина, 2015:1116–1120). Неміс философы Иммануил Кант (1724-1804) әйел мен ер адамның психологиясын талдап, оларды бір-бірінен мінезіне қарай айырып, әйелдер туралы: «Әйелдер аса қамқор, қайырымды және жанашыр, сырты әдеміден пайдалылығына басымдық береді» (Кант, 1997:279). Екінші бір неміс философы Артур Шопенгауэр (1788-1860) психикалық үрдістерді негізге алып, ер адамдарға абстрактілік, ал әйел адамдарға нақтылық тән қасиет дей келе, бала бұл әйел мен ер адамдардың арасындағы күштарлық пен махаббат нәтижесінде пайда болады деп тұжырымдаған (Шопенгауэр, 1992:62). Р. Столлер, гендер категориясын, жынысқа байланысты белгілеу үшін, оны жеке тұлғалық және мінез-құлық сипаттарының әлеуметтік тұлғааралық қатынастарының контекстінде пайда болғанда ғана қолдануды ұсынған (Burn, 1996:233). 1998 жылы Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенциясына (келісіміне) қосылғаннан кейін, БҰҰ-ның «Әйелдердің саяси құқығы туралы», «Тұрмыстағы әйелдің азаматтығы туралы» конвенция, Халықаралық еңбекті ұйымдастырудың алты конвенциясы, оның ішінде «Бірдей еңбек еткені үшін ерлер мен әйелдерді тең марапаттау туралы» конвенциялар бекітілді.

Мақаланы жазу барысында соңғы жылдары Отандық тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістерді негізге алдық. Танымдық мүмкіндіктердің кеңеюі зерттеу негізіне тарихи-мәдени, өркениеттілік тәсілді қолдануға жол ашты. Әрбір өркениеттің өзіндік ерекшеліктерін тану, оның біртұтастығы, өзіне тән мәнге ие тұрақты жүйесі, өмірлік философиясы, құндылықтар жүйесі және тарихи-мәдени дәстүрлері, соған сәйкестендірілген халықтардың, жеке адамның өмірі, әлеуметтік және саяси институттары, ұлттық басымдылыққа ие ұстанымдар мен құндылықтарын неғұрлым терең танып білуге деген ұмтылыстарға жетелеуге әкеледі. Міне, осындай тәсілдерді пайдаланудың арқасында зерттеу көздерінің неғұрлым тиімді бағыттарға бет бұруына жол ашты. Атап айтқанда, зерттелуге алынған кезеңдегі оқиғалар мен мәліметтер кешенді түрде сол дәуірмен байланыстырылып, ұлттық басымдылықтар мен құндылықтар тұрғысынан қарастырылып, соның негізінде оның мәні, негізгі ағымдарының бағыты және қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және халықтың рухани өміріндегі алатын маңызды зерттеудің өзегіне айналды.

Талқылаулар. Бұл мақалада зерттеудің тарихнамалық базасы ретінде «Ана тілі» газетінде жарық көрген Шілдебай Сәбиттің «Қазақтың қайраткер қызы» (Шілдебай, 2019:8) А.И. Қасабекованың «Әйелдер қозғалысының алғашқы қайраткерлері» деп аталатын көмекші оқу құралы (Қасабекова, 2003:61-62), Р.О. Балгозинаның «Қазақстанның тарихи ойындағы әйел теңдігі мәселесі» атты докторлық диссертациясы қарастырылды (Балгозина, 2009:210). Деректік базаның негізін Қазақстан Президенті архивінің қорларындағы құжаттық материалдар құрайды (ҚР ПА, 139:1). Баспасөз беттерінде әйел теңдігі мәселесі тұрақты түрде көтерілді. Мысалы, «Ақ жол» газеті беттерінде «Әйел теңдігі» рубрикасында осы мәселеге қатысты мақалалар үзбей берілетін. Соның біріндегі «Жетім қыз» деп аталатын (Авторы – Жұмағали (С. Қожановтың бүркеншік аты) мақалада өте қызықты мәліметтер келтірілген.

Негізгі нәтижелері. Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен РСФСР Халық Комиссарларлар Кеңесінің 1917 жылдың 18 желтоқсанында қабылдаған «Азаматтық неке, балалар туралы және азаматтық жағдайды әктілеу кітабын енгізу жайлы» кеңес өкіметінің декреті және 19 желтоқсанда қабылданған «Неке бұзу туралы» декреті осы мәселеге байланысты ең алғашқы декреттер болып есептеледі. Нәтижесінде, некеге тұрудың шектік жасы белгіленіп, ерікті ажырасу мүмкіндігі берілді (Декреті, 1957:210).

«Ақ жол» газетінің 1921 жылдың 12 сәуіріндегі №46 санындағы «Әйел теңдігі» рубрикасында «Қазақстан үкіметінің неке туралы шығарған заңы жарияланған болатын:

1. Неке қию

1. Бір қатыннан артық қатын алу әйелдің адамшылығына кемшілік келтіретіндіктен, әйелді күн есебінде тұтынып, еңбегін олжа қылуға себеп болғандықтан;

2. Үй ішіндегі адамдардың өзгерісінен жазатын (ЗАГС) бөлімдерге жаздырған неке дұрыс неке деп табылады;

3. Неке қиғанда шарифаттың айтқанын істеу қыз бен жігіттің ықтиярында. Бірақ шарифат бойынша неке қиюдан бұрын, үй ішінің өзгерісін жазатын бөлімге барып жазылу керек.

Ескерту: бұл декрет жарияланбай тұрып, шарият бойынша қиылған некені үй ішінің өзгерісін жазатын бөлімге айтып жаздыру керек.

4. Неке қию үшін күйеудің жасы 18-ден, қыздың жасы 16-дан кем болмасқа керек;

5. Неке қиып қосылушылардың ақылы саламат боларға керек;

6. Некелі жары жоқ, басы бос кісіге неке қиып үйленуге болады. Бұл декрет бойынша қағазға тіркеліп, неке қиып үйленгендерді бұл декреттен бұрын шариятша неке оқытып үйленгендер де, сол бұрынғы некесі бұзылып, қосағынан айрылмай қатын жаңадан байға шыға алмайды, еркек екінші қатын ала алмайды;

7. Ата-ана мен нәсіл – нәсәптің* арасына неше атаға келсе де, неке жүрмейді (әкесі мен қызы, шешесі мен баласы, ұлы атасы, ұлы анасы, нағашы анасы, нағашы атасы мен немерелері) ағайын туысқан арасына өке жағынан да, шеше жағынан да төрт атадан аспай неке жүрмейді. Бір-біріне неке қиып, қосыла алмайды. *Ескерту: 1) әкесі бір, шешесі басқа, я шешесі бір, әкесі басқа қиыр туысқан деп саналады. 2) некесіз туғандар некелімен бірдей.*

1. Ата-ана мен оның нәсіл – нәсәбінің қызының күйеуі, еркегінің қатыны, келіні неше атаға келсе де, неке қиып қосыла алмайды. Қатынның бұрынғы байынан қалған баласы мен оның байының бұрынғы қатынынан қалған баласының арасында неке жүрмейді.

2. Неке қиып қосылушылар некесін көзбе-көз отырып қидырады. Неке қиятын орынға күйеу мен қыз өзі бармай, орнына уәкіл сайлап жіберу болмайды;

3. Неке қию үшін екі тараптың да толық ризалығы керек. Біреудің зорлығымен болған ризалық деп танылмайды. Неке қиып қосылушылардың әке-шешесі, ағайындары құдандасып, басқа түрлі жақындарының қыз бен жігітті сырттан билеп құда болып келгенімен, қыз бен жігіт өз арасы келісіп бір-біріне риза болмаса, неке қиылмайды;

4. Әйелді неке қиып алу үшін ықтиярсыз алып қашу, некеге көндіру үшін зорлау сот хукімімен жаза салып қорқытып тиятын іс;

5. Жесірдің өз еркі өзінде. Өлген байының ағайындарынан басқа біреудің адамына тисе де ықтияры бар.

2. *Байы мен қатынының айырылуы*

6. Неке қиып қосылған кісілер некесін бұзып айырылуға болады;

7. Айырылу үшін бай мен қатыны екеуі де болмаса, екеуінің біреуі айрылғысы келсе айырылады;

8. Байы мен қатыны екеуі де айырылғысы келсе, өздерінің некесін жазған бөлімге айырыламыз деп арыз жазып береді. Болмаса тиісті народный судьяға арыз береді. Байы мен қатынының біреуі айрылғысы келсе, оның ісі соттың қарауымен шешіледі;

9. Народный судьяға айрылғысы келген қатын мен байы екеуі бірдей келіп, екеуі де айырыламыз деп арыз берсе, судья олардың жұмысын, арызын алысымен бітіреді. Егер айырыламын деген арызды қатыны мен байының бірдей бермеуінің жемісін тексеріп шешу үшін судья срок тағайындайды;

10. Байы мен қатыны некесін бұзып айыру тақырыпты істерді народный судья жалғыз өзі де тексеріп шешеді;

11. Айырылу тақырыпты арызы алысымен, народный судья ізденушінің қолына оның арыз бергенін һәм қосағынан бөлек тұруға ықтиярлы екенін куәләндіріп қағаз жазып береді;

12. Бұл декрет губерна махкемелері тұратын қалаларда хукімет атына шығатын газеттерге басылып, ел елге жарияланған күннен бастап күшіне кіреді. (*Сот комиссары: Әлібеков*) (Ақ жол, 2020:11, 1 т.).

Баспасөз беттерінде әйел теңдігі мәселесі тұрақты түрде көтерілді. Мысалы, «Ақ жол» газеті беттерінде «Әйел теңдігі» рубрикасында осы мәселеге қатысты мақалалар үзбей берілетін. Соның біріндегі «Жетім қыз» деп аталатын (Авторы – Жұмағали (С. Қожановтың бүркеншік аты) мақалада: «Ұлттың ұлт болып жасауы, көркеуі ілгері басуы үшін бірнеше себептер болуға керек. Ол, себептердің бірі ұлт анасы, ұлт тәрбиешісі әйел болуға тиіс. Әйел теңдіксіз, әйел надан, әйел күң болса, ұлт қанатсыз құсқа ұқсап, қанша талпынғанымен алға бара алмайды. Бұл белгілі. Айтылып та, жазылып та жүр. Бұл күнгі қазақтың әйел халі әсіресе, 1917-18 жылғы ашаршылықтан кейінгі Түркістан әйелдерінің ахуалы өте қиынға айналды. Сатылды, панасыз, үйсіз, жалаңаш күйсіз шияттей жетім қалды. Өзбек қолында кедей қазақ зұлымдығы болды. Өткен, декабрь ішінде ескі Ташкент барсам, өзбектің 13-14 жасар баласы 11-12 жасар қазақ қызын шанаға жегіп, өзін сүйреткізіп жүр екен. Қыз қайғылы өзі жүдеу, киім жоқ болғаннан кейін аяп кеттімде қасына барып жөн сұрадым. Мені, тәлкек қылған біреу десе керек. Айтпады. Сонан кейін, өзбек балаға «Я ортақ! Нимеге шо қызны шанаға жегіп иурсің? өзіңға иүріп тұрсың, аяғың барды» дедім, өзбек бала ашуланды. Менің қаным қайнап шыдай алмай, баланы итеріп кеп түсірдім. Бірақ, көшеде айғай салып не қылайын деп, қайтып кеттім. Енді бұл қызда сол ана жылғы ашаршылықтан, өзбек қолына кірген қазақ азаматтарының жетім қарындасы болса керек. Бұндай, жетімдер Түркістан қалаларында толып жатыр деп, «Ақжолда» жазылған еді. Бұл рас жетім қарындастарыңды құтқарыңдар, жастар!» - деген жанайқайды көруге болады (Ақ жол, 2020:70, 2 т.).

Автономиялы Қырғыз (Қазақ) Социалистік Республикасы құрылғаннан кейін, 1920 жылы 28 желтоқсанда «Қалың малды жою туралы» декрет қабылданды. «Ескінің қалдығы» қатарына жатқызылған қалың мал беру заңсыз деп танылып, қатаң жазаланатын болды (Декреты и постановления, 1921:41).

Жылдар бойы келе жатқан көп әйел алу мен әменгерлік салттарын жою мақсатында кеңес өкіметі 1921 жылы 17 қаңтарда «Қырғыздардың неке құқығы туралы» декретін қабылдайды.

1921 жылы 14 маусымда Түркістан Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитетінің де «қалыңмалды» жою туралы декреті жарияланады. Бұл декретке сәйкес «қалыңмал» жайлы барлық келісімдер заңсыз деп есептелініп, декреттің қаулыларын бұзушылар қылмыстық тәртіп бойынша сот алдында жауапкершілікке тартылады деп танылды (Известия, 1921:4). Алайда бұл декрет заң жүзінде тек қазақтарға ғана таралған соң, 1923 жылы Түркістан Орталық Атқару Комитеті республиканың барлық ұлттарына тарайтын жаңа декрет қабылдады. 1924 жылы заңды күшіне енген Қырғыз (Қазақ) Орталық Атқару Комитетінің «қалыңмал» мен басқа да тұрмыстық қылмыстарды жазалау туралы декреті жарық көрді.

Жоғарыда айтылған «Ақ Жолдың» 16-шы санында басылған: Қазақстан хукіметінің қалың малды қалдыру туралы шығарған нұсқамын (1) іске асыру үшін баяндама ретінде заң комиссариаты жариялаған «Ережеде»:

1-Қалың малды қалдырған нұсқа жарияланғаннан кейін, қалыңдық үшін қалың мал беру һәм алу-жазаландыратын қылмысты іс есебінде болады.

2-Бұл істің қылмысты болып саналуының екі түрлі белгісі бар: а) екі жақтың құдалық сөйлесіп келісуі; келіскеннен кейін күйеу жағы мал беруге қалыңдық жағы малын алып біткен соң, қыз беруге міндетті болуы; б) құда күйеу жағы құда түсіп, малын түгел яки, жарымдап беру, қалыңдық жағы-малды қолына алу.

3-Екінші бапта көрсетілгенше қылмысты деп түсіну үшін мал берген күйеу мен қалыңдық арасында неке оқылған-оқылмағаны есеп емес.

4-Жарияланбастан бұрын түгел яки, жарымдап қалыңмал берушілердің һәм алушылардың ісі қылмыстыға қосылмайды. Бірақ, ол бұрынғы құдалықтар алыс-беріс қылуға шарт бола алмайды. Мәселен, қалыңмал төлеген екенмін деп, қалыңдығын сұрай алмайды (қалыңдық өзі барамын демесе); егер тіпті неке оқылмайтын болса, беріп қойған малын да сұрай алмайды. Нұсқа жарияланбастан бұрын малының жартысын алып қойғандар, күйеумен қалыңдықтың арасында неке оқылған болса, қалған малын сұрай алмайды.

5-Қалыңмал туралы ауылда келісу, құдалық секілділер. Нұсқа жарияланудан бұрын болсада, сот қорғауына алынбайды. Яғни, бұл туралы дау-дамай болса, сот қабыл алынбайды. тексермейды.

6-Нұсқа жарияланудан бұрын некелесіп қойылғандарды айырарда, бұрынғы төленген қалыңмал қайтпайды. Бұл туралы ақыласу, дауласу жұмыстарын сот тексеруге алмайды.

7-Жарияланғанша қалыңмалды қайтару туралы басталған, бірақ тексеріліп үлгірмеген істер бір жола тоқталады; бұл туралы айтылған билік шығарған қарар орындалмайды; мұндай істерді орындаушы мекемелер қарарын орындамастан, тезінен билік айтқан соттардың өздеріне қайтаруға тиіс.

8-Қалыңмалды қалдыруға қарсы істелген жұмыстарды, алты заседательный халық соты тексереді. Мұндай жұмыстарға жай адамдар, милиция, ғайыры мекемелер қатыса алмайды.

9-Халық сотында қалыңмал қалдыруға қарсы жұмыстар, жай кісілердің арызымен исполкомдардың ұсынуымен милиция яки, басқа ұйымдар һәм лауазым иесі адамадардың білдіруімен, соттың өз қарауынша басталады. Ескерту: домалақ арыздар, шағымдар (аты жөнін жазбаған) алынбайды. һәм мұндайлар іс бастауға дәлелдікке жарамайды.

10-Қалыңмалды қалдыруға қарсы қылмыстыларға, закон қуатына кірген соттың билігімен ғана жасалуға болады.

11-Мұндай жаза екі түрлі болады: а) екі еседен артық арттырмай мал алған кісілердің өздерінен ғана, қалыңмалды алып қазынаға салу. Бірақ, түк қатысы жоқ ағайындарын күйдірмеуге керек; б) қалыңмал беруде һәм алуда, айыпталған адамдарға бір жылға шейін бас жазасы болады.

12-Қалыңмал алған адамнан қалыңмалдың өзі һәм тағы сол қалыңмалға орай, келетін мал мүлік екі есе болып қазынаға алынады.

13-Қазынаға алынатын мал мүліктің мөлшерін, істі қарайтын сот кеседі. Бірақ, һәрбір істе мал-мүлкі қазынаға алынатын адамдардың дәулеті, тіршілігі еске алынады. Мәселен, байлардан алған қалыңмалының үстіне, тағы сондай зат алынады. Ал, кедейлерден соттың қарауынша кемітіліп, шамасына қарай аз алынады.

14-Халық соты қалыңмалды қалдыруға қарсы жұмыстарды тексеріп билік айтқанда, қазынаға түсетін мал мүлікті кескен бөлімде, қалыңға алынған малдың, мүліктің анық қанша екендігін баяндап санап отыру керек. Билікте көрсетілуге тиіс. Егер алынған малдың, мүліктің көзі жоқ болса, олардың орайына мал мүлік төленеді. һәм бұлар 12-ші бап бойынша екі есе қылынып, қазынадан алынады деп.

15-Билікті орындау үшін исполнительный лист (орындама қағаз) берілгенде, сонымен қатар оның нұсқасын билікті орындау, қай мекемеге тапсырылғандығы көрсетіліп, кембағалдар қамқоршылығының бөлімшесіне жіберу керек.

16-Халық сотының билігін орындайтын мекемелер, қазынаға алынған мал-мүлікті ауылдық Кеңестерге тапсырады. Бұл туралы олар тоқтаусыз, кембағалдар қамқоршылығының бөлімшесіне білдіреді.

17-Ауылдық Кеңестер қолдарына алған мүліктерді сақтауға һәм малды індетке, боран шашынға ұшыратпай бағуға міндеткер.

18-Егер бір ауылға қалыңмал айдалып келді. Киіт-миіт секілді заттар келді дегенді ауылдық кеңес хабарланса, дереу анығын біліп, ондай мал-мүліктің жасырылмауына һәм үсталып кетпей сақталуына қам қылуға тиіс. Бұл туралы қандай қам қылғанын, тиісті халық биіне білдіреді. Мұнан кейін, халық биі ауылдық кеңестің істеген қамы дұрыс па, теріс пе я бекітеді, я бұзады.

19-Қазынаға алынған мал-мүлік, жергілікті кембағалдар қамқоршылығы бөлімшесінің қарауындағы айрықша қазынаға кіреді.

20-Бұл қазынадан алдымен ауылнай қол астындағы жәрдемге мұқтаж өз күштерімен күн көре алмайтын жарлыларға, ауруларға, ақсақ-тоқсақтарға һәм осылар секілді кембағалдарға көмек беріледі.

21-Қамқоршылық істерін басқаратын халық комиссиариаты алуға тиіс: а) 21-ші бапта көрсетілгенше айрықша қазынадан пайдаланатын нашарлар кімдер? һәм көмек берудің реті қалай болмақ; б) бүкіл Қазақстан Республикасына қараған жерлерде, әлгі айрықша қазынадан дұрыстап пайдалану үшін жергілікті кембағалдар қамқоршылығы бөлімшелері ашылсын.

22-Кембағалдар қамқоршылық ұйымдары болмаған жерлерде, айрықша қазынадан кемтарларға көмек берісін деген жоғарғы ұйымдардың бұйрықтары, кейбір себептермен орындалмағанда, қазынаға алынған малдар боран-шашын, жүт-індетке шалдығып, апатқа ұшырайтындары болса, ауылдық Кеңестер өз қарауымен ондай малдарды қол астындағы жетім-жесір, кем-кетіктерге үлестіруге ерікті. Бұл туралы ауылдық кеңес не істегенін, малды кімдерге һәм қанша бергенін, тиісті кембағалдар қамқоршылығы бөлімшесіне түгел білдіреді.

23-Жетім-жесір, кем-кетіктерге үлестіргеннен қалған қазынаны, жергілікті кембағалдар қамқоршылығы бөлімшесі рұқсатымен, шаруашылық одақтарына, басқа сондай жұмыстарға, әлеумет жұмыстарына, жұмыскерлердің азық-түлігіне ұстауға тиіс.

24-Қалған қазынаны 24-ші бап бойынша, қалай үлестіру ретін жер комиссариатының жергілікті мекемелері көрсетеді.

25-Қалыңмал берген һәм алған айыптыларды жазаландыратын бұл туралы істі қарайтын істі сот, жаза кескенде адамына қарай, қылмысына қарай кеседі. Бір жылдан артық кеспейді.

26-Қалыңмалды қалдырған низамның жарияланған күні, Қазақстан Республикасының областной қалаларындағы ресми газетті, сол низам басылып шыққан күн болып есептеледі. Жергілікті Губисполкомдар һәм областной заң бөлімдері, бұл низамды тездікпен телеграф, радио арқылы, қазақ халқына тегіс жариялауға міндеткер» - делінді (Ақ жол, 2020:94-96, 2 т.).

Осы декреттерді әйелдерге таныту мақсатында 1918 жылдың желтоқсанында РКП(б) Орталық Комитеті үгіт-насихат жүргізу комиссиясын құрады, ал 1919 жылдың қыркүйегінде комиссия әйелдер арасында жұмыс жүргізу бөлімі болып қайта құрылады (Великий Октябрь, 1971:40-41).

1920 жылы наурызда Бөкей губерниясында Қазақстандағы ең алғаш әйелдер бөлімі құрылады. Бөкей Ордасындағы ерекше қызметімен, өжеттігімен көзге түскен М.Бегалиева 1922 жылы РКП(б) Бөкей губерниялық комитетінің аппаратына қызметке шақырылып, әйелдер бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалады (Шілдебай, 2019:4).

Түркістандағы жалпы қазақ-қырғыздың 921 жылдың 20-қаңтарында Әулиеата қаласында 1-ші съезі ашылды. Сөз сөйлегендер арасында қазақ-қырғыз әйелдері атынан съезді құттықтауға шыққан Сара Есова ерекше құрметке ие болды. Бұл туралы газет бетінде былай жазылған: «Бұрын мындай көп жиында әйелдер атынан әйел сөйлегенін көрмеген қазақ-қырғыз Сара Есова сөйлеуге шыққанда, уәкілдер күтпеген қуаныш көрсетіп, қол шапалақтап, айқайлап ұран шақырып жіберді. Сара жалпы қазақ-қырғыздың тұңғыш сиезін құттықтап болып, қазақ-қырғыз жұрт болғаннан бастап, осы уақытқа дейін әйелдерге кемдік көзбен қарап, адам деп санға алмай, мал есебінде малға сататындығын айтып, әйелдердің бұл кезге дейін бостандық теңдік жемісін пайдаланбай күндікте, қорлықта жүргендігін уәкілдерге көзбен көргендей айтып берді. Мұнан былай әйелдерге ондай кемдік болмаса екен! «әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа» деген мақалды тастап, ұмытып, әйелдерге бостандық, теңдік көзбен қарап, осы сиезде қазақ-қырғыз әйелдері туралы мәселе болса, бірінші дәрежедегі мәселелерден саналып, шын көңіл, адал ниетпен тексерілсе екен! Егер ойға келмей, ұмыт қалған болса, әйел мәселесі деген өз алдына бір мәселе болып, басқа мәселелер қатарына кірсе екен деп ұсыныс кіргізіп, сиезге қазақ-қырғызға бостандық, теңдік берген Кеңестер хукіметіне басшы болған. Осы хукіметтің орнауына себеп болған ақ жүрек жолдастарға алғыс айтып, тілектестік білдіріп Сара Есова сөзін бітірді. Қазақ-қырғыз әйелі

мәселесін дұрыстап карап, осы сиезде әйелдерге ерік беріліп ерлермен тең болатындығына сенімді болу үшін сиез басқарушы ұйымдар (президумда) әйелдердің де болуы керек деп Сараның атын атап, уәкілдер ортасынан ұсыныс болды. Ешкім қарсы болмай, бір дауыспен сиез басқарушы топқа Сара мүшелікке сайланды. Осы уақытқа шейін әйелдерді кем санап, адам қатарына алмай келе жатқан қазақ-қырғыз бірінші сиезінде әйелдерге бұл қылған құрметі көзге түсерлік өзгеріс деуге болады. Жасасын, қазақ-қырғыздың жаңа талап, ақ жүрек ер көңілді қыздары! Жасасын, олардың жас ұйымдары! Көгерсін, көркейсін әйелдер теңдігі! (*Қыр баласы - Дәулетбар Алтынбаев*) (Ақ жол, 2020:96, 2 т.).

1921 жылдың 3 сәуірдегі «Ақ жол» газетінің №43 санында «Мұсылман әйелдерінің конференциясы» деген мақалада: «25 мартта Түркістан Республикасының аймақтық мұсылман әйелдерінің конференциясы бітті. Қаралған мәселелер: қазіргі хал, шарифат бойынша хәм кеңестер заңы бойынша әйел құқығы жайы, аналықты хәм балалықты қорғау, халық ағарту хәм мұсылман әйелдері, майда кәсіп ұйымы хәм мұсылман әйелі не үшін «жетілер» жасалады хәм онда мұсылман әйелінің қатысуы, әйел бөлімдері хәм мұсылман әйелі. Конференцияда Сырдария, Ферғана, Жетісу, Закаспий, Самарқан облыстары, Хорезм хәм Бұқара Республикаларының уәкілдері болды. Уәкілдердің жалпы саны 202 кісі: олар ұлтқа қарай бөлінгенде 49 ноғай, 55 қазақ-қырғыз, 32 өзбек, 25 тәжік, 11 иран, 8 тұрғын жойт, 8 түрікпен, 5 кавказ мұсылманы, 5 шала қазақ, 1 тараншы, 1 сарт қалмағы, 1 қашқарлық, 1 осетин әйелдері. уәкілдердің 130-ы сауатсыз, 56-сы хат біледі. Оның ішінде 10-ы зиялы конференцияда 15 ортақшыл әйелдер, басқасы партияда» - делініп, конференциядағы әйелдер мәселесі сөз болған (Ақ жол, 2020:17, 3 т.).

Түркістан республикасының орталық атқару комитетінің декретінде (Ташкент, 1921 жылдың 14 маусымы) қалың мал мәселесі көтерілген болатын: «Қазақ, Түрікпен қатын-қыздарының адамшылық намысын кемсітіп, құн қылып келген. Оларды ақшаға сатып алатын тауар бағасына теңгеретін «қалың мал» байдың өктемдігін күшейтіп неке мәселесін адамның малды-малсыздығына байлаулы қылатын ескі әдет. Екінші жақтан жарлылардың қатынсыз өтуіне себепші болады. Сол айтылған жаман әдеттен қазақ-түрікпен қатын-қыздарының адамшылық намысын арашаламақ үшін Түркістан кіндік атқару комитеті ұйғарады:

1. Осы декрет шараланғаннан бастап қыздың әке-шешесінің, туысқандарының яки жұрағаттарының қалың мал алуы, күйеудің әке-шешесінің, туысқан-жұрағаттарының қай түрімен болса да (жасау) деп қыздың, төленген малдың бара-барына шығуға зорлайтын, қалың мал төлеуі тоқтатылсын.

2. Қалың мал туралы келісу, баталасу деген нәрселер тоқтатылсын. Осы декреттегі 2-3 баптардағы жолдардан тысқары жолдармен қалыңын, малды даулауға, соттан жәрдем сұрауға ешкімнің хақы жоқ.

3. Осы декрет шығудан бұрын төленген қалың мал, неке оқылған болса қайтарылмайды.

4. Неке оқылмаған болып малдың бәрі яки жарым-жартысы төленіп қойылып мал төлеуші еңбекшіл табынан болса қалың мал осы жарлық шыққаннан бастап 6 айдың ішінде қайтарылып беріледі.

5. Еркектің жасы 15-ке әйелдің жасы 16-ға толған ақылдары дұрыс болып, туысқандық, жақындық болмай екі жағы бір-біріне риза болған уақытында ғана некесі дұрыс болып саналады (неке туралы түпкі заң 5-66 бап).

6. Осы декреттің қайсы бабын болса да бұзушылар сот алдында мал үшін жауап бергені былай тұрсын бұзғаны үшін қылмысты болып жауапқа тартылады.

7. Жергілікті хукімет адамдары осы декреттің дұрыс орындалуына абай болсын. Тындамаушылар соттың жазасына душар болады. (*Кіндік атқару комитетінің бастығы: Тәреқұлов. Халық комиссарлар кеңесінің бастығы: Атабаев. Хатшы: М. Юмакаев*) (Ақ жол, 2020:148, 3 т.).

1921 жылы 15 шілдеде облыстық комитет жанынан әйелдер бөлімі құрылады. Бөлім меңгерушісі болып тағайындалған А.Оразбаева «Известия Киробкома РКП (б)» журналына жазған мақаласында әйелдер бөлімінің маңызды міндеттерінің бірі ретінде «қырғыз әйелдерін құқықтың жағынан қорғау, атап айтқанда «қалың малға» сатуды, күштеп некеге отырғызуды, көп әйел алушылықты, яғни «ағасы өлсе, інісі мұра» деген сияқты дәстүрлерді жою» деп атап кеткен (Қасабекова, 2003:61-62). Өлкелік әйелдер бөлімінің коллегия мүшесі Сара Есова «Лениншіл жас» газетіне жазған мақаласында Кеңес өкіметінің «қазақ әйелін азат етудегі» іс-шараларын баяндайды: «Бұл науқан кезінде әйел азаттығына қайшы келетін қалың мал, көп қатын алу туралы ұйымдасқан әйелдерге мән-жайды түсіндіретін жиналыстар шақырды. Бұл науқанның елге мәні түсіндіріледі. Жоғары қылмысты істеген адамдарға ашық соттар жүргізіледі. Соттың көшпелі сессиялары қалыңмал туралы жұмыстарды кешіктірмей көп ортасына салып қарайды, ана мен баланың саулығын қорғайтын үлгілі үйлер ашылады. Ересек әйелдерге арнап сауат ашқыш мектептер ашылды. Жұмыссыз әйелдер жұмысқа орналастырылды. Әйел жайынан кітап-газет шығарылады. Жергілікті баспасөздер науқанның маңызын түсіндіріп мақалалар жазады» (Қасабекова, 2003:72-73).

Дегенмен, кеңес өкіметі «ескінің қалдығын» қаншалықты жоюға тырысқанымен, іс жүзінде қалың кара халық арасында бұл салттарды әлі де ұстанып отырғандығы белгілі еді. Оны Н.Арықованың 1928 жылы «Әйел теңдігі» газетіне жазған хатынан байқауға болады: «... Осы күнге шейін қалыңмал және түрлі ескі әдеттерді жою туралы істелген іс шамалы болып келді. Көпшіліктің өзі қалыңмалдың өзі жалпы

мәдениет шаруа тұрмысына зиянды екенін толық түсініп болған жоқ. Осы күнгі қалың мал жасырын күйге айналып, күйреген ұстатпай отыр. Жасырын болғанда жұрттың өзі ғана жасырады демейміз. Қызметкерлеріміздің де кейбіреулері туған-туысқандарының, тамыр-танысының қалың мал алуына көмек береді» (Балгозина, 2009:64).

Әйелдер бөлімі өз қызметін аса қиын жағдайда бастады. Бөлім мүшелерінің аздығы, көшпелі өмір салтының басым болуы, ұзақ уақыт бойы әйелдер бөлімдерінің қызметінің нақты жоспарланбауы кері әсерін тигізді. Сол себептен бөлім мүшелерін даярлау маңызды мәселелердің біріне айналды. РКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің 1924 жылғы 10 сәуірдегі хатына сәйкес Орынборда бір жылдық облыстық курстар жұмыс істей бастады. Бірінші жылы негізінен 15 пен 30 жас аралығындағы 52 әйел оқытылды. Оқыту бағдарламасына қазақ және орыс тілдері, арифметика, жаратылыстану, саяси сауаттылық, әйелдер арасындағы жұмыстың теориясы мен тәжірибесі сағаттары енгізілді. Оқу жылының қорытындысы бойынша аттестациялау комиссиясы 14 курсант бағдарламаны жақсы меңгерген, 24 курсант жеткілікті игермеген, 14 курсант толық меңгермеген деген қорытынды шығарды (ҚР ПА. 139:1-2).

Қорытынды. Тұжырымдай келе айтар болсақ, елімізде әйелдер бөлімі тек «әйелдер мәселесімен» байланысты үгіт-насихат жұмыстарын ғана атқарып қоймай, сонымен қатар қиын-қыстау кезеңдерінде халыққа көмек көрсету қызметімен де айналысты. Азаматтық соғыс жылдарында әйелдер бөлімінің басшылығымен сенбіліктер өткізіліп, егіс алқаптары жыртылып, майдандағы жауынгерлерге киім-кешек тігіп, азық-түлік жинаған. 1920-21 жылдарда әйелдер бөлімінің өкілдері ашыққандарға жәрдемдесіп, жетім қалған балаларды орналастыру мәселесін шешуде, асханалар ұйымдастыруға ат салысты (Қасабекова, 2015:57). 1921 жылдың аяғында денсаулық сақтау мен әйелдер бөлімдерінің ұйымдастыруымен ана мен баланы қорғау бөлімдері құрылады. Алғашында ана мен баланы қорғау ісі тастанды және жетім балаларға арналған жабық түрдегі мекемелерді құрудан басталды. 1922 жылы балалар үйінің саны 33-ке жетті. Алайда оның бірде бірі өз міндетіне сай болмады. Тамақ, күтім, дәрігерлік көмек ең төмен деңгейде болды. Ақмол губерниялық әйелдер бөлімінің есебі бойынша тек 3 жасқа дейінгі балаларға арналған 1 ғана балалар үйі болды, онда өлім 60 пайызға жеткен, балалар үйінің жағдайы өте төмен және гигиеналық-санитарлық жағдай сақталмады. Ана мен бала қорғау мекемелерін құру барысында көптеген қиындықтар кездесті: мекен-жай, құрал-жабдық, мамандар болмады (Қасабекова, 2003:64).

Қортындылай отыра, ғасырлар сынынан өтіп, сұрыпталып жеткен ұлттық құндылықтардың ешбірі өзге ұлт дәстүрлерімен, ұстанымдарымен қайшы келмейтінін атап өткеніміз жөн. Өйткені шынайы адамгершілік пен иманға негізделген құндылықтар ғана құнын жоймайды әрі өміршең келеді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйел мәртебесіне қатысты да біз дәл осылай пайымдай аламыз.

Әдебиеттер тізімі

- «АҚ ЖОЛ» (газеті). Көптомдық. 3 том / Құраст. Х. Есенқарақызы. Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2020. 11 б.
- «АҚ ЖОЛ» (газеті). Көптомдық. 2 том / Құраст. Х. Есенқарақызы. Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2020. 70 бет.
- Алаш Орда. Сборник документов. Алматы., 1992. С. 49-50.
- Балгозина Р.О. «Проблемы женского равноправия в исторической мысли Казахстана». Диссертация на соискание ученой степени д.и.н. Алматы, 2009. 311 с.
- Великий Октябрь и раскрепощение женщин Средней Азии и Казахстана (1917 – 1936 гг.): Сб. документов и материалов. М., 1971. С. 40-41.
- Декина Е.А. Женщины и литература: от античности до XIX века // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2015. Т. 13. С. 1116–1120. // URL: <http://e-koncept.ru/2015/85224.htm>.
- Декреты Советской власти. Москва. Гос. Изд. Полит. Литер, 1957. с. -237.
- Декреты и постановления ЦИК, СНК и СТО КАССР. Сб., N1, Киргизгосиздат., 1921, с-41.
- Известия ЦК КП(б) Туркестана и ЦИК Советов Туркестанской республики. 1921. 4 июля.
- Кант И. Критика практического разума // Соч. в 4 т. на немецком и русском языках / отв. ред. Н. Мотрошилова и Б. Тушлинг. М., 1997. Т. 3. С. 277–733.
- Қазақстан Республикасының Президенттік Архиві (ҚР ПА). 139-қ, 1-т, 203 іс, 1-п.
- Қасабекова А.И. Әйелдер қозғалысының алғашқы қайраткерлері. Көмекші оқу құралы.-Тараз.: университеті. 2003. 61-62 б.
- Қасабекова А.И. XX ғасырдың 20-30 жылдарында Қазақстандағы ана мен баланы қорғау мәселелері. Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №4 (47), 2015, - 57 б.
- Шілдебай С. Қазақтың қайраткер қызы. Ана тілі газеті, 04 шілде, 2019 <https://anatili.kazgazeta.kz/news/53352>
- Шопенгауэр А. Собр. соч. Т. 1. Москва, «Московский клуб» 1992. С. 54-108
- Burn, S.M. The Social Psychology of Gender. New York: McGraw-Hill. 1996. 233 p.

References

- «AQ ZHOL» (gazety) [“AK Zhol” (newspaper)]. Multi-function. Volume 3 /comp. H. Esenkarakizi. Nur-Sultan: public foundation “Alashorda”, 2020. 11p. (in Kazakh).
- «AQ ZHOL» (gazety) [“AK Zhol” (newspaper)]. Multi-function. Volume 2 /comp. H. Esenkarakizi. Nur-Sultan: public foundation “Alashorda”, 2020. 70p. (in Kazakh).
- Alash Orda. Sbornik dokumentov [Alash Orda. Collection of documents]. Almaty., 1992. pp. 49-50 (in Russian).
- Balgozina R.O. Problemy zhenskogo ravnopraviya v istoricheskoi mysli Kazahstana [Problems of women's prosperity in historical thought of Kazakhstan]. Dissertation on the search for a scientific degree d. h. s. Almaty, 2009. 311c. (in Russian).
- Velikii Oktyabr i raskreposhenie zhenshin Srednei Azii I Kazahstana (1917-1936 gg.) [Great October and expansion of women in Middle Asia and Kazakhstan (1917-1936 yy.)]. M., 1971. 40-41 pp. (in Russian).
- Dekina E.A. Zhenshiny i literatura: ot antichnosti do XIX veka [Dekina E.A. Women and literature: from antiquity to the XIX century]. Scientific electronic journal "Concept". 2015. Vol. 13. p. 1116-1120. URL: <http://e-koncept.ru/2015/85224.htm>. (in Russian).
- Dekrety Sovetskoi Vlasti [Decrees of Soviet power]. Moscow. Gos. Nodded. Polit. Liter, 1957. 237p. (in Russian).
- Dekrety i postanovleniya CIK, SNK i STO KASSR [Decrees and postings of the CIC, SNK and CSTO of the KASSR]. StP, N1, Kirghizgosizdat., 1921, C-41. (in Russian).
- Izvestiya CK KP(b) Turkistana i CIK Sovetov Turkistsanskoi respubliki [News of the Central Committee of the KP(b) of Turkestan and the CEC of the Soviets of the Turkestan Republic 1921. July 4. (in Russian).
- Кант И. Критика практического разума // Соч. в 4 т. на немецком и русском языках / отв. ред. Н. Мотрошилова и Б. Тушлинг. М., 1997. Т. 3. С. 277–733.
- Kant I. Kritika prakticheskogo razuma [Kant. I. Criticism of practical reason]. Op. in 4 volumes in German and Russian / ed. by N. Motroshilov and B. Tushling. M., 1997. Vol. 3. 277-733 pp. (in Russian).
- Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenttik Arhivi (PA RK) [Presidential archive of the Republic of Kazakhstan (RSPA)]. 139-P, 1-t, 203 case, 1-p. (in Kazakh).
- Qasabekova A.I. Aielder qozgalysynyn algashqy qairatkerleri [Kasabekova A.I. The first figures of the women's movement]. Auxiliary training manual. Taraz.: University. 2003. 61-62 pp. (in Kazakh).
- Qasabekova A.I. XX gasyrdyn 20-30 zhyldarynda Qazaqstandagy ana men balany qorgau maseleleri [Kasabekova A. I. Problems of maternal and child protection in Kazakhstan in the 20-30 years of the XX century]. Bulletin of Kaznpu named after Abay, series "historical and socio-political science", №4 (47), 2015. 57 p. (in Kazakh).
- Shildebai S. Qazaqtyn qairatker qyzy [Shildebay S. Kazakh figure girl]. Ana tili newspaper, 04 july, 2019 <https://anatili.kazgazeta.kz/news/53352> (in Kazakh).
- Shopengauer A. Sobr. soch. [Schopenhauer A. Coll. works]. Collected works Vol. 1. Moscow, "Moscow Club" 1992. 54-108 pp. (in Russian)
- Burn, S.M. The Social Psychology of Gender. New York: McGraw-Hill. 1996. 233 p.

МРНТИ 03.01.07

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_197

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКОЙ ГРАНИЦЫ В 20-е ГОДЫ XX ВЕКА

Кожирова Светлана Басейовна^{1ID}, Быков Андрей Юрьевич^{2ID},
Нечаева Елена Леонидовна^{3*ID}

¹Центр китайских и азиатских исследований Международного научного комплекса «Астана». Республика Казахстан, г. Нур-Султан.

²Сингапурская академия корпоративного менеджмента, РФ, г. Москва.

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. Республика Казахстан, г. Нур-Султан.

*Автор-корреспондент

E-mail: sbako@yandex.kz (Кожирова), baju72@mail.ru (Быков), elenech@inbox.ru (Нечаева)

Аннотация. В истории формирования казахстанских границ особое значение имеет период 20-х годов XX века. После Октябрьской революции 1917 года новому советскому государству с учетом тех политических и экономических задач, которые перед ним стояли важно было изменить сложившееся административно-территориальное деление. В статье показан противоречивый и неоднозначный процесс национально-территориального размежевания советских республик, результатом которого стала

этническо-территориальная и государственная консолидация казахского народа. На основе анализа обширной историографии проанализированы различные подходы к пониманию процессов трансформации государственных границ и приграничных территорий, условий и факторов их определяющих. Изучение архивных материалов и документальных источников позволило реконструировать сложный и нелинейный процесс формирования казахстанско-российской границы и показать вклад лидеров «Алаш» в объединение казахских земель в составе Киргизской (Казахской) Автономной Социалистической Советской республики.

Ключевые слова: территориальное размежевание, границы, национально-территориальные автономии, Казахстан, Россия, казахстанско-российская граница.

Статья подготовлена в рамках программы целевого финансирования проекта BR10965282 «Казахстанско-российская граница: исторический контекст и новая геополитическая реальность» Министерства образования и науки Республики Казахстан

FTAMP 03.01.07

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

**Кожирова Светлана Басейовна^{1ID}, Быков Андрей Юрьевич^{2ID},
Нечаева Елена Леонидовна^{3*ID}**

¹«Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және азиялық зерттеулер орталығы, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

²Сингапур корпоративтік менеджмент академиясы, РФ, Мәскеу қ.

³Саясат ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: sbako@yandex.kz (Кожирова), baju72@mail.ru (Быков), elenech@inbox.ru (Нечаева)

Түйіндеме. Қазақстан шекараларының қалыптасу тарихында XX ғасырдың 20-шы жылдарының орны ерекше. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін жаңа кеңес мемлекетіне алдында тұрған саяси және экономикалық міндеттерді ескере отырып, әкімшілік-аумақтық бөліністі өзгерту маңызды болды. Мақалада қазақ халқының этникалық-аумақтық және мемлекеттік топтасуына әкелген кеңес республикаларының ұлттық-аумақтық межелеудің қарама-қайшы және бір мәнді емес процес болғандығы көрсетілген. Аукымды тарихнаманы талдау негізінде мемлекеттік шекаралар мен шекара маңындағы аумақтарды трансформациялау процестерін, оларды айқындайтын жағдайлар мен факторларды түсінуге мүмкіндік беретін әртүрлі тәсілдемелер талданды. Мұрағаттық материалдар мен құжаттық дереккөздерді зерттеу Қазақстан-Ресей шекарасын қалыптастырудың күрделі және бейсызық үдерісін қайта құруға және "Алаш" көшбасшыларының Қырғыз (Қазақ) Автономиялық социалистік Кеңес Республикасы құрамындағы қазақ жерлерінің бірігуіне қосқан үлесін көрсетуге мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: аумақтық межелеу, шекаралар, ұлттық-аумақтық автономиялар, Қазақстан, Ресей, Қазақстан-Ресей шекарасы.

IRSTI 03.01.07

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE KAZAKH-RUSSIAN BORDER IN THE 20-s OF THE XX CENTURY

**Kozhirova Svetlana Basyevna^{1ID}, Bykov Andrey Yurievich^{2ID},
Nechayeva Yelena Leonidovna^{3*ID}**

¹Center for Chinese and Asian Studies of the Astana International Scientific Complex. Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan

²Singapore Academy of Corporate Management, Russian Federation, Moscow.

³L.N. Gumilyov Eurasian National University. Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.

* Corresponding author

E-mail: sbako@yandex.kz (Kozhirova), baju72@mail.ru (Bykov), elenech@inbox.ru (Nechayeva)

Abstract. In the history of the formation of Kazakhstan's borders, the period of the 20s of the twentieth century is of particular importance. After the October Revolution of 1917, it was important for the new Soviet state to change the existing administrative-territorial division, taking into account the political and economic tasks that it faced. The article shows the contradictory and ambiguous process of national-territorial demarcation of the Soviet republics, which resulted in the ethnic-territorial and state consolidation of the Kazakh people. Based on the analysis of extensive historiography, various approaches to understanding the processes of transformation of state borders and border territories, conditions and factors determining them are analyzed. The study of archival materials and documentary sources made it possible to reconstruct the complex and nonlinear process of the formation of the Kazakh-Russian border and to show the contribution of the leaders of "Alash" to the unification of the Kazakh lands as part of the Kyrgyz (Kazakh) Autonomous Socialist Soviet Republic.

Key words: territorial delimitation, borders, national-territorial autonomies, Kazakhstan, Russia, Kazakh-Russian border.

Введение. Процесс формирования единого пространства, которое стало территориальной основой для размежевания и образования новых границ, имеет длительную историю. Для понимания этого процесса необходим краткий исторический экскурс, основывающийся на всестороннем анализе архивных и других источников.

При анализе вопроса о формировании границ необходимо учитывать, что границы того периода лишь в общих направлениях совпадали с современной российско-казахстанской границей. Являясь не межгосударственными (внешними), а по существу административными (внутренними) границами, сами границы и их изменение не требовали серьезной международно-правовой и дипломатической проработки. Первоначально Россия управляла новыми землями через послов, комиссии и экспедиции, подведомственные Коллегии иностранных дел, но постепенно создавались новые структуры и формировался специфический бюрократический аппарат, с включением автохтонного населения, особенно на нижних звеньях административной иерархии. Казахи интегрировались в существовавшую в Российской империи административно-территориальную систему управления постепенно, при этом уникальность существовавших институтов управления, а зачастую институтов управления казаками различных этнических подразделений и территорий проживания, исчезала, управление становилось все более унифицированным, таким, какое было характерно для большинства административных единиц России.

Земли, населенные казаками, вошедшие в состав Оренбургского, Сибирского, а позднее и Туркестанского генерал-губернаторств, в XIX в. управлялись уже из трех ведущих имперских министерств: иностранных, внутренних дел и военного.

В 1882 году посредством объединения Оренбургского и Западно-Сибирского было образовано Степное генерал-губернаторство с центром в Омске. В его состав были включены Уральская, Тургайская, Акмолинская, Семипалатинская и Семиреченская (до 1897 г.) области. При этом внешние и межобластные границы фактически оставались неизменными вплоть до Великой Октябрьской социалистической революции.

В раннесоветский период (1920-1930-е гг. XX в.) административные границы не были четко определены и часто менялись, особенно в пограничной полосе. Их изменение было связано с военными, экономическими, идеологическими и другими общегосударственными задачами, а также в рамках противоречий и дискуссий в региональных ведомствах.

Методы исследования и материалы. Исследование истории формирования границ в 1920-е гг. проведено на основе анализа обширной историографии проблемы, архивных материалов, хранящихся в Центральном государственном архиве Республики Казахстан и Центре хранения архивных фондов Алтайского края (ЦХАФАК). Анализ имеющихся публикаций, документов, а также сбор и изучение архивных материалов позволили существенно расширить источниковую базу о политике советского правительства в отношении территории Казахстана, проследить процессы взаимоотношений кочевого и переселенческого населения, провести историческую реконструкцию казахстанско-российской границы.

Безусловно, современный этап исследований государственных границ тесно связан с геополитиками и международниками, однако для того, чтобы лучше понять границы и их значение сегодня, как они стали тем, что они есть, необходимы исторические подходы. Географический детерминизм по отношению к границам привел к тому, что как правильно заметил один из исследователей, «многие современные исследования границ испытывают дефицит адекватного исторического анализа» (O'Dowd, 2010:1031).

Обсуждение. В 1920-е гг. изменение административных границ в СССР было непосредственно связано с социально-экономическими, военно-стратегическими и другими общегосударственными

задачами, действиями региональных и местных властей, и стало результатом сложных переговоров и взаимных уступок, поиска баланса интересов.

Обретение Казахстаном сначала статуса автономной республики в составе РСФСР, а затем и статуса республики в составе Советского Союза с формальным правом выхода из его состава легитимизировало приобретение внутренними межреспубликанскими границами статуса, близкого к статусу межгосударственных границ, что и стало правовой основой для формирования казахстанско-русской границы. Процесс формирования территории Киргизской АССР, Казахской АССР, затем и Казахской ССР в 1920-1930-е гг. шел довольно сложно. Границы республики выстраивались по «доминирующему проценту этнической принадлежности населения» тех или иных районов, по тем или иным политическим мотивам, «историческому тяготению» к тем или иным центрам (Белан, 2008:6).

Исследователи неоднозначны в оценках этого периода. Значительный блок работ представлен авторами, изучающими национальную политику В.И. Ленина в начальный период установления советской власти. В.И. Ленин в ряде своих работ подчеркивал необходимость «замены старых административных делений России, установленных крепостниками-помещиками и чиновниками самодержавно-крепостнического государства, делениями, основанными на требованиях современной хозяйственной жизни и согласованными по возможности с национальным составом населения». Эти указания В.И. Ленина получили развитие в постановлениях Совет Народных Комиссаров (СНК) и Всероссийский центральный исполнительный комитет (ВЦИК), обращениях НКВД к Советам «Об организации местного самоуправления», «Об областных объединениях», «Тезисы об экономическом районировании России», резолюции XII съезда РКП (б) «О районировании». В работе «Проблемы национально-государственного строительства в Казахстане (1920-1936)» содержится значительное количество документальных источников, раскрывающих процесс национально-государственного размежевания, осуществленного партией и Советским государством, в результате чего были расширены границы КАССР и завершилась этническо-территориальная и государственная консолидация казахского народа. (Агдарбеков, 1990:134).

Для понимания сложных процессов национально-территориального размежевания Сибири и Казахстана в 1919-1922 гг. большое значение имеет монография «Сибирь и Казахстан. Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1917-1922 гг.», в которой на основе архивных материалов авторы показывают историю формирования границ, отмечая, что «благодаря ленинской национальной политике, казахский народ получил от советской власти свою государственность в виде автономной республики, и ту территорию, которая была намечена в подписанном В.И. Лениным 10 июля 1919г. документе» (Сыдыков, Малышева, 2010:312).

Схожие оценки приведены в учебнике «История Казахстана», авторы которого указывают, что «колониальная политика царизма лишила казахов национальной государственности, разделив край на ряд административно-территориальных частей». Подчеркивается роль В.И. Ленина в образовании автономной республики и реализации стремления казахского народа объединить свои земли в одну республику. Именно В.И. Ленин стремился найти единственно правильные пути решения в ходе разногласий по территориальному вопросу. При этом он доказывал необходимость решения спорных территориальных вопросов в установлении границ в пользу создаваемой Казахской республики, выступал за «максимально возможное удовлетворение запросов различных национальностей». Авторы заключают, что право нации на самоопределение, провозглашенное Октябрем, «обрело для казахского народа реальность» (Козыбаев, Козыбаев, 1997:99).

Современные казахстанские исследователи также не обошли вниманием эту многоплановую проблему, включая процессы эволюции делимитации государственных границ Казахстана (Ауанасова, Сулейменов, 2010), в том числе процессы оформления государственной границы Казахстана при советской власти (Сейдин, 2006), взаимосвязь геополитических изменений и пограничной политики в разные хронологические периоды (Шаймерденова, 2011).

Ход и результаты делимитации и демаркации государственной границы Республики Казахстан представлены в исследовании «Правда о государственной границе Республики Казахстан». Авторы указывают на основные положения международного права о границе, создание, установление и последующие изменения государственной границы. В работе один раздел посвящен истории формирования казахстанско-русской границы (Аманжолова, Атанов, Турарбеков, 2014)

Важное значение в исследованиях последних лет придается деятельности партии Алаш и отмечается, что образованная на II Всеказахском съезде в Оренбурге территориально-национальная автономия, в состав которой вошли районы с преобладавшим казахским населением, положила начало становлению Казахского государства (Аманжолова, 2013).

Следует выделить и другое направление в исследованиях территориального размежевания. В работах западных ученых отмечается, что до 1924 года новая власть сохраняла все административные деления царской империи, изменив лишь названия и нисколько не задумываясь, что эти деления были

географическими или историческими. Не принимались в расчет язык и этнические особенности населения. «Бывшее Степное генерал-губернаторство, располагавшееся на территории советского Казахстана, стало автономной Киргизской Республикой, Туркестанская губерния, не изменив границ, превратилась в Автономную республику Туркестан». А. Беннигсен пишет о том, что мусульманские коммунистические лидеры настаивали на общности мусульманской нации и считали, что необходимо создание мусульманских государств – Объединенный Туркестан, Татарско-Башкирская Республика, Объединенный Северный Кавказ. Объединенная мусульманская нация стала бы опасным соперником для централизованного государства (Беннигсен, 2016).

Элен Каррер д' Анкос отмечает, что в 1920-м году новые правители понимали, что для выживания, требовалось превратить эти нормальные добрососедские отношения в отношения договорные, а затем вернуться к утерянному в 1917 г. единству. Как этого достичь? Как «заполучить обратно» освободившиеся народы, не восстанавливая «тюрьмы народов»? И не Ленин, занятый управлением Россией, а позднее оказавшийся не у дел из-за болезни, а «специалист по национальному вопросу» Сталин станет истинным воссоздателем многонационального советского государства, в котором постепенно вновь окажутся рядом те, кто когда-то составлял Империю (Каррер д' Анкос, 1986).

Интересные сюжеты о создании Тюркской национальной республики представлены в работе С. Акимбекова. Данный проект был озвучен Т. Рыскуловым после его избрания председателем ЦИК Туркестана. Также в работе рассматриваются идеи лидера башкирского национального движения Ахмет-Заки Валидова о создании Башкирско-Казахской Республики. С 1917 года были популярны идеи единства тюркоязычных народов, и, по мнению автора, национально-государственное размежевание в Средней Азии было проведено с тем, чтобы не было единого Туркестана с его претензиями на самостоятельность. В руководстве Российской Коммунистической партии большевиков (РКП (б)) не могли допустить создания такого объединения, которое могло бы бросить вызов власти Москвы. Любое объединение тюркоязычных народов было бы слишком большим и им было бы сложно управлять (Акимбеков, 2018).

Российская историография проблемы представлена рядом исследований, в которых, на основе обширной источниковой базы, рассматривались проблемные вопросы территориального разграничения на Алтае (Разгон, 2003), в Южном Урале (Мухина, 2004), мероприятия по административно-территориальному размежеванию. Авторы отмечают, что большинство процедур оформления границ завершилось к 1925 г., а последующие изменения, вплоть до развала Советского государства, носили локальный характер и обуславливались соображениями экономической целесообразности (Тиханова, 2011). В этом блоке научных трудов особенно необходимо отметить системное исследование «Российско-казахстанская граница: проблемы безопасности и международного сотрудничества», которое стало первой обобщающей работой по изучению процесса формирования границ между Россией и Казахстаном и их влияния на широкий спектр проблем, связанных с обеспечением национальной и региональной безопасности и развитием межгосударственного взаимодействия (Голунов, 2005).

Результаты. В апреле 1919 г. Всероссийский центральный исполнительный комитет (ВЦИК) принимает постановление о созыве Учредительного съезда Советов Казахстана, в июле СНК Российской Советской Федеративной Социалистической Республики (РСФСР) учреждает Революционный комитет по управлению Киргизским краем в целях образования автономии, в состав которого вошли бы киргизские территории Астраханской губернии и области: Уральская, Тургайская, Акмолинская, Семипалатинская. В июле 1919 года В.И. Ленин подписал декрет «О революционном комитете по управлению Киргизским (Казахским) краем Социалистической Советской Республики». В январе 1920 года краевая конференция приняла решение об объединении казахских областей в единую Советскую республику в составе РСФСР.

Ахмет Байтурсынов, занимавший тогда пост заместителя председателя Кирревкома, приложил много усилий, чтобы осуществить нереализованную в свое время идею Алаша объединить казахские земли в границах единого государства. Он считал самым главным из всех обязанностей, стоящих перед Кирревкомом, объединение всех земель, издревле населенных казахами, в границах государства, вновь образуемого на советской основе. Провозглашение КАССР, по его мнению, явилось «крупным событием в деле обеспечения территориальной целостности Казахской советской государственности» (Нурпеисов, 1996:74).

Образование автономии представляло серьезную трудность прежде всего из-за неоднородности населения края, где наряду с казахами проживало много русских, украинцев. В сборнике документов и материалов «Образование Казахской АССР», выпущенном в 1957 г., приводятся воспоминания представителя сибирского казачества В. Соколова, принимавшего участие в определении государственной границы казахской автономии: «Новое государство хочет уточнить свои рубежи. Вопрос сложный и деликатный... среди степных кочевий оседлые хозяйственные угодья. То русские казаки и переселенцы заселили и освоили бывшие казахские земли. В чьи государственные границы должны быть включены эти земли?». Известно решение этого вопроса советской властью – бывшие казахские земли, занятые русскими казаками и переселенцами, останутся за ними, но они включаются в границы автономии. Не

обошлось тогда и без проблем. Постановлением ВЦИК в августе 1919 года Кустанайский уезд был включен в состав Челябинской области.

26 августа 1920 года в составе РСФСР была образована автономная Киргизская советская социалистическая республика (КАССР). В ее состав были включены районы Оренбургской губернии (Оренбургско-Покровский, Орский, Краснохолмский, Илецкий, Шарлыкский, Исаево-Дедовский и Петровский), а город Оренбург стал столицей республики. Тогда же был возвращен Казахстану Кустанайский уезд.

В октябре в Оренбурге открылся Учредительный съезд Советов КАССР, на котором был избран Центральный исполнительный комитет и Совет народных комиссаров республики. Территория КАССР в этот момент составляла около 2 млн. кв.км. В ее состав были включены в прежних административных границах области Степного генерал-губернаторства: Семипалатинская (уезды Павлодарский, Семипалатинский, Усть-Каменогорский, Зайсанский, Каркаралинский), Акмолинская (Атбасарский, Акмолинский, Кокчетавский, Петропавловский и часть Омского уезда), Тургайская (Кустанайский, Актюбинский, Иргизский и Тургайский), Уральская (Уральский, Лбищенский, Темирский и Гурьевский уезды). В состав республики вошли также Мангышлакский уезд и две Адаевские волости Красноводского уезда, Закаспийской (Туркменской) области Туркестанской АССР.

Из Астраханской губернии РСФСР были выделены Букеевская орда, Синеморская волость и территории бывших казенных оброчных земель, прилегающие к 1-му и 2-му Приморским округам. Береговая полоса и волости Сафроновская, Ганюшкинская и Николаевская оставлены в хозяйственном подчинении Астраханского губисполкома, а во всех остальных отношениях перешли в подчинение Киргизского революционного комитета (Соколов, 1974: 144-145). Оренбург, являвшийся крупным экономическим центром Южного Урала, населенный преимущественно русскими, был введен в состав автономии как опорный центр проведения здесь социалистических преобразований.

10 сентября 1920 года во время совещания Кирревкома с оренбургским исполнительным комитетом оренбургские коммунисты выступили против присоединения Оренбурга к Киргизской автономии, они предлагали присоединить к Оренбургу Уральскую область и Актюбинский уезд Акмолинской области, где было значительное русское население. Столицу автономии они предлагали разместить в глубине казахских степей. Против Оренбурга в качестве столицы выступали также некоторые представители казахской части Кирревкома, от их имени выступил А. Байтурсьнов (Аманжолова, 2013:338).

Для Москвы выбор Оренбурга был тактическим решением для обеспечения лучшей управляемости новой республикой. Фактически это означало сохранение внешнего управления Казахской степью из имперского города (Каррер д'Анкос, 1984:250). Революционный комитет, созданный еще в 1919 г. должен был управлять этими территориями, но фактически его власть распространялась только на Тургайскую, Уральскую и Букеевскую область. Две другие области – Семипалатинская и Акмолинская оставались в ведении Сибирского революционного комитета.

Накануне принятия Декретов ВЦИК и СНК РСФСР об образовании КАССР заседание межведомственной комиссии, созданной при ВЦИК для рассмотрения вопроса о границе автономии, завершилось совещанием, созванным В.И. Лениным, где был решен принципиальный вопрос о принадлежности Акмолинской и Семипалатинской областей к создаваемой республике. Однако реализация этого решения осложнилась из-за позиции Сибирского ревкома, пытавшегося добиться отсрочки пересмотра статей декрета по данному вопросу, мотивируя требования экономическим тяготением этих областей к Сибири, а также невозможностью эффективно управлять ими на этом этапе из Оренбурга. Однако позиция центра была направлена на возвращение территорий.

На первом заседании Президиума ЦИК 14 октября 1920 г. состоялся принципиальный обмен мнениями о границе только что образованной Киргизской Автономной Советской Республики. На нем было принято решение в возможно короткий срок присоединить Акмолинскую и Семипалатинскую области и «взять в свои руки аппарат управления». Это предложение было поддержано членами президиума С. Сейфулиным и А.И. Досовым. На заседании приняли постановление об отправке делегации в Сибирский революционный комитет для ведения переговоров по этому вопросу (ЦГА РК, 17:1).

При территориальном размежевании возникало множество проблем – это вопрос о передаче территории Коростелевской степи, расположенной у границы республики с Алтайской губернии (выделенной из Томской губернии в июне 1917 г.) в КАССР. Данный район входил в ту часть Заиртышья, кочевание казахов в которой до революции было запрещено. Были конфликты Уралобласти с КАССР из-за Джетыгаринско-Айдарлинских золотых приисков Кустанайской и Оренбургской губерний Казахстана, взаимные территориальные претензии казахстанских представителей на город Омск с проведением границы «на востоке в 6-7 верстах от Омска», и «попытки сибревкомовцев сохранить за собой казахстанский курорт Боровое и район соляных озер в Павлодарском уезде» (Белан, 2008:51). Переговоры между представительством КССР и делегацией Сибревкома к соглашению не привели.

Российский исследователь Голунов С.В. в своей монографии «Российско-казахстанская граница. Проблемы безопасности и международного сотрудничества» пишет, что при образовании Алтайской губернии Коростелевская степь была отнесена к ее территории. Однако в 1920 году Семипалатинский губревком поставил вопрос о размежевании, и 2 июня 1920 года Межведомственная комиссия по установлению границ между данными губерниями, основываясь на мнении составлявших большинство населения степи казахов, приняла решение о передаче территории в состав Семипалатинской губернии. 10 августа того же года Алтайский губисполком решил оставить южную часть степи в пределах губернии, мотивируя это постановлением съезда представителей южной части Локтевской волости, общегосударственным значением развиваемого на данной территории овцеводческого хозяйства и целесообразностью спрямления линии, разделявшей соседние губернии (Коростелевская степь врезалась в территории Алтайского края), (Голунов, 2005:93).

4 января 1921 года специальная комиссия из представителей КАССР и Сибирского революционного комитета представила вариант проекта о разграничении границ КАССР и Омской области по Омскому уезду, который лег в основу постановления ВЦИК о разделе Омского уезда, но вопрос не был решен окончательно. Сибирской ревком предложил оставить Омский уезд в составе Омской области. Правительственная комиссия автономии не пришла к соглашению с Сибревкомом, и стороны решили передать вопрос на рассмотрение центральным властям. ВЦИК не согласился с требованиями сторон, каждая из которых претендовала на весь Омский уезд, и предложил вопрос о разделении обсудить Сибревкому и КиргЦИК в административной комиссии.

19 апреля 1921 года был принят «Декрет ЦИК Киргизской АССР о возврате киргизскому трудовому народу земель, отчужденных царским правительством в собственность сибирского и уральского казачьих войск». В сборнике документов и материалов «Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921–1925 гг.)» приведены основные положения этого декрета, касающиеся территориального разграничения:

1. Десятиверстная полоса, расположенная по левому берегу р. Иртыш, в пределах Усть-Каменогорского, Семипалатинского, Павлодарского уездов Семипалатинской губернии, Омского и Петропавловского уездов Акмолинской губернии и по южной стороне старого тракта станица Звериноголовская – Петропавловск – Омск в Акмолинской губернии, переданная высочайше утвержденным мнением Государственного совета от 31 мая 1904 г. в собственность Сибирскому казачьему войску, возвращается трудовому киргизскому населению, издавна живущему на десятиверстной полосе и арендовавшему ее у Сибирского казачьего войска.

2. Согласно резолюции 1-й сессии Киргизского центрального исполнительного комитета (§2 “б” бюллетень № 8 от 15 февраля 1921 г.) возвращается киргизскому трудовому населению левобережная полоса р. Урал в пределах Уральской губернии, отчужденная в 1882 году царским правительством из земель трудового киргизского населения и переданная в собственность Уральскому казачьему войску.

Однако несмотря на принятые решения, постановления центральных властей окончательного решения о принадлежности земель, линии границы не было принято. Такая ситуация возникла из-за позиции органов Советской власти Сибири, которые и после принятия декрета затягивали передачу губерний в состав КАССР, мотивируя это, в частности, желанием предотвратить этнические конфликты между казаками и сибирскими казаками. Даже Уральский губком партии опротестовал декрет о возврате казахскому народу 10-верстной полосы по левобережью Урала и потребовал от центра отделить Уральскую губернию от КАССР (Голунов, 2005:79).

7 мая 1921 года Сибревком сделал заключение о необходимости оставления г. Омска, Павлодарского и Иртышского районов в составе Сибири. «Если мы подойдем к вопросу с точки зрения исторического заселения края и примем во внимание северные районы киргизского кочевья, куда они обычно отправлялись на свои летовки, то пришлось бы территорию Киркряя расширить за пределы Акмолинской области, почти до впадения р. Тары в р. Иртыш, по р. Оми, на восток до р. Оби и далее на юг по р. Оби. Таким образом территория Киркряя должна была бы охватывать значительные части Тюкалинского, Ишимского, Тарского, Татарского, Славгородского, Н-Николаевского уездов и значительную часть Алтайской губернии, т.е. наиболее населенные части Западной Сибири с русским населением. Поэтому нельзя к вопросу определения границ Киркряя подходить только с этих точек зрения. Необходимо при определении их прежде всего считаться с этнографическим составом населения в данное время и с экономической связью спорных районов с областями Сибири» (Разгон, Моисеев, 2003:173).

2 июня 1921 года Административная комиссия ВЦИКа с участием С. Мендешева и С.Е. Чуцкаева решила включить в состав Казахстана Бухтарминский и Павлодарский уезды (с районами добычи соли), а для размежевания Омского уезда создать согласительную комиссию. На следующий день Согласительная комиссия достигла соглашения: «1. Станция Исилькуль остается на территории Кирреспублики. 2. Линия границы проходит восточнее Исилькуль по границе с Петропавловским уездом, далее севернее озера Кичи-Карой, Исиль-Карой, урочища Кара-Терек, придерживаясь южных границ русских волостей, и выходит на станицу

Черлаковскую на Иртыше. Причем 8 русских волостей: Ореховская, Добровольская, Моисеевская, Русско-Полянская, Ново-Санжаровская, Черноусовская, Степановская и Котельниковская остаются на территории КССР» (ЦГА РК, ба:2).

Соглашение было достигнуто и утверждено ВЦИК РСФСР 10 июня 1921г. Омский уезд был разделен на две части: Южная часть, включая ст. Исилькуль, отошла к КАССР, а северная часть осталась под управлением Сибирского ревкома. Однако при проведении в жизнь этого соглашения ст. Исилькуль с прилегающими к ней волостями осталась в ведении Сибревкома, что положило начало новому раунду переговоров (Агдарбеков, 1990: 183).

Только весной 1922 года было принято решение о том, что Исилькуль с прилегающими волостями остается в Омской губернии, а район соляных озер и Черлакская волость вошли в состав КАССР. Так в основном определились северные границы республики, что не исключило их частичных изменений в последующие годы на отдельных участках. К середине 1922 года в республике насчитывалось 7 губерний, уезд на правах губернии, 47 уездов (Абдразаков, 1977:40). По новому административно-территориальному делению, к лету 1928 года в республике было образовано 13 округов, 193 района. В сельской местности создавались национальные однородные аульные, сельские, кишлачные советы. В конце 20-х годов было создано 3888 Советов – 2199 казахских, 1209 русских, украинских, 64 узбекских.

Заключение. Образование КАССР в октябре 1920 года стало важным событием в истории казахского общества. При всей очевидной формальности этой автономии, в любом случае это было государственное образование почти со всеми сопутствующими атрибутами. Республике в первую очередь нужна была своя территория и центральные власти своим решением обеспечивали ее формирование. В период нахождения Казахстана в статусе автономной республики в составе РСФСР крупных и кардинальных изменений сложившейся административно-территориальной границы не происходило, но определенные перемещения некоторых участков границы из пределов одной республики в другую имели место. Так, в пределы РСФСР, учитывая компактное проживание населения по национальному признаку, были переданы часть Оренбургской области и город Оренбург, а в пределы КАССР была возвращена часть территории бывшей Букеевской Орды, находившейся в составе Астраханской области. Происходили и другие территориальные изменения. Конфигурация внутренней границы КАССР в составе РСФСР формировалась из фрагментов хозяйственных границ между смежными областями Казахстана и России. Основными документами, определяющими эту границу, являлись дежурные карты и землеустроительные материалы, согласованные между хозяйствующими субъектами, которые затем утверждались на межобластном уровне, и то далеко не всегда. В результате иногда возникали хозяйственные споры, которые в ряде случаев приводили к некоторым изменениям линии границы (Аманжолова и др., 2014:167).

Формирование Казахской АССР в 1920 году произошло, несмотря на очевидное несогласие крестьян переселенцев и казаков, и что еще более важно – политического руководства местных советских властей. В частности, это имело отношение к руководству соседней Сибири. Последнее не хотело передавать новой республике территории Акмолинской и Семипалатинской областей. 10 августа 1920 года на совещании в Москве, посвященном вопросу формирования территории Казахской автономии, представитель сибирских властей говорил, что отделение территорий от Сибири «искусственно прикрепляет большее число русского населения к Киргизии и усилит национальную рознь и распри».

При этом большевики в Москве теоретически должны были учитывать еще и мнение представителей советской власти в Сибири, Оренбурге, Уральске и многих других районах, поскольку именно они обеспечивали реализацию власти на местах. В свою очередь местные коммунисты должны были считаться с крестьянами-переселенцами, которые были главной опорой Советской власти в регионе в годы гражданской войны. Собственно, их интересы многие из них главным образом и представляли. Центральное руководство навязало это решение местным советским властям, которые представляли в основном русское крестьянское население. В своем большинстве оно весьма критически относилось к тому, чтобы оказаться на территории КАССР.

По сути, национально-территориальные автономии были довольно формальны. Большевики старались избегать предоставлять им излишние полномочия. Именно поэтому приведенное выше мнение представителей сибирских советских властей, почему не надо передавать Казахской республике Акмолинскую и Семипалатинскую области с их многочисленным русским населением, вовсе не учитывало логику центрального руководства в Москве. Напротив, большевикам было важно, чтобы в новых национальных автономиях было много русских жителей. Таким образом, эти автономии не имели даже гипотетической возможности стать самостоятельными (Акимбеков, 2018:258).

В значительной степени процесс формирования казахской автономии был завершён в 1924-1925 гг. в результате национального размежевания в Средней Азии. Постановлением ЦИК СССР от 7 октября 1924 года образуются Узбекская и Туркменская ССР, Таджикская АССР в составе Узбекистана и Кара-Киргизская автономная область в составе РСФСР. Этим же постановлением казахские земли Туркеспублики присоединились к КАССР. Одновременно в ее состав была включена Кара-Калпакская автономная область (выделилась в 1930 г.).

В итоге, в 1925 году завершился процесс воссоединения всех казахских земель в состав КАССР. По переписи 1926 года, население Казахстана составило 6,6 миллиона человек, из них казахов – 3,9 миллиона

(61%), русских – 1,2 миллиона (18%), украинцев – 0,88 миллиона (12%) (Ирмуханов, 1996:94). Состоявшийся в апреле 1925 г. в новой столице республики – Ак-Мечети (Кзыл Орда) V съезд Советов Казахстана восстановил историческое имя народа – казах, переименовав Киргизскую АССР в Казахскую.

Список литературы

Абдразаков Т.А. Закономерности построения социалистической экономики и особенности их проявления в национальных районах СССР (на примере Казахской ССР): Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Алма-Ата, 1977. 46 с.

Агдарбеков Т.А. Проблемы национально-государственного строительства в Казахстане (1920–1936 гг.). Алма-Ата. 1990. 183 с.

Акимбеков С. Казахстан в Российской империи. Алматы. ТОО «Институт Азиатских исследований», 2018. 562 с.

Алтайская губерния – Казахстан. 1917-1925. История административно-территориального разграничения. Сборник документов и материалов. Сост. Н. И. Разгон, В. А. Моисеев. Барнаул. Алтайский полиграфкомбинат, 2001. 307 с.

Аманжолова З.А., Атанов М.М., Турарбеков Б.Ш. Правда о государственной границе Республики Казахстан (под редакцией К.-Ж. Токаева). Изд. 3-е, перер. и доп. Алматы. Жибек жолы, 2014. 228 с.

Ауанасова А.М., Сулейменов А.М. Из истории делимитации государственных границ Республики Казахстан // Евразийский юридический журнал. 2010. №4 (23). с.10-15

Белан П.С. Границы Казахстана: краткая история формирования. Алматы: Тарих тағылымы, 2008. 156 с.

Беннигсен А. Мусульмане в СССР. Париж. Умса Press. 1983. EBook 2016. 90 с.

Голунов С.В. Российско-казахстанская граница: проблемы безопасности и международного сотрудничества / Центр региональных и трансграничных исследований; науч. ред. Л.Б. Вардомский. Волгоград. Изд-во ВолГУ, 2005. 422 с.

Голунов С.В. Российско-казахстанская граница: история формирования. Вестник ВолГУ. Серия 4. Вып.10. 2005. С.79

Декрет ВЦИК и СНК РСФСР «Об образовании автономной Киргизской ССР» от 26 августа 1920 г. //Советское содружество народов: сборник документов (1917-1922). М.1972. С. 144–145.

Ирмуханов Б.Б. Казахстан: историко-публицистический взгляд. Алматы. 1996. 226 с.

История национального государственного строительства в СССР. 1917-1972 гг. М., 1972. 513 с.

Каррер д' Анкос Э. Расколота империя. Национальный бунт в СССР. Лондон. 1982. 382 с.

Козыбаев М.К., Козыбаев И.М. История Казахстана. Алматы. Атамура, 1997. 208с.

Мухина Е.В. Формирование административно-территориальных границ РСФСР на Южном Урале: 1917–1936 гг.: дис. канд. ист. наук. Екатеринбург, 2004. 273 с.

Нурпеисов К. Восстановление территориальной целостности Казахстана в XX веке // Казахстан и мировое сообщество. 1996. № 4. С. 68-75

Образование Казахской АССР. Сборник документов и материалов. Алма-Ата. 1957. 358 с. С. 251-255

O'Dowd L. From a 'Borderless World' to a 'World of Borders': 'Bringing History Back In'// Environment and Planning D: Society and Space. 2010. № 28. P. 1031–1050.

Разгон Н.И. Образование Алтайской губернии и ее разграничение с Казахстаном: 1917–1925 гг.: дис. канд. ист. наук. Барнаул, 2003. 329 с.

Сейдин Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқын далубарысы. Алматы. ҚСЗИ, 2006. 172 б.

Соколов В.Н. Дружба народов // Они встречались с Лениным (Воспоминания). М. 1979. т.4. с. 235.

Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921–1925 гг.). Сб. документов и материалов. Алма-Ата. 1962. С. 284–285.

Сыдыков Е.Б., Мальшева М.П. Сибирь и Казахстан. Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1917-1922 гг. Семей. 2010. 390 с.

Тиханова Е.В. Районирование Средней Азии: экономическая целесообразность // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. 2011. № 4 (96). С. 151-164.

Центральный Государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф.350, оп.1, д.17, л.1.

Центральный Государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 846. Оп. 1. Д. ба. Л. 2.

Шаймерденова Қ.Ф. Қазақстан және шектес мемлекеттер: (жалпы елтанулық шолу): оқу құралы. Алматы: ҚР ҰҚК Шекара академиясы, 2011. 209 б.

References

Abdrakov T.A. Zakonomernosti postroeniya socialisticheskoy ekonomiki i osobennosti ih proyavleniya v nacional'nyh rajonah SSSR (na primere Kazahskoy SSR) [Patterns of socialist economy construction and peculiarities of their manifestation in the national regions of the USSR (on the example of the Kazakh SSR)]: Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoy stepeni doktora ekonomicheskikh nauk. Alma-Ata, 1977.46 s.

Agdarbekov T.A. Problemy nacional'no –gosudarstvennogo stroitel'stva v Kazahstane (1920–1936 gg.) [Problems of national-state construction in Kazakhstan]. Alma-Ata. 1990. 183 s.

Akimbekov S. Kazakhstan v Rossijskoj imperii [Kazakhstan in the Russian Empire]. Almaty: TOO «Institut Aziatskih issledovaniy». 2018. 562 s.

Altajskaya guberniya - Kazakhstan. 1917-1925. Istoriya administrativno - territorial'nogo razgranicheniya. Sbornik dokumentov i materialov [Altai province - Kazakhstan. 1917-1925. The history of administrative-territorial division. Collection of documents and materials]. Sost. N.I. Razgon, V. A. Moiseev. Barnaul: Altajskiy poligrafkombinat, 2001. 307 s.

Amanzholova Z.A., Atanov M.M., Turarbekov B.SH. Pravda o gosudarstvennoj granice Respubliki Kazakhstan [The truth about the state border of the Republic of Kazakhstan]. (pod redakciej K.-ZH. Tokaeva). Izd. 3-e, perer. idop. Almaty: Zhibek zholy, 2014. 228 s.

Auanasova A.M., Sulejmenov A.M. Iz istorii delimitacii gosudarstvennyh granic Respubliki Kazakhstan [From the history of delimitation of the state borders of the Republic of Kazakhstan] // Evrazijskij juridicheskij zhurnal. 2010. №4 (23). s.10-15.

Belan P.S. Granicy Kazahstana: kratkaya istoriya formirovaniya [Borders of Kazakhstan: a brief history of formation]. Almaty. Tarih tarylymy, 2008. 156 s.

Bennigsen A. Musul'mane v SSSR [Muslims in the USSR]. Parizh. Ymca Press. 1983. EBook 2016. 90 c.

Golunov S.V. Rossijsko-kazahstanskaya granica: problemy bezopasnosti i mezhdunarodnogo sotrudnichestva [Russian-Kazakh border: problems of security and international cooperation]/ Centr regional'nyh i transgranichnyh issledovaniy; nauch. red. L.B. Vardomskij. Volgograd. Izd-vo VolGU, 2005. 422 s.

Golunov S.V. Rossijsko-kazahstanskaya granica: istoriya formirovaniya [The Russian-Kazakh border: the history of formation.]. Vestnik VolGU. Seriya 4. Vyp.10. 2005. S.79

Decret VCIK i CHK RSFSR «Ob obrazovanii avtonomnoj Kirgizskoj SSR» ot 26 avgusta 1920 g. [Decree of the Central Executive Committee and the CHK of the RSFSR "On the formation of the Autonomous Kyrgyz SSR" dated August 26, 1920]. //Sovetskoe sodruzhestvo narodov: sbornik dokumentov (1917-1922). M.1972. S. 144–145.

Irmuhanov B.B. Kazakhstan: istoriko-publicisticheskij vzglyad [Kazakhstan: historical and journalistic view]. Almaty, 1996. 226 s.

Istoriya nacional'nogo gosudarstvennogo stroitel'stva v SSSR.1917-1972 gg. [The history of national state building in the USSR. 1917-1972.]. M. 1972, 513 s.

Karrer d'Ankos E. Raskolotaya imperiya. Nacional'nyj bunt v SSSR. [The shattered empire. National revolt in the USSR]. London. 1982. 382 s.

Kozybaev M.K., Kozybaev I.M. Istoriya Kazahstana. [History of Kazakhstan]. Almaty. Atamura, 1997. 208s.

Muhina E.V. Formirovanie administrativno-territorial'nyh granic RSFSR na Yuzhnom Urale: 1917–1936 gg. [Formation of the administrative-territorial borders of the RSFSR in the Southern Urals: 1917-1936]. dis. kand. ist. nauk. Ekaterinburg, 2004. 273 s.

Nurpeisov K. Vosstanovlenie territorial'noj celostnosti Kazahstana v XX veke [Restoration of the territorial integrity of Kazakhstan in the XX century] // Kazakhstan I mirovoe soobshchestvo. 1996. № 4. S. 68-75

Obrazovanie Kazahskoj ASSR. Sbornik dokumentov i materialov [Formation of the Kazakh ASSR. Collection of documents and materials]. Alma-Ata. 1957. 358 s. S. 251-255

O'Dowd L. From a 'Borderless World' to a 'World of Borders': 'Bringing History Back In'// Environment and Planning D: Society and Space. 2010. № 28. P. 1031–1050.

Razgon N.I. Obrazovanie Altajskoj gubernii i ee razgranichenie s Kazahstanom: 1917–1925 gg. [Formation of the Altai province and its delimitation with Kazakhstan: 1917-1925]; dis. kand. ist. nauk. Barnaul, 2003. 329 s.

Sejdin N.B. Kazakstan Respublikasynyn memlekettik shekarasy: kalyptasuy, maseleleri zhane ajkyn dalubarysy. [State border of the Republic of Kazakhstan: formation, problems and clear dialogue]. Almaty. SZI, 2006. 172 b.

Sokolov V.N. Druzhiba narodov //Oni vstrechalis' s Leninym (Vospominaniya). [Friendship of peoples //They met with Lenin (Memoirs)]. M. 1979. t.4. s. 235.

Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazahstane v vosstanovitel'nyj period (1921–1925 gg.). Sb. dokumentov i materialov [Socialist construction in Kazakhstan during the reconstruction period (1921-1925). Collection of documents and materials]. Alma-Ata. 1962. S. 284–285.

Sydykov E.B., Malysheva M.P. Sibir' i Kazahstan. Nacional'no-territorial'noe razmezhevanie Sibiri i Kazahstana. 1917-1922 gg. [Siberia and Kazakhstan. National-territorial delimitation of Siberia and Kazakhstan. 1917-1922]. Semej. 2010. 390 s.

Tihanova E.V. Rajonirovanie Srednej Azii: ekonomicheskaya celesoobraznost' [Zoning of Central Asia: economic feasibility] // Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 2, Gumanitarnye nauki. 2011. № 4 (96). S. 151-164.

Central'nyj Gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan (CGA RK) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F.350, op.1, d.17, l.1.

Central'nyj Gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan (CGA RK) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 846. Op. 1. D. 6a. L. 2.

Shajmerdenova K.G. Kazahstan zhane shektes memleketter: (zhalpy eltanulyk sholu): oqu kuraly. [Kazakhstan and neighboring countries: (overview of the country as a whole)]. Almaty. KR UKK Shekara akademiyasy, 2011.

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_207

**СОСТОЯНИЕ БЕЗРАБОТИЦЫ И БЕЗРАБОТНЫХ В РАЙОНЕ СТРОИТЕЛЬСТВА
ТУРКЕСТАНО-СИБИРСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ****Абдильдинова Лашын Батырхановна^{1*}, Исакова Гульдария Мубаряковна¹**¹Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Казахстан, Талдыкорган.

*Автор-корреспондент

E-mail: lashyn_aidar@mail.ru (Абдильдинова), guldariyai85@mail.ru (Исакова)

Аннотация. Любая железная дорога начинается с колышка, вбитого проходчиками на месте будущей трассы. Строительство железных дорог – дело очень дорогостоящее и технологически сложное, требующее применения большого квалифицированного труда. Прокладка трассы – это высокое искусство, требующее от изыскателя не только профессиональных знаний, но и особой интуиции. Уже во второй половине XIX века началась прокладка железнодорожных магистралей по Казахской степи. Уникальный проект первой половины XX века, который соединил Азию и Сибирь, стал для Казахстана знаковым событием. Строительство Туркестано-Сибирской железной дороги доказательство этих событий.

С начала строительства начались разногласия, связанные как со строительством, так и с применением рабочей силы. Отмечалось ущемление прав местных жителей, не только в связи с отсутствием квалификации, но также за незнание языка. По данной теме были рассмотрено большое количество материалов, а также архивные материалы ЦГА РК, которые были введены в научный оборот.

Ключевые слова: индустриализация, безработица, железная дорога, коренезация, рабочая сила, строительство.

ҒТАМР 03.20.

**ТҮРКІСТАН-СІБІР ТЕМІР ЖОЛЫ ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ
ЖӘНЕ ЖҰМЫССЫЗДАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ****Абдильдинова Лашын Батырхановна^{1*}, Исакова Гульдария Мубаряковна¹**¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдыкорган.

*Автор-корреспондент

E-mail: lashyn_aidar@mail.ru (Абдильдинова), guldariyai85@mail.ru (Исакова)

Аннотация. Кез-келген теміржол құрылысы бір тастан бастау алады. Теміржол құрылысы өте қымбат және технологиялық тұрғыдан күрделі, үлкен біліктілікті қажет етеді. Жол салу – бұл жоғары өнер, ол іздеушіден тек кәсіби білімді ғана емес, сонымен бірге ерекше түйсікті де қажет етеді. Азия мен Сібірді байланыстырған XX ғасырдың бірінші жартысындағы бірегей жоба Қазақстан үшін айтулы оқиға болды. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласы бойынша теміржол магистральдарын төсеу басталды. Азия мен Сібірді байланыстырған XX ғасырдың бірінші жартысындағы бірегей жоба, Қазақстан үшін айтулы оқиға болды. Түркістан-Сібір темір жолының құрылысы осы оқиғалардың дәлелі.

Құрылыс басталғаннан бастап құрылыспен де, жұмыс күшімен де келіспеушілік басталды. Жергілікті тұрғындардың езгісі, білікті ғана емес, тілді білмегені үшін де. Осы тақырып бойынша көптеген материалдар қаралып, ҚР ОМ мұрағат материалдары ғылыми айналымға енгізілді.

Кілт сөздер: индустрияландыру, жұмыссыздық, теміржол, жергілікті халық, жұмыс күші, құрылыс.

IRSTI 03.20.

**THE STATE OF UNEMPLOYMENT AND THE UNEMPLOYED IN THE AREA OF
CONSTRUCTION OF THE TURKESTAN-SIBERIAN RAILWAY****Abdildinova Lashyn^{1*}, Iskakova Guldaria¹**¹I. Zhansugurov Zhetysu University. Kazakhstan, Takdykorgan.

*Corresponding-author

E-mail: lashyn_aidar@mail.ru (Абдильдинова), guldariyai85@mail.ru (Искакова)

Abstract. Any railway begins with a peg driven in by tunnellers at the site of the future route. The construction of railways is very expensive and technologically complicated process, requiring a lot of skilled labor. Laying the route is a high art that requires not only professional knowledge from the prospector, but also a special intuition. The unique project of the first half of the 20th century, which connected Asia and Siberia, became a landmark event for Kazakhstan. Already in the second half of the 19th century, the laying of railway lines along the Kazakh steppe began. The unique project of the first half of the 20th century, which connected Asia and Siberia, became a landmark event for Kazakhstan. The construction of the Turkestan-Siberian Railway is proof of these events.

From the beginning of construction, disagreements began, connected both with construction and with the use of labor. Infringement of the rights of local residents was noted, not only due to lack of qualifications, but also for poor knowledge of Russian. On this topic, a large number of materials were considered, as well as archival materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, which were introduced into scientific circulation.

Key words: industrialization, unemployment, railway, korenization, labor force, construction.

Введение. Железнодорожный транспорт в его современном понимании зародился в начале XIX века, хотя первые колеи существовали еще в Древнем Риме. Железные дороги для многих стран быстро стали основным видом транспорта. В течение XIX и первой трети XX века длина сети железных дорог мира быстро росла и сегодня насчитывает более 1,3 млн км.

Как и многие другие индустриальные проекты, реализованные СССР в 20-30-е годы, Турксиб задумывался еще в конце XIX века. В эпоху бурного развития железных дорог царские чиновники и предприниматели подумывали о том, чтобы соединить железнодорожным полотном Сибирь и Туркестанское генерал-губернаторство. Это помогло бы наладить сбыт зерна из Сибири и Семиречья, и, одновременно упростить вывоз туркестанского хлопка в Сибирь. Был и военно-политический расчет – новая железная дорога помогла бы усилить военное присутствие России вблизи китайской границы (Электронный ресурс, 1999:1).

Турксиб был первенцем социалистической индустриализации. В строительстве Турксиба, развернувшегося и досрочно закончиваемся в тот период, когда капиталистический мир был охвачен глубоким экономическим кризисом (а в Казахстане голод), наглядно появились новые проекты и жизненность плановой социалистической системы хозяйства, великие преимущества советского общественного и государственного строя.

На XIV съезде ВКП(б) была определена актуальность задач индустриализации. Предстояло привлечь широкие массы трудящихся для решения этой задачи. Следовало добиваться того, чтобы не только рабочий класс, но и многомиллионные массы крестьянства осознали, что создание тяжелой индустрии – это кровное дело, которое принесёт им материальные и культурные блага. Основную массу населения в тот период составляли крестьяне, которые были не только тружениками, но и мелкими собственниками с присущей им мелкобуржуазной психологией. И в это время решением Президиума ВЦИК Турар Рыскулов утверждается заместителем Председателя Совета Народных Комиссаров РСФСР (Кошанов, Сабден О, Догалов А, 2008:75).

В ходе строительных работ Т. Рыскулов посетил практически все основные объекты начинавшегося строительства, беседовал с рабочими и руководителями строек, изучал вопросы обеспечения жильем, продовольствием и другими товарами строителей дороги, интересовался результатами изыскательных работ. Подтянул в строительство Турксиба Мухамеджана Тынышбаева и благодаря Т. Рыскулову местные жители смогли работать при строительстве железной дороги и зарабатывать на хлеб.

По итогам съезда в декабре 1926 года Советское правительство по инициативе И.В. Сталина приняло решение о постройке Туркестано-Сибирской железной дороги, также строительство Днепрогэса. 31 декабря 1930 года, на год ранее намеченного срока, Турксибская железная дорога вошла в строй действующих железных дорог (Дахшлейгер, 1953:5). И до сегодняшнего дня мы называем Турксиб «Первенцем социалистической индустриализации».

По ходу работы зимой 1927-1928 гг. значительно расширилась сеть «корреспондентских пунктов»; по примеру 1927 год. В аулы и села была направлена большая группа коммунистов для проведения агитационной работы. Издана специальная инструкция о приеме на работу казахских крестьян.

По источникам Пайна Мэтью: Туркестано-Сибирская железная дорога, или Турксиб, была одним из крупнейших строительных объектов первой пятилетки Советского Союза. Как повествует книга американского историка Пайна Мэтью «Сталинская железная дорога. Турксиб и строительство

социализма», Турксиб был символом борьбы с экономической «отсталостью» азиатских республик СССР, а также мощной метафорой для создания единой социалистической нации.

Стройка Турксиба, которая проходила с декабря 1926 по январь 1931 года, вовлекла почти 50 тысяч рабочих и стоила более 161 миллиона рублей (Саттаров, 2021:3). Проект олицетворял приверженность большевиков искоренению этнического неравенства и продвижению культурной революции в одном из самых отдаленных уголков старой царской империи, Казахстане. Железная дорога, которую провозглашали «кузницей казахстанского пролетариата», должна была создать местный рабочий класс, доставляющий не только поезда в степи, но и революцию.

Процесс планирования Турксиба длился десятилетия и был связан с поставкой Сибирского зерна для производителей хлопка из Центральной Азии, чтобы можно было использовать больше пахотных земель для выращивания хлопка. В каком-то смысле железная дорога была продолжением колониальной политики царизма, согласно которой Центральная Азия рассматривалась как территория добычи полезных ископаемых. Но с другой стороны это был продукт местных партийных лидеров, лоббировавших в Москве и в Госплане строительство транспортной инфраструктуры для поддержки индустриализации и, что считалось очень важной политической задачей в 1920-х годах, создание местного пролетариата (Электронный ресурс, 2018:2). Турксиб был последним великим примером «железнодорожного империализма» времен царизма, а также одним из величайших строительных проектов сталинской индустриализации по обоим этим причинам.

Постановление о начале работ на Турксибе было 26 октября 1927 года, а уже 28 октября началось работа. Началом назвать было трудно. Потому что, в начале строительных работ не было рабочих, ни инструментов, ни жилья. Прислали из Биржи Труда Франузе 450 человек «квалифицированной рабочей силы, а среди них такие «строители», как попы и парикмахеры... Приходилось открывать кузницы и работать по ночам, чтобы изготовить инструменты. Одним единственным имевшимся в наличии молотом выковали другие, сделали лопаты, носилки вместо тачек, и поставили эту орду на земляные работы (Брискин, 1930:6).

Материалы и методы. По данным Дахшлейгера: в железнодорожном строительстве в Казахстане, происходившем в эти годы, наряду с русскими рабочи участвовали и казахи. Участник строительства дороги Экибастуз – пристань Воскресенская, вероятно один из инженеров, рассказывает, что «...все земляные работы почти сплошь производились как пешими, так и конными рабочими-киргизами». Он отмечает, что участие в постройке этой железной дороги «...приняли киргизи ближайших областей к линии железной дороги и преимущественно самые необеспеченные из них, так называемые джатаки, т.е. безлошадные и не имеющие своих хозяйств и своего скота киргизы (Дахшлейгер, 1953:11).

Стоит отметить что строительство Турксиба совпало со сложней ситуацией в стране. Это можно увидит по результатам коллективизации.

В строительстве Турксиба были очень много строителей (приезжих, коренных). Строители были очень разного социального происхождения. Почти все казахи, которых обычно нанимали в качестве неквалифицированных рабочих, были недавними кочевниками. В других профессиях преобладали русские рабочие из городов Сибири и европейской части России или украинские крестьяне. Наиболее квалифицированными рабочими часто были железнодорожники с многолетним опытом. Это была изменчивая смесь этнических групп, классов и профессионального опыта.

Коренизация была очень важной целью на Турксибе, поэтому набор рабочей силы был направлен на квоту местного найма из числа казахского населения. В то же время Советский Союз страдал от высокого уровня безработицы в годы НЭПа, поэтому тысячи рабочих со всего Советского Союза приезжали к железнодорожным станциям в поисках работы. Третья группа рабочих, такие как бригады набережных, были наняты администрацией Турксиба в таких далеких местах, как Украина и Полтава. Опять же, состав рабочей силы был чрезвычайно разнообразным, как это было типично для рабочих мест в пятилетнем плане. По этой причине я называю это разношерстной рабочей силой.

На строительстве Турксиба было много забастовок и конфликтов, больших и малых. Забастовки, обычно проводившиеся на одном рабочем месте, были связаны с очень тяжелыми условиями труда на стройке, особенно с отсутствием приличного жилья, продовольствия и низкой заработной платы. Беспорядки в Семипалатинске и Сергиополе носили этнический характер. Европейские рабочие нападали на казахских рабочих, что неудивительно, поскольку высокий уровень этнической неприязни к коренным народам был характерен для европейских рабочих в колониальных условиях во времена царизма и революционной эпохи. Однако этим беспорядкам не удалось сохранить европейское господство на стройплощадке, так как режим активно участвовал в политическом проекте пролетаризации казахов в рамках политики корензации (Электронный ресурс, 2018:2). Погромы были пресечены уголовным преследованием, и политика найма казахов была сохранена, хотя и не на том уровне, которого хотелось бы местному партийному руководству. Беспорядки были во всех линиях строительства.

По материалам ЦГА РК положение с безработицей в районе строительства Турксиба характеризуется стихийным, все возрастающим наплывом и невозможностью представления работ всем прибывающим. Приток безработных идет по двум направлениям? На Южном участке через Фрунзе /до Алма-Ата/ из Тамбовской, Рязанской, Пензенской губернии, Украины и Татарской республикой и на Северном участке через Семипалатинск, также из центральных губерний и Сибири /из Н-Сибирска/ откуда безработные направляются даже дополнительными поездами. В городе Фрунзе приток безработных особенно увеличился с половины марта с. г. если на 25/III на учете Биржи Труда состояло 2.904 чел., то на 18/IV их стало 3.964 человек.

Такая же ситуация в городе Алма-Ата на 1/IV – с ш. состояло на учете Биржи Труда (далле Б/Труда) 3,516 безработных, на 5/IV их стало – 3960 и с 5/10 по 10/IV вновь принято – на учет 530 чел. на 11/IV после проведенной чистки Б/труда, состоит на учете 3,071 чел. безработных.

В городе Семипалатинске на 1/IV - с.г. безработных, состоянии на учете Б/труда 6,088 чел. по последним данным количество их достигает до 8,000 ч. Кроме того, 2000 чел. безработных скопилось в Сергиополе (ЦГА РК, 25:34-35).

Одной из важнейших задач являлось привлечение на стройку рабочих, имевших хотя бы некоторый опыт работы по постройке железных дорог. Одновременно нужно было начать массовую подготовку местных, в первую очередь казахских кадров рабочих и техников. Строительство Турксиба, таким образом, должно было явиться кузницей пролетарских кадров из коренных (Дахшлейгер, 1953:49).

Помимо учетных данных по Фрунзе имеется еще более 1000 человек сезонников, не состоящих на учете Б/Труда; также большое количество неучетных, прибывших самотеком, никогда не работавших по найму, имеется в городе Алма-Ата и Семипалатинске.

Основную массу безработных представляют неквалифицированные рабочие. Рабочих же с квалификацией строителей/плотников, каменщиков, маляров и др. сравнительно. Так, в Семипалатинске квалифицированных рабочих имеется только 625 чел., в Алма-Ата – 468 чел.

Положение о безработных на месяц. Прибывающие безработные ходят по учреждениям, требуя работы или отправки их обратно за счет государство. Но ни того, ни другого удовлетворить не представляется возможным.

В городе Фрунзе, согласно договора с КирНКТруда (Казахский Народный Комиссариат Труда), Турксиб должен был снять с началом постройки с рынка труда 830 землекопов и чернорабочих, но о сих пор принять только 300 человек, и то из коренного населения, остальным работы нет. Не получая никакой работы, безработные постоянно самотеком уходя в ближайшие деревни, част направляются по постройку Турксиба в Алма-Ате и на станция Луговая. На эти отходы ни в какой мере не уменьшают количества безработных, так как прибытие их значить не большое, чем самотечная убыль, несмотря на широкое оповещение о прекращении приема и отсутствии возможностей использования на работах.

В Семипалатинское Управление Турксиба также отказывается принимать на работу находящихся на учете безработных, мотивируя дороговизной переброски на участки, где рабочие принимаются помимо Биржи Труда. Тяжесть положения безработных, усугубляется еще тем, что многие из них прибывают /особенно на Фрунзе/ с целыми семьями и вследствие отсутствия на прокормление себя, ходят побираются по домам и живут в чрезвычайно трудных, как материальных, так и жилищных условиях.

По вопросу организации про снабжения безработных у КНКТруда существует такое мнение, что поскольку Казахстан относится к числу производящих р-нов, где должно быть заставлено еще несколько миллионов пудов хлеба, то нет необходимости принимать какие-либо особые меры и давать местам указания. По мнению НКТ, трудности в снабжении хлебом рабсилы могут возникнуть только в не хлебородных районах, отдаленных от ж.д. пути, а тем не будет массового строительство, следовательно и наплыва безработных.

Между тем, в городе Алма-Ата, при наличии перебоев в снабжении городского населения хлебом и прочими продуктами первой необходимости, рост безработных вызывает большие затруднения в этом вопросе, увеличивая опрос, обывательщины, стремящейся к созданию запасов, в связи с общим недостатком товаров широкого потребления. Такое положения вызывает недовольство среди безработных.

Положение сезонников-строителей. В ожидании возможного наплыва сезонников-строителей краевыми партийными и советскими руководящими органами был дан ряд заданий заинтересованным в строительстве органом о подготовке к строительному сезону. Однако начавшийся наплыв встретил полную не *подготовленность* их к своевременному развертыванию намеченных в предстоящий сезон строительных работ, и привлечению к работам потребного количества рабочей силы на числа прибывающих сезонников-строителей.

Ряд заинтересованных в строительстве органов, несмотря на категорическое предложение НК РКИ с 21/III с.г., не представил точных заявок на потребную рабочую силу и у НКТруда до сих пор нет ясного представления о подготовке органов к приему сезонников строителей и о нем, несколько они выполняют взятые на себя обязательства по строительству, предусмотренному планами. КНТруда возлагает большие

надежды на комиссию КСПС, которая должна в начале мая выехать на места строительства для проверки, в силу подготовленности. Однако, такой метод проверки, в силу несомненной запоздалости прибытия комиссии на места, вызывает серьезные опасения на его целесообразности.

В тоже время наплыв сезонников строителей расло и в частности, несмотря на широкое объявление о прекращении приема и отказа от регистрации, Алма-Атинская, организация Профсоюза строителей вынуждена ежедневно регистрировать /за первые 10 дней апреля/ до 50-60 прибывающих безработных (ЦГА РК, 25:34-35).

За отсутствием предоставления работы, безработные сезонники проникают непосредственно на строительные участки Турксиба, требуют там приема на работу, угрожая в противном случае избиением, чем усугубляется положение на Турксиба вообще с безработными. Материальные и жилищные условия сезонников-строителей не отличаются общего контингента безработных.

Мероприятие краевых и местных руководящих органов. Учитывая остроту вопроса о наплыве безработных, перед краевыми руководящими срочных и решительных мер. В результате, 7/IV – с.г. при КСПС было создано экстренное совещание из представителей КСПС, НКТруда и ПП ОГПУ, которое в связи постановлением Совнаркома от 26/III – с.г. наметило ряд конкретных мероприятий.

На основе решений совещания, НКТруда и КСПС дана в Чимкент, Семипалатинск и Алма-Ата по телеграфу директив о том, чтобы не принимать на регистрацию сезонников-чернорабочих, прибывающих неорганизованным порядком; не выдавать пособий по безработице; выслать на линию работника для налаживания работ по рынку труда. Алма-Атинскому Отдел Труда (далее ОТ) предложено на месте разрешить вопрос о порядке разгрузки рынка труда и о выдаче льготных билетов возвращающимся.

Перед НКТруда РФСР возбуждено телеграфное ходатайство сделать телеграфное распоряжение всем ОТ, категорически воспрещающее снимать с учета безработных, отъезжающих для работ на Турксибе. Кроме телеграфных директив, Петропавловскому, Чимкентскому, Алма-Атинскому и Семипалатинскому ОТ написано письмо необходимости немедленного проведения в жизнь постановления Совнаркома от 26/III - 29 года.

Всем редакциям газет, а также начальникам железнодорожных узловых станций послана предупреждение для безработных с невозможности предоставления им работ на Турксибе.

КСПС командирована на станции Арысь специальное лицо по линии профорганов для постановки агитационно-разъяснительной работы.

Семипалатинский окружком ВСК/б/ два раза обсуждал вопрос о безработице и давал ряд конкретных указаний, направленных к смягчению остроты, положения с безработными. Однако, к этому вопросу не проявлен должной внимательности со стороны Оркотдела (Организационного отдела) труда. До сих пор не четного руководства и наблюдения за движением рабочей силы. Ограничивавшееся в Сергиополе Отделение Биржи Труда не имеет контроля и директив по линии труда и работники Отделения работают вслепую.

Алма-Атинский Окружком ВКП/б/ также занимаются этим вопросом неоднократно, стараясь предотвратить наплыв безработных и уменьшить контингент; состоящих на учете Биржи Труда. Отделение Труда в целях наиболее быстрого обслуживания безработных, на окраине города открыть филиал Биржи Труда, куда перенесена секция чернорабочих. У Б/Труда выставлен милицейский пост в городе Фрунзе командирован член ЦП Союза Строителей для предотвращения просачивания безработных в Алма-Атинской округ.

Совершенно незначительный, против Договора, прием безработных Турксибом Фрунзенского рынка труда и продление договорных сроков приема рабсилы, в корне сорвалось. Планирование рынка труда и поставило НКТруда КирССР в принудительное положение. Республиканскими органами сейчас этот вопрос переносен в ЦК ВКП /б/ с тем, чтобы разрешить его через НКСПС (ЦГА РК, 25:36).

В целях выявления трудового элемента и разгрузки Бирж Труда в Семипалатинске и Алма-Ата, была проведена чистка последних. Чистка Семипалатинской Биржи Труда, вследствие халатного отношения к работе со стороны аппарата, но дела положительных результатов и количество снятых с учета выразилось лишь в 45 человек. В настоящее время Б/Труда вторично приступают к чистке. В городе Алма-Ата к этому делу относилось гораздо серьезнее и внимательно. В результате чистки снято с счета Биржи Труда 1425 человек.

Следует отметить, что к проводившейся чистка безработная масса отнеслась доброжелательно. Со стороны безработных в РКИ и Биржи Труда поступали и поступают заявления наличия среди-безработных торговцев, домовладельцев и нетрудового и чуждого элемента.

Беспорывный наплыв и отсутствие возможности использовать на работах, как прибывающих, так и находящихся на учете, создают среди безработных недовольства, которые используются антисоветским элементом, путем агитации против Советской Власти. Так же, при строительстве наблюдалось случаи бузотерства и угроз избиением соцработником среди Семипалатинцев и Джакенцев, работавших ранее и Сергиополе и перекочевавших в Алма-Ата в количестве 200 чел.

а) Антисоветская агитация. На Алма-Атинской Биржи Труда безработный Шеян, бывший белый офицер, лишенец, собрав вокруг себя толпу безработных, говорил им: «В настоящее время в Центральной России происходит сильное брожение, начался период забастовок. Рабочие и крестьяне, ограбленные советской властью страшно возмущены издевательство, жить дальше становится невозможным. Огонь народного гнева разгорается и скоро вспухает. Бог даст скоро разгонят эту шайку «русских версальцев».

Там-же безработный Дворянин, в кругу нескольких человек безработных, говорил: «Я состоял в компартии течение 10 лет и исключен в 1928 году, так партия не ... пролетариатом. Кругом заселён, власть переводилась это новая буржуазия только нагревает себе руки. Вот Власть выслала товарища Троцкого за границу, но ему там будет не хуже; все равно власть выплачивает ему 4000 руб. в месяц. Приходится жалеть одно, что ему немного не удалось выполнить своей задачи. По Туркестану им было забербовано 20 000 чел. Если бы он теперь был, то мог бы наберовать еще на безработных а встряхнуть эту власть.

В Семипалатинске, безработный Смайлов, читая в общежитии газетную статью о Белоруссии, входящей в Польшу, говорил окружающим его безработный: «А чем у нас лучше? Как были раньше мы под палкой белорусами, то здесь коммунисты издеваются над ними. Они стараются удовлетворить только Красную Армию, хотя бы шло в ущерб рабочему классу, но посмотрим им до случае войны призовут старые годы, то каждый пойдет, защищая свои интересы, а не интересы коммунистов» (ЦГА РК, 25:37).

Там-же в общежитии №2 безработные Игнатин и Зайцев почти ежедневно ведут агитацию, что: «Такая безработица является благодаря Советской Власти. Нет никакого порядка, кругом сидит бюрократ на бюрократе это не власть, а проста шайка жуликов, которые водят за нос и рабочих все население».

б) Угрозы. Безработный Бабицкий, местный обыватель города Алма-Ата, говорил группе окружавших его безработных.

«Надо сделать вторую революцию перебить всех комиссаров и наладить жизнь по своему, а то коммунисты заняли места дворян, устроились на хороших местах, вместе с женами, а нам нет работы.

31/III – с.г. во дворе Б/Труда собралась группа безработных человек, 20 и вела разговоры: «На учет нас не берут, по хорошему работу от них не получишь, придется устроить погром, разбить Б/Труда, вытащить служащих, протащить их за шею, по всему городу, тогда они скорее дадут работу».

Аналогичная агитация погромного характера наблюдавшийся во Фрунзе и Семипалатинске. 16/IV – с.г. около здания Биржи Труда в городе Фрунзе, безработный /Ф.Н./ призывал собравшийся вокруг него других безработных: В Семипалатинске безработный Семибратов, общежитий среди других безработных, говорил: «Ничего не будет хорошего и трудно будет получить работу, если ни сделаем так, как в прогулом году, нужно бить, громить и заставить кого следует считаться с безработными.

Там-же проявления угроз имели более серьёзный характер. В карте 4 безработных главара, увлекая за собой группу безработных, человек 20, ворвались в помещение Биржи Труда и рычагов самой площадной бранью стали упражнять с сотрудниками Биржи убийством.

б) Межнациональный антагонизм. Наряду с антисоветскими выпадами, наблюдаются случаи проявления межнационального антагонизму. На Биржи Труда в Алма-Ата, безработный Бабицкий, проявлял свое недовольство том, что – вся власть находится в руках киргизов, которая на работу посылают в первую очередь. В это время один из безработных ударил стоявшего возле него казака. Произошел крупный скандал, который был ликвидирован присутствовавшими на бирже комсомольцами и коммунистами.

Аналогичский на случай произошел из-за очереди. Группа русских хулиганов заявила казаком: «Вы у нас дождетесь, мы Вам открутим головы».

В Семипалатинске на Б/Труда, один из русских безработных ударил казака палкой и старался устроить драку. За казака было вступился один из сотрудников Биржи, но другой безработный толкнул его в грудь и кричал: «хотите, чтобы мы Вам порядок показали?» Первый безработный продолжал толкать казака, сорвал еще с одного казака шапан, надел на себя и стал ходить по помещению. Там-же, в другое время, безработный Исмагулов, хулиганил, срывал с казаков шапки, бросал на пол и толкал в бока. За отсутствием милиционера, призвать к порядку не представлял возможным (ЦГА РК, 25:38).

Погров. Наиболее яркое активное проявление недовольства безработных Сергиополе, где они 24/IV – с.г. разгромили здание милиции, побили окна, похитили водку и учинили драку с казаками, несущими охрану мостов. Безработные угрожают также разгромом Райисполкома и Райкома ВКП/б/, требуя хлеба и посылки на работу, а также бесплатного проезда в Семипалатинск.

Уголовный бандитизм. Напряженность положения в Семипалатинске еще более увеличивается тем, что в городе сильнее развит уголовный бандитизм. За последние дни задержано 120 рецидивистов, имеющих по несколько приводов и судимостей. Зарегистрировано и из них 50 чел. несовершеннолетних преступников из коих 15 чел., уже осуждены и направлены в Казалинский изолятор. В числе задержанных имеются бежавшие из Домзакона, один из них осужден содержатель притона милиционер. При задержании уголовников изъято 7 револьверов.

С связи с последними выступлениями безработных в Сергиополе и выявлением уголовного бандитизма в Семипалатинске, Краевым руководящими органами принят ряд мер (ЦГА РК, 25:39).

В порядке информации настоящим Полпредство сообщаем, что после работы высланной из Семипалатинска в Сергиополь комиссии, вопрос с положением безработных улучшается. Члены профсоюза обеспечиваются жилищем и продовольствием, крестьяне соседних сел рассасываются по домам. На учете Биржи Труда остается безработных 440 человек (ЦГА РК, 25:43).

В Семипалатинске после изъятия уголовного элемента отмечается сравнительное спокойствие. Однако, в связи с невозможностью использования всех безработных.

За истекшее время материалы характеризующие настроение безработных, жизнь и работу Биржи Труда, Народным комиссариатом Труда КССР, получены лишь от трех бирж труда: Уральской, Алма-Атинской и Петропавловской.

Безработица за время май-август месяца 1928 года по названным Биржи Труда, в основном характеризуется следующими моментами:

1. Недовольством малым спросом на рабочую силу.

2. Нарекания на проводимые мероприятия и привлечена коренного населения на строительстве Турксиба.

3. Уменьшением количества сезонных рабочих, работ и спроса сезонной рабсилы.

4. Наплывом на некоторые биржи крестьян окрестных местностей.

5. Частичными выпадами хулиганства безработных и появление на Б/Труда в нетрезвом состоянии.

6. Отдельными случаями игнорирования Биржи Труда со стороны хозорганов.

7. Инцидентом между безработными на Петропавловской Биржи Труда.

Недовольств спросом. Все имеющие места случаи активного проявления недовольство со стороны безработных, как на уставленные порядки и прочие возникают на почве недостаточного спроса, на рабочую силу. С наступлением летнего периода, когда с обычными расширением всевозможных работ увеличивается и спрос на рабочую силу, безработные учитывая эти при наличии малого спроса подозревают, что не все поступающие требования оглашаются. Подводя исключительную надежду устраиваться лишь летом, среди безработных отмечены разговоры: - «Если я летом не получу работу, то зимой мне нужно подышать с голоду». Отсюда при всех случаях посылки на работу, отдельные бузотеры поднимают шум в надежде на то, кто перекричит других, то этим добьётся посылки его на работу. Безработные становятся дерзкими несознательными, чересчур требовательными, не считаясь с установленными на бирже труда порядками /Уральская биржа труда/.

Отказ от временной работы. В связи с наступлением осеннего, а за ним зимних периодов, стали учащаться случаи отказа от предлагаемой работы временного характера. /Алма-Атинская, Уральская Биржи Труда/, мотивируя тем, что проведя на временные работы потеряешь возможность попасть на постоянную и зиму некуда деться ходить безработным.

Нарекания на канонизацию строительства Турксиба. Среди безработных /г.Алма-Ата/ неквалифицированного труда с связи с приводящимся мероприятиями по привлечению коренного населения в строительство Турксиба отмечены недовольство тем, что казаков посылают, а русским отказывают.

Безработная масса имеет очень большую тягу к поступлению на работы строительства Турксиба, почему бывают зачастую случаи отказа от получения работ в других строительных и хозяйственных учреждений /г.Алма-Ата/ (ЦГА РК, 25:70-71).

Названные явления иллюстрируются между безработными разговорами: «Казаков собирают по рынкам и аулам, а русские должны от безработицы помирять с голоду»; «Мы воевали не за национальность, а за общее право, казак сидел дома, а я воевал и мне же нет работы».

Уменьшение количества сезонников. В виду свертывания сезонных и строительных работ последнее время (август) самоделен сезонников из центральных губерний почти прекратился и заканчивающих работы сезонники разъезжаются.

Соответственно с этим также значительно пал спрос на сезонников за исключением единичных случаев.

Наплыв крестьян окрестных местностей. На Алма-Атинской бирже труда отмечен большой наплыв местного крестьянства, которые настоятельно требуют приема на учет и направление на работу строительства Турксиба.

Согласно постановлению НКТ РСФСР №61 о порядке регистрации и посылки на работу, получившие отказ в этом уходят собирать документы по которым мог встать на учет местной биржи.

Выпады хулиганства. Пьянство, дебоширство, проституция и подобные им нездоровые явления массового характера на Биржи Труда не имеют, /сводки всех Б/Труда/, но отдельные случаи отмечены, как следствие уменьшения спроса на рабсилу:

Работать на бирже становится все труднее (Уральск). В составе безработных с Апреля месяца более 25-и человек увеличилось полит ссыльных и эмигрантов, а также выпущенных губ изолятора. Со стороны последних, особенно дерзкие поведения.

Подступают с кулаками к сотрудникам Б/Труда говоря: «Мне все равно, я пойду опять сяду, мне там н хуже будет чем здесь».

В августе месяца /г.Алма-Ата/ в помещение Б/Труда заявилось целая артель строительных рабочих все в нетрезвом состоянии (ЦГА РК, 25:71). На бирже начали выкрикивать обиду, что не защищают их интересы и т.д., что к концу стало принимать активную форму дебоша.

Отделом Труда было создано собрание безработных. Из выступлений выяснилось: Все требования водятся к личному желанию устройства на работу. Выяснилось предложения замены внесено состава работников биржи из среды «безработных с возгласами: «Эти нас будут защищать».

В настоящий момент состав безработных совершенно не тот, что был года два тому назад. Последнее время предприятия и учреждения уделили должное место подбору рабочих и служащих, а слабое и ненужное отсеивались. Из 2800 человек на бирже в большинстве находятся: батрачество, уволенные за несоответствие за уложение труддисциплин, пьянство, контрабандисты, освобожденные из исправительных труд домов и т.д. подлинных рабочих и служащих, может быть, наберется 20-25% (ЦГА РК, 25:72).

Касаясь вопроса роста казахской рабочей силы на строительстве нужно сказать, что мы для данного сезона, т.е 1929 года должны иметь не менее 35% казахской рабочей силы на строительстве, к общему числу рабочих занятых на Северном Турксибе. Это директивное задание было выполнено следующим образом: В сезон 1929 года на строительстве, в среднем, процент казахской рабочей силы за сезон составлял 18,1%; рост казахского членства значительно поднялся но все же этого недостаточно. Качество рабочей силы по своему социальному составу характеризуется преобладающим количеством батрацкой части казахского населения. Значительная часть казахской рабочей силы имеет достаточный стаж работы по найму в аулах, и часть приобрела производственный стаж на Турксибе; все это облегчило возможность вовлечения казахской рабочей силы в союз и повысило процент членства из казаков, к общему числу членства.

За истекший сезон, в связи с резким переломом в отношении рабочих масс и союзных единиц ко всем тормозящим выполнение боевых заданий по плану, процент исключенных из союза значительно повысился. Мы имеем исключение из союза по причинам: разжигания национальный вражды, отдельная часть вредительства на производства, злостного нарушения трудовой дисциплины, игнорирования союзных организаций и дискредитирование их, антисоветских выходок, растрать и т.д. все исключения из союза проводились по требованиям самих рабочих через общие собрания на местах, с последующим утверждением правлением Линейного отдела (ЦГА РК, 1:18).

Увеличение союзного членства на 1 апреля 1930 года характеризуется следующим образом: по сравнению о предыдущим увеличения членства на 2100 человек, большей частью за счет постоянных рабочих и частью казахских рабочих, ранее работающих по найму в деревнях и аулах (ЦГА РК; 1:19).

По состоянию на 1 января 1929 года Линейны отдел имел всего профактива 248 человек, из них казаков 217, что составляю 4,3% учетного актива и общему числу работающих. За сезон всего послано на линию подготовленных руководящих работников 76 человек, по данным на 1-ое июля состоит профактива 555/51 (ЦГА РК, 1:21-22).

По найденным материалам архива обсужденных в протоколе можно увидеть несомненный рост профактива, как результат систематической подготовки его. Из числа профактива прошло через специальные профессиональные курсы для руководящих профессиональных работников, в 1929 году 53 человек, из них казаков 27 человек.

Кроме этого, благодаря своевременно поставленного вопроса перед партийными и профессиональными организациями об укреплении, на особо ответственные пункты работы был выдвинут ряд работников из центра а из округа (6 человек). Все же ЛО считает кадр профактива еще недостаток. Так же, как и работу в части подготовки профактива недостаточной и ставит своей задачей ближайшего времени переподготовку профессиональной задачей ближайшего времени переподготовку профессионального актива в разрезе стоящих перед нами политических задач, в особенности необходимо заострить внимание всей союзной организация на подготовке казахского профессионального актива и подготовка руководителей союзной сети, начиная от низовых организации, кончая линейным отделом. Этого требует условия Турксиба – создание постоянно кадра пролетариата из казаков и обслуживание их культурно-бытовых запросов на родном языке.

Состояние массовой работы. Истекший сезон в союзной работе явишься переломом в части улучшения всей массовой работы, в части повышения активности рабочих масс. Основными моментами работы общих собраний являлись вопросами строительства и вопросы практический рабочих мест в резерве стоящих перед нами политических задач. Это повысило посещаемость общих собраний с 60 до

85% союзного членства. Выступления рабочих носили конкретный, деловой характер о недостатках в хозяйственной и союзной работе, элементы рваческих настроений получали отпор от самих же рабочих (ЦГА РК, 1:23). Собрания проводятся регулярно. Основными недостатками работы общих собраний являлось слабая проработка вопросов повестки дня самим республикой. Особенно в части хозяйственных и политических вопросов. Работа делегатского института продолжает быть слабой: Институт делегатов еще не приобрел значения связывающего звена между рабочим классом и группами членства союзной работы на линиях.

Как уже выяснилось, что основная масса строителей формировалась из местного, в основном казахского, русского и украинского населения. Руководство республики позаботилось о комплектовании кадров строителей в сжатые сроки, что позволило сократить правительственный срок ввода в эксплуатацию Турксиба более чем на год. Правда, при этом возникали трудности, так как прибывающие крестьяне, скотоводы и другие не имели никакой квалификации и в большинстве были неграмотны (не были подготовлены специально для железно-дорожной работы). Поэтому параллельно велась активная подготовка национальных кадров рабочего класса – на Турксибе трудилось более 10 тысяч казахов. Кроме строителей представляло и будущих эксплуатационников. И в этой работе Казахстан получил большую помощь от действующих магистралей страны. Только за 1930-1933 годы было подготовлено для эксплуатации дороги 8,2 тысячи человек, из них 4,5 тысячи казахов (Омарова, 1995:8).

Заключение. Как было уже сказано, строительство Турксиба было связано с преодолением климатических, технических и организационных трудностей. Трасса проходила по пустынной и полупустынной местности с резко континентальным климатом. Летом жара превышала +60°С, зимой – длительные бураны и морозы более – 40°С. Особые трудности у строителей возникали из-за несвоевременной доставки материалов. Гужевого транспорт был очень дорог, лошадей и верблюдов не хватало. А для перевозки одного бревна требовалась пароконная подвода. Погода также не радовала турксибовцев – больше полугода не выпало ни одного дождя (Зензинов, 1986:94).

Несмотря на то, что численность рабочих на Турксибе быстро росла, достигнув к началу 1930 года 45–50 тысяч человек, рабочих рук еще не хватало. Необходимо было на стройку дополнительно привлечь местное население. Неоценимую помощь в этом оказали комсомольцы и молодежь. Они развернули большую организационную работу. В аулы и села, прилегающие к трассе, направились десятки комсомольских агитаторов. Они рассказывали о стройке, тех добрых переменах, которые она принесет.

После распада СССР Туркестано-Сибирская железная дорога стала частью государственного предприятия «Национальная железнодорожная компания Казахстана». Часть путей была разобрана для строительства новых железнодорожных веток, более актуальных для нового независимого государства.

Список литературы

- А. Брискин. На Южтурксибе (Очерки Турксиба). Алма-Ата., Казиздат. 1930. 122 с. [Электронный учебник]
- Дахшлейгер Г.Ф. Турксиб – первенец социалистической индустриализации (Очерк истории-постройки Турксиба). Издательство Академии Наук Казахской ССР. Алма-Ата. 1953. 133 с. [Электронный учебник]
- Зензинов Н.А. От Петербург-Московской до Байкало-Амурской магистрали. М.: Транспорт, 1986. 16 с., ил. [Электронный учебник]
- Дорога Дружбы. Под общей редакцией академика, доктора технических наук Омарова А.Д. Алматы: Транспорт, 1995. 49 с. 8с. [Электронный учебник]
- Кошанов А., Сабден О., Догалов А. Турар Рыскулов: государственная деятельность и экономические воззрения. Алматы: Институт экономики МОН РК, Издательство «Арыс» 2008. 172 с. [Электронный учебник]
- История строительства Турксиба [Электронный ресурс]. http://www.rzd-expo.ru/history/istoriya_stroitelstva_turksiba/ (дата обращения: 1999).
- Турксиб: дорога неопределенного назначения [Электронный ресурс]. <https://ria.ru/20100430/228727777.html> (дата обращения: 30.04.2010).
- Легендарный Турксиб. Как в Казахстане была построена большая железная дорога [Электронный ресурс]. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/legendarnyy-turksib-stroilas-bolshaya-jeleznaya-doroga-358589/ (дата обращения: 2018).
- Саттаров Д. Турксиб и строительство социализма. Интервью [Электронный ресурс]. <https://www.caa-network.org/archives/21811/Турксиб-и-строительство-социализма-Интервью-дата-обращения-2021>).
- Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее – ЦГА РК). Ф.83. Оп.25. Д. 2. ЦГА РК. Ф.88. Оп.1. Д. 625.

References

- Briskin A. Na Uzhturksibe (Ocherki Turksiba). [On the Southern Turksib] Kazizdat. Alma-Ata. 1930. 122 s.

Dahshleiger G.F. Turksib – pervenech sochialisticheskoi industrializachii (Ocherk istorii-postroiki Turksiba). [Turksib - the firstborn of socialist industrialization (An essay on the history-the construction of Turksib)] Izdatelstvo Akademii Nauk Kazakhskoi SSR. Alma-Ata. 1953. 133 s.

Zenzinov N.A. Ot Peterburg-Moskovskoi do Baikalo-Amurskoi magistrali [From St. Petersburg-Moscow to Baikal-Amur Mainline]. M.: Transport. 1986. 16 s., il.

Doroga Druzhby. [The Road of Friendship] Pod obshei redakchiei akademika, doktora technicheskikh nauk Omarova A.D. Almaty: Transport, 1995. 49s.

Koshanov A., Sabden O., Dogalov A. Turar Ryskulov: gosudarstvennaya deyatelnost I ekanomicheskie vozzrenie [Turar Ryskulov: State activity and economic views]. Almaty: Institut ekanomiki MON RK, Izdatelstvo “Arys” 2008. 172 s.

Istoriya stroitelstvo Turksiba [Elektronnyy resurs]. http://www.rzd-expo.ru/history/istoriya_stroitelstva_turksiba/ [History of Turksib construction] (data obrashcheniya: 1999).

Turksib: doroga neopredelenного naznachenia [Elektronnyy resurs]. <https://ria.ru/20100430/228727777.html> [Turksib: a road of uncertain destination]. (data obrashcheniya: 30.04.2010).

Legendarnyy Turksib. Kak v Kazakhstane byla postroena bolshaya zheleznaiya doroga [Elektronnyy resurs] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/legendarnyy-turksib-stroilas-bolshaya-jeleznaya-doroga-358589/ [The legendary Turksib. How the big railway was built in Kazakhstan]. (data obrashcheniya: 2018).

Sattarov D. Turksib I stroitelstvo sochializma. Interviy. [Elektronnyy resurs] <https://www.caa-network.org/archives/21811/Turksib-i-stroitelstvo-sochializm-Interviy> [Turksib and the construction of socialism. Interview]. (data obrashcheniya: 2021).

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (after – CSA RK). F. 83. Op. 25. D. 2.

CSA RK. F. 88. Op. 1. D. 625.

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

FTAMP 03.41.91

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_217

**XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТҮРҒЫН ҮЙ ҚҰРЫЛЫМЫ
(ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫ НЕГІЗІНДЕ)****Сиздиков Багдаулет Сапарбайұлы^{1ID}, Жетібаев Көпжасар Мұстафаұлы^{1ID},
Гурсой Музаффер^{1*ID}, Мургабаев Сагынбай Серикбайұлы^{1ID}**¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz (Сиздиков), kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz (Жетібаев), muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz (Гурсой), sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz (Мургабаев)

Түйіндеме. Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі саяси және экономикалық орталықтардың бірі ретінде танылған Сығанақ қаласы, ортағасырларда ғылымы мен мәдениеті, саудасы мен өнері, егіншілігі мен мал шаруашылығы қатар дамыған Қазақ хандығының маңызды қалаларының бірі болды. Қала XI–XIII ғасырларда Қыпшақ хандығының орталығы болса, XIV–XV ғасырларда Ақ Орданың астанасы ретінде танылды, ал XV ғасырдың орта тұсында Абулхайыр хандығының, ал, XV ғасырдың соңғы шірегі – XVI ғасырдың басында Қазақ хандығының астанасы, ірі саяси және экономикалық орталығына айналды. Сығанақ қаласы XVI–XVIII ғасырлар аралығына жататын мәдени қабаттары әліде болса зеріттеуді қажет етеді. Осы себепке байланысты, Сығанақ қаласының материалдық және рухани мәдениетінің негізгі элементтерін қайта жаңғырту, Ұлы Жібек жолы бойындағы Қазақ хандығының көрнекті қалалары арасындағы экономикалық және әлеуметтік-мәдени байланыстар туралы мәліметтерді тереңдету мақсатында «Тарихи-мәдени мұра нысаны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы бағдарлама аясында, Сығанақ қаласының цитадель бөлігінде археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Мақалада, 2021 жылы аталмыш қалада жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне тоқтала отырып, қаланың Қазақ хандығы тұсындағы маңыздылығы және XVIII–XIX ғасырлардағы тұрғын үй құрылымдарының ерекшелігі анықталып, салыстырмалы түрде талданды.

Кілт сөздер: Сығанақ қаласы, Қазақ хандығы, Ұлы Жібек жолы, ортағасырлық қалалар, археологиялық деректер, мәдени қабаттар.

Мақала «Тарихи-мәдени мұра нысаны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды (BR10965310, келісім шарт № 376) ҚР БҒМ.

МРНТИ 03.41.91

ЖИЛЫЕ КОМПЛЕКСЫ XVIII-XIX ВВ. (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДИЩА СЫГАНАК)**Сиздиков Багдаулет Сапарбайевич^{1ID}, Жетібаев Көпжасар Мұстафаевич^{1ID},
Гурсой Музаффер^{1*ID}, Мургабаев Сагынбай Серикбаевич^{1ID}**¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи, г. Туркестан, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz (Сиздиков), kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz (Жетібаев), muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz (Гурсой), sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz (Мургабаев)

Аннотация. Средневековый Сыганак – крупнейший политический и экономический центр на Великом Шелковом пути, один из значимых городов Казахского ханства, где процветали культура и наука, торговля и искусство, хорошо развивались земледелие и скотоводство. В XI–XIII вв. Сыганак столица Кипчакского ханства, в XIV–XV вв. Ак-Орды, в середине XV в. - государства Кочевых узбеков, а

в последней четверти XV в. – начале XVI в. был столицей Казахского ханства. Культурные слои XVII-XVIII вв. были недостаточно, требовалась более детальное изучение. Для реконструкции основных элементов материальной и духовной культуры, включения в научный оборот новых сведений об экономических и социально-культурных связях между городами Казахского ханства, расположенных на Великом Шелковом пути, в рамках научной темы: «Комплексное археологическое исследование объекта историко-культурного наследия - средневековое городище Сыганак», были проведены археологические исследования на цитадели городища Сыганак. В статье рассматриваются результаты исследования городища в 2021 году. Определены основные особенности планировок жилых помещений XVIII-XIX вв. и проведен сравнительный анализ.

Ключевые слова: городище Сыганак, Казахского ханство, Великий Шелковый путь, средневековые города, археологические источники, культурный слой.

IRSTI 03.41.91

RESIDENTIAL COMPLEXES XVIII-XIX CENTURIES (BY THE EXAMPLE OF THE SYGANAK SETTLEMENT)

Sizdikov Bagdaulet Saparbaevich^{1ID}, Zhetibayev Kopzhasar Mustafaulu^{1ID},
Gursoy Muzaffer^{1*ID}, Murgabayev Saginbay Serikbayevish^{1ID}

¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan.

*Corresponding Author

E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz (Sizdikov), kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz (Zhetibayev), muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz (Gursoy), saginbay.murgabayev@ayu.edu.kz (Murgabayev)

Abstract. Known as one of the largest centers along the Great Silk Road, Syganak was one of the most important cities of the Kazakh Khanate in the Middle Ages, where science and culture, trade and art, agriculture and animal husbandry developed simultaneously. The town was the capital of the Kipchak Khanate in the XI-XIII centuries, in the XIV-XV centuries it was recognized as the capital of the White Horde, and in the XV-XVIII centuries it became the capital, political and economic center of the Kazakh Khanate. The cultural strata of Syganak under the Kazakh Khanate still need to be studied. In this regard, in order to revive the main elements of the material and spiritual culture of the town of Syganak, to deepen information about economic and socio-cultural ties between the prominent cities of the Kazakh Khanate along the Great Silk Road. As part of the program, we decided to conduct archeological research in the citadel part of the town of Syganak and put it into scientific circulation. The article focuses on the history of the study of the town of Syganak and the results of archeological research in the town in 2021, the importance of the settlement under the Kazakh Khanate and the peculiarities of housing in the XVIII-XIX centuries.

Key words: town of Syganak, Kazakh Khanate, Great Silk Road, medieval cities, archeological data, cultural layers.

Кіріспе. Қазақ даласының қай өңірін алып қарасақта тарихқа толы екенін көруге болады. Қазақстан жерінде өмір сүрген сақ, ғұн, үйсін, қаңлы және т.б. көптеген тайпалар өздерінің қалыптастырған мәдениеттерін қалдырып отырған. Бізге жетіп отырған қазіргі таңдағы тарихи ескерткіштеріміз соның дәлелі болып табылуда. Тарихи-мұралармыздың қатарында ортағасырлық қалалардың алар орны ерекше. Әсіресе Сырдарияның ортаңғы және төменгі ағысындағы қалалар айтарлықтай маңызға ие. Ұлы Жібек жолының ізімен салынған бұл ортағасырлық қалалар өз кезеңінде түрлі хандықтың астаналары да бола білді. Мақаламызға негізгі арқау қылып алып отырған тақырыбыз Ортағасырлық Сығанак қаласы жайында болмақ.

Ұлы Жібек жолы бойындағы ортағасырлық қалалардың арасында Сығанак қаласының алатын орны ерекше. Қала Сырдарияның ортаңғы ағысындағы ортағасырларда мәдениеті мен экономикасы, қолөнері мен саудасы, егіншілігі мен мал шаруашылығы қатар дамыған орталықтардың бірі болған. Қаланың жазық жерде орналасқандығынан, қаладағы бұрынғы құрылыстардың орындарын пішіні мен көлемі әртүрлі үйінді төмпешектерден анық байқауға болады. Ортағасырлық Сығанак қаласы Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы Сунақата ауылынынан 2 км батыста, Түркістан-Қызылорда тас жолының оң қапталында орналасқан (Syzdykov, Zhetibayev, Bahtybayev, 2021: 43). Сығанак қаласы ортағасырларда тоғыз жолдың торабында орналасқан ірі қалалардың бірі ретінде танылды. Ұлы Жібек жолы арқылы әлемнің түкпір-түкпірінен келген саудагерлер мен саяхатшылар қалада болып, сауда-саттық жасап, қаланың өмірімен, тарихымен, мәдениетімен, ғылым және білім ордаларымен танысып, өз еңбектерінде

баяндады. Өкінішке орай қаланың пайда болу, даму, гүлдену және күйреу кезендері жайлы мағлұматтар келтірілмеді.

Жазба деректерге көңіл бөлетін болсақ қала тұрған аймақта б.з.б. VII- II ғасырларда массагет тайпаларының өмір сүргендігі баршаға белгілі. Ал б.з.б. II - б.з. V ғасырларында бұл өңірде қаңлы тайпалары мемлекеттік дәрежеде ғұмыр кешті. Қытай деректерінде Қазақстан жерінде болған Чжан Цянның хабарлауынша қаңлы мемлекеті – Сусе, Фуму, Юйни, Цзи және Юйцзянь атты бес иеліктен тұрып, орталығы Битянь қаласы болғандығы көрсетілген (Малов, 2001: 87-149). Біздің пайымдауымызша Сығанақ қаласы тұрған жер Сусе иелігінің жері болған. Себебі Юйни иелігі Сырдарияның ортаңғы ағысының жоғарғы бөлігін қамтыған болса, көршілес Сусе иелігі Сырдарияның ортаңғы ағысының төменгі бөлігін қамтыған. Сығанақ қаласының орнында зерттеу жұмыстарын жүргізген Оңтүстік Қазақстан Археологиялық Экспедициясының мүшелері Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтер аталмыш қаланың қаңлылардың басты орталықтарының бірі болғандығын тілге тиек етеді. Сонымен қатар қаланың V–VIII ғасырда өмір сүргендігін, одан кейін құлдырап, XII–XVI ғасырларда қайта көтеріліп, Ақ Орданың кезінде қайта жанданғандығын баяндайды (Агеева, Пацевич, 1958: 206-208).

Сырдария өзенінің алқабында IX-X ғасырларда оғыз тайпаларының мекендеген баршаға белгілі. Сығанақ қаласы сол кезде оғыз мемлекетінің ықпалында болған. Ішкі алауыздық салдарынан оғыз мемлекеті X-XI ғасырларда әлсірей бастайды. Ішкі алауыздық салдарынан және сол кездегі Қыпшақтардың оңтүстікке жылжуының салдарынан оғыз тайпалары Сырдария бойына ығыса көшуіне мәжбүр болады. Осы кезеңнен бастап Сығанақ қаласы қыпшақтардың иелігіне көшіп, басты қаласына айналады.

X ғасырдың соңында өмір сүрген белгісіз парсы авторының «Худуд-әл Әләм» қолжазбасында Сығанақ қаласының аты «Сунах» түрінде кездеседі (Якубовский, 1929: 123-159). Ғұлама ғалым М.Қашқаридың жазуы бойынша «Сығанақ» деген аты XI ғасырдан белгілі болған (Махмұт Қашқари, 1997). Ал XI-XII ғасырлардағы араб, парсы және түркі жазба деректерінде қаланың аты жаппай кездеседі. Бұл кезең қаланың дамыған кезін көрсетеді (Жолдасбаев, 2010: 6).

Қаланың гүлденіп, Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі сауда орталықтарына айналған кезі XIII ғасырға тура келеді. Бұл кездері Сығанақ қаласы Мұхаммед Хорезмшахтың қарамағында болатын. Осы кезде Шыңғыханның үлкен ұлы Жошы осы Сығанақ қаласын бағындыруға келген болатын. Қала халқы моңғол жасақтарына 7 күн қарсылық білдірді. Қала аумағының тым үлкен болғандығынан, қорғаныс күшінің жеткіліксіздігінен моңғол жасақтарының басымдылығына төтеп бере алмаған қала берілген. Жазба деректерге қарағанда қаланың тұрғындары қарсылық көрсеткендері үшін жаппай қырғынға ұшыраған. XIII ғасырдағы жазба деректерде Сығанақ қаласын Жошы әскерінің жаулап алғандығы жайлы мәліметтердің кездесуі бұл пікірімізді қуаттай түсуде (Каллаур, 1901: 76-77). Сонымен қатар армян патшасы Гетумның 1254 жылы Моңғол империясының астанасы Қарақорымға жасаған сапарынан қайту барысында Сырдарияның орнаңғы ағысындағы қалаларда болғандығы баяндалған. Гетумның сапары баяндалған жазбаларда Сығанақтың аты көрсетілген (Гандзакеци, 1976).

Сығанақ қаласының қайта гүлдену кезеңі XIV ғасырға түс келеді және осы ғасырдың соңына таман қала өзінің бұрынғы күш-қуатын қайта иемденіп, астаналық дәрежеге өмір сүреді. Оған археологиялық қазба жұмыстары барысында анықталған ірі орталықтарға тән бой көтерген сәулеттік ғимараттар, мешіттер, медресе және басқа да қоғамдық ғимараттар дәлел болуда. Мұны жазба деректермен қатар археологиялық деректер қуаттай түсуде. Осы уақытта қаланың көршілес елдердің қалаларымен тарихи-мәдени байланыстары күшейе түседі. Қаланың аз уақыт ішінде қайта гүлденуіне Ұлы Жібек жолы айтарлықтай септігін тигізген. Себебі шығыстағы қалалардан, сонымен қатар Қытай және Қашқардан Сығанақ қаласына тауарлар алып келінді. Дешті-Қыпшақ аймағының көшпенділерімен сауда бітімдері жасалынып, айырбас сауда дамыды. Қала көшпенді халықтар мен көпестердің айырбас сауда жасайтын ірі орталығы болғандықтан, қалада әр елдерден келген көпестердің тұрақты мекеніне айналды және барлық елдердің тауарлары сатылды. Қаратудың теріскейіндегі көшпенділер қалаға айырбас сауда жасауға жақсы төрт түлік малын және малшаруашылық өнімдерін әкеліп отырса, қаладан әшекей бұйымдар, жібек маталар, күнделікті тұрмысқа қажетті құрал-саймандар, тіпті қару-жарақтар алып отырды. Осы себепті ортағасырлық автор Фазлаллах ибн Рузбихан Сығанақты «Дешті-Қыпшақтың сауда айлағы» деп атайды (Жолдасбаев, 2010: 8). XIV-XV ғасырларда қаланың мәдениеті мен экономикасы, қолөнері мен саудасы, егіншілігі мен мал шаруашылығы қатар дамып, Сырдарияның орнаңғы ағысындағы ірі орталықтардың бірі ретінде әлемге танылды.

Мұхаммед Шайбани ханның хатшысы, әрі діни кеңесшісі болған Фазлаллах ибн Рузбиханның жазбаларында XVI ғасырдың басында Қазақ хандығының басты қалаларының бірі болған Сығанақ қаласының базарында күніне 500 түйе сойылып, кәуап жасалып, кешке дейін бір түйірі қалмай сатылып кететіндігі жайында мағлұматтар келтірілген. Бұл деректерден, қала халқының қаншалықты көп болғандығын, Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі сауда орталықтарының бірі болғандығын аңғаруға болады. Сондай-ақ, Рузбиханның жазбаларында Сығанақ адамдардың өмір сүруіне қолайлы қала болғандығы

баяндалған. Қала маңайы қалың тоғай болғандығы, аң құстарға толы болғандығы атап көрсетілген (Фазлаллах Ибн Рузбихан, 1976: 116-117). Сол себепті қаланың орталық қорғанына айналдыра орналасқан қарапайым халық тұратын шахристаны мен рабадының өзі ат шаптырым жерді алып жатқандығын аңғаруға болады. Осы себептерге байланысты қала орнында болған К.Ақышев Сығанақ қаласын Отырардан кейінгі ірі қалалардың бірі болғандығын атап өткен.

Археологиялық деректерге сүйенсек қалада тіршілік көзінің XIX ғасырдың соңында тоқтағандығын, қала орны маңайдағы тұрғындардың зиратына айналып, мәдени қабаттарының бұзылу қауіпіне дейін жеткендігін көруге болады.

Мақалада жазба дерек көздерін археологиялық деректермен салыстыра отырып, қаланың ортағасырлардағы және Қазақ хандығы тұсындағы тарихы зерттелді. Қол жеткізілген нәтижелер талдау жасалынып, ғылыми ой-пікірлер және тұжырымдар жасалды. 2021 жылы Сығанақ қалашығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде анықталған XVIII-XIX ғасырларға жататын құрлыс нысандары сипатталып, көршілес Отырар, Күлтөбе және Түркістан қалаларының құрлыс нысандарымен салыстырмалы түрде талдау жасалынды. Нәтижесінде қалашықтың Қазақ хандығы тұсындағы маңыздылығы және XVIII-XIX ғасырлардағы тұрғын үй құрлымдарының ерекшеліктері анықталып, салыстырмалы түрде талданды.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында археологиялық деректермен қатар жазба дерек көздері кеңінен пайдаланылды. Жазба деректерден қаланың орта ғасырлардағы тарихы, атаулары жайлы мағлұматтар алынса, археологиялық деректер арқылы қаланың құрлыс нысандары, қала қалқының тұрмыс тіршілігі, рухани құндылықтары жайлы маңызды мағлұматтар жинақталды. Сонымен қатар Ресей Патшалығы тұсындағы және Кеңес үкіметі тұсындағы зерттеуші ғалымдардың Сығанақ қалашығы жайында жазған еңбектерін талдай отырып, қалашықтың орны, XIX – XX ғасырлардағы сақталу деңгейі, аяқта тұрған сәулет ескерткіштері және суландыру жүйелері жайында құнды мағлұматтар алынды. Атап айтар болсақ П.И. Лерх, Е.А. Смирнов, Н.С. Лыкошин, В.А. Каллаур, И.А. Кастанье, А.Ю. Якубовский, А.Н. Бернштам, Е.И. Агеева және Г.И. Пацевичтердің Сығанақ қаласында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстары әлі күнге дейін мағызды зерттеулердің бірі болып табылуда. Сонымен қатар Тәуелсіздік жылдарында Сығанақ қалашығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерінен, қаланың орта ғасырлардағы мәдени құндылықтары, Қазақ хандығы тұсындағы саяси мағызды жайында деректер жинақталды. Нәтижесінде т.ғ.д. профессор С. Жолдасбаевтың орта ғасырлық Сығанақ қалашығы жайында 2 ғылыми еңбегі және 100-ден аса ғылыми мақалалары жарыққа шыққан болатын. Аталмыш еңбектердің барлығы мақаланы жазу барысында негізгі дерек көздері ретінде пайдаланылды.

2021 жылы Сығанақ археологиялық экспедициясы Сығанақ қалашығының магистральды көшесі бойындағы Қазақ хандығы тұсына жататын тұрғын үйлердің планиграфиясын анықтау мақсатында көлемі 46x25 м келетін алаңда ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде XVIII-XIX ғасырлар аралығына жататын құрылыс нысандар анықталды. Зерттеу барысында Қазақ хандығы тұсындағы тұрғын үй кешендерінің планиграфиясы, магистральды және ішкі көше жүйелері туралы жаңа деректер алынды. Анықталған тұрғын үйлердің планиграфиясын көршілес Отырар, Күлтөбе және Түркістан қалаларының тұрғын үй планиграфияларымен салыстырмалы түрде талданды.

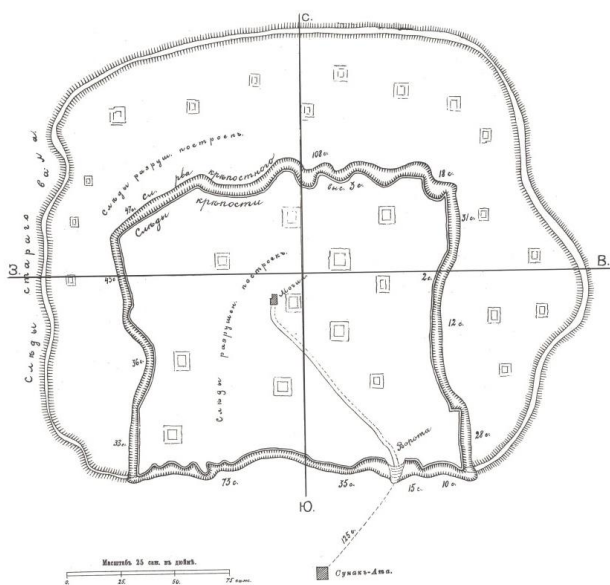
Археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары қалыптасқан эмпирикалық әдіс арқылы жүргізілді – қазба жұмыстары, лабораториялық сынамалар, фиксацияға алу видео-фотофиксация, сызбалар, көшірмелер түсіру, сараптама жасау, осы типті ескерткіштерді зерттеу барысында қолданылатын әдістер негізінде жүргізілді. Соңғы кездегі компьютерлік технология арқылы AutoCAD және Agisoft бағдарламаларын пайдалана отырып археологиялық, архитектуралық зерттеулерде жаңа әдіс-тәсілдер қолданылды.

Археологиялық қазба жұмысы барысында алынған ірілі-ұсақты мал сүйектері арқылы қалашық тұрғындарының қолға үйреткен жануарларының түрлері анықтау мақсатында А.Х. Марғұлан Атындағы Археология Институтының «Археологиялық технология» зертханасында сараптама жасалынуда. Құрылыс қабатының абсолюттік хронологиясын анықтау мақсатында ағаш шіріндісінен, жартылай жанған ағаш және шөп қалдықтарынан, камба орындарынан C14 анализі үшін сынамалар алынып, Түркия Республикасындағы «ТУБИТАК МАРМАРА» зертханасында сараптама жасалынуда. Сонымен қатар, құрылыс қабаттарынан алынған саздан жасалған ыдыстардың құрамын, жасалу технологиясын анықтау мақсатында Түркия Республикасындағы «REDEVIO AR-GE Bilgi ve Operasyon Teknolojileri» зертханасында сараптама жасалынуда.

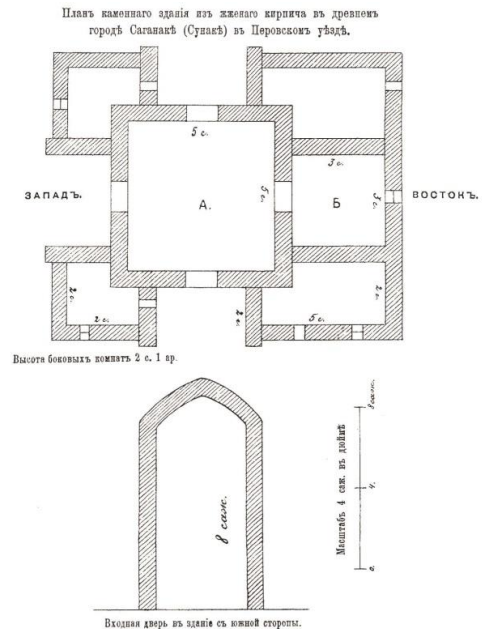
Талқылау. Ортағасырлық Сығанақ қаласын зерттеу тарихы XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады. Қалаға алғаш рет 1867 жылы орыс археологиялық комиссиясының тапсырмасы бойынша археолог П.И. Лерх болып, оның қай жерде орналасқаны туралы ақпарат берген. Сонымен қатар, өз еңбегінде Рашид-аддин, Абдул-газы, Мирхонда, Абдуреззак, Масуди және т.б. жазушыларды сілтеме көрсете отырып, Сығанақ атауының айтылу түрлеріне тоқталған. Сонымен қатар, Сығанақта

Селжуктардың соңғы ұрпақтары ислам дінін қабылдап, осы жерде жерленген деген де дерек келтірген (Лерх, 1870: 11-12).

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшесі Е.А. Смирнов 1897 жылы Сырдарияның орта және төменгі ағысында орналасқан ескерткіштерді зерттеу мақсатында жасаған барлау кезінде Сырдарияның оң жағында, Төменарық станциясынан 8-10 верст солтүстікте орналасқан Сунақ қорғанды (Сунақ атаны) ортағасырлық Сығанақ қаласымен баламалап, оның айналасында көптеген құрылыс құландылары барын және бұл қала ілгеріде Төменарық каналы арқылы суландырылғанын атап өтті (Смирнов, 1897: 7). 1899 жылы үйірме мүшесі В.А. Каллаур қалаға барлау жұмысын жүргізіп, оны топографиясын сипаттап, алғашқылардың бірі болып қалашықтың жобасын және қалашықтың шығыс қақпасының алдындағы 100 м жердегі мешіттің (ханака) жобасын түсірді (1-2-сурет). В.А. Каллаур өлкетанушылар Н.С. Лыкошин мен Е.Т. Смирновтың Сығанақ қалашығы жайында қалдырған пікірлерін толықтай қолдап, Сунақата қалашығын ортағасырлық Сығанақ қаласымен баламалады (Каллаур, 1900: 9-11). Ал, 1906 жылы қалашық орнында И.А. Кастанье болып, қалашық орнын және қалашық маңындағы сәулет ескерткіштерді сипаттады. И.А. Кастаньенің сипаттамалары В.А. Каллаурдың қала туралы жазған сипаттамаларын толықтыра түсті (Кастанье, 1911: 189–192). Осылайша Ресей Патшалығы тұсында Сығанақ қалашығы алғаш рет өлкетанушылар тарапынан зерттеле бастады. Нәтижесінде қалашықтың орны анықталып, топографиялық жобасы сызылып, сипаттамасы жасалынды. Сонымен қатар қалашық маңындағы сол кезеңде сақталып тұрған сәулет ескерткіштер жайында құнды деректер топтастырылды.

1-сурет – Сығанақ қалашығының алғашқы жобасы
(Каллаур, 1900)

2-сурет – Мешіттің (ханака) жобасы
(Каллаур, 1900)

Бірінші Дүние жүзі соғысы жылдарында және азамат соғысы жылдарында тарихи – мәдени ескерткіштерді зерттеуге аса көңіл аударылмады. Арада бірәз уақыт өте келе 1927 жылы А.Ю. Якубовский Материалдық мәдениет институтының тапсырмасы бойынша Сығанақ қалашығында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Ол қалашықтың топографиялық құрылымына ерекше көңіл бөлген, сонымен қатар ескерткіш маңындағы аяқта тұрған архитектуралық құрылыстарды алғашқы болып суретке түсіріп, сипаттаған (3-сурет). Сонымен қатар, Сығанақ қалашығы жайында үлкен ғылыми мақала жариялаған (Якубовский, 1929: 123-159). Осылайша қалашыққа зерттеуші ғалымдардың назары ауа бастайды. Қалашыққа 1947 жылы Оңтүстік Қазақстан Археологиялық Экспедициясының жетекшісі А.Н. Бернштам келіп, қалашықтың топографиялық жобасын қайта сызып, үстінен жинастырған материалдар бойынша қалашықтың қаңлы кезеңінен бері өмір сүріп келе жатқандығын өз еңбегінде баяндайды (Бернштам, 1949: 59–99).

Бұдан кейін қалаға ХХ ғасырдың 40-шы жылдарының аяғында 50-ші жылдардың басында Оңтүстік Қазақстан Археологиялық Экспедициясының мүшелері Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтер археологиялық барлау жұмыстарын жүргізеді. Бұлар да үстінен жинастырылған материалдар бойынша қаланың V-VIII ғасырда өмір сүріп одан кейін құлдырап, XII-XVI ғғ. қайта көтеріліп, Ақ Орданың кезінде қайта жанданғандығын жазады. Алайда, аты аталған ғалымдар да қалашық орнында қазба жұмыстарын жүргізбеген (Агеева, Пацевич, 1958: 96-97).

3-сурет – Мешиттің (ханака) 1927 жылғы суреті (Якубовский, 1929: 145)

XX ғасырдың 70-ші жылдары Отырар археологиялық экспедициясының меңгерушісі К.А. Акишев пен К.М. Байпақовтар Сығанақ қалашығының орнында болып, қалашықты топографиялық жағынан зерттеп, нәтижесінде бұл ескерткішті ортағасырлық қалалардың ішінде Отырар қаласынан кейінгі атақты екінші қала деген анықтама береді (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1970).

Дегенмен, жоғарыда аты аталған ғалымдардың ешбірі ескерткіш орнында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізбеген. Соның әсерінен ескерткіш ғалымдардың назарынан тыс қалып, 2000 жылға дейін зиратқа айналып кеткен. Қалашықтың археологиялық жағынан сақталу жағдайы өте нашар. 1960 жылдардан кейін аграрлық саясат негізінде қолға алынған күріш шаруашылығы салдарынан төбе маңындағы жерлер күріш егістігіне айналуының нәтижесінде жер асты сулары көтеріліп, қалашықтың мәдени қабаттарына айтарлықтай кері әсерін тигізген. Сонымен қатар, XVIII ғасырдың соңында тіршілігі тоқтаған ескерткіш орны маңайдағы тұрғындардың зиратына айналып, мәдени қабаттарының бұзылу қаупіне дейін жеткен. Себебі жер асты суларының көтерілуінің салдарынан маңайдағы тұрғындар биік төбе ретінде сақталған қалашық орын зиратқа айналдырған.

Қалашықта 2003 жылдан бастап Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп келеді. Осы күнге дейін жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде қалашықтың шығыс қақпасы, қақпа маңындағы қамал қабырғалары, мұнаралары, қалашықтың цитадель бөлігіндегі тұрғын үй орамдары, қалашықтың орталық мешіті, қалашық аумағындағы кесенелер және ханака ашылып, зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар, қалашықтың екі жеріне стратиграфиялық кесінділер салынып, нәтижесінде қалашықтағы мәдени қабаттардың хронологиясы анықталды (Zholdasbaev, Aldabergenova, 2013: 77–78). Археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарымен қатар қалашық орнында аршылған нысандар «Қазқайтажаңғырту» мекемесі тарапынан қайта қалпына келтіріліп ашық аспан астындағы мұражайға айналдыру жолында іргелі жұмыстар атқарылуда.

Нәтижелер. Ұстазымыз т.ғ.д., профессор С.Ж. Жолдасбаевтың жетекшілігімен 2003 жылы құрылған Сығанақ археологиялық экспедициясының ғылыми-зерттеу жұмыстары Сығанақ қалашығында жалғасын табуда. PhD доктор, доцент міндетін атқарушы Б.С. Сиздиковтың жетекшілігімен 2021 жылы Сығанақ қалашығында жүргізілген далалық зерттеу жұмысы барысында, қалашықтағы магистральды көшенің сол жақ қапталында орналасқан шағын төбеде 46x25 м көлемінде қазба салынды. Аталмыш қазба шартты түрде №20 қазба болып белгіленді. Жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде жердің беткі қабатынан 1,3 м тереңдікке дейін қазылып, Қазақ хандығы тұсына жататын құнды деректер алынды. Сонымен қатар екі құрылыс қабаты анықталып толық сипатталды (4-сурет).

4-сурет – Сығанақ қалашығындағы №20 қазба орнының әуеден көрінісі

Археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жердің беткі қабатынан 0,3 м тереңдіктен бірінші құрылыс қабатына жататын он үш бөлме ашылып, толық сипаттамасы жасалынды. Бірінші құрылыс қабатына жататын құрылыс нысандардың пішіні төртбұрышты, бұрыштары дүниенің төрт тарапына бағыттала орналасқандығы анықталды. Бөлмелер бір-біріне жалғастыра квартал түрінде салынған. Маусамдық далалық зерттеу жұмыстары барысында аталмыш кварталдың магистральды көшені бойлай тұрғызылған солтүстік-шығыс бөлігі ғана ашылды. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бөлмелердің есігі магистральды көшені бойлай орналасқан аулаға ашылғандығы, яғни тұрғын үй бөлмелеріне аула арқылы керетіндігі анықталды. Тұрғын үйлер бір немесе екі бөлмеден құралған анфиладты жоспар түрінде салынған (5-сурет). Мұндай үлгідегі тұрғын үйлерді Отырар және Түркістан қалаларының XVIII-XIX ғасырға жататын құрылыс қабаттарынан кездестіруге болады (Байпақов, 2007: 112-118; Тұяқбаев, Мургабаев, Бахтыбаев, Арынов, Сиздиқов, 2020: 55-61). Тұрғын үй құрылысында 30x20x6 см көлеміндегі қи және сабан аралас қам кесектерді, көлемдері 27x27x6, 25x25x5, 23x23x5 см болып келетін күйдірілген кірпіштерді, тау тастарын және ағаш қолданылғандығы анықталды. Сонымен қатар, зерттеу жұмыстары барысында бөлме едендерінен анықталған қамыс шірінділерін негізге ала отырып, тұрғын үй бөлмелерінің шатыры қамыс және саз балшықпен жабылғандығы анықталды. Пайымдауымызша бөлме терезелері аулаға ашылған. Себебі бөлмелерге жарық үсті ашық аулалар арқылы жақсы түсетін болған.

Қазба жұмыстары барысында бірінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үй бөлмелерінен және ауладан кең ауызды құмыралар, кеселер, қазандар, табақтар және бірнеше мыс теңгелер алынды. Саздан жасалған ыдыстар сырлы және сызсыз болып келуде. Сырлы ыдыстардың негізгі бөлігі ақшыл түсті сырға қоңыр түсті сырмен өрнектелген, аздап көкшіл түсті сырмен өрнектелгендері де кездеседі, ыдыстардың басым көпшілігі аздап шыңылтырланған. Сызсыз ыдыстарға келер болсақ, ауыз ернеуінің төменгі жағы және ыйық тұсы толқын іспеттес өрнектелген. Саз ыдыстардың кейбірінің ернеуінің сыртқы жиегіне батырма өрнек түсірілген. Аталмыш саз ыдыстардың үлгілері Отырар, Күлтөбе және Түркістан қалаларының XVIII-XIX ғасырға жататын құрылыс қабаттарынан көптеп табылған (Акишев, Байпақов, Ерзақович, 1981: 1-4; Хазбулатов, Петров, Шайғозова, Ержігітова, 2020: 73-105; Туяқбаев, Егеубаева, 2018: 132-133).

5-сурет – Сығанақ қалашығындағы №20 қазба орнындағы бірінші құрылыс қабатының жоспары

Далалық зерттеу жұмыстары барысында, жердің беткі қабатынан 0,7 м – 1,3 м тереңдіктен екінші құрылыс қабаты анықталды. Құрылыстарды аршу барысында кейбір үйлердің үстіне уақыт өте келе (мысалға кейбір бірінші құрылыс қабатындағы бөлмелер екінші құрылыс қабатындағы бөлмелердің үстіне тұрғызылған) алғашқы жоспар бойынша бөлме тұрғызылғандығы белгілі болды. Аталмыш құрылыс қабатына тиесілі он үш бөлме, екі бастырма және екі аула ашылып, толық сипаттамасы жасалынып, бөлмелердің қандай мақсатта пайдаланғандығы жөнінде ғылыми тұжырымдар жасалынды (6-сурет).

Екінші құрылыс қабатына жататын құрылыс нысандар бір-біріне жалғастыра квартал түрінде салынған тікбұрышты бөлмелерден тұрады. 2021 жылы жүргізілген қазба жұмыстары барысында аталмыш кварталдың магистральды көшені бойлай тұрғызылған солтүстік-шығыс бөлігі ғана ашылды. Тұрғын үй бөлмелерінің негізгі бөлігі қазба алаңының оңтүстік-батысында, қазба шекарасының сыртында жалғасып жатқандығы анықталды. Қазба жұмыстарының нәтижесінде бөлмелердің есігі магистральды көшеге және көшені бойлай орналасқан аулаға ашылғандығы анықталды. Тұрғын үйлер бір, екі немесе үш бөлмеден тұратын анфиладты және «Г» іспеттес жоспар түрінде салынған (7-сурет). Мұндай үлгідегі тұрғын үйлер Отырар, Күлтөбе және Түркістан қалаларында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында XVII-XVIII ғасырларға жататын құрылыс қабаттарынан анықталған (Байпақов, 2007: 112-118; Тұяқбаев, Мургабаев, Бахтыбаев, Арынов, Сиздиқов, 2020: 55-61). Тұрғын үй құрылысында 40x20x10 см көлеміндегі сабан аралас қам кесектерді, көлемдері 27x27x6, 25x25x5, 23x23x5 см болып келетін күйдірілген кірпіштерді, тау тастарын және ағаш қолданылғандығы анықталды. Бөлме едендерінен анықталған қамыс шірінділерін және шатыр тіреуішінің астына қойылған тау тастарын негізге ала отырып, тұрғын үй бөлмелерінің шатыры қамыс және саз балшықпен жабылғандығын айтуға болады. Тұрғын үйлердің жатын бөлмесінен, кіреберіс дәліз бөлмесінен немесе алды ашық бастырмадан, кейбіреулерінің қосымша қойма қызметін атқарған бөлмелерден тұратындығы анықталды. Жатын бөлмелерінің «П» іспеттес сыпадан, есік аузының астында ташнауы бар кірпіш төсенді еденнен және бөлме жылытуға арналған тандыр ошақтан тұратындығы анықталды (8-сурет). Бөлмелер аталмыш тандыр ошақтар арқылы жылытылған. Ошақтың түтіндігі сыпаның астымен жүргізіліп, бөлме қабырғасы арқылы жоғарыға шығарылған. Сыпаның 5-10 см астымен жүргізілген ошақтың түтіндігі арқылы сыпаның үсті жылытылған. Мұндай үлгідегі сыпалар мен бөлме жылытуға арналған түтіндігі сыпаның астымен жүргізілген ошақтарды Қаратаудың теріскейіндегі кейінгі орта ғасырлық Күлтөбе және Ран қалаларынан кездестіруге болады (Жолдасбаев, 2012: 23). Қазақстан археологиясының дамуына айтарлықтай үлес қосқан әйгілі археолог Сайдан Жолдасбаев аталмыш Күлтөбе және Ран қалаларында жүргізген археологиялық қазба жұмыстары барысында XV-XVIII ғасырларға жататын тұрғын үй құрылымының ерекшеліктерін анықтап, түтіндігі сыпаның астымен жүргізілген ошақтардың орнын көптеп анықтаған.

6-сурет – Сығанақ қалашығындағы №20 қазба орнының әуеден көрінісі

Екінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үй бөлмелерінің едендерін тазалау барысында тар ауызды құмыралар, кеселер, қайрақ тастар және үш дана күміс теңгелер алынды. Саздан жасалған ыдыстар сырлы және сызсыз болып келуде. Сырлы ыдыстардың негізгі бөлігі ақшыл және ашық көкшіл түсті сырға көк және қоңыр түсті сырмен гүл дестелері және толқын іспеттес бейнелер түсірілген, кейбір ыдыстар көкшіл түспен толықтай көмерілген, ыдыстардың басым көпшілігі шыңылтырланған. Сырсыз ыдыстарға келер болсақ, ыйық тұсынан төмен қарай қызыл ангоп ағызылған. Ауыз ернену немесе ыйық тұсынан төмен қарай ағызылған ангоптарды зерттеуші ғалымдар берекенің символы ретінде қарастырады. Яғни, ыдыстан берекенің асып тасып жатқандығы бейнелеген болуы мүмкін деген тұжырым қалыптасқан. Аталмыш саз ыдыстардың үлгілері Отырар, Күлтөбе және Түркістан қалаларының XVII-XVIII ғасырларға жататын құрылыс қабаттарынан табылған (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1981: 1-4; Хазбулатов, Петров, Шайгозова, Ержігітова, 2020: 73-105; Туякбаев, Егеубаева, 2018: 132-133). Сонымен қатар, аталмыш құрылыс қабатынан мыс және күмістен соғылған теңгелер табылды.

Екінші құрылыс қабатынан табылған күмістен соғылған теңгелерге зерттеу жұмыстарын жүргізе отырып, аверсінен анықталып отырған жазбалардан теңгелердің Шайбанидтер әулетінің билеушісі II Абдулла ханның билігі тұсында (1557-1598 жж) соғылғандығы анықталды. Сонымен қатар теңгенің аверсінің ортасындағы гүл дестелі картуш ішінде ханның аты, оны айналдыра ханның эпитеттері және соғылған жылы көрсетілген. Реверсіндегі жазбаларда калима шахадут және исламның алғашқы төрт халифасының есімдері лауазымдарымен көрсетілген.

№1 теңгенің аверсінде باهادر خان ابن عبد الله, Баһадир хан ибн (?) Абдуллаһ, реверсінде لا اله الا الله محمد رسول الله امير المؤمنين - Алладан басқа тәңір жоқ, Мухаммед оның елшісі мөминдер әмірі... жазбасы көрсетілген. Аверсінде теңгенің 991/1583 жылы соғылғандығы көрсетілген.

№2 теңгенің аверсінде باهادر خان Баһадир хан жазбасы көрсетілген, ал реверсіндегі жазбалар өшіп кеткен.

№3 теңгенің аверсінде باهادر عبد الله خان Баһадир Абдуллаһ хан, реверсінде لا اله الا الله محمد رسول الله الملك لله - Алладан басқа тәңір жоқ, Мухаммед оның елшісі жазбасы көрсетілген. Аверсінде теңгенің 989/1581 жылы соғылғандығы көрсетілген.

Аталмыш күміс теңгелердің үлгілері Отырар, Түркістан және Сауран қалаларында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында XVI-XVII ғасырларға жататын құрылыс қабаттарынан табылған (Бурнашева, 2006: 38-39; Пәрменқұл, Сералы, Сиздиков, Алмазұлы, 2020: 292). Сонымен қатар Сығанақ қалашығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында аталмыш құрылыс қабаттан XV-XVI ғасырларда соғылған бірнеше мыс теңгелер табылды.

7-сурет – Сызғанақ қалашығындағы №20 қазба орнындағы екінші құрылыс қабатының жоспары

Екінші құрылыс қабатының хронологиясын анықтау мақсатында саздан жасалған ыдыстарға салыстырмалы талдау жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде аталмыш құрылыс қабатының XVIII ғасырға жататындығы анықталды. Салыстырмалы талдау жұмыстарының нәтижесіне сүйене отырып, Шайбанидтер әулетінің билеушісі II Абдулла ханның билігі тұсында (1557-1598 жж) соғылған күміс теңгелердің Сызғанақ қаласында XVIII ғасырда қолданыста болғандығын айта аламыз. Сонымен қатар, Сызғанақ қаласының XVII-XVIII ғасырдағы тұрғын үйлердің архитектуралық ерекшеліктері анықталды. Бірнеше бөлмеден тұратын анфиладты жоспар түрінде салынған тұрғын үйлер және «П» іспеттес сыпалардың алғашқы үлгілері ортағасырлық Отырар, Түркістан және т.б. қалалардың XI-XII ғасырларға жататын құрылыс қабаттарынан анықталған (Байпаков, 2007: 82-83). Бұл зерттеуде, Сызғанақ қаласында анықталған бір, екі немесе үш бөлмеден тұратын анфиладты және «Г» іспеттес жоспар түрінде салынған тұрғын үйлердің және жатын бөлмелерінен анықталған «П» іспеттес сыпалардың, есік аузының астында ташнауы бар кірпіш төсенді едендердің және бөлме жылытуға арналған түтіндігі сыпатын астымен жүргізілген тандыр ошақтардың XVIII ғасырда да қолданыста болғандығы көрініп отыр.

Қорытынды. Қорытындылай келе Сызғанақ қаласының X–XI ғасырларда Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі орталықтардың бірі ретінде таныла бастағандығы, XI–XIII ғасырларда Қыпшақ хандығының, XIV–XV ғасырларда Ақ Орданың, XV–XVI ғасырларда Қазақ хандығының астанасы болғандығы анықталды. Бұл тұжырымымызды тарихи жазба деректермен қатар археологиялық деректер де растауда.

2021 жылы қалашықтың Қазақ хандығы тұсына жататын мәдени қабаттарын зерттеп, ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында қалашықтағы магистральды көшенің сол жақ қапталында орналасқан шағын төбеде 46x25 м көлемінде қазба салынып, жоғарыда баяндағанымыздай Қазақ хандығы тұсына жататын екі мәдени қабат анықталып толық сипаттамасы жасалынды. Қазба жұмыстары барысында алынған саз ыдыстарды, мыстан соғылған тиындарды және тұрғын үйлердің архитектуралық құрылымын, жоспарын негізге ала отырып, бірінші құрылыс қабатының XIX ғасырға жататындығы анықталды. Сонымен қатар, тұрғын үй құрылысында саз, күйдірілген кірпіш, ағаш, қамыс, сабан және тас пайдаланылғандығы анықталды. Анықталған құрылыс нысандарды және табылған тарихи жәдігерлерді негізге ала отырып, аталмыш құрылыс қабатының Сызғанақ қалашығының соңғы құрылыс қабаты болғандығын айтуға болады. Себебі аталмыш құрылыс қабаттан кейін, яғни XIX ғасырдың соңында қалада тіршілік тоқтаған.

Қазба жұмыстары барысында алынған саз ыдыстарды, күмістен соғылған тиындарды және тұрғын үйлердің жоспары мен архитектуралық құрылымын негізге ала отырып, екінші құрылыс қабатының XVIII ғасырға жататындығы анықталды. Сонымен қатар, Шайбанидтер әулетінің билеушісі II Абдулла ханның билігі тұсында (1557-1598 жж) соғылған күміс теңгелердің Сызғанақ қалашығында XVIII ғасырдың басына дейін қолданыста болғандығын анықталды. Сонымен қатар, Ортағасырлық Отырар және т.б. қалалардың XI-XII ғасырларға жататын құрылыс қабаттарынан анықталған бірнеше бөлмеден тұратын анфиладты жоспар түрінде салынған тұрғын үйлердің және «П» іспеттес сыпалардың Сызғанақ қалашығында XVIII ғасырдың соңына дейін құрылыстарда қолданылғаны анықталды. Бұл тұжырымымызды осы құрылыс

қабатынан табылған ақшыл және ашық көкшіл түсті сырға көк және қоңыр түсті сырмен гүл дестелері және толқын іспеттес бейнелер түсірілген саз ыдыстар қуаттай түсуде.

Археологиялық қазба жұмысы барысында бірінші және екінші құрылыс қабаттарына тиесілі бөлмелер мен аулалардан ірілі-ұсақты мал сүйектері толық алынып, алынған жеріне байланысты жеке-жеке топтастырылды. Алынған остеологиялық материалдарға А.Х. Марғұлан Атындағы Археология Институтының «Археологиялық технология» зертханасында сараптама жасалынууда. Сараптама нәтижесінде XVII-XVIII ғасырларда қалашық тұрғындарының қолға үйреткен жануарларының түрлері анықталады. Екінші құрылыс қабатының абсолюттік хронологиясын анықтау мақсатында ағаш шіріндісінен, жартылай жанған ағаш және шөп қалдықтарынан, қамба орындарынан C14 анализі үшін сынама алынды. Алынған сынамаларға Түркия Республикасындағы «ТУБИТАК МАРМАРА» зертханасында сараптама жасалынууда. Сараптама нәтижесінде екінші құрылыс қабатының нақты абсолюттік хронологиясы анықталады. Сонымен қатар, бірінші және екінші құрылыс қабаттарынан алынған саздан жасалған ыдыстардың құрамын, жасалу технологиясын анықтау мақсатында Түркия Республикасындағы «REDEVIO AR-GE Bilgi ve Operasyon Teknolojileri» зертханасында сараптама жасалынууда. Атқарылып жатқан ғылыми-зерттеу жұмыстарының барлығы қалашықтың Қазақ хандығы тұсынағы тарихы жайында құнды деректер жинақтап, ғылыми айналымға енгізуге бағытталған.

8-сурет – Сығанақ қалашығындағы №20 қазба орнынан анықталған жатын бөлмесінің көрінісі

Әдебиеттер тізімі

Syzykov B., Zhetibayev K., Bahtybayev M. Research of the system of protection of the medieval city of Syganak // Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Хабаршысы «Тарих» сериясы, №4 (103) 2021. 42-52 б. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v103.i4.05>

Zholdasbaev S., Aldabergenova M. The medieval town of Kazakhstan // Asian Social Science. Volume 9, Issue 5, 2013. p. 73–82.

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана / Труды ИИАЭ АН Каз ССР. Т.5. Алматы, 1958. С. 215.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алматы: Издательство «НАУКА» Казахской ССР, 1970. С. 207.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Позднесредневековый Отрар. Алма-Ата: Издательство Наука Казахской ССР, 1981.

Байпаков К.М. Ежелгі және орта ғасырлардағы Отырар. Алматы: Қазығұрт баспасы, 2007. 248 б.

Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана / Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. Выпуск 2. Алматы, 1949. 59–99 б.

Жолдасбаев С. Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X–XVIII ғғ.). Түркістан: Тұран баспасы, 2010. 246 б.

Жолдасбаев С. Позднесредневековые города на северных склонах Каратау. Туркистан: Туран, 2012. 109 с.

Каллаур В.А. Древние города Саганакъ (Сунакъ), Ашнась или Эшнась (Асанась) и другие в Перовскомъ уезде, разрушенные Чингисъ-ханомъ въ 1219 году // ПТКЛА, V. Ташкент: 1900. С. 204.

Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы по реке Сырь-Дарье, в восточной части Перовского уезда // ПТКЛА, VI. Ташкент: 1901. С. 69-78.

Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. Оренбург: 1911. С. 189–192.

Киракос Гандзакец. История Армении. Москва: 1976. С-224.

Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. Санкт-Петербург: 1870. С. 38.

Малов С. Памятник в честь Кюль-Тегина, Памятник Бильге-Кагану, Памятник в честь Тоньюкука // Орхонские надписи Кюль-Тегин Бильге-Каган Тоньюкук. Семей: 2001. С-87-149.

Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диани лұғат-ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Хант», 1997. I том. 531 б.

Смирнов Е.А. Древности на среднем и нижнем течении р. Сырдарья / ПТКЛА от 17 февраля 1897. С. 7.

Тұяқбаев М.К., Егеубаева А.М. Түркістан жазирасының қыш ыдыстары. Түркістан: Изд-то Золотая Книга, 2018. 176 б.

Тұяқбаев М.Қ., Мургабаев С.С., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С., Сиздиқов Б.С. Ескі Түркістан қалашығының шахристанында орналасқан Жеті Ата көшесі бойында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, жалпы ұзындығы 660 м. Есеп. Түркістан: 2020. 400 б.

Фазлаллах Ибн Рузбихан Исфхани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р. П. Джалиловой. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1976. С. 533.

Хазбулатов А., Петров П., Шайгозова Ж., Ержігітова А. Күлтөбе қазынасы. Нұр-Сұлтан: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдени институты, 2020. 192 б.

Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака // Сообщения ГАИМК. Т.2. Ленинград: 1929. С. 123-159.

Бурнашева Р.З. Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV–XVIII вв. Туркестан: Типография Международного казахско-турецкого университета им. А. Ясауи, 2006. С. 253.

Пәрменкүл С.Т., Сералиев А.А., Сиздиқов Б.С., Алмазұлы Ш. 2020 жылы Отырар қалажұртында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері // Ясауи университетінің Хабаршысы ғылыми журналы №4 (118) 2020. 283-297 бб. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.054>

References

Syzdykov B., Zhetibayev K., Bahtybayev M. Research of the system of protection of the medieval city of Syganak // Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University "History" series, №4 (103) 2021. p. 42-52. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v103.i4.05>

Zholdasbaev S., Aldabergenova M. The medieval town of Kazakhstan // Asian Social Science. Volume 9, Issue 5, 2013. p. 73–82.

Ageeva E.I., Patsevich G.I. Iz istorii osedlyh poselenii i gorodov Iujnogo Kazahstana. [From the history of settled settlements and cities of South Kazakhstan]. Trudy IIAE AN Kaz SSR. T.5. Almaty, 1958. p. 215. [In Russian]

Akishev K.A., Baypakov K.M., Erzakovich L.B. Drevnii Otrar [Ancient Otrar]. Alma-Ata: Izdatelstvo «NAUKA» Kazahskoi SSR, 1970. p. 207. [In Russian]

Akishev K.A., Baypakov K.M., Erzakovich L.B. Pozdnesrednevekovye Otrar [Late medieval Otrar]. Alma-Ata: Izdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, 1981. [In Russian]

Baypakov K.M. Ezhelgi zhane orta gasyrlardagy Otyrar [Otrar in ancient and medieval times]. Almaty: Kazygurt baspasy, 2007. p. 248. [In Kazakh]

Bernshtam A.N. Problemy drevnei istorii i etnogeneza Yuzhnogo Kazahstana. [Problems of ancient history and ethnogenesis of South Kazakhstan]. Izvestia AN Kaz SSR. Seriya arheologicheskaya. Vypusk 2. Almaty, 1949. p. 59–99. [In Russian]

Zholdasbaev S. Ortagasyrlyk Syganak kalasy (X–XVIII gg.). [Medieval city of Syganak (X–XVIII centuries)]. Turkistan: Turan baspasy, 2009. p. 246 [In Kazakh]

Zholdasbaev S. Poznesrednevekovye goroda na severnyh sklonah Karatau [Late medieval cities on the northern slopes of Karatau]. Turkistan: Turan, 2012. 109 s.

Kallaur V.A. Drevnie goroda Saganak (Sunak), Ashnas ili Eshnas (Asanas) v Perovskom uезде, razrushennye Chingiz-hanom 1219 g. [The ancient cities of Saganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) in the Perovsky district, destroyed by Genghis Khan in 1219.]. PTKLA. Prilozheniya k protokolu ot 7 fevraliya 1900. p. 204. [In Russian]

Kallaur V.A. Drevnie goroda, kreposti i kurgany po reke Syr-Dare, v vostochnoy chasti Perovskogo uезда [Ancient cities, fortresses and burial mounds along the Syr-Darya River, in the eastern part of the Perovsky district] // PTKLA, VI. Tashkent: 1901. p. 69-78. [In Russian]

Kastane I.A. Nadgrobnnye sooruzheniya kirgizskih stepei. [Gravestones of the Kyrgyz steppes]. Orenburg: 1911. p. 189–192. [In Russian]

Kirakos Gandzakesi. Istoriya Armenii [History of Armenia]. Moskva: 1976. p. 224. [In Russian]

Lerh P. Arheologicheskaya poezdka v Turkestanskii kraj v 1867 godu. [Archaeological trip to Turkestan region in 1867]. Sank-Peterburg: 1870. p. 38. [In Russian]

Malov S. Pamyatnik v chast Kyul-Tegina, Pamyatnik Bilge-Kaganu, Pamyatnik v chast Tonyukuka [Monument in honor of Kul-Tegin, Monument to Bilge-Kagan, Monument in honor of Tonyukuk] // Orhonskie nadpisi Kyul-Tegin Bilge-Kagan Tonyukuk. Semey: 2001. p. 87-149. [In Russian]

Mahmut Kashkari. Turik tilinin sozdigi [Dictionary of the Turkish language] (Diani lugat-it-turik). 3 tomdyk shygarmalar zhinagy. I tom. Almaty: «Хант», 1997. p. 531. [In Kazakh]

Смирнов Е.А. Древности на среднем и нижнем течении р. Сырдарья. [Antiquities in the middle and lower reaches of the river Syrdarya]. PTKLA ot 17 fevralia 1897. p. 7. [In Russian]

Tuyakbayev M.K., Egeubaeva A.M. Turkistan zhazirasynyn kysh ydystary [Pottery of the Turkestan Peninsula]. Turkistan: Izd-to Zolotaya Kniga, 2018. p. 176. [In Kazakh]

Tuyakbayev M.K., Murgabaev S.S., Bahtybaev M.M., Arynov Қ.С., Sizdikov B.S. Eski Turkistan kalashygynyn shahristanynda ornalaskan Zhety Ata koshesi boiynda gylymi-zertteu zhumystaryn zhurgizu, zhalpy uzyndygy 660 m [Carrying out research work along Zhety Ata Street, located in the Shahristan of the Old Turkestan town, with a total length of 660 m]. Esep. Turkistan: 2020. p. 400. [In Kazakh]

Fazlallah Ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-ii Buhara (Zapiski buharskogo gostya) [Notes of a Bukhara guest]. Perevod, predislovie i primechaniya R. P. Dzhaliilovoi. Moskva: Nauka. Glavnaya redakciya vostochnoi literatury, 1976. p. 533. [In Russian]

Hazbulatov A., Petrov P., Shaygozova Zh., Erzhigitova A. Kultobe kazynasy [Kultobe treasure]. Nur-Sultan: Kazak gylymi-zertteu madeni instituty, 2020. p. 192. [In Kazakh]

Yakubovskii A.Iu. Razvaliny Sygnaka. [Ruins of Sygnak a]. Soobsheniya GAIMK. 1929. Vol. 2, p.123-159. [In Russian]

Burnasheva R.Z. Denezhnoe obrashchenie v gorodah Yuzhnogo Kazakhstana v XV–XVIII vv. [Money circulation in the cities of South Kazakhstan in the XV-XVIII centuries.] Turkestan: Tipografiya Mezhdunarodnogo kazahsko-tureckogo universiteta im. A. Yasavi, 2006. S. 253. [In Russian]

Parmenkul S.T., Seraliev A.A., Sizdikov B.S., Almazuly Sh. 2020 zhyly Otyrar kalazhurtynda zhurgizilgen arheologiyalyk kazba zhumystarynyn natizheleri [Results of archeological excavations in Otrar in 2020] // Yasau universitetinin Habarshysy gylymi zhurnaly №4 (118) 2020. 283-297 bb. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.054> [In Kazakh]

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_229

ЦЕЛЬНОКОВАНЫЙ ОЙРАТСКИЙ ШЛЕМ ИЗ СОБРАНИЯ АКМОЛИНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Бобров Леонид Александрович^{1ID}, Кушкумбаев Айболат Кайрслямович^{2*}, Исмаилов Данияр^{1,3}

¹Новосибирский государственный университет. Россия, Новосибирск

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. Казахстан, Нур-Султан

³Национальный музей Республики Казахстан. Казахстан, Нур-Султан

*Автор-корреспондент

E-mail: spsml@mail.ru (Бобров), aibolat7@mail.ru (Кушкумбаев), ismailov_dm@mail.ru (Исмаилов)

Аннотация. В статье рассмотрен железный шлем (ГИК 228) хранящийся в Акмолинском областном историко-краеведческом музее (АОИКМ, г. Кокшетау, Республика Казахстан). Целью настоящей статьи является подробное описание конструкции и системы оформления шлема, а также уточнение его датировки и атрибуции. По материалу изготовления шлем относится к классу железных, по конструкции тульи к отделу цельнокованых, по форме тульи – к типу сфероцилиндрических. Анализ конструкции и системы оформления шлема из АОИКМ позволяет датировать его XVII – серединой XVIII вв. Наиболее вероятно, что он был выполнен во второй половине данного периода для состоятельного ойратского (предположительно джунгарского) воина-буддиста. На это указывает конструкция шлема, а также его навершие изготовленное по образцу буддийского ритуального сосуда. Шлем из АОИКМ мог быть выкован, как оружейниками Джунгарии, так и мастерами Мавераннахра, которые в середине XVIII в. массово изготавливали вооружение для джунгар под присмотром ойратских мастеров. Многочисленные аналоги данного шлема, украшенные буддийской символикой, хранятся в музейных и частных собраниях Казахстана, России, Монголии и Китая.

Ключевые слова: ойраты, джунгары, ойратские шлемы, калмыцкие шлемы.

Данное исследование было профинансировано Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № BR10965240)

FTAMP 03.20

АҚМОЛА ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МҰРАЖАЙЫНЫҢ ҚОРЫНДАҒЫ ТҮТАС СОҒЫЛҒАН ОЙРАТ ДУЛЫҒАСЫ

Бобров Леонид Александрович^{1ID}, Кушқумбаев Айболат Кайрслямович^{2*}, Исмаилов Данияр^{1,3}

¹Новосібір мемлекеттік университеті. Ресей, Новосибирск

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті. Қазақстан, Нұр-Сұлтан

³Қазақстан Республикасының Ұлттық мұражайы. Қазақстан, Нұр-Сұлтан

*Автор-корреспондент

E-mail: spsml@mail.ru (Бобров), aibolat7@mail.ru (Кушқумбаев), ismailov_dm@mail.ru (Исмаилов)

Түйіндеме. Мақалада Ақмола облыстық тарихи-өлкетану мұражайында (АОТӨМ, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы) сақталған темір дулыға (ГИК 228) қарастырылған. Бұл мақаланың мақсаты дулығаның пішіні мен безендіру жүйесін егжей-тегжейлі сипаттау, сондай-ақ оның жасалу мерзімі мен атрибуциясын нақтылау болып табылады. Соғу материалына сәйкес, дулыға темір класына жатады, соғылу тәсілі бойынша тұтас соғылған дулығалар түріне, төбе пішіні бойынша сфероцилиндр түріне жатады. Дулыға пішіні мен безендіру жүйесін талдау нәтижесі оның жасалу мерзімін XVII-XVIII ғасырдың ортасы деп анықтауға мүмкіндік береді. Пайымдауымызша, осы кезеңнің екінші жартысында ауқатты ойрат (мүмкін жоңғар) пұтқа табынушы жауынгері үшін жасалынған. Мұны дулығаның пішіні, сондай-ақ пұтқатабынушылық салттық ыдыстың үлгісімен жасалған төбеушынан көреміз. АОТӨМ дулығасын қару-жарақ жасаушы жоңғарлар шеберлері де, немесе XVIII ғасырдың ортасында ойрат шеберлерінің бақылауымен жоңғарлар үшін жаппай қару соққан Мавераннахр шеберлері де жасаулары мүмкін. Буддалық символикамен безендірілген осы дулығаның көптеген аналогтары Қазақстан, Ресей, Моңғолия және Қытайдың мұражай және жеке коллекцияларында сақтаулы.

Кілт сөздер: ойраттар, жоңғарлар, ойрат дулығалары, қалмақ дулығалары.

IRSTI 03.20

SOLID-FORGED OIRAT HELMET FROM THE COLLECTION OF AKMOLA REGIONAL HISTORICAL MUSEUM

Bobrov Leonid Aleksandrovich^{1ID}, Kushkumbaev Ajbolat Kajrslyamovich^{2*}, Ismailov Daniyar^{1,3}

¹Novosibirsk State University. Russia, Novosibirsk

²L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Nursultan

³National Museum of the Republic of Kazakhstan. Nursultan, Kazakhstan

*Corresponding-author

E-mail: spsml@mail.ru (Бобров), aibolat7@mail.ru (Кушқумбаев), ismailov_dm@mail.ru (Исмаилов)

Abstract. The article studies the iron helmet under inventory number GIK-228, stored in Akmola regional historical museum (AOIKM, Kokshetau, Kazakhstan). The purpose of this article is to provide a detailed description of the helmet's construction and design, as well to define its age and attribution. By its material, the helmet is classified as an iron helmet, by its construction it is solid-forged and by its shape it is spherocylindrical. As a result of the analysis of the construction and design features of the AOIKM helmet we can consider that it belongs to XVII-mid of XVIII centuries. Most probably it has been forged in the second half of this period for a wealthy Oirat (presumably Djungar) Buddhist warrior. This assumption is made based on the helmet's construction, considering that its top is shaped like a Buddhist ritual vessel. The AOIKM helmet might have been forged either by local Djungarian armorers or in one of craft centers in Transoxiana (or Mawarannahr) where gunsmiths were massively preparing armor for Djungars under supervision of Oirat masters. Numerous helmets of similar design decorated with Buddhist symbols are kept in museums and private collections in Kazakhstan, Russia, Mongolia and China.

Key words: Oirats, Djungars, Oirat helmets, Kalmyk helmets.

Введение. Период позднего Средневековья и раннего Нового времени является важным этапом в политической и военной истории монгольских и тюркских народов Великой степи. Именно к этому

времени относится появление и становление Крымского, Сибирского и Казахского ханства, Большой и Малой Ногайской орды, Джунгарского *хунтайджийства*⁶ и других государственных образований поздних номадов.

На протяжении рассматриваемого периода большинство кочевников Евразии становятся адептами одной из мировых религий (преимущественно ислама и буддизма). Помимо прочего, это приводит к изменению погребального обряда номадов. Если в раннем и развитом Средневековье в могильную яму вместе с покойным часто помещали предметы защитного и наступательного вооружения, то в XV–XVII вв. эта традиция постепенно вытесняется из широкой погребальной практики. Это, в свою очередь, затрудняет традиционный подход по изучению оружейного комплекса кочевников на основе анализа находок из закрытых археологических комплексов. Вместе с тем, как показали исследования последних десятилетий, всестороннее изучение вооружения поздних номадов возможно на основе комплексного анализа изобразительных, письменных, а также вещественных источников происходящих из старых музейных собраний, частных коллекций и случайных находок. Данные образцы защитного и наступательного вооружения могут быть датированы и атрибутированы на основе типологического анализа (Бобров, Ожередов, 2021: 78–110). В данной связи, одним из актуальных направлений изучения военно-культурного наследия позднесредневековых номадов является сбор, систематизация и всесторонний анализ боевых наголовий воинов Казахстана и сопредельных территорий, происходящих из старых arsenалов, музейных и частных коллекций (Бобров, 2016: 119, 120).

В Акмолинском областном историко-краеведческом музее (АОИМК, г. Кокшетау, Республика Казахстан) хранится цельнокованный железный шлем (ГИК228) представляющий значительный интерес для отечественных и зарубежных оружейников, археологов и военных историков (рис. 1).

Согласно акту приемки-сдачи № 140 (Приложение № 141) от 20 марта 1951 г. рассматриваемый образец защитного вооружения был первоначально атрибутирован, как «Шлем (головной убор древнего русского война⁷)» (Главная инвентарная книга, акт приемки-сдачи № 140, легенда о предметах, ГИК № 228: 39). В разделе «легенда о предметах» музейной описи помещено описание рассматриваемого наголовья: «Металлический шлем яв.[лявшийся] головным убором древнего русского война времен XVI века. Шлем представляет собой металлический колпак диаметром 22 см. К верхней части шлем несколько вытянут и переходит в плоскую круглую площадку диаметром 6 см. На круглой площадке крепится на трех заклепках утолщение похожее на вазу покрытой фигурной медной росписью. В нижней части по краям имеется отверстия, к которым крепится кольчужная сетка размером 24 x 62 см. Шлем имеет пулевую пробоину» (Главная инвентарная книга, акт приемки-сдачи № 140, легенда о предметах).

Под описанием помещено схематическое изображение шлема с указанием основных размеров. Общая высота – 20,0 см., в том числе высота навершия – 3 см. Также сообщается, что наголовье, на момент составления акта, имело удовлетворительную сохранность, при этом: «Весь шлем несколько покрыт ржавчиной» (Главная инвентарная книга, акт приемки-сдачи № 140, легенда о предметах)⁸.

Обстоятельства передачи шлема в музейное собрание достоверно не установлены. Однако известно, что в марте 1951 г. он уже был принят в музей на постоянное хранение. Существенные реставрационные работы со шлемом не проводились. В настоящее время наголовье продолжает экспонироваться в АОИМК, вместе с другими предметами вооружения, датированными периодами позднего Средневековья и раннего Нового времени.

Информация о шлеме была впервые введена в научный оборот Л.А. Бобровым и А.К. Кушкумбаевым в 2010 г. (Бобров, Кушкумбаев, 2010: 35–37). Авторы данной публикации дали краткое описание конструкции и системы оформления шлема, а также предположили, что он «...был изготовлен в XVII–XVIII вв. мастерами Средней Азии (возможно казахскими оружейниками) и находился на вооружении казахского воина-батыра» (там же, с. 37). В 2015 г. К.С. Ахметжан отнес данное боевое наголовье к числу «казахских шлемов» (Ахметжан, 2015: 56, 57, рис. 21, 1). В 2016 г. Л.А. Бобров проанализировавший шлем близкой конструкции из Южно-Казахстанского областного историко-

⁶В советской, российской и казахстанской историографии государство западных монголов (ойратов) часто именуется Джунгарским ханством (см. напр. Златкин, 1983). Однако джунгарские правители из дома Чорос не являлись прямыми потомками Чингиз-хана по мужской линии, а, следовательно, согласно монгольской традиции, не имели прав на ханский титул. Большинство владык Джунгарии носили титул *хунтайджи*, заимствованный из китайской титулатуры, и означающий, в буквальном переводе, «августейший наследный принц, старший сын императора, наследник престола» (наиболее точный смысловой перевод на русский – Великий князь). Исключением являлся лишь джунгарский правитель ГалданБошокут-хан, которому титул хана был дарован главой буддийской церкви Тибета – Далай-Ламой (Бобров, Ожередов, 2021: 103).

⁷Так в тексте.

⁸В колонке «Примечание» акта приемки-сдачи № 140 от 20 марта 1951 г. другой ручкой указан инвентарный номер шлема – «ГИК 228».

краеведческого музея (ЮОИКМ) пришел к выводу, что наголовья данной группы могут быть датированы XVII–XVIII вв. и соотнесены с комплексом вооружения ойратских или казахских воинов данного периода. Они могли быть изготовлены, как степными оружейниками, так и ремесленниками Мавераннахра по заказу состоятельных панцирников из числа центральноазиатских номадов (Бобров, 2016: 119, 123).

Таким образом, цельнокованный шлем из собрания АОИКМ неоднократно привлекал внимание исследователей. Однако ранее он рассматривался в рамках изучения различных серий боевых наголовий и ни разу не становился объектом отдельного научного исследования. Фотографии шлема ранее не публиковались.

Целью настоящей статьи является подробное описание конструкции и системы оформления шлема ГИК 228 из АОИКМ, а также уточнение его датировки и атрибуции.

Материалы и методы. Методологическим основанием исследований, по изучению боевых наголовий народов Евразии эпохи Средневековья и раннего Нового времени, являются принципы историзма, объективности, а также системный подход. Последний состоит в целостном рассмотрении совокупности объектов, при котором выясняется, что их взаимосвязь приводит к появлению новых интегративных свойств системы. В рамках применения системного подхода к изучаемому материалу, отдельные предметы и комплексы защитного вооружения, изучаются, как обособленное и развивающееся целое, состоящее из согласованных, необходимых и достаточных для существования данной системы элементов, каждый из которых обладает способностью к самостоятельному развитию при сохранении целостных характеристик системы. В рамках системного подхода используются рациональные положения эволюционизма (изменчивость и наследственность) и диффузионизма (заимствование, перенос, смешение).

Методика обработки источников определяется задачами исследования. На этапах анализа и интерпретации материалов в оружейведческих работах посвященных изучению боевых наголовий традиционно применяются классификационный, морфологический, типологический, сравнительно-описательный методы, метод датированных аналогий, верификации и корреляции полученных результатов. На этапах художественной и предметной научно-исторической реконструкции возможного первоначального вида шлема используется комплексный подход, основанный на сопоставлении вещественных, письменных и изобразительных источников (Бобров и др., 2018: 445, 446).

Обсуждение. По материалу изготовления шлем относится к классу железных, по конструкции тульи к отделу цельнокованных, по форме тульи – к типу сфероцилиндрических⁹. Общая высота – 23 см (в том числе высота тульи – 20 см), диаметр – 22 см (рис. 1, 1–4).

Верхняя часть шлема срезана под прямым углом, а образовавшееся отверстие перекрыто круглой плоской пластиной (рис. 2). К пластине с помощью трех заклепок крепится навершие состоящее из круглого плоского подвершия и трубки-втулки для плюмажа. Трубка-втулка выполнена в виде изящного сосуда с расширенным в верхней и суженным в нижней части туловом, узкой шейкой и широким ярко выраженным венчиком. Выполненная из органического материала втулка инкрустирована желтым металлом – предположительно золотом или медным сплавом.¹⁰ Густой рисунок представляет собой переплетение растительных побегов (рис. 1, 5). Анализ втулки показал, что она не является позднейшим добавлением, а была изготовлена и приклепана к шлему в период его бытования в качестве боевого наголовья.

Затылочная сторона купола шлема снабжена неглубоким вырезом (рис. 1, 4). По нижнему краю наголовья пробиты 27 сквозных отверстий, служивших для подвешивания бармицы и, возможно, для крепления козырька (см. ниже). Шлем имеет повреждения, в виде вмятин и двух пробоин на затылочной и правой боковой части тульи соответственно (рис. 1, 3, 4; 2). Сквозное отверстие с рваными краями, атрибутировано авторами описи 1951 г., как «пулевидная пробоина».

Многие шлемы аналогичной конструкции и системы оформления снабжены «коробчатым» козырьком, состоящим из горизонтальной «полки» и вертикального «щитка» (Бобров, Худяков, 2008: 446, 447; Ахметжан, 2015: 57, рис. 21, 6, 7, 9; Бобров, 2016: 120–122). В настоящее время козырек на шлеме из АОИКМ отсутствует, однако в пользу его наличия в первоначальной комплектации наголовья указывают характерные парные отверстия на височных частях тульи. Большие отверстия, вероятно, служили для крепления бармицы, а в малые вставлялись заклепки, фиксировавшие боковые лопасти «коробчатого» козырька. Схожее конструктивное решение можно наблюдать на аналогичном шлеме из собрания ЮОИКМ (Бобров, 2016: 120, 121). Дополнительным аргументом в пользу наличия козырька на шлеме из АОИКМ являются характерные потертости от горизонтальной «полки» козырька на налобной части тульи

⁹Учитывая характерную форму купола шлема, наголовья данного типа могут быть, так же обозначены, как цельнокованные шлемы с тульей в виде усеченного сфероконуса.

¹⁰Составители описи 1951 г. атрибутировали данный узор, как «фигурную медную роспись» (Главная инвентарная книга, акт приемки-сдачи № 140). Ювелирная экспертиза может помочь уточнить данный вопрос.

(рис. 1, 1, 3). В то же время, стоит обратить внимание, что в описи 1951 г. козырек не упомянут. Не исключено, что он мог быть удален еще в период использования шлема в качестве боевого наголовья.

В настоящее время, к экспонирующемуся в витрине шлему подвешена кольчатая бармица, однако ее кольца вставлены не во все отверстия, кроме того, размер кольчатого полотна указанного в акте (24 на 62 см) существенно превышает традиционные размеры бармиц центральноазиатских шлемов позднего Средневековья и раннего Нового времени. Визуальный осмотр шлема показал, что прикрепленная к нему бармица (фрагмент кольчуги?), с высокой долей вероятности, была подвешена к наголовью уже в период его хранения в музейном собрании. В то же время, судя по количеству и расположению отверстий по нижнему краю тульи шлема, в своей первоначальной комплектации он, действительно, мог быть снабжен бармицей с кольчатой структурой бронирования.

Рассматриваемый шлем из собрания АОИМК может быть датирован и атрибутирован на основе анализа конструкции и системы оформления тульи и наверхия.

Цельнокованные сфероцилиндрические наголовья, в целом, не характерны для кочевников раннего и развитого Средневековья (Gorelik, 1979; Худяков, 1997; Горелик, 1983: 260–266; Горелик, 1987: 187–195; Горелик, 2002: 76–78; Горелик, 2008: 186–188; Горелик, 2012). В тоже время они достаточно часто встречаются среди шлемов XVII–XIX вв., происходящих с территории Центральной и Средней Азии¹¹. Авторам настоящей статьи известно о 22 подобных наголовьях датированных поздним Средневековьем и ранним Новым временем. Большинство из них входило в состав комплекса вооружения центральноазиатских воинов XVII–XVIII вв. (Бобров, Худяков, 2008: 446–447; Бобров, Анисимова, 2013: 202–205; Анисимова, 2013: 276, 277; Худяков, 2008; ЛюЮнхуа, 2003: 192; LaRocca, 2006: 78; Ахметжан, 2015: 55–62; Бобров, 2016).

Наряду с тульей характерной формы, важным датирующим признаком низких цельнокованных сфероцилиндрических шлемов изучаемой серии является «коробчатый» козырек, состоящий из «полки» и «щитка». Козырек подобной конструкции является традиционным элементом оформления боевых и парадных наголовий монгольских и тюркских кочевников Центральной Азии XV–XVIII вв. (Ахметжан, 2007: 153; Бобров, Худяков, 2008: 418, 426, 432, 440–444, 446, 447, 450–452; Бобров, Анисимова, 2013: 202–205; Анисимова, 2013: 276, 277; LaRocca, 2006: 73–75, 77–79, 91, 99).

Металлические, деревянные и костяные трубки-втулки для плюмажа, выполненные в форме миниатюрного сосуда характерной формы, наиболее часто встречаются на боевых наголовьях кочевников Казахстана и сопредельных территорий XVII–XVIII вв. (Ахметжан, 2007: 153; Бобров, Худяков, 2008: 446, 447; Ахметжан, 2015: 56–61; Бобров, 2016: 120–123; Бобров, Кушкумбаев, Сальников, 2018: 446–451).¹² Однако трубки-втулки подобной конструкции применялись и в других регионах Центральной Азии. Так, например, в Музее искусств Метрополитен (г. Нью-Йорк, США) хранится шлем, принадлежавший бутанскому или тибетскому панцирнику XVIII в. (№ 36.25.25). Наголовье снабжено позолоченной железной втулкой, форма которой очень близка трубке шлема из АОИМК (LaRocca, 2006: 134–136). При этом сложный прорезной и гравированный узор (включающий элементы буддийской символики) на втулке шлема из Метрополитен свидетельствует, что он не был привезен в Восточный Тибет из казахских улусов, а был изготовлен бутанскими, тибетскими, ойратскими или монгольскими мастерами (Бобров, 2016: 122).

Важную роль для уточнения датировки и атрибуции шлема из АОИМК, а также его аналогов из музейных и частных собраний РК, РФ и КНР играет наверхие наголовья. Сложную сосудообразную форму наверхия шлема невозможно объяснить лишь необходимостью крепления того или иного вида плюмажа. Традиционные центральноазиатские наверхия, выполненные в виде обычной полой трубки, справлялись бы с этой задачей не менее эффективно. Это побуждает рассмотреть данный элемент оформления шлема не только с функционально-технологической точки зрения, но и как культурно-религиозный феномен.

Специальное исследование, проведенное одним из авторов настоящей работы, показало, что характерная форма сосуда придана трубке-втулке далеко не случайно (Бобров, 2022). Подобным образом в тибетском изобразительном искусстве традиционно обозначалась одна из разновидностей ритуальных буддийских сосудов (санскр. *ghata*, *kalasha*, тиб. *bumpa*) известная, как «Победоносный сосуд» (санскр. *vijaya-kalasha*, тиб. *namrgyalbumpa*). Данный ритуальный сосуд имел округлое основание, характерное

¹¹Необходимо отметить, что шлемы с уплощенным верхом нетипичны для позднесредневекового мусульманского доспеха Западной Азии [Khorosani, 2006; TheArts..., 2008: 317–331]. Но сфероконические и сфероцилиндрические шлемы с круглым плоским (или уплощенным) подвершием достаточно часто встречаются в ойратских, казахских, узбекских и тибетских материалах данного исторического периода [Бобров, Худяков, 2008: 420, 429, 436, 440, 441, 444–447; Бобров, Анисимова, 2013: 202–205; Анисимова, 2013: 276, 277; Худяков, 2008; Кушкумбаев, 2001; ЛюЮнхуа, 2003: 192; LaRocca, 2006: 78].

¹²Их генезис, вероятно, связан с эволюцией традиционных цилиндрических втулок центрально-азиатских кочевников с шаровидным «яблоком» в центральной части [Бобров, Худяков, 2008: 418, 423, 444].

расширяющееся в верхней и сужающееся в нижней части тулово, узкое горлышко и широкий сужающийся кверху венчик. Основное отличие «победоносного сосуда» от некоторых других разновидностей ритуальных буддийских сосудов заключалось, в том, что он не имел носика (Бир, 2013: 256, 257).

Соотнесение навершия шлемов с буддийскими ритуальными сосудами позволяет объяснить и тот факт, что втулки-трубки для плюмажа на наголовьях рассматриваемой серии не редко выполнены не только из железа, но и из серебра, медного сплава, кости, дерева и других материалов: «В соответствии с одним из ранних перечней ритуальных активностей сосуд должен быть хрустальным для умиротворяющих ритуалов, серебряным – для ритуалов приумножения, золотым – для ритуалов привлечения богатства, медным – для ритуалов подчинения, железным – для вызывания вражды, глиняным – для остановки или обездвиживания, деревянным – для введения в заблуждение и из человеческой кости – для убийства» (Бир, 2013:258).

Ритуальный сосуд украшался пучком павлиньих перьев. Последние связывались полосками парчи и вставлялись в специальный полый металлический конус или разбрызгиватель (санскр. *prokshani*, тиб. *khargyan*), который в свою очередь помещался в горлышко сосуда (Бир, 2013: 257). Не исключено, что схожим образом во втулку шлема мог вставляться и перьевого плюмаж.

Наличие густого растительного орнамента на поверхности трубки-втулки рассматриваемого шлема позволяет предположить еще одну возможную символическую атрибуцию навершия. Так, в частности, изготавливавшие навершие мастера, могли вдохновляться образом «Сосуда долгой жизни» (санскр. *jivana-kalasha*, тиб. *tshebum*). Как и «Победоносный сосуд» он не имеет носика, кроме того: «С краев верхнего обода в четырех основных направлениях расходятся четыре подвески, имеющие форму листьев, которые спускаются вниз по сторонам сосуда в форме сплетающихся нитей божественных драгоценностей, цветов, листьев и завитков» (Бир, 2013: 258, 259). Если «Победоносный сосуд» украшался перьевым султаном, то «В качестве символа изобилия и долголетия сосуд долгой жизни может быть увенчан пучком свежих листьев и плодов таких деревьев, как ашока или манго» (Бир, 2013: 259). Маловероятно, что центральноазиатские воины могли украшать листьями данных растений свои боевые наголовья. Однако не исключено, что вместо листьев, во втулки шлемов вставлялись их символические обозначения. В пользу данной версии свидетельствуют фотографии тибетских панцирников носящих, во время *Монлама* (Великого молитвенного фестиваля) шлемы увенчанные сложными составными плюмажами (LaRocca, 2006: 7; Бобров, Ожередов, 202: 176, рис. 80).

Третьим вариантом символической атрибуции навершия изучаемого наголовья является «Сосуд сокровищ» (санскр. *nidhana-kumbha*, тиб. *gteryibumpa*). Он «...изображается как богато украшенный золотой горшок, доверху наполненный драгоценностями. Над верхним ободом может помещаться одиночная драгоценность, исполняющая желания, или же группа из трех драгоценностей, представляющая три объекта буддийского прибежища» (Бир, 2013: 260).

В собрании АОИКМ хранится клепаный ойратский шлем, сочетающий навершие рассматриваемой конструкции, с другой буддийской символикой (Бобров, Кушкumbaев, Сальников, 2018: 451, 452). Дополнительным подтверждением возможности использования образов ритуальных сосудов в оформлении шлемов являются шпильевые навершия наголовий знати Цинской империи XVII–XIX вв. (Бобров, 2022).

Результаты. Таким образом, навершие шлема из собрания АОИКМ может быть атрибутировано, как вариант изображения одного из буддийских религиозных символов: ««Победоносного сосуда», «Сосуда долгой жизни» или «Сосуда сокровищ». Как уже отмечалось выше, трубка-втулка не является позднейшим добавлением, а была изготовлена в то же время, что и сам шлем.

Основная часть цельнокованых шлемов рассматриваемого образца снабженных втулкой указанной формы происходит с территории современного Казахстана. Однако крайне сомнительно, что они были выкованы оформлены казахскими мастерами-мусульманами. Наиболее вероятно, что они были изготовлены по заказу состоятельных ойратов (джунгар или калмыков) исповедовавших буддизм. В XVII – первой половине XVIII вв. правители ойратов развернули масштабное наступление на земли казахских *жузов*. Территория Семиречья вошла в состав Джунгарского *хунтайджийства*. Земли Центрального, Южного и Восточного Казахстана стали объектом набегов и вторжений джунгарских *хунтайджи*. В свою очередь, Младший *жуз* испытывал военно-политическое давление со стороны волжских калмыков. В данной связи не стоит удивляться тому, что с территории Казахстана происходит большое количество предметов ойратского вооружения, в том числе украшенного буддийской символикой (Бобров и др., 2018:451).

Буддизм стал широко распространяться среди ойратов в 10-х гг. XVII в., что позволяет локализовать нижнюю возможную временную границу изготовления шлема именно этим периодом. Верхней границей, вероятно, следует считать середину XVIII в. В это время Джунгария подверглась масштабному разгрому со стороны цинских, кокандских и казахских войск, при этом основные

производственные центры «Последней кочевой империи» были разрушены (Бобров, Ожередов, 2021: 108, 109). В 1771 г. основная масса калмыков откочевала с Волги на территорию бывшей Джунгарии и приняла цинское подданство, однако центры по массовому производству защитного вооружения восстановлены не были¹³.

Учитывая, что рассматриваемый шлем относится к большой группе практически однотопных наголовий, можно предположить, что все они были изготовлены и оформлены, примерно в одно и то же время, возможно, в рамках одного производственного центра во второй половине XVII–середине XVIII вв.¹⁴ Шлем из АОИМК мог быть выкован, как на территории самой Джунгарии, так и в Мавераннахре («Большой Бухарии») по джунгарскому заказу. Согласно сообщениям современников, работу среднеазиатских ремесленников выполнявших подобные заказы контролировали специально прибывшие в регион ойратские мастера: «... порох, свинец, ружья, турки, сабли и панцири [джунгары] при прежнем владельце Галдан-Чирине делали. А ныне де оное получают из Большой Бухарии, где и мастера, их, зенгорцы, имеются» (Златкин, 1983: 240; Бобров, Худяков, 2008: 123; Бобров, 2016: 123). Этот факт объясняет сочетание в рамках одного наголовья технологических приемов характерных для оружейников из оседлых ремесленных центров Мусульманского Востока (цельнокованая туля) с буддийской символикой.

Заключение. Анализ конструкции и системы оформления цельнокованого шлема ГИК 228 из собрания АОИМК позволяет датировать его XVII– серединой XVIII вв. Наиболее вероятно, что он был изготовлен во второй половине данного периода для состоятельного ойратского (предположительно джунгарского) воина-буддиста. На это, помимо прочего, указывает наверхие шлема выполненное по образцу буддийского ритуального сосуда. Шлем мог быть выкован, как оружейниками Джунгарии, так и мастерами Мавераннахра, которые в середине XVIII вв. массово изготавливали вооружение для джунгар под присмотром ойратских мастеров. Повреждения и потертости на поверхности тульи шлема указывают на то, что он продолжал использоваться в качестве боевого наголовья на протяжении длительного исторического периода. Не исключено, что после падения Джунгарии и «Горгутского побега» 1771 г. шлем входил в состав комплекса вооружения казахского или ойратского воина состоявшего на службе одного из правителей Среднего или Старшего жуза. Известно, что ойратские пленные, мигранты и их потомки составляли основу дружин *тюленгутов* хана Абылая, хана Кенесары и др. В середине – второй половине XVIII в. ойраты упомянуты в числе отборных воинов правителей Бухары, Коканда, Восточного Туркестана и Бадахшана (Бобров, Кушкумбаев, Сальников, 2018: 452). В качестве боевого наголовья шлем мог вплоть до середины XIX в.

Благодарности. Авторы выражают благодарность заместителю директора по науке АОИМК Кунанбаевой Алме Сунгатовне, с.н.с. отдела учета и хранения фондов АОИМК Жакуповой Дамеле Тайгаровне, н.с. отдела учета и хранения фондов Укееву Жасулан Каримулы за помощь и возможность детально ознакомиться со шлемом.

Список литературы

- Анисимова М. А. Оружие Востока XV– первой половины XX века: из собрания Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи. СПб.: Атлант, 2013. 527 с.
- Ахметжан К. С. Этнография традиционного вооружения казахов. Алматы: Алматыкитап, 2007. 216 с.
- Ахметжан К. С. Боевые шлемы казахов (история, истоки, традиции). Астана: б.и., 2015. 102 с.
- Бир Р. Тибетские буддийские символы. Справочник. М.: Ориенталия, 2013. 336 с.
- Бобров Л.А. Позднесредневековый шлем из Южно-Казахстанского областного Историко-краеведческого музея // Вестник НГУ. Сер.: История, филология. Т. 15. 2016. Вып. 3. С. 119–126.
- Бобров Л.А. Об одной разновидности наверхий шлемов кочевников Центральной Азии позднего Средневековья и раннего Нового времени // Народы и религии Евразии. 2022 №3 (в печати).
- Бобров Л.А., Анисимова М.А. Центральноеазиатские шлемы позднего Средневековья и раннего Нового времени из Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2013. Т. 12, вып. 3: Археология и этнография. С. 196–207.
- Бобров Л.А., Кушкумбаев А.К. Боевые шлемы из музейной коллекции Акмолинского областного историко-краеведческого музея // Акмолинскому областному историко-краеведческому музею 90 лет. Кокшетау: Акмол. обл. ист.-краевед. музей, 2010. С. 33–38.
- Бобров Л.А., Кушкумбаев А.К., Сальников А.В. Ойратский шлем XVII – середины XVIII вв. из Акмолинского областного историко-краеведческого музея] // Былые годы. 2018. Т. 48. № 2. С. 443–455.

¹³В самой Волжской Калмыкии к этому времени состоятельные ойраты уже использовали защитное вооружение преимущественно северокавказского образца.

¹⁴Судя по особенностям конструкции тульи и «коробчатых» козырьков, шлемы серии, скорее всего, были изготовлены во второй половине данного периода.

Бобров Л.А., Ожередов Ю.И. Доспех воина Джамсарана. Центральноазиатский панцирь-«куяк» из собрания МАЭС ТГУ. Новосибирск: ИПЦ НГУ, 2021. 228 с.

Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и Нового времени (XV – первая половина XVIII вв.). СПб.: СПбГУ, 2008. 770 с.

Главная инвентарная книга. № 1 - №1643. 1958-1968. 250 с.

Горелик М.В. Монголо-татарское оборонительное вооружение второй половины XIV – начала XV в. // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины. М: Изд-во МГУ, 1983. С. 244–269.

Горелик М. В. Ранний монгольский доспех (IX – первая половина XIV в.) // Археология, этнография и антропология Монголии. Новосибирск: Наука, 1987. С. 163–208.

Горелик М. В. Армии монголо-татар X–XIV вв. Воинское искусство, снаряжение, оружие. М.: ООО Восточный горизонт, 2002. 84 с.

Горелик М. В. Черкесские воины Золотой Орды (по археологическим данным) // Вестник Института гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН. 2008. Вып. 15. С. 158–189.

Горелик М. В. Парадные монгольские шлемы XIII–XIV вв. // Военное дело улуса Джучи и его наследников. Астана: Фолиант, 2012. С. 84–108.

Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. 1635–1758. М.: Наука, 1983. 335 с.

Лю Юнхуа. Чжунгогу дай цзюнь жун фуши [Вооружение и обмундирование в Древнем Китае]. Шанхай: Изд-во Китайской Шанхайской классической типографии, 2003. 430 с. (на кит.яз.).

Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1997. 160 с.

Худяков Ю.С. Шлем казахского воина из Северного Казахстана // Известия Национальной академии Республики Казахстан. 2008. № 1 (254). С. 179–183.

Gorelik M. Oriental armour of the Near and Middle East from the eighth to the fifteenth centuries as shown in works of art // Islamic Arms and Armour. Leningrad, 1979. P. 38–41.

Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran. The Bronze Age to the End of the Qajar Period. Tübingen: Legat-Verlag GmbH & Co. KG, 2006. 780 p.

La Rocca D. Warriors of the Himalayas. Rediscovering the Arms and Armor of Tibet. New York: Yale University Press, 2006. 307 p.

The Arts of the Muslim Knight. The FuruSiyya Art Foundation Collection. Milan: Skira, 2008. 416 p.

References

Anisimova M.A. Oruzhie Vostoka XV – pervoj poloviny` XX veka: iz sobraniya Voenno-istoricheskogo muzeya artillerii, inzhenernyx vojsk i vojsk svyazi SPb.: Atlant, 2013. 527 s. [in Russian].

Axmetzhan K.S. E`tnografiya tradicionnogo vooruzheniya kazaxov Almaty: Almaty`kitap, 2007. 216 s. [in Russian].

Axmetzhan K.S. Boevy`eshlemy` kazaxov (istoriya, istoki, tradicii) Astana: b.i., 2015. 102 s. [in Russian].

Bir R. Tibetskie buddijskie simvoly Spravochnik. M.: Orientaliya, 2013. 336 s. [in Russian].

Bobrov L.A. Pozdnesrednevekovy`j shlem iz Yuzhno-Kazaxstanskogo oblastnogo Istoriko-kraevedcheskogo muzeya // Vestnik NGU. Ser.: Istoriya, filologiya. T. 15. 2016. Vy`p. 3. S. 119–126. [in Russian].

Bobrov L.A. Ob odnoj raznovidnosti navershij shlemov kochevnikov Central`noj Azii pozdnego Srednevekov`ya i rannego Novogo vremeni // Narody`i religii Evrazii. 2022 №3 (v pechati). [in Russian].

Bobrov L.A., Anisimova M.A. Central`noaziatskie shlemy` pozdnego Srednevekov`ya i rannego Novogo vremeni iz Voenno-istoricheskogo muzeya artillerii, inzhenerny`x vojsk i vojsk svyazi // Vestn. Novosib.gos. un-ta. Seriya: Istoriya, filologiya. 2013. T. 12, vy`p. 3: Arxeologiyaie`tnografiya. S. 196–207. [in Russian].

Bobrov L.A., Kushkumbayev A.K. Boevy`eshlemy` iz muzejnoj kollekcii Akmolinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya // Akmolinskomu oblastnomu istoriko-kraevedcheskomu muzeyu 90 let. Kokshetau :Akmol. obl. ist.-kraeved. muzej, 2010. S. 33–38. [in Russian].

Bobrov L.A., Kushkumbayev A.K., Sal`nikov A.V. Ojratskiyshlem XVII – serediny` XVIII vv. Iz Akmolinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya // Bylye gody. 2018. T. 48. № 2. S. 443–455. [in Russian].

Bobrov L.A., Ozheredov Yu. I. Dospex voina Dzhamсарana. Central`noaziatskij pancir`-«kuyak» iz sobraniya MAE`S TGU. Novosibirsk: IPCz NGU, 2021. 228 s. [in Russian].

Bobrov L.A., Худяков Ю.С. Vooruzhenie i taktika kochevnikov Central`noj Azii i Yuzhnoj Sibiri v e`poxu pozdnego Srednevekov`ya i Novogo vremeni (XV – pervayapolovina XVIII vv.). SPb.:SPbGU, 2008. 770 s. [in Russian].

Glavnaya inventarnaya kniga. № 1 - №1643.1958-1968. 250 s. [in Russian].

Gorelik M.V. Mongolo-tatarskoe oboronitel`noe vooruzhenie vtoroj poloviny` XIV – nachala XVv. // Kulikovskaya bitva v istorii i kul`ture nashej Rodiny`. M: Izd-vo MGU, 1983. S. 244–269. [in Russian].

Gorelik M.V. Rannij mongol`skij dospex (IX – pervaya polovina XIV v.) // Arxeologiya, e`tnografiya i antropologiya Mongolii. Novosibirsk: Nauka, 1987. S. 163–208. [in Russian].

Gorelik M.V. Armii mongolo-tatar X–XIV vv. Voinskoe iskusstvo, snaryazhenie, oruzhie. M.: ООО Vostochny`jgorizont, 2002. 84 s. [in Russian].

Gorelik M.V. Cherkesskie voyny` Zolotoj Ordy` (po arheologicheskim dannu`m) // Vestnik Instituta gumanitarny`x issledovaniy Pravitel`stva KBR iKBNCz RAN. 2008. Vy`p. 15. S. 158–189. [in Russian].

Gorelik M.V. Paradny`e mongol`skie shlemy` XIII–XIV vv. // Voennoe delo ulusa Dzhuchii ego naslednikov. Astana: Foliant, 2012. S. 84–108. [in Russian].

Zlatkin I.Ya. Istoriya Dzhungarskogo xanstva. 1635–1758. M.: Nauka, 1983. 335 s. [in Russian].

Lyu Yunxua. Chzhungo gudaj czyyun` zhun fushi [Vooruzhenie i obmundirovanie v Drevnem Kitae]. Shanxaj: Izd-vo Kitajskoj Shanxajskoj klassicheskoj tipografii, 2003. 430 s. [in Chinese].

Xudyakov Yu.S. Vooruzhenie kochevnikov Yuzhnoj Sibiri i Central`noj Azii v e`poxu razvitogo srednevekov`ya. Novosibirsk: Izd-vo IAE`T SO RAN, 1997. 160 s. [in Russian].

Xudyakov Yu.S. Shlem kazaxskogo voina iz Severnogo Kazaxstana // Izvestiya Nacional`noj akademii Respubliki Kazaxstan. 2008. № 1 (254). S. 179–183. [in Russian].

Gorelik M. Oriental armour of the Near and Middle East from the eighth to the fifteenth centuries as shown in works of art // Islamic Arms and Armour. Leningrad, 1979. P. 38–41.

Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran. The Bronze Age to the End of the Qajar Period. Tübingen: Legat-Verlag GmbH & Co. KG, 2006. 780 p.

La Rocca D. Warriors of the Himalayas. Rediscovering the Arms and Armor of Tibet. New York: Yale University Press, 2006. 307 p.

The Arts of the Muslim Knight. The Furusiyya Art Foundation Collection. Milan: Skira, 2008. 416 p.

Список сокращений

АОИКМ – Акмолинский областной историко-краеведческий музей

ГИК – Главная инвентарная книга

ЮОИКМ – Южно-казахстанский областной историко-краеведческий музей

Подписи к иллюстрациям

Рис. 1. Шлем ГИК228, АОИКМ, г. Кокшетау, РК: 1 – вид спереди; 2 – вид слева; 3 – вид справа; 4 – вид сзади; 5 – навершие шлема (фото Ж. Укеева).

Рис. 2. Шлем ГИК228, АОИКМ, г. Кокшетау, РК: 1 – вид сверху; 2 – вид снизу (фото Ж. Укеева).

IRSTI 13.17.65

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_237

TOURISM OPPORTUNITIES FOR KAZAKHSTAN ON THE GREAT SILK ROAD

Kanatuly M.^{1ID}, Adilbayeva A.S.^{1*}, Ercilasun K.²

¹Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

²Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey

*Corresponding author

E-mail: mir777kan-@mail.ru (Kanatuly), aigulmalika@mail.ru (Adilbayeva), konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr (Ercilasun)

Abstract. Kazakhstan is a big country in central Asia. The Great Silk Road is one of the reasons people must visit the country because Kazakhstan was one of the key countries that participated in it. Nowadays, the history comes back again and the country is planning to become a destination that will be home for international and domestic tourists. Astana intends to invest \$10 billion, \$6 billion of which will come from private investors, and the country's tourism planners hope that it will help to develop its tourism sector by 2020. For centuries, crowds of people speaking diverse languages filled the bazaars of Asia, and long caravans crept along dusty roads carrying precious gems and silks, spices and dyes, gold and silver, and exotic birds and animals to Europe. Yet the Silk Road was to become not only a great trade route but the melting pot of two very different civilizations; those of the East and the West, with their specific cultural traditions, religious beliefs, and scientific and technical achievements. Central Asia, situated between China and India in the east, bordering on the European world in the west, spreading between the Volga and Siberia in the north, and between Persia and Arabia in the south, for almost two thousand years stood at the crossroads of the world's great civilizations and cultures.

Key words: Kazakhstan, Tourism, Silk Road, Policy, Central Asia

FTAMP 13.17.65

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТУРИЗМІНІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Қанатұлы М.¹Д, Адильбаева А.С.^{1*}, Ерджиласун К.²¹ Alikhan Bokeikhan University, Қазақстан, Семей³ Анкара Хаджы Байрам Вели Университеті, Түркия, Анкара

* Автор-корреспондент

E-mail: mir777kan-@mail.ru (Қанатұлы), aigulmalika@mail.ru (Адильбаева),
konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr (Ерджиласун)

Түйіндеме. Қазақстан – Орталық Азияда орналасқан үлкен мемлекет. Ұлы Жібек Жолы Қазақстанның басым бөлігін алып жатқаны үшін туристер бұл мемлекетке назарларын аударуы тиіс. Бүгінгі таңда тарих қайталануда және де Қазақстан жергілікті және халықаралық туристер үшін есік- тері айқара ашпақ. Астана бұл мәселені қарастыра отырып 10 миллион доллар қаржы инвестиция салуға дайын, оның 6 миллионы жеке инвесторлардан келіп, 2020 жылға дейін туризм секторын дамытуға көмектеседі деген үмітте. Ғасырлар бойы, әр түрлі тілде сөйлейтін адамдар, Азия базарларын толтыратын, ал үлкен керуендер шанды жол бойында, асыл тастар және жібек, дәмдеуіштер және бояғыштар, алтын мен күміс, сондай-ақ Еуропадағы экзотикалық құстар мен жануарларды тасымалдауға ұмтылды. Алайда, Жібек жолы тек қана тамаша сауда бағыты ғана емес, сонымен қатар екі түрлі өркениеттер ошағына айналуына тиіс болатын; Шығыс пен Батыс, олардың мәдени дәстүрлері, діни нанымдары және ғылыми-техникалық жетістіктері арқылы. Шығысында Қытай мен Индия арасында орналасқан, батысында еуропалық әлеммен шекаралас болған, Еділ бойы мен Сібір арасында, оңтүстігінде Персия мен Арабия арасында орналасқан Орталық Азия, екі мың жылға жуық өркениет пен мәдениеттердің тоғысқан жерінде тұрды.

Кілт сөздер: Қазақстан, Туризм, Жібек Жолы, Саясат, Орталық Азия.

МРНТИ 13.17.65

ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ТУРИЗМА КАЗАХСТАНА НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Қанатұлы М.¹Д, Адильбаева А.С.^{1*}, Ерджиласун К.²¹ Alikhan Bokeikhan University, Казахстан, Семей³ Анкара Университет Хаджы Байрам Вели, Турция, Анкара

* Автор-корреспондент

E-mail: mir777kan-@mail.ru (Қанатұлы), aigulmalika@mail.ru (Адильбаева),
konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr (Ерджиласун)

Аннотация. Казахстан – крупное государство в Центральной Азии. Великий Шелковый путь является одной из важных причин для посещения Казахстана, так как он занимал большую часть маршрута. Сегодня, история возраждается и Казахстан хочет стать привлекательным направлением для местных и международных туристов. Астана планирует инвестировать 10 миллионов долларов, 6 миллионов из которых пойдут от частных инвестиций на развитие туризма, и надеется, что это поможет развить сектор туризма к 2020 году. На протяжении веков толпы людей, говорящих на разных языках, наполняли базары Азии, а длинные караваны пробирались по пыльным дорогам, несущим драгоценные камни и шелк, специи и красители, золото и серебро, а также экзотических птиц и животных в Европу. Однако Шелковый путь должен был стать не только прекрасным торговым маршрутом, но и плавильным котлом двух разных цивилизаций; Востока и Запада, с их конкретными культурными традициями, религиозными убеждениями и научно-техническими достижениями. Центральная Азия, расположенная между Китаем и Индией на востоке, граничащая с европейским миром на западе, распространяющаяся между Волгой и Сибирью на севере, а также между Персией и Аравией на юге, почти две тысячи лет стояла на перекрестке великих цивилизаций и культуры в мире.

Ключевые слова: Казахстан, туризм, Шелковый Путь, политика, Центральная Азия.

Introduction. The Silk Road (Great Silk Road) is a caravan route that starts from Shi-an in China and goes to the Middle East through Xinjiang and Central Asia. The name was given by German scientists F. von Richthofen (F. von Richthofen) proposed by Ben A. Herman (a Negmap) in the 19-th century. The Great Silk Road is one of the historical monuments of human civilization. This road, which began in the second century BC, was a bridge that connected Europe and Asia-West and East. During its crossing of the Kazakh land, since the VI century, two routes have been widely distributed: the Syrdarya and the Tien Shan. The first route started from China, passed through East Turkestan Kashgar to Semirechye, then along the coast of the Syrdarya and then through the Aral Sea to Western countries.

The road existed 3-4 thousand years ago. It began to flourish only during the Han Kingdom of China, because King Udi Khan of the Han Kingdom twice sent Zhang Chiang to the Western Region and was eager to make friends with the countries of Central Asia. Zhang Chiang visited such places as present-day Ferghana, Samarkand and Lake Balkhash. Zhang Chiang's visit turned this road into a line of communication between the governments of the East and the West. In this regard, the merchants did not leave a trace on the "Silk Road". Zhang Chiang traveled to the Western Region and Central Asia to bring Chinese silk products, as well as goods from other countries, as well as a variety of cultures, such as music from the western region. Zhang Chiang's visit allowed the Chinese to understand the Western Region and Central Asia. And the people who visited Zhang Chiang have also deepened their understanding of Chinese products and culture. Thus, this road began to flourish and flourish. It became a bridge between East and west, connecting civilizations. In order to protect and develop this road, the Kings of China of different eras put a guard on the road and built an army.

The Silk Road is not a permanent road that practically does not change, but changes over time, but the traditional route in history has not changed: the road begins in the East from Chang-an (Now Shi-an), passes through the Tarim lowland, crosses the Pamir Plateau, crosses Central Asia, Western Asia, goes to the eastern coast of the Mediterranean, with a total length of more than 7,000 km.

The ancient "Silk Road" is divided from Xinjiang into 3 divisions, a long Steppe Road in the north of the Tien Shan: Zhemsary, Ili passes through the region, goes to the Balkhash region, then goes west to the North and reaches the eastern coast of the Black Sea. The southern junction leaves Kroran (Iulan), flanking the western part of Mount Kunlun, and goes to Zharkent, where it goes beyond the hills and extends to Central Asia, Western Asia, and Europe. The road to Kashgar Zhanashar district, which runs west of the Kongshy River in the western north of Kroran, passes through Iinpany and Kushar, is considered a northern Junction, this road also crosses the hills and goes to Europe.

Later, there were 3 more interchange roads: a road that started from the western north of Y'uy'min and crossed places such as present-day Kumyl, Turpan, and Zhemsary and became an integral part of the former Steppe Road, which was later called the "Northern Road". The road, which left Turpan, flanking the south of the Tien Shan mountain, turned west, crossed Karachar, Kushar and merged with the former Northern Road junction, was later called the "Middle Road". "South Road" is similar to the previous one.

In this way, the Chinese Sparrow was transported to Central Asia, Western Asia and Europe, and the art of mulberry cultivation also began to spread to the West. In addition, goods such as stone, leather, wool adiyal from Xinjiang, as well as products such as iron utensils, porcelain dishes, cheese dishes, peaches, apricots, rauagash, darshen from the middle Plain entered the Western market. Glass, sapphires, economic crops and incense, medicinal materials of Central Asia, Western Asia and Europe, as well as religions such as the religion of Fire worship, the religion of Buddha, the religion of Islam, also entered and spread to China. The economic and cultural exchange between East and West has enriched the material culture of humanity. The peoples of the East and West were able to adopt an external culture through the Silk Road and create a more healthy culture than ever before.

The Silk Road was not only a trade route, but also connected world civilization and made an indelible contribution to the development of human society. The fact that the cities of southern Kazakhstan and Semirechye had close trade ties with Byzantium, Iran, Central Asia, the Caucasus, Altai, Siberia, and East Turkestan is evidenced by data from ancient manuscripts. From Shash (Tashkent), the road came to Gizgird, Ispijab, and then the caravan went to Taraz. In the north of Taraz, the cities of Adakhket, Deh-Nujiket are located on the kimaks, in the south - in their native land-Sheldyani, Kulya, etc. It was also possible to reach the lower Baryskhan from Taraz, then through Kulan and Merke to Aspara. Since the X century, caravans have been traveling through the trade route in the Ndle plain. From here, merchants of the Alatau Ndle set out for the settlements of modern Almaty and Talgar. In talgar, the road passes through the current districts of Shelek, Issyk, Kegen, Podgorny, and then into Shonzh. The road will branch in Alakol district. It was possible to go to East Turkestan, Altai, and Mongolia on two-way, Kikik, and Spring caravan routes. The roads connecting the cities of Syrdarya are of great importance. It starts from Ispijab and leads to the north-west Arsubanikent, Arys, Keder, Shaugar, Sauran, Syganak. From Gypsy to Jent and Yangikent. The road from Isfijab to the north leads to Kumkent, Aba - Ata, and Sozak. Then it passes through the plains of central Kazakhstan to the steppes of Kengir, Zhezdy, and Nura. Named caravan route of the XX century. It has survived to the very beginning and even connected cities and settlements of Russia, Kazakhstan and Central Asia, and fairs were organized in the surrounding areas. The Great

Silk Road, along with the unification of the culture of many peoples, has historically served to determine the features of its nature. In this case, there is a merit of the peoples who inhabited the land of Kazakhstan. They inherited a home (yurt), the art of making horse harness, carpet weaving, forging various beautiful silver products, and a rich oral literature. This is evidenced by the monuments of the "man in the golden robe" found in the Issyk and Araltobe burial grounds, finds from the Berel burial ground in East Kazakhstan, Orkhon monuments of ancient Turkish written literature.

Tourism is a type of travel, active recreation of a person in his free time. Tourism, which originated at the beginning of the XIX century, is now the world's largest economic complex - the third largest export sector after the automotive and oil industries, which have launched large capital, fixed assets, and a large part of the labor resources. Currently, programs are being implemented in this area, the level of infrastructure is being improved, and investments are being actively attracted. Since the emergence and development of the market economy, the number of enterprises in various industries has increased and they are successfully operating. The main source of income of the leading countries of the world is profit from this industry. The 7th person in each service sector carries out their activities in the tourism sector.

Relevance of the work: "The Great Silk Road" is a crossroads of caravan routes that cross Eurasia from the Mediterranean Sea to China, which is the most important way of communication in the middle ages, representing the trade and cultural ties of these regions in ancient times. A comprehensive study of the secrets of peaceful relations that have developed between the peoples of the East and West over the entire history of mankind is of great importance for the development of modern culture. From this point of view, it is an urgent issue that affects the exchange of views between scientific and cultural groups of countries that cross the Silk Road, as well as the establishment of consensus between states. The World Tourism Organization plays a special role in the revival of the Great Silk Road, and its tourist project "The Great Silk Road" deals with the issues of further development of tourism along the ancient road.

The purpose of the work is to assess the tourist potential of the Kazakh part of the Great Silk Road and determine its importance for the development of tourism in the Republic of Kazakhstan.

In this regard, the following obligations are assumed in the course of work:

- Identification of the main directions of the Great Silk Road;
- In the future, humanity will be able to study the subtleties of the Great Silk Road and become an effective tool for establishing cooperation to identify positive factors;
- To determine the ways of formation and development of the country's tourism department within the framework of tourism on the Great Silk Road to the Central Asian region.

Task of work:

1. Development of a theoretical basis for the development of tourism in the Kazakh part of the Great Silk Road;
2. Consideration of the prerequisites for the development of tourism in cities located along the Great Silk Road;
3. Study of the problems and prospects of the infrastructure of the Great Silk Road in Kazakhstan.

The diversity of attractions is collected in the Kazakhstan land of nomads, including picturesque lakes and mountains, hot-mineral springs, and archeological wonders. It is a paradise for adventurous tourists, where they can try their skills at alpine slopes and harsh deserts, live as a nomad on the steppes, or visit former labor camps and nuclear test sites. Urban life can be found in the capital Nur-Sultan and the country's business capital, Almaty, where tourists who prefer big cities and buildings will find something they like.

New hotels are being built and ski resorts are being renovated, and it gives Kazakhstan the opportunity to double the number of tourists to 8 million a year by 2020. Off course, there are several problems that Kazakhstan still has on its way to become the world's premier tourist destination. The country's target market for now is domestic tourists and visitors from former Soviet countries, primarily Russia and Central Asian states.

Kazakhstan's tourism officials have expressed their desire to attract more international travelers. However, tourism planning needs something more than just money to attract tourists from targeted countries.

A complicated visa and registration process is one obstacle already being addressed. Kazakhstan is hardly working on it, including the visa free access for Central Asian countries who participates in the Silk Road project. Kazakhstan introduced temporary visa-free entry for citizens of 10 countries, including the United States, Britain, Japan, the UAE, Germany and Malaysia. This action allows travelers from the selected states to enter and exit Kazakhstan multiple times, and stay for periods of up to 15 days, until July 15, 2015. According to Kazakh media, Astana next plans to drop visa requirements for 48 countries, mostly developed nations, by the end of the year.

Information review and research methods Overview of Area Kazakhstan is one of only two landlocked countries in the world that lies on two continents (the other is Azerbaijan).

With an area of 2,700,000 square kilometres (1,000,000 sq mi) – equal to size to Western Europe – Kazakhstan is the ninth-largest country in the world. During the Soviet Union time, Kazakhstan lost some of its territory to Uzbekistan and Russia. Kazakhstan has borders of 6,846 kilometres (4,254 mi) with Russia, 2,203

kilometres (1,369 mi) with Uzbekistan, 1,533 kilometres (953 mi) with China, 1,051 kilometres (653 mi) with Kyrgyzstan, and 379 kilometres (235 mi) with Turkmenistan. Major cities include Astana, Almaty, Karagandy, Shymkent, Atyrau and Oskemen. While located primarily in Asia, a small portion of Kazakhstan is also part of Eastern Europe (www.rferl.org). Kazakhstan's terrain extends west to east from the Caspian Sea to the Altay Mountains and north to south from the plains of Western Siberia to the oases and deserts of Central Asia. The Kazakh Steppe (plain) land occupies 30% of country's land and has a size of. Grasslands and sandy regions are the main characteristics of the steppes. Major seas, lakes and rivers include the Aral Sea, Lake Balkhash and Lake Zaysan, the Charyn River and gorge and the Ili, Irtysh, Ishim, Ural and Syr Darya rivers. The climate is continental, with warm summers and colder winters. Precipitation varies between arid and semi-arid conditions (www.webcitation.org).

Analysis. In the early 1960s, the United States was the first country in the world to have a nuclear - free nuclear war. In accordance with the discovery of lazurite deposits in Badakhshan Mountain and Jade deposits in the upper reaches of the Yarkendaria River near Khotan and the beginning of their production, these contacts will be regulated and adjusted. In the middle of the first millennium BC, Steppe zhalas began to work, which went from the Black Sea region to the Don, then to the savromats in the southern Ural region, the Irtysh, then to the Altai, to the land of agripei, which inhabited the upper Irtysh and Zaisan Lake valleys. In this way, silk, fabrics and furs, Iranian carpets, and products made of precious metals were distributed through trade. Nomadic tribes of the Saks and Scythians also participated in the distribution of precious silk species, and thanks to their connective support, this product reached Central Asia and the Middle Sea region. In the middle of the second century BC, The Silk Road began to function as a permanent network of embassies and trade. II-V centuries BC. if we start from the East, the Silk Road will leave Chang'an, the ancient capital of China, go to the Huanghe pass near Lanzhou, and then follow the northern Spurs of Nan Shan, passing through the western edge of the Great Chinese Castle, through the Jasper gate. From this point on, the road lost in half, bypassing the Takla-Makan desert on the north side. The terish road, which reached the Ili Valley through the Hami, Turfan, Shiho grass areas, went from the center of zhjol Cha to Karashar, Aksu, and then through the Beudel pass to the southern shore of Lake Issyk, passing Dunhuang, Khotan, Yarkend, Bactria, passing through India and the Middle Sea region; this was called the southern road. The northern route runs from Kashgar to Ferghana, then through Samarkand, Bukhar, Merv to Hamadan, Syria. XI-XII centuries. The route from China to the West through Semirechye and South Kazakhstan will be livelier. This deviation of the path can be explained by several reasons. First, there were hordes of Turkish khagans in the Semirechye, who controlled trade routes with Central Asia. Secondly, the road through Ferghana became dangerous due to the internal upheaval of the seventh century, and thirdly, the richest Turkic khagans and their entourage were considered to be the largest consumers of goods from the other side of the sea. VII-XIV centuries. most of the embassy and trade caravans traveled along the Silk Road. Over the centuries, the road has been constantly changing, some sections of it have become particularly important and beautiful, while other sections have been closed, and cities and trading posts on it have become deserted. For example, in the VI-VIII centuries. the main route was Syria-Iran - Central Asia - South Kazakhstan - Talas Valley - Shu Valley - Issyk Lake - East Turkestan. One of the branches of this road, or rather another route, left Byzantium, passed through Derbent to the steppes of the Caspian region - Mangistau - Aral region and reached southern Kazakhstan. This road was used against Sassanian Iran, when a trade and embassy alliance was concluded between the Western Turkic Khaganate and Byzantium, bypassing Iran. IX-X-XII centuries. this line of road was used much less frequently than the route through Central Asia and the Middle East to Asia Minor and Syria, Egypt and Byzantium, and the KHPI-in the XIV century. it comes alive again. The political situation on the continent was such that the ambassadors, merchants, and other travelers could determine which way to choose.

Now the study of the history of the Silk Road, its modernization, and the expansion of political, economic, and cultural ties between the countries along this path are being resumed. In 1987, the XXIV session of the UNESCO General Conference adopted the "international project for the study of the Great Silk Road". It was attended by Greece, Portugal, Egypt, Italy, China, Indonesia, Mongolia, Oman, Sri Lanka, and the former Soviet Union. The programs "Human Environment, Land and sea resources", "culture and the future" were approved. Participated in the implementation of these programs. In 1991, the National Committee "Silk Road" was established in Kazakhstan. The Great Silk Road is of great importance for the people of Eurasia both in ancient times and now in solving cultural and spiritual problems.

Economy. Kazakhstan has the largest and strongest performing economy in Central Asia. Supported by rising oil output and prices, Kazakhstan's economy grew at an average of 8% per year over the past decade (www.state.gov, www.nac.gov.kz).

One of the best policies of Kazakhstan is to keep peace and stability. The government has continued to follow a conservative fiscal policy by controlling budget spending and accumulating oil revenue savings in its Oil Fund – Samruk-Kazyna. However, Kazakhstan's public borrowing increased to support the economy due to the global financial crisis. Public debt increased to 13.4 per cent in 2013 from 8.7 percent in 2008 (www.ft.com, www.kazakhembus.com).

The banking system of Kazakhstan is developing rapidly and the system's capitalization now exceeds \$1 billion. Deposit insurance was introduced by The National Bank in its campaign to make banking sector stronger and more competitive. However, non-performing bad assets that are present in the bank sector can harm the stability of the system. Several major foreign banks have branches in Kazakhstan, including RBS, Citibank, and HSBC.

According to the 2010–11 World Economic Forum in Global Competitiveness Report, Kazakhstan was ranked 72nd in the world in economic competitiveness (Hawkins, D., www.Kazakh-tv.kz). One year later, the Global Competitiveness Report ranked Kazakhstan 50th in most competitive markets (Winter T., www.EY.com).

Demography.

Population – 17 million people.

Men and women make up 48.3% and 51.7% of the population, respectively.

The ethnic Kazakhs represent 63.1% of the population ethnic Russians 23.7%, with a rich array of other groups represented, including

Tatars (1.3%),

Ukrainians (2.1%),

Uzbeks (2.8%),

Belarusians, Uyghurs (1.4%),

Germans (1.1%) (Republic of Kazakhstan Statistical Agency).

(Germans who had previously settled in Russia, especially Volga Germans), Ukrainians, Koreans, Chechens, Meskhetian Turks, and Russian political opponents of the regime had been deported to Kazakhstan in the 1930s and 1940s by Stalin; some of the bigger Soviet labor camps (Gulag) existed in the country which are now one of the attractions for dark tourism, and has very rich history of all nationalities who suffered together (www.news.bbc.co.uk).

The 1990s were marked by the emigration of many of the country's Russians and Volga Germans, a process that began in the 1970s. This has made indigenous Kazakhs the largest ethnic group. Additional factors in the increase in the Kazakh population are higher birthrates and immigration of ethnic Kazakhs from China, Mongolia, and Russia.

Materials and methods. The basis of the research was a collection of published archival data, memoirs from the archival funds of the Republic of Kazakhstan. The work uses literature by domestic and foreign authors and information collected through the internet: Can Kazakhstan Become a Top Tourist Destination, Kazakhstan – MSN Encarta. Archived from the original on 31 October 2009., Kazakhstan profile. US State Department, Kazakhstan unveils \$21bn rescue package. Financial Times, Kazakh TV – Kazakhstan enters top 50 most competitive countries”, 6 September 2013, Kazakhstan attractiveness survey 2013, Republic of Kazakhstan Statistical Agency. Archived from the original (PDF) on 23 July 2011. Retrieved 10 December 2010, Greenall, Robert (23 November 2005). “Russians left behind in Central Asia”. BBC News.

In modern history, works published in accordance with the topic of research work are filled with new theoretical and methodological aspects, and require fundamental works. Concepts, definitions related to the topic, their definitions in the Kazakh-Russian language are not systematized. In solving scientific problems in accordance with the topic, oral data and methods and interdisciplinary methods used in historical science are required.

Research results. There are several facts that show that Kazakhstan is still not very attractive for foreign tourists. It was discussed earlier in this paper and the main reasons were transportation, bad service and lack of infrastructure. The international experience shows that it is possible to become a competitive with many other successful countries worldwide, but the country has to create new form of integration where government, travel business and local citizens will unite into one force. In terms of affordability, services level is very low and the prices are very high to create a competitiveness in the world tourism market scale. The country couldn't create a good control over a guestroom stock. The highest guestroom stock is registered in Atyrau (49.8%) and Mangistau regions, while the lowest one is noted in North Kazakhstan (13.5%) and Almaty (13.1%) regions. The largest number of world-standard accommodation is concentrated in the important tourism centers – Almaty and Astana cities, but even these cities have a stock out (54.1%) of 3* and 4* hotels.

In Kazakhstan, the international hotel brands are presented in small amounts and only exist in four business destinations: Nur-Sultan, Almaty, Atyrau and Aktau. The room at a 5* hotel is several times more expensive than in the similar European hotels. Poor hotel occupancy, lack of competitive environment and high dependence on business tourists cause the high accommodation prices. The current situation is a result of a low support for the sphere by the state government. The strategic plans that had been developed and accepted couldn't stimulate the development of tourism in the country and furthermore, none of the state tourism development programs has reached the required terms. Many laws adopted in this sphere are still remained only on paper without any practical application in the travel industry.

There are several major problems that keeps Kazakhstan's tourism from development:

- No connection between market participants;
- Legal and regulatory framework is very poor developed;
- The extremely high prices for accommodation along with the quite low tourism.

The governmental support for tourism can help to develop the infrastructure, eliminate problems listed above and bring stability to the tourism business development. The main reason why government refuses to support the tourism sector is insufficient state taxation. In order to compete with the average European prices, country needs to make them cheaper, and it is necessary to apply the local tourist rent in Kazakhstan regions to be charged from the tourism companies through restructuring of other taxes. The collected funds can be invested in the development of tourism infrastructure projects and recreational facilities.

Local government or local community is not able to control the situation and solve the problems in tourism development. It requires more higher scale in national economy, and the importance of these factors must be delivered to the governmental authorities (ministers, heads of departments etc.) and the tourism operators in the global tourism system. The strict political decisions, overseeing these decisions and international cooperation between operators and agencies are required to achieve the stable tourism development.

Very comprehensive and diversified approach must be created and developed, which can be applied through the development of industry clustering. The attention to clusters and cluster policy has recently increased in the articles on tourism and hospitality. Their importance for the creation of long-term competitive advantages of areas focused on attraction of the tourist flows is highlighted.

The term “cluster” in the travel industry is used when we mean the concentration on some particular area of interrelated enterprise networks which are involved into the design, manufacture, promotion and sale of tourist products, including the enterprises operating in the related industries.

The implementation of tourism clusters can increase the region’s global competitiveness through the synergy effect as a result of more efficient operation of the companies included in the cluster and to stimulate its innovation and investment activities. The region image and its industry positioning is affected positively by clusters.

It is extremely important to create clusters, which is the task for the Kazakhstan travel and hospitality industry, as far as the “Concept of tourism development in Kazakhstan till 2020” published by the Government of Kazakhstan in February 2013 is based on the cluster concept.

The government highlighted several important types of tourism: business, cultural, active and adventure tourism. The visible effect from the project is planned to be seen in 4-6 years. Mountain and lake, beach tourism and short-term tours are part of the strategic services that will require vast investments.

It has been proven that any attempt to develop tourism without participation of local communities in the process, or just using them for certain types of job, will cause a negative impact on the development. In order to preserve the investments, it is important to involve the local employees as active participants of the industry, and give them opportunity to be a part of decision-making process and to decide in the preferable way of development for them. The political planning in tourism, its local planning and development must take the local citizens’ interest into consideration the protection of cultural heritage. It’s crucial to make local active communities involved in the process of management. If the local citizens entirely support the development of tourism, they should be considered to be professionally involved in the tourism business (Timothy, D.J. and Boyd, S.W., Laruelle, M.).

Investment flows to Kazakhstan can be activated by creating a partnership between the private sector and governmental authorities, which should pay attention to the land tenure, access to infrastructure and state support procedures which is the most important point. The private companies will also have an opportunity to participate in any stage of the projects. The return investment model will be offered to the private sector representative, which will return back the money investment by the state through selling the adapted land and recreation zone management services (Bulda E.A., Timothy, D.J.). The Silk Road Action Plan 2014/2015 is a comprehensive overview of UNWTO’s strategies and initiatives designed to help Silk Road tourism grow more robust, competitive and sustainable. The Action Plan aims to foster collaboration between stakeholders to stimulate investment and poverty reduction along the Silk Road, while safeguarding its cultural and environmental resources.

In the early 1960s, the United States was the first country in the world to have a nuclear—free nuclear war. In accordance with the discovery of lazurite deposits in Badakhshan Mountain and Jade deposits in the upper reaches of the Yarkendaria River near Khotan and the beginning of their production, these contacts will be regulated and adjusted. In the middle of the first millennium BC, Steppe zhalas began to work, which went from the Black Sea region to the Don, then to the savromats in the southern Ural region, the Irtysh, then to the Altai, to the land of agripei, which inhabited the upper Irtysh and Zaisan Lake valleys. In this way, silk, fabrics and furs, Iranian carpets, and products made of precious metals were distributed through trade. Nomadic tribes of the Saks and Scythians also participated in the distribution of precious silk species, and thanks to their connective support, this product reached Central Asia and the Middle Sea region.

Now the study of the history of the Silk Road, its modernization, and the expansion of political, economic, and cultural ties between the countries along this path are being resumed. In 1987, the XXIV session of the UNESCO General Conference adopted the "international project for the study of the Great Silk Road". It was attended by Greece, Portugal, Egypt, Italy, China, Indonesia, Mongolia, Oman, Sri Lanka, and the former Soviet Union. The programs "Human Environment, Land and sea resources", "culture and the future" were approved. Participated in the implementation of these programs. In 1991, the National Committee "Silk Road" was established in Kazakhstan. The Great Silk Road is of great importance for the people of Eurasia both in ancient times and now in solving cultural and spiritual problems.

Tourism is a priority area in Kazakhstan. The government focuses on paying more attention to tourism in order to create multi-industrial country, and eliminate the dependency on oil industry. 137,500 jobs were created directly by Travel & Tourism industry in Kazakhstan in 2013 (1.6% of total employment) and this is forecast to grow by 2.2% in 2014 to 140,500 (1.6% of total employment). The main purpose of the development of tourism in Kazakhstan is to create a modern, highly effective and competitive tourist complex, which will provide all the necessary conditions for the development of the industry as a sector of the economy, integration into the global tourism market and development of further international cooperation in the field of tourism, the inflow of investments into the country.

Kazakhstan historically was a key player on the Silk Road, connecting East and West from ancient times. Being a part of great history gives Kazakhstan an opportunity to develop its tourism industry based on the Silk Road cultural heritage. Kazakhstan's tourism product can be effectively introduced in the market as part of integrated Central Asian tourism product. Several projects and routes are already in the action. However, the country is still working and negotiating with its neighbor countries on solving visa problems and border procedures. Despite a large number of problems, Kazakhstan has a great potential for cultural tourism development among the Silk Road and bright future for inbound tourism.

References

- Can Kazakhstan become a top tourist destination? <http://www.rferl.org/Kazakhstan> – MSN Encarta. Archived from the original on 31 October 2009. <http://www.webcitation.org/>
- Greenall, Robert (23 November 2005). "Russians left behind in Central Asia". BBC News. <https://www.news.bbc.co.uk> Retrieved 9 September 2013.
- Kazakh TV – Kazakhstan enters top 50 most competitive countries". <https://www.Kazakh-tv.kz>. 6 September 2013. Retrieved 9 September 2013.
- Kazakhstan attractiveness survey 2013. <https://www.EY.com>
- Kazakhstan profile. <https://www.state.gov>. US State Department.
- Kazakhstan unveils \$21bn rescue package. Financial Times. <https://www.ft.com>
- Republic of Kazakhstan Statistical Agency. Archived from the original (PDF) on 23 July 2011. Retrieved 10 December 2010.
- Political Explanatory Dictionary. - Almaty, 2007. ISBN 9965-32-491-3
- Physical geography of Kazakhstan, Almaty: Atamura, 2008. ISBN 9965-34-809-X
- Otrar. The Encyclopedia. - Almaty. Arys publishing house, 2005 ISBN 9965-17-272-2
- "Encyclopedia of South Kazakhstan region"
<https://kk.wikipedia.org/wiki/>
<https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/755>
<https://atameken.kz/kk/news/27124-shelkovyj-put-vozmozhnosti-turizma>
<https://stud.kz/referat/show/31320>

FTAMP 03.61

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_244

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛІ АҢШЫЛЫҒЫНЫҢ ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Ишкалова Г.И.^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент
 e-mail: ishkalova0703@mail.ru

Түйіндемe. Фольклорлық материалдар кез келген халықтың ұлттық мәдениетінің, оның ұлттық болмысының, тарихи жадысының, дүниетанымының көрсеткіші болып табылады. Халық қоршаған

ортасына бейімделе отырып, өзіндік тұрмыс-тіршілігіне сәйкес материалдық және рухани мәдениетін қалыптастырады. Қазақ халқы да күнделікті өмірінде орын алған жәйттарды қиял-ғажайыптық және т.б. түсіндіру арқылы жеткізуге тырысты. Фольклор – сөз өнері, халық даналығынан туындап, ақиқат астасып жатқан дереккөзі. Сол себепті де тарихи оқиғалар немесе шаруашылық фольклорлық материалдарда көптеп кездеседі. Дереккөздер арасында ауызша тарих айту дәстүрі деп ғылымда қалыптасқан деректер теңдесі жоқ нарративті деректер тобын құрайды. Автор осы мақсатты негізге ала отырып, мақалада қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерінде дәстүрлі аңшылық өнердің көрініс табуын қарастырған. Атап айтқанда, ертегілер; батырлар жыры мен дастандар; ғұрыптық фольклор; өлеңдер; ғашықтық жырлар және дидактикалық фольклорда негізделген қазақ халқының дәстүрлі аңшылық сахнасының және оның қоғамдағы орнын зерттеген. Қазақ фольклоры арқылы ұлттық сипат пен ерекшелікті көрсетуге ұмтылыс жасалған. Этнография мен әдебиет ғылымдарының өзара байланысын айқындалған.

Кілт сөздер: дәстүрлі аңшылық, фольклор, ұлттық бояу, фольклорлық жанр, әлеуметтік орта, нарративті дерек.

MPHTI 03.61

ОТРАЖЕНИЕ ТРАДИЦИОННОЙ ОХОТЫ КАЗАХОВ В ФОЛЬКЛОРЕ

Ишкалова Г.И.^{1*}

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент
e-mail: ishkalova0703@mail.ru

Аннотация. Фольклор каждого народа является показателем национальной культуры, его национального самосознания, исторической памяти и мировоззрения. Приспосабливаясь к окружающей среде, народ формировал свою уникальную материальную и духовную культуру в соответствии с образом жизни. Казахский народ, как и другие народы, разными способами пытался интерпретировать и передать события повседневной жизни. Хотя фольклор – это искусство, создаваемое народом, в основе которого лежит человеческая мудрость, но оно также выступает истинным историческим источником. В фольклоре встречаются описание исторических событий, отражены картины повседневной жизни и хозяйственной деятельности. Таким образом, данные устного народного творчества являются нарративными источниками среди других видов источников. В соответствии с вышеизложенными фактами, автор ставит цель рассмотреть традиционную охоту на примерах казахского фольклора. В частности, на основе сказок, героических и лирических песен, ритуального фольклора и дидактического фольклора изучены сцены традиционной охоты и место охоты в обществе. Сделана попытка через казахский фольклор показать национальный характер и самобытность традиционной охоты, также выявлена взаимосвязь устной литературы и этнографии.

Ключевые слова: традиционная охота, фольклор, национальный колорит, фольклорные жанры, социальная среда, нарративный источник.

IRSTI 03.61

KAZAKH TRADITIONAL HUNTING IN FOLKLORE

Ishkalova G.^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding-author
e-mail: ishkalova0703@mail.ru

Abstract. The folklore of each nation is an indicator of national culture, its national identity, historical memory and worldview. Adapting to the environment, the people form their unique material and spiritual culture in accordance with the way of life. The Kazakh people, like other peoples, tried to interpret and convey the events of everyday life in various ways. Although folklore is an art created by the people, based on human wisdom, but it also acts as a true historical source. In folklore there are descriptions of historical events, pictures of everyday life and economic activity are reflected. Thus, the data of oral folk art are narrative sources among other types of

sources. In accordance with the above facts, the author aims to consider traditional hunting on the examples of Kazakh folklore. In particular, on the basis of fairy tales, heroic and lyrical songs, ritual folklore and didactic folklore, the scenes of traditional hunting and the place of hunting in society are studied. An attempt was made through Kazakh folklore to show the national character and originality of traditional hunting, and the relationship between oral literature and ethnography was also revealed.

Key words: traditional hunting, folklore, National character, folklore genres, social environment, narrative source.

Кіріспе. Кез келген халықтың ұлттық мәдениеті, тарихи жадысының қайнаркөзі, ұлттық болмысы мен дүниетанымының көрсеткіші, рухани өмірінің айнасы – фольклорда негізделген. Сөйтіп, әрбір халықтың ауыз әдебиетінде дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі және салт-дәстүрі мазмұндалады. Әрине, ауыз әдебиетінде қиял-ғажайыптық түсіндіру басым. Дегенмен, халықтың қиялынан шынайы ақиқаттық фактіні аңғаруға болады. Ол өткеннің жаңғырығы ретінде бүгінгі күні өмір сүріп, ұрпақты ұлттық мәдениет мұраларымен сусындатады. Қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы жайлы әртүрлі тарихи дереккөздері арасында фольклор теңдесі жоқ нарративті деректер тобын құрайды. Өйткені, халықтың өткен тарихы ел жадында сақталып, фольклорлық материалдар негізінде бүгінгі ұрпаққа жеткізілді. Мақаланың мақсаты – халық фольклоры материалдарындағы дәстүрлі аңшылық көріністерін талдау. Осы мақсатты басшылыққа ала отырып, төмендегідей міндеттер қойылды: аңшылық жайлы айтылған фольклорлық материалдарды жинақтау; фольклордағы аңшылық көріністерінің түрлерін айқындау; этнография мен фольклортану ғылымдарының өзара байланысын көрсету.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында қазақ халқының фольклорлық үлгілері: ертегілер; батырлар жыры мен дастандар; ғұрыптық фольклор; өлеңдер; ғашықтық жырлар және дидактикалық фольклор негізге алынды. Алға қойылған міндеттерді шешу үшін анализ және синтез, тарихи-салыстырмалы және жүйелеу әдістері қолданылды. Фольклорлық материалдарды келтірілген деректерді негіздеп, тарихи кезеңдерді түсіну тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы мүмкін болды. Аталған әдіс дәстүрлі аңшылықты реконструкциялауға да септігін тигізеді. Анализ және синтез әдістерінің көмегімен фольклорлық үлгілер мазмұны мен сипатына қарай топтастырылып, жүйеленді. Сонымен қатар аңшылық дәстүрдің күнделікті тіршілікке ықпалын анықтауға мүмкіндік берді. Қоршаған ортамен халықтың өзара әрекетін, қоғамдық жүйені тану және оның тарихи шындыққа жанасу мәселелері жүйелеу әдісі арқылы жүзеге асты.

Талқылаулар. Шетелдік және отандық ғалымдардың теориялары мен концепциялары және еңбектері мақаланы жазуда басты методологияны құрады. Француз әлеуметтанушысы Э.Дюркгеймнің әлеуметтік факт және құндылық пайымдамасы тұлғаның қоғамға бағынышты болып, оның барлық құндылықтарын қалыптастыратынын ашуға көмектесті (Громов, Лукьянов, 2010:125). Аталған теорияға сәйкес, орта қалыптастырған әдет-ғұрыптар жеке тұлғаның санасынан тыс өмір сүре отырып, адамға тікелей әсер етеді. Яғни, біз қарастырған мәселеде адам негізгі мал шаруашылығымен қатар қосалқы шаруашылық ретіндегі аңшылықпен қоршаған орта талаптарына сай бейімделе келе, өзіндік дәстүр қалыптастырды. Motif-Index теориясын ұсынған Стит Томпсон бойынша, фольклордағы мотивтың жинақталуы «кейіпкермен болған жағдайлар шегі» сондықтан да «ішінде үш шығарма» мазмұндалуы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, біз мақаланың өзегіне алып отырған фольклорлық материалдар тікелей аңшылыққа арналмағанмен, ондағы кейіпкердің тұрмыс-тіршілігінде кездесетін аңшылық сахналар оның басынан өткен оқиғалар аясында туындағанын түсіндіреді. Өйткені, халық ауыз әдебиетіндегі кейіпкерін барынша жан-жақты етіп, оның бойынан барлық қасиеттер мен қабілеттерді табуға тырысқан. Қазақ халқының фольклорында да кейіпкер батыр, қырағы, епті, төзімді және т.б. қасиеттерге ие боп, өз ауылын қорғап қана қоймай, аң аулаумен асыраған аңшы ретінде жырланған.

Тарихи-салыстырмалы әдебиеттанудың өкілі А.Н. Веселовский фольклорда тарихи шындықтың көрініс табуын зерттеп, тұрмыстық және психологиялық негіздер теориясының негізін салды. Бұл теорияға сәйкес, адамзат дамуының алғашқы кезеңінде орын алған жағдайлар ұқсас болса, өздігінше дербес, бірақ ұқсастығы бар мотивтер пайда болады (Веселовский, 1989:43). Басқаша сөзбен айтсақ, қазақ халқында кездесетін фольклорлық үлгілердің ноғай, қырғыз және т.б. кейбір халықтың ауыз әдебиетінде кездесуі тұрмыс-тіршіліктің ұқсас болуынан деп тұжырымдауға болады.

Қазақ ауыз әдебиеті ұрпақтан ұрпаққа ауызша жеткізіліп отырды. ХҮІІІ ғасырда қазақ фольклорын жинау, жариялау және зерттеу басталады. Бірақ олардың негізгі бөлігі қазақ халқы туралы дерек ретінде пайдаланылды. Тек ХІХ ғасырдың екінші жартысынан қазақ фольклоры ғылыми мақсатта жинала бастайды. В.В. Радлов, Ш.Ш. Уәлиханов, Г.Н. Потанин, А.И. Левшин, Ә. Диваев, ал ХХ ғасырда М. Әуезов, Ә. Марғұлан, С. Мұқанов, Н. Төрқұлов, Е. Тұрсынов еңбектерінде жинақталған фольклорлық мәтіндерде қазақ халқының дәстүрлі аңшылығына қатысты материалдар кездестіре аламыз. Зерттеуші Ф.Оразаева: «Егер қазақ халқы өзінің фольклорлық әдеби мұрасын жинап, зерттеп, кейінгі ұрпағына шашау шығармай жеткізгені үшін он-жиырма адамға қарыздар болса, олардың қатарында Г.Н. Потанин,

В.В. Радлов, А.Е. Алекторов, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, Н.Ф. Катанов, М. Әуезовтар есімі алғашқы кезекте аталмақ. Олар өз еріктерімен жинап, салалап, саралап кейінгі ұрпаққа алтыннан да асыл мұра қалдырды. Ұлы Қазан төңкерісіне дейін жалпы тюркологияда 2 түрлі ағым болды. Бірі реакциялық бағыт ұстап, патшалық тәртіп мүддесіне қызмет етті (М.А. Миропиев, Н.П. Остроумов), екінші тобы академиялық деп аталатын бағыт ұстады. В.В. Бартольд, М.С. Андреев, В.А. Вяткин, В.Ф. Ошанин, Н.П. Пантусов, Ә.А. Диваев және басқалар осы ғылыми бағытты ұстаған зерттеушілер еді», - деп ерекше баға берген болатын (Оразаева, 2007:50). Сібір, Қазақстан және Орта Азияның түркі тілдес халықтарының тілін, фольклорын және этнографиясын терең зерттеген В.В. Радлов «Из Сибири» атты еңбегінде фольклорлық нұсқаларды келтіреді (Радлов, 1989:300-301).

Қазақстан тарихында фольклорды дерек ретінде қарастырған зерттеушілер аз емес. Солардың қатарында алғашқылардың бірі болып фольклордың қазақ тарихындағы маңызын айқындап, зерттеу негізіне алған Е. Бекмаханов болды. Ғалым: «...тарихи оқиғалар мен жеке адамдарға дәл және көбінесе дұрыс бағасын береді, себебі тарихты жасаушы және суреттеліп отырған оқиғалардың тікелей қатысушысы халықтың өзі болып табылады», - деп, пікірін білдірді (Бекмаханов, 1994:44).

Халықтың төл дерегі болып табылатын фольклорлық материалдар тек қана әдебиетшілердің немесе өнертанушылардың зерттеу нысаны ғана емес, тарихшылар, этнографтар және т.б. сала өкілдерінің де басын біріктіретін сала. Филология ғылымдарының докторы, зерттеуші С.Қасқабасов: «Фольклор жанрларын этнографияға сүйенбей зерттеу мүмкін емес. Этнографиялық материалды пайдалану жанрлардың шығу тегін анықтау үшін ғана қажет емес. Этнография фольклорлық жанрлардың ерте замандағы сипатын, алғашқы даму жолдарын зерттеуде өте пайдалы. Себебі жанрлардың да, сюжеттер мен мотивтердің де пайда болуы ғана емес, сондай-ақ олардың өмір сүруі мен өзгеру, даму жолдары да тұрмыспен, болмыспен тікелей байланысты», - деп атап көрсетеді (Қасқабасов, 2009:54). Ал, Н. Төрәқұлов әдебиетшілердің арасында алғашқылардың бірі болып М. Әуезов, Ә. Марғұлан, М. Ғабдуллин, М. Сильченко, Н. Смиронова, С. Сейфуллин, Е. Ысмайылов және т.б. зерттеушілердің ұстанымдарынан сүйене отырып, халық өлеңдерін арнайы жанр ретінде классификациялау барысында 4 топқа бөліп, «Еңбек, кәсіптік өлеңдер» деген бөлікке аңшылық, саяткерлік өлеңдерді кіргізді (Турекулов, 1982:51).

Академик Ә. Марғұланның «Ғасырлар бойы айтылып келген ертегі-жырды, аңызды әңгімені ең алғаш шығарып таратқан түрік тілдес елдер...Сак, гүн, үйсін, қаңлы заманынан басталады» деген пікірін деректанушы Қ. Атабаев: «Олай болса, фольклор қазақ халқының кемінде 2,5 мың жылдық тарихының дерек көзі болып табылады», - деп тұжырымдайды (Атабаев, 2007:95).

Халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі аңшылыққа қатысты материалдар мен тұрмыстағы орны жайлы С.Мұқанов алғашқылардың бірі болып зерттеуін арнады (Мұқанов, 2017:101-134). Жазушы жақсы иттер туралы ертегі, аңыздар және де әрбір халықтың пір тұтатын жыртықш құстары бар екеніне, аңыздарына тоқталады. «Сара мен Біржанның» айтысынан үзінділер келтіріп, ел аузынан жинаған материалдары негізінде аушы құстардың түрлері мен олардың аулау тәсілдері жайлы жазып, аңшылықты зерттеген. Ал, М. Әуезов: «Халық мұрасының үлгілерін оны тудырушы әлеуметтік ортамен тығыз байланыста тексеруді, яғни географиялық-этникалық белгілерді есепке алу керек», - деп пайымдады (Классикалық зерттеулер, 2012:9). Ж.Бабалықұлы мен А. Тұрдыбаев «Саят» атты еңбекте қазақ ауыз әдебиетінде аталған 11 қыранның тегі, түрі, жігі туралы түсініктемелер берген (Бабалықұлы, Тұрдыбаев, 1983:144).

Тәуелсіздік алғаннан кейін фольклорлық материалдарды дерек ретіндегі маңызына қызығушылық артып, отандық методологияда «айтылған тарих» әдісі ғылыми айналымға түсті. Зерттеушілер М.Қ. Қойгелдиев, Н.Д. Нұртазина, Б.О. Жангуттин, Ш.Б. Тілеубаев, Ш.Т. Нұрман, З.Б. Мырзатаева, М.Ч. Қалыбекова, Ә. Болатхан ауызша тарих айту дәстүрін зерттей келе, тарих айту дәстүрінің екі түрін ажыратып көрсетті (Айтылған тарих, 2015:3). Біріншісіне – ұрпақтан ұрпаққа жадта сақтау арқылы ауызша жеткізілген түрі жатқызылса, екіншісіне – маман арқылы алынған сұхбат енгізілді. Еңбек авторлары әлемдік тарихнамада кең орын алған «oral history» деген атаумен белгілі бағытқа «айтылған тарих» түрінде баламасын ұсынды. М.Қ. Қойгелдиевтің редакторлығымен басып шығарылған «Қоғамның тарихи жады: XX ғасыр Алматы облысы Ескелді ауданы тұрғындарының өмірбаяндық әңгімелерінде» атты зерттеу өңір тұрғындарының биографиялық әңгімелері негізіндегі сұхбат материалдары мен архив деректері арқылы дайындалған. Зерттеуде сұхбат материалдары мерзімді басылым, архив деректерін толықтырған (Қоғамның тарихи жады, 2015). М.А. Алпысбес қазақ шежіресін дәстүрлі тарихи сана мен тарихи таным кешені ретінде зерттеді (Алпысбес, 2013:234-256). З.Б. Мырзатаева айтылған тарих бойынша сұхбат алу арқылы деректік қорды құру жолдарын негіздеп, сұхбат технологиясы жөнінде теориялық талдау жасады (Мырзатаева, 2016:6-69).

Нәтижелер. Халқымыз ауызекі шығарып, ұрпақтан ұрпаққа ғасырлар бойы ауызекі таратып жеткізген фольклорлық шығармалары бірнеше жанрға бөлінген. Біз өзіміздің зерттеу тақырыбымызда төмендегідей топтастырамыз: 1) ертегілер; 2) эпостық жырлар; 3) ғұрыптық фольклор; 4) өлеңдер; 5) ғашықтық жырлар; 6) дидактикалық фольклор. Аталған ауыз әдебиеті нұсқаларында келтірілген аңшылық

сахна зерттеуіміздің өзегін құрайды. Көне заманнан осы күнге жеткен фольклорлық нұсқалар қарапайымдылықтан туындап, көркемдік дәредесіне жетіп, бізге мұра ретінде қалды.

Қазақ халық ауыз әдебиетінде қара сөзбен айтылып, ұрпақтан ұрпаққа ауызша беріліп отырған фольклордың үлгісінің бірі – **ертегілер**. Кез келген ертегіде қиял-ғажайып ой шындықпен байланыстырылған. Ертегі ақиқат өмірдің бұрмаланғанымен емес, оған шындықтың шеберлікпен біріктірілуімен тартымды. Қазақ ертегілерінде де кейіпкер дәріптелгенмен, күнделікті тұрмыс-тіршілік, оның күнкөрісі баяндалады. «Керқұла атты Кендебай», «Ер Төстік», «Бүркіт пен түлкі», «Аңшы мен қарға», «Патша мен бүркіт», «Аңшы жігіт» және т.б. ертегілерде кейіпкерлердің аңға шығуы, олардың ерекше тылсым күш иесі ретінде аңды аулауы айтылған. Мысалы, «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде: «Кендебай Керқұланы күстай ұшырып, алты қырдың ар жағынан қаша жөнелген құланды көзді ашып-жұмғанша қуып жетіп, құйрығынан ұстайтын болыпты», - делінген. Бұл жерден байқайтынымыз, ертегі қазақ халқының болғандықтан құлан ежелден-ақ қазақ жерін мекендеген және жергілікті халық оны аулаған (Бабалар сөзі, 2011:55). Ал, «Жақанша» ертегісінде: «Жақанша аңда жүріп, бір киікті қаумалап алып: «Киік кімнің үстімен қарғып өтсе, сол адам өзі барып ұстап алады», - деп келтірілуінің өзі оқиға болған аймақта киіктің болуы, оның аулануын, бәрін біріктіргенде аңшылық алқап және шамамен қай аймақ екені туралы мәлімет аламыз.

Сонымен, ертегілердегі аңшылық сахналар халықтың ұлттық сипатын (көрінісін) және этникалық ерекшелігін білдіреді. Ертегілік сюжет қиял-ғажайып болғанымен, нақты өткен шындық жайлы естелік емес, ол – болған оқиғалар жайлы шындыққа жақын фантастикалық шығарма. Ертегілер арқылы ұлттық құндылықтар ұрпақтың бойына сіңіру негізделген. Яғни, ертегілерде тарихилық, ұлттық бояу, этникалық ерекшелік пен болған оқиға жайлы шынтуайтты әңгіме ретінде қабылдауға әбден болады.

Елді қорғау, ерлікке шақыру, батырдың ерлігін дәріптеу және жауға өшпенділікке шақыру **эпостық жырлардың** басты мақсаты екені белгілі. Дегенмен айтушы өз кейіпкерін барынша мадақтау мақсатында тыңдаушыға оның күнделікті өмірінен де сыр шертіп, кейіпкердің аңға шығуы және оның туыстары мен бүкіл ауылын асырауы туралы айтады. Олардың қатарында: «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Аққоян мерген», «Қара мерген», «Құла мерген», «Аламан мерген» жырлары бар. «Мерген» сөзінің кездесуінің өзі атынан-ақ аңшылық жайлы айтылатыны сезіледі. Академик Ә.Марғұлан: «Аққоян мерген», «Қара мерген», «Құла мерген», «Аламан мерген» жайлы әңгімелерде барлығының аң аулауы туралы айтылады», - деп пікірін білдірген болатын (Марғұлан, 1985:80). Мысалы, «Қамбар батыр» жырында Қамбар батырдың құмай тазысын ертіп аңға шыққаны туралы былай суреттеледі:

...Екпіні қатты дауылдай,
Ерлігін әбден сынады,
Ағайыны қуанып,
Аллаға шүкір қылады.
Күмістен тағып қарғысын,
...Соңына ертіп тазысын,
Ау қылып Қамбар шығады,
Қасындағы құмайы,
Таңынан тартып талайын,
Таутекені жығады.
...Айырылды жыртылып,
Киік пен атқан құланы,
Айт-бүйгіне қарамай,
Ақбөкендей жосытып,
Айғайын салып қуады.
...Бір атқа қайтып сияды?
Алпыс үйлі арғынның,
Ашыққанын тойғызды,
Батыр туған Қамбардың,
Тимеді жоққа зияны (Диваев, 2007:63-65).

Сонымен, Қамбар батыр жырынан байқайтынымыз – кейіпкеріміз батыр, жеті қазынаның бірі құмай тазымен аң аулаған. Ертегі желісі құмай тазының халықтың жадында бұрыннан бар екенін білдіреді. Яғни, батырлар жырында да ұлттық сипат пен этникалық ерекшелік байқалады. Сол тарихи кезең, немесе қай хандық екені тікелей айтылмағанымен, оқиғада орын алған аймақ немесе сол рулы ел айтылады. Мұның өзі аймақтық ерекшелікті, қандай аң аулағанын және қалай ауланғанын да байқау мүмкіндігін береді. Эпостық жырларда басты кейіпкердің аңшылық кәсібімен қатар, басқа да кейіпкерлердің мінез-құлқын немесе көңіл-күйін суреттеу үшін халық күнделікті бақылап, аулау тәсіліне қарай адамның іс-әрекетін сипаттау орын алған. Мысалы, «Ер Тарғын» жырында Ақжүністің көңіл-күйін

суреттеуде лашын құстың көлдегі аулау тәсілімен теңестіріп, Тарғын: «Ақжүністей жолдасым...Әйелде ару сен едің...Қабағы тастай түйілген, Лашын құстай шүйілген», - дейді (Ер Тарғын, 2019:371).

Салыстырмалы түрде қарайтын болсақ, ноғай елінің фольклорлық үлгілерінде де аңшылық туралы айтылады. Мысалы, көпшілікке танымал «Едіге», «Шора батыр» жырларында кейіпкерлердің саятшылық құруы немесе халықтың жалпы аңшылық кәсіппен таныс екенін мазмұндалады. Атап айтсақ, «Едіге» жырында Едігенің әкесі – Құтлықай Тойхуч ханның қаршығасы мен сұңқарын баптаған. Алайда, табысқа қызыққан Құтлықай Тойхуч ханнан жасырын оның бір сұңқарын сатып жіберген. Мұны естіген хан ызаланып, оны жазалауды бұйырған (Ананьев, 1900:11). Келтірілген үзінді ноғай халқының күнделікті тұрмысында аңшылық кәсіптің болғаны мен күсбегілік дамығанын білдіреді. Едіге ұлына ренішін білдірген сәті жырда: «Егер сұңқар құсыңды еркіндікке жіберсең, Немен аңды аулайсың?», - деп, әкесін үйінен қуып жатқан ұлына өз орнын осындай теңеу арқылы жеткізеді (Ананьев, 1900:11). Осы жағдай ноғай халқында да аушы құспен аулау кәсібінің барын көрсетеді. Бұл тақырыптың маңыздылығы жайлы кезінде Ә.Марғұлан: «Аңшылық тұрмысты, мал бағуды суреттейтін монғол дәуірінен бұрынғы найман, керей, өңгіш (уак) елдерінің алтай ортасында жырланған, аңыз-жырдың бір саласы, бұл топқа кіретін жырлар: «Аршы-боршы», «Қара мерген», «Айқанат», т.б. Бұл жырлар тек қазақ арасында ғана емес, алтай, тува, телеут халықтары арасында да айтылады. Мерген атаулының бәрі де ерте кездегі бақташылық, аң аулау тұрмысынан туып, олардың жұртшылық алдында көрсеткен ерлік істері кейінгі дәуірге жыр болып қалады. Мерген әңгімелерінің көп шыққан жерлері әсіресе Алтай тауының төңірегі, керей, найман, шор, телеут елдері. «Хан мерген» жылы Алтайдағы (Қосағаш ауданы) наймандарда осы күнге дейін айтылады» деп атап өткен болатын (Марғұлан, 1985:80).

Аңшылық кәсіптің көрініс тапқан келесі түрі – **ғұрыптық фольклор**. Бұл жанрға бата, жоқтау, естірту кіреді. «Батаменен ел көгерер, жаңбырменен жер көгерер» деген нақыл сөзді ұстанған халқымыз «Бүркіттің жүрегін бер, адал достың тілегін бер», - деп тілек білдірген (Сәтімбеков, 2017:177). Мұнда да бүркіттің батылдығын, қайсарлығын, қырағылығын, адалдығын ескерген.

Қазақ халқы адам қайтыс болған соң оның жақындарына қайғылы хабарды естіруге ерекше көңіл бөлген. Х.Арғынбаев бұл естірту ғұрпын «қазақта берік қалыптасқан дәстүрдің бірі» деп баға береді. Ал, енді қара сөзбен, өлеңмен, тіпті күймен естірткен соң, халық өзінің қаралы болғанға сыпайыгершілікпен басу айтқан. Осындай көңіл айту немесе тоқтау сөздерінде аңшылықпен байланыстырған мәтіндер кездеседі. Мысалы, Ә. Диваев «Тарту» атты еңбегінде:

«Аққу ұшып көлге кетті,
Сұңқар ұшып шөлге кетті
Ол адасып кеткен жоқ

Әркім барар жерге кетті», - деген үлгіні келтірсе, халық арасында кең тараған «Ат өледі, күс ұшады, екі қанат бір құйрық табылар, ажалы жетсе бәрі өледі» деген басу толықтыра түседі (Диваев, 1992:145). Жоғарыда келтірілген басу айту қазіргі күні:

«Аққу ұшып көлге кетті,
Ақсұңқар ұшып шөлге кетті,
Ол адасып кеткен жоқ,
Бәріміз баратын жерге кетті.
Тұлпардың тұяғы кетіледі,
Қыранның қанаты сетіледі

Бүтін тұратын дүние жоқ», - деп кішкене өзгеріске ұшыраған. Бұл мәтіннен біз, әрине, аңшылық сахнаны көре алмағанымызбен, халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде бар дүниенің оның тіршілікке қажетін өтеуде орын алғанын байқаймыз. Халықтың қыран күс ұстап, аңшылық кәсіппен айналысқанын жоқтаудан да көруге болады. Осы ойымызды дәлелдеу үшін Х. Арғынбаевтың «Қазақ отбасы» атты еңбегіндегі Қарқаралы уезіндегі Ысмағилхан сұлтанның әйелі:

«...Арғымақ тұлпар жайлаған,
Ақ сұңқар күс байлаған», - деп жоқтаған.

Адамды жоқтау немесе қаралы хабарды естіртуде аңшылық сарындар орын алса, жылқыны «ер қанаты» деп, бүркітті «қыран» деп, тазыны «құмай» деп қастерлеп, жеті қазынаға жатқызған. Осы жануарлар мен құсты әспеттеп, «жолдасына» санаған. Оны сыйға тартпай, бабымен ұстаған. Егер де олардан айрылған жағдайда жақын адамынан айрылғандай жоқтау айтуы да кездеседі. Сондай жоқтаудың бірін В. Радлов өз еңбегінде орыс тілінде келтіреді. Біз мұны қазақшаға аударып, назарларыңызға ұсынамыз:

«Қыраным, ұшқанда ысқырушы ең жел сынды,
Өзінді ешқашан қорғаламай, қаншама қаз ауладың,
Сені жауыз өлтірді.
Қайғы жұттым-ау!
Қарасын қаздың аулаушы едің,

Үйде де, түзде де сені ойлап тұрамын,
 О, қыраным!
 Қаншама күс өсіріп ем қолымнан,
 Олар бірақ тек қана ала құстарды аулады,
 Олардың ешқайсысы саған теңесе алмады,
 Ұзын мойын, қысқа қанат сұңқарым,
 Сені аңға салып ем,
 Зәу биікке шырқадың.
 Он бес үйрек, алты қаз ұстап едің бір демде,
 Кезікпеді дуадақ бүріп алып ілгенге.
 Сен де кәрі, қыраным, мен де кәрі білгенге.
 Көзің соқыр болсаң да,
 Құс жетпейді бір саған,
 Ұша сала сен едің алты қаздан ұстаған,
 Қартайсаң да қалжырап аңшылықтан қалмадың,
 Шыңыраудан шыға сап шыңға қарай самғадың,
 Ашыққанда алдында қазың болды үнемі,
 Іңір түсе естілген сылдырмақтың үні еді.
 Аңға түстің іркілмей, мақтан кернеп бойыңды,
 Маған қара дегендей.
 Еске аламын, қыраным,
 Көк жүзіне көруші ек, көтерілген кезіңді,
 Аңшылықтың қызығына салғанымда өзіңді
 Қарсы алдымда өлі үйрек тізбектеліп жататын» (Радлов, 1989:300).

Сонымен, халық ежелден қастерлі деп санаған бүркітінен айрылса жоқтап, тіпті жақыны сияқты оны жерлеген. Сонымен қатар, халқымыз ғұрыптық фольклорда аңға шыққан кездегі тыйымдарды да қоса жеткізуге тырысқан. Мысалы: «Аңға алғаш шыққанда, олжанды ешкімге сыйлама»; «Аңшы аңға шығарда қаруы мен қамшысына әйел адамның қол жалғауына болмайды»; «Жабайы аңды үнемсіз аулауға болмайды»; «Көктемде жан-жануарға тиіспе, Құндыз аулама» деп тыйған.

Халқымыздың аңға шығып, серуен құрып, ерекше рахатқа бөленген сәттерін ақындар жырға қосып, өлең шығарған. Ол шығармалар ауыздан ауызға тарап, бүгінге күнге біразы жетті. Бұл бағытты **өлеңдер** жанры құрайды. Солардың бірі «Томаға тарту» маусымдық ғұрып фольклоры ретінде белгілі:

«Шынжыр балақ, шұбар төс,
 Имек түмсық, қанды көз,
 Томағанды тартайын,
 Орманда түлкі болса кез...
 Қанжығаға қан жұқпай,
 Қақ түмсықтан қан шықпай,
 Көңілім менің көншімес...
 Жүрегін жылы жеймісің,
 Ашығып қалдым – деймісің?...
 Мың жарым жыл өтіпті
 Құс томаға кигелі.
 Сонан бергі әжейлер
 Түлкі пішіп, иледі.
 Қарға түмсық құс салмай,
 Қашар тұяқ ат мінбей...
 Саятшылық өнерің...
 Мұндай құстар қазаққа

Ілуде бір табылар (Дала фольклорының антологиясы, 2020:221-222).

Ал, Қытайдағы қандастарымыз қызға ғашықтығын білдіру үшін жазған хаттарында жігіттер өздерінің аңшылық кәсіпке жақын екендігін барынша байқатуға тырысқан:

«Аңшының қанжығасы қан боп жүрер,
 Кей кезде қауіп-қатер жанға төнер.
 Сонда да қызықтырар бабамыздан,
 Ұрпақтан мұра болып қалған өнер.
 Құс болсаң жібектен бау тағар едім,
 Күмістен тұғырыңды жабар едім,
 Мойныңа сары алтыннан алқа тағып,

Қолға алып, сылап-сипап бағар едім» (Нұрғалымқызы, 2017:160).

Осы келтірілген өлең жолдарынан кейіпкерлердің бар өмірін аңшылыққа, саятшылыққа арнаған, кәсіптің қыр-сырын білетін адам екенін аңғартады.

Халқымыз ежелден қыран құсты киелі санап, ол көптеген аңыз әңгімелерге арқау болды. Жеті қазынаның бірі болып саналатын бүркіт батырлық пен батылдық, қырағылық, қайсарлық пен қайраттылықты дәріптейтін құс ретінде қабылданды. Сондықтан да сал-серілердің серігі, аңшылардың қолқанаты болды. Бірқатар ауыз әдебиеті үлгілерінде жырланды. Қыран құстың қазақ қоғамындағы орны туралы Ә.Марғұлан былай деп жазады: «Халық жырында эпикалық бейне болған нәрсенің бірі – құс, оның ішінде көбіне аққу, қаз, бүркіт, көк жемдет, бидайық, түйғын. Бүркіт, аққу – ескі қазақ руларына қасиетті болған (тотем) жануарлар, сондықтан аққуды культке айналдырып, атқызбай, өлтірмей, «киелі» деп санайтын. Бүркіт жайында аңыз, ертегі-әңгімелер, әсіресе ескі шумер, үнді, грек жұрттарында көп кездеседі. Сол елдерде айтылатын (мысалы, гректерде) бүркіт туралы ертегі қазақ халқында да айтылады. Оның үстіне, бүркітті қасиеттеу, ырым қылу Орал-Алтай алабын мекендейтін бақташы руларда бұрыннан келе жатқан аңыз. Алайда, бүркіт аңызы теңіз жайлайтын гректердің қиялындағы бүркіттен басқаша тәрізді. Ескі гректер бүркітті қиялмен жырласа, қазақта бүркітті түз құсы, аспанның қыраны деп, оның қасиеттерін, шаруаға пайдалы жағын, аңшылықтың көркі екенін жырлаған. Қазақтың ертегі-жырларында құс тәңірісі қып көрсетілетіннің бірі көк жемдет. Көк жемдеттің бейнесі басқа жұрттардың халық әдебиетінде кездеспейді. Мұхит, теңіз жайлайтын жұрттар, су стихиясымен байланысқан жайын, алыптардың өмірін қандай қызықты аңызбен жырласа, ең далада тіршілік жасаған бақташы елдер де аспанның қыран құстары сонша әсерлеп жырлап, ардақтаған ерін, солардың бейнесімен айтатын болады. Түз стихиясымен байланысты жырдың бірі «Көк жемдет», халық жырында оның бейнесі мен мына түрде сипатталады.

Көк жемдет, тұғырың алтын, маржан баулы,
Тұрушы ең ағаш үйде асыраулы.
Күнінде отыз үйрек, қырық қаз іліп,
Кеш болса, отырушы ең тояттаулы.
Көк жемдет құс ұшады тоғайды өрлеп,
Тілейді шабытына үйрек бер деп.
Кешке таман болғанда шарықтайды,
Есіл менен Еділді мені көр деп...

Бүркітті қасиеттеу аңызымен байланысқан әңгіменің бірі – Қара мерген әңгімесі. Қара мерген жапан түзге аң аулауға шығып, таудағы бір жартастың үстінде тұрса, аспаннан сорғалаған ақ иық бүркіт оны адам бармас күздың ішіне көтеріп әкетіп, мергенді күз сеңгірдің ішіне тастайды. Мерген көп уақыт не болғанын біле алмайды, ақыры бірнеше күннен кейін бұрынғыша аң аулап кете барады» (Марғұлан, 2007:107-108). Жалпы, тіршілікамымен қоршаған ортаға бейімделіп, аң аулап, саят құрып, табиғатты танып, құстың бабы мен тілін тапқан халқымыз: «Сұңқар-құстың төресі, лашын-құстың жемдеті, қаршыға-құстың ұрысы, бүркіт-құстың тәңірі» деп баға берген.

Ауыз әдебиеті үлгілерінде аңшылық дәстүр кеңінен жырланған. Мысалы, аңшы аулаған аңын жасы үлкен кісі немесе алғаш аңға шыққан балаға байлап беретін «қанжығаға байлау» секілді халықтың дала заңына бағынып, құрмет көрсету, кең пейілділік, жақынымен бөлісу, жомарттық немесе «Аңшы байымас» деген сөздің дәлелі ретінде мына өлең жолдары сақталған:

«Түлкі екен қоңыр ала түмсық жүні,
Терісін сойып алып көңіл тынды.
Жанына Жәмиланың байлап беріп,
Тағы да түлкі қағып атқа мінді» (Нұрғалымқызы, 2017:161).

Мақал-мәтелдер, жұмбақтар және тұрақты сөз тіркестері **дидактикалық фольклорды** құрайды. Адамның мінез-құлқын немесе белгілі бір жәйттерді түсіндіруде қазақ халқы бір ұғымды білдіретін бейнелі сөздер пайдаланған. Оны лингвистика ғылымында тұрақты сөз тіркестері деп атайды. Осы сөздер арасында аңшылықпен байланысты тіркестер көптеп кездеседі. Мысалы, «араны ашылды» (ашқарақтанды, қомағайланды, аш көзденді); «астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырды» (үркітіп, үрейге сап, бәлені айдақтау); «бидайықтай қуыру» (қысымға алу, бұру); «ит жүгіртіп, құс салды» (сауық-сайран, саятшылық құрды); «ителгідей жұтыну» (сұқтанды, жаланды), «қанжығасы майланды» (аңшының сәтті сапары туралы айтылған); «қақпанға түсті» (торға түсті, ұсталды); «сұңқар қарға болмайды» (жақсы адамды қанша кемітсең де жаман болмайды), «томаға түйық» (томсарып, көпшіліктен шеттеп жүретін, сөзге араласпайтын адам), «үлардай шулау» (қым-қуыт болып жылады; зар иледі), «іш мылтықпен атты» (жақтырмай, көзімен ішіп-жеу); «ырғаққа отырғандай» (жайсыз үйде қонақ болғанда); «шырға тартты» (алдап шақыру) (Фразеологиялық сөздік, 2007). Келтірілген сөз тіркестер халықтың күнделікті тұрмысындағы аңшылықта кездесетін құбылыстарды және қолданатын заттары арқылы өзін қоршаған

дүниеге ортақ белгімен сапасын табуын, яғни қазақтың айналасындағы болып жатқан құбылыстарға ат қоюын көрсетеді.

Аңшылық сарындар қазақ мақал-мәтелдерінде де кеңінен орын алды. М.М. Мұқанов: «Кейбір ғалымдар барлық халықтың мақал-мәтелдері үксас келеді деп септейді. Алайда, әр халықтың өзіндік ұлттық бояуы байқалады. Себебі, әрқайсысында ақиқат өздігінше айшықталады», - деп баға берген болатын (Муканов, 1975:87). Сол секілді қазақ халқы да айналадағы құбылыстарды ықшамдап, терең мағыналы қорытынды ойды құрастыруда аңшылық кәсіппен байланыстырды. Мысалы, «Еттің бәрі қазы болмас, иттің бәрі тазы болмас», «Әр таудың түлкісін әдісін білген тазы алады» және «Күмай тазы қуғанын алады» деген мақалда тазының аң аулау қабілеті көрсетілген. Аңға қолайлы сәт «Қаңтар қақпанды сүйер, Сонаршы ақпанды сүйер» деп, ал қансонарда аңға шығудың себебін «Көбік қарда түлкі ойнар, Көк шалғында жылқы ойнар» деп, шебер бейнелеген. «Тағыны жеткен алады» дегенде, аңды қуып аулау тәсілі негізделген. «Қазасы жеткен елік тұзаққа түседі» мәтелінде тұзақ құру арқылы елікті аулау туралы мәлімдейді. «Қыран құсты баптау қиын, тәтті тағамды сақтау қиын» деген мақалда аушы құсты қолға үйрету, өнердің мол тәжірибе, шеберлік пен төзімділікті талап ететіні бейнеленген. Ал, аңшыға қажет сабырлық пен төзімділік қасиеттер «Саятшылық сабырлық жарасар» дегенде байқалады. Қосымша төмендегі мақал-мәтелдер ұсынылады:

«Аңшының кешіккеніне сүйін».

«Тағам тән семіртеді,

Аңшылық жан семіртеді».

«Айдалы түлкі алдырмас».

«Түлкі алған итте сын болмас».

«Ителгі салған ет жейді».

Халық күнделікті өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде пайдаланатын құралдарын және т.б. көбіне жұмбақтап айтып, ойының ұшқырлығы мен тапқырлығын дамытып, көрсете білген. Солардың қатарында аңшылық құрал-жабдықтары жұмбақтарда көрініс тапты. Аңшылық құралдары мен құстың жабдықтары: қақпан, томаға, тіпті бүркіттің өзі жұмбақ нысанын құрады. Мысалы: бір қақпанның өзін «Шаңырақты, түндікті, Шіреніп жатқан бір мықты. Тие көрме құрғырға, Тиіп кетсең, ырғытты»; «Жапанда бір айдаһар бұғып жатқан, Оятып өз жанынан қаза тапқан, Нәрсеге не болса да өзі тажал, Аяғы сондай мықты жерге батқан»; «Денесі жоқ, аузы бар, Аяғы жоқ, қолы бар»; «Болса да өзі батыр, Жерде бұғып жатыр», деп «Бір нәрсе сырты бүтін, іші қуыс,

Айуан жандармен болған туыс,

Бір елдің патшасын ол қаратады.

Қарасан, бар денесі бір-ақ уыс». (Томаға)

«Бір нәрсе екі аяқты, сегіз бармақ,

Іліксе дүниенің барын алмақ.

Өзінің тілі бар да, тістері жоқ,

Жұтады көрінгенді алмап-жалмап». (Бүркіт)

Зерттеу барысында байқағанымыз – этнография ғылымы да, фольклортану ғылымы да халықтың (этностың) ұлттық сипатын, этникалық ерекшеліктерін және мәдениетін зерттейді. Этнография ғылымы әртүрлі дереккөздеріне, соның ішінде фольклорлық материалдарды нарративті деректер ретінде пайдаланса, фольклортану ғылымы ауыз әдебиетін негізге алады. Осы тұста, мақаланы жазу барысында алға қойылған міндеттердің бірі – этнография мен фольклортану ғылымдарының өзара байланысы айқындала түседі.

Қорытынды. Сонымен, қорытындылайтын болсақ, ауыз әдебиетінде аңшылық ежелден-ақ тұрмыс-тіршіліктің, жалпы тіршілікқамының негізі болғандығы көрініс тапқан. Аңшылық өнер барлық жанрда да бейнеленіп, ауыз әдебиетінің қорын молайтты. Дәстүрлі қазақ қоғамының қосалқы шаруашылығын құраған аңшылық негізгі тұрмыс-тіршілікте ерекше орны бар өнер ретінде халық ауыз әдебиетінде өзіндік жеке тақырыпты құрады. Фольклордың барлық жанларын талдау арқылы аңшылықтың қыр-сырын ашуға болады. Біріншіден, қазақ фольклоры – қазақ халқының аңшылық дәстүрі тарихының тамыры тереңде жатқанын дәлелдейтін дереккөзі. Олардың ішінде ертегілер, ғұрыптық фольклор, өлеңдер және дидактикалық фольклор аңшылық көріністері жайлы мазмұнды ақпарат беріп, тікелей болмағанмен, жанама мәліметтер аламыз. Екіншіден, қазақ фольклорында ауланған аң түрлері, аңшылық құрал-жабдықтар, аңшылық маусым көрініс тауып, ұлттық сипат пен этникалық ерекшелік байқалады. Яғни, ауыз әдебиеті нұсқаларында негізінен кейіпкердің құлан, киік аулауы сахналанып, дидактикалық фольклорда аңшылық құрал-жабдықтары ой тезіне алынған. Үшіншіден, этнография мен фольклортану ғылымдарының зерттеу шеңбері өзара тығыз байланысты. Екі сала да нақты бір этнос тарихы мен мәдениетін зерттеуде ортақ зерттеу әдістеріне сүйенеді. Кең байтақ қазақ елінің ұрпағы ретінде біз аңшылық өнерді зерттей келе, ол туралы барлық дереккөздерді сақтап, ашып, насихаттап, рухани мәдениетімізді байытуымыз маңызды. Халықтың болмысында орын алған шаруашылық пен

кәсіптің түпнұсқасын қастерлеу қажет. Ол үшін рухани мұраны жариялап қана қоймай, кеңінен зерттеп, ұлттық бояуымыз бен болмысымыздың түпнұсқасын айқындаған жөн. Сонымен қатар жас ұрпақты туған өлкесін сүйеге, туған табиғатын қорғауға, танып-білуге, сабырлық, төзімділік, қырағылық, қайсарлық пен өжеттілікке тәрбиелейді.

Әдебиеттер тізімі

- Ананьев Г. Караногайские народные исторические предания // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Издание управления Кавказского учебного округа. Вып. 27. Тифлис, Канцелярия Главноначальствующего гражданской частью по Кавказу, 1900. Отдел III. С.1-38.
- Айтылған тарих. Оқу құралы / Қойгелдиев М.Қ., Нұртазина Н.Д., Жангуттин Б.О., Тілеубаев Ш.Б., Нұрман Ш.Т., Мырзатаева З.Б., Қалыбекова М.Ч., Болатхан Ә. / М.Қ. Қойгелдиевтің редакторлығымен. Алматы: «Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы, 2015. 240 б.
- Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография. Астана, «BG-Print» ЖК, 2013. 380 б.
- Атабаев Қ.М. Деректану: Оқу құралы. Алматы: «Қазақ тарихы», 2007. 302 б.
- Бабалар сөзі: Жұзтомдық. Астана: «Фолиант», 2011. Т.75. 440 б.
- Бабалықұлы Ж., Тұрдыбаев А. Саят. Алматы: «Қайнар», 1983. 141б.
- Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы, 1994. 416 б.
- Веселовский А.Н. Историческая поэтика. М.: «Высшая школа», 1989. 648 с.
- Громов И.А., Лукьянов В.Г. Методология научного познания и теория ценности Э. Дюркгейма // Социологические исследования. 2010. № 8. С.123-132.
- Дала фольклорының антологиясы: 10 томдық. Т.1: Батырлар жыры. Алматы: Brand Book, 2019. 560 б.
- Дала фольклорының антологиясы: 10 томдық. Т.6: Ғұрыптық фольклор. Алматы: Brand Book, 2020. 484 б.
- Диваев Ә. Тарту. Құраст. Ф.Оразаева. Алматы: «Ана тілі», 1992. 256 б.
- Диваев А. Казахское народное творчество. 2-е изд., дополненное. Астана, 2007. 317 с.
- Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Алматы: «Әдебиет әлемі», 2012. Т.11: Әуезов М.О. Фольклор туралы зерттеулер. 384 б.
- Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы: «Жібек Жолы», 2009. 303 б.
- Қоғамның тарихи жады: ХХ ғасыр Алматы облысы Ескелді ауданы тұрғындарының өмірбаяндық өңгімелерінде. Алматы «Дәстүр», 2015. 240 б.
- Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар. / Құраст. Р. Бердібаев. Алматы: «Жазушы», 1985. 368 б.
- Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Т.3. Ертегі-жыр тудырудағы жұртшылық сарындары. Алматы: «Алатау», 2007. 488 б.
- Муканов М.М. О казахском устном творчестве: пословицах, айтыс в их отношении к трактовке интеллектуальной деятельности // Психология. Генетические и социальные проблемы интеллектуальной деятельности. 1975. Вып. 4. С. 87-102.
- Мұқанов С. Халық мұрасы: Тарихи-этнографиялық шолу. Алматы: «Өлке» баспасы, 2017. 368 б.
- Мырзатаева З.Б. Айтылған тарих дерекқорын құру және оны құжаттау. Алматы: «Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы, 2016. 240 б.
- Нұрғалымқызы Н. Қазақ саятшылығының халық фольклорындағы көрінісі. // Қыран күстармен аң аулау: тарихы мен бүгіні. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы, 2017. 24-25 қараша. 153-165 бб.
- Оразаева Ф. Әбубәкір Диваев – фольклорист. Алматы: «Білім», 2007. 160 б.
- Радлов В.В. Из Сибири. М: «Наука. Главная редакция восточной литературы», 1989. 749 с.
- Сәтімбеков Р.С. Тәуелсіздігіміздің ақиқат айғағым – киелі бүркіт // Қыран күстармен аң аулау: тарихы мен бүгіні. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы, 2017. 24-25 қараша. 172-179 бб.
- Турекулов Н. Современный казахский фольклор: Жанрово-структурный анализ. Под общ.ред. М.К.Каратаева. Алма-Ата: «Мектеп»,1982. 203 б.
- Фразеологиялық сөздік. Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. 800 б.

References

- Ananiev G. Karanogai folk historical legends // Collection of materials for describing the localities and tribes of the Caucasus. Publication of the management of the Caucasian educational district. Issue. 27. Tiflis, Office of the Commander-in-Chief of the Civil Unit for the Caucasus, 1900. Section III. 1-38 p. [in Russian].
- Aitylgan tariikh. Oku kuraly / Koigeldiev M.K., Nurtazina N.D., Zhanguuttin B.O., Tileubaev Sh.B., Nurman Sh.T., Myrzataeva Z.B., Kalybekova M.Ch., Bolatkhan A. / M.K. Koigeldiyevtin editorlygyymen. Almaty: "Karatau KB" ZhSS, "Dastur" baspasy, 2015. - 240 p. [in Kazakh].
- Alpysbes M.A. Kazakh shezhire: tarikhnamalyk-derektanulyk zertteu: monograph. Astana, "BG-Print" ZhK, 2013. – 380 p. [in Kazakh].

- Atabaev K.M. Derektanu: Oku kuraly. Almaty: "Kazakh tarihy", 2007. 302 p. [in Kazakh].
- Babalar sozi: Zhuztomdyk. Astana: "Foliant", 2011. V.75. 440 p. [in Kazakh].
- Babalykuly Zh., Turdybaev A. Sayat. Almaty: "Kainar", 1983. 141 p. [in Kazakh].
- Bekmakhanov E. Kazakhstan XIX gasyrdyn 20-40 zhyldarynda. Almaty, 1994. 416 p. [in Kazakh].
- Veselovskiy A.N. Istoricheskaya poetika [Historical poetics] M.: «Vysshaya shkola», 1989. 648 p. [in Russian].
- Gromov I.A., Lukyanov V.G. Methodology of scientific knowledge and E. Durkheim's theory of value // Sociological research. 2010. No. 8. P.123-132. [in Russian].
- Gave folklore anthologies: 10 volumes. T.1: Batyrlar zhyry. Almaty: Brand Book, 2019. 560 p. [in Kazakh].
- Gave folklore anthologies: 10 volumes. T.6: Guryptyq folklore. Almaty: Brand Book, 2020. 484 p. [in Kazakh].
- Divayev A. Tartu. Kurast. F. Orazayeva. Almaty: "Ana Tili", 1992. 256 p. [in Kazakh].
- Divayev A. Kazakhskoye narodnoye tvorchestvo [Kazakh folk art] 2-ye izd., dopolnennoye. Astana, 2007. 317 p. [in Russian].
- Classical zertteuler: Kөp tomdyk. Almaty: "Adebiyet alemi", 2012. V.11: Auezov M.O. Folklore of the Turala Sertteuler. 384 p. [in Kazakh].
- Kaskabasov S. Oyoris. Almaty: "Zhibek Zholy", 2009. – 303 p. [in Kazakh].
- Kogamnyn tarihi zhady: XX ғасыр Almaty oblysy Eskeldi audany turgyndarynyn omirbayandyқ аңғимelerinde. Almaty "Dastur", 2015. – 240 p. [in Kazakh].
- Margulan A. Ezhelgi zhyr, anyzdar: gylymi-zertteu maqalalar. / Kurast. R. Berdibaev. Almaty: "Zhazushy", 1985. 368 p. [in Kazakh].
- Margulan A.Kh. Shygarmalary. T.3. Ertegi-zhyr tudyrudagy zhurtshylyk saryndary. Almaty: "Alatau", 2007. 488 p. [in Kazakh].
- Mukanov M.M. O kazakhskom ustnom tvorchestve: poslovitsakh, aytys v ikh otnoshenii k traktovke intellektual'noy deyatel'nosti [About Kazakh oral creativity: proverbs, aytys in their relation to the interpretation of intellectual activity] // Psikhologiya. Geneticheskiye i sotsial'nyye problemy intellektual'noy deyatel'nosti. 1975. Vyp.4. S.87-102. [in Russian].
- Mukanov S. Khalyk murasy: Tarihi-ethnographic sholu. Almaty: "Olke" Baspasy, 2017. 368 p. [in Kazakh].
- Myrzataeva Z.B. Aitylgan tarikh derekkoryn қыру zhane ony қыjattau. Almaty: "Karatau KB" ZhSS, "Dastur" baspasy, 2016. 240 p.
- Nurgalymkyzy N. Kazakh sayatshylygynyn halyk folkloryndagy korinisi. // Kyran қыstarmen an aulau: tarihy men bugini. Halykaralyk gylymi-practitioner conference material gifts. Almaty, 2017. - 24-25 karash. 153-165 p. [in Kazakh].
- Orazayeva F. Abubakir Divayev - folklorist. Almaty: "Bilim", 2007. 160 p. [in Kazakh].
- Radlov V.V. Iz Sibiri [From Siberia] M: «Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury», 1989. 749 p. [in Russian].
- Satimbekov R.S. Tәuelsizdigimizdin ақиқат ағағым – kieli burkit // Kyran қыstarmen an aulau: tarihy men bugini. Halykaralyk gylymi-practitioner conference material gifts. Almaty, 2017. 24-25 Karasha. 172-179 pp. [in Kazakh].
- Turekulov N. Modern Kazakh folklore: Genre-structural analysis. Ed. M.K. Karataev. Alma-Ata: "Mektep", 1982. 203 p. [in Russian]. Phraseologylyg sozdik. Almaty: "Arys" Baspasy, 2007. 800 p. [in Kazakh].

**Рецензия
Сын-пікір
Review**

МРНТИ 03.81.31

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_255

**ФЕНОМЕН ВЕЛИКОЙ СТЕПИ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ. РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: ХАН ДЖУЧИ. ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ****Абиль Еркін Аманжолұлы^{1*} ID, Кузембайұлы Аманжол²**¹ Институт истории государства, Республика Казахстан, г. Нур-Султан² Костанайский университет им. А.Байтұрсынова, Республика Казахстан, г. Костанай

*Автор-корреспондент

E-mail: yerkinabil@gmail.com (Абиль), topai240345@mail.ru (Кузембайұлы)

Аннотация. В рецензии анализируется коллективная монография казахстанских и российских авторов «Хан Джучи. Великая степь», изданная в г. Нур-Султан издательством Editions du JIPTO в 2020 году. Она посвящена различным аспектам истории евразийского степного пространства – Великой степи в период накануне монгольского завоевания, золотоордынского времени и Казахского ханства. Рассматриваются структура и отдельные части книги, носящие самостоятельный характер, ее недостатки и достоинства, эвристическая ценность отдельных положений и авторских концепций, сформулированных авторами монографии. Несмотря на отдельные дискуссионные моменты и некоторую эклектичность содержания, книга представляет определенный интерес, отражая современное состояние казахстанской исторической науки и тенденций ее развития. Авторы выдвигают ряд положений, обосновывая существование особой историко-культурной и цивилизационной общности «Великая степь», роль кыпчаков в становлении Улуса Джучи и кереитов в становлении Монгольской державы. Работа полностью соответствует современной тенденции казахстанской историографии на обоснование преемственности и непрерывности традиций государственности на территории степной Евразии и концептуализации Казахстана как наследника Золотой Орды.

Ключевые слова: Улус Джучи, Великая степь, Казахское ханство, кыпчаки, монголы, кереиты, джучиды.

Данное исследование подготовлено в рамках реализации научного проекта по гранту Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на тему: ИРН АР08856598 «Сибирский улус: Северный Казахстан и сопредельные территории в системе золотоордынской этнополитической системы».

GTAMP 03.81.31

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДАҒЫ ҰЛЫ ДАЛА ФЕНОМЕНИ.
КІТАПҚА ШОЛУ: ХАН ЖОШЫ. ҰЛЫ ДАЛА****Әбіл Еркін Аманжолұлы^{1*} ID, Күзембайұлы Аманжол²**¹ Мемлекет тарихы институты, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.² А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Университеті, Қазақстан Республикасы, Қостанай

*Автор-корреспондент

E-mail: yerkinabil@gmail.com (Әбіл), topai240345@mail.ru (Күзембайұлы)

Түйіндеме. Рецензияда қазақстандық және ресейлік авторлардың «Жошы хан. Ұлы Дала» атты 2020 жылы Нұр-сұлтан қаласында Editions du JIPTO баспасында басылып шыққан кітап талданады. Ол Еуразиялық дала кеңістігі – Ұлы дала тарихының моңғол жаулап алуы қарсаңындағы, Алтын орда уақыты және Қазақ хандығы кезеңіндегі түрлі аспектілеріне арналған. Кітаптың құрылымы мен жеке сипаттағы бөліктері, олардың кемшіліктері мен артықшылықтары, монография авторлары тұжырымдайтын жеке ережелер мен авторлық тұжырымдамалардың эвристикалық құндылығы қарастырылады. Жекелеген пікірталас сәттері мен мазмұнының кейбір эклектикалығына қарамастан, кітап қазақстандық тарих

ғылымының қазіргі жай-күйі мен оның даму тенденцияларын көрсете отырып, белгілі бір қызығушылық тудырады. Авторлар "Ұлы Дала" ерекше тарихи-мәдени және өркениеттік бірлестігінің бар екенін, Жошы ұлысының қалыптасуындағы қыпшақтардың және моңғол империясының қалыптасуындағы керейттердің рөлін негіздей отырып, бірқатар ережелерді алға тартты. Жұмыс Еуразия даласы аумағында мемлекеттілік дәстүрлерінің сабақтастығы мен үздіксіздігін негіздеу және Қазақстанды Алтын Орданың мұрагері ретінде тұжырымдау үшін қазақстандық тарихнаманың қазіргі заманғы үрдісіне толық сәйкес келеді.

Кілт сөздер: Жошы ұлысы, Ұлы Дала, Қазақ хандығы, қыпшақтар, моңғолдар, керейттер, джучидтер.

IRSTI 03.81.31

**THE PHENOMENON OF THE GREAT STEPPE IN MODERN KAZAKH HISTORIOGRAPHY.
REVIEW OF THE BOOK: KHAN DZHUCHI. THE GREAT STEP**

Ye. Abil¹*iD, A. Kuzembayuly²

¹Institute of State History, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan

²A. Baitursynov Kostanay University, Republic of Kazakhstan, Kostanay

*Corresponding author

E-mail: yerkinabil@gmail.com (Abil), topai240345@mail.ru (Kuzembaiuly)

Abstract. The review analyzes a collective monograph of Kazakh and Russian authors "Khan Dzhuchi. The Great Steppe", published in Nur-Sultan by Editions du JIPTO in 2020. It is devoted to various aspects of the history of the Eurasian steppe space - the Great Steppe in the period before the Mongol conquest, the Golden Horde time and the Kazakh Khanate. The structure and separate parts of the book, having an independent character, its disadvantages and advantages, heuristic value of separate positions and author's concepts formulated by the authors of the monograph are considered. Despite some controversial points and some eclecticism of the content the book is of certain interest, reflecting the current state of Kazakhstani historical science and trends in its development. The authors advance a number of the provisions, substantiating the existence of the special historical, cultural and civilization community "Great Steppe", the role of Kipchaks in the formation of Ulus Dzhuchi and Kereits in the formation of the Mongolian power. The work fully corresponds to the modern trend of Kazakh historiography to substantiate the continuity and continuity of statehood traditions on the territory of steppe Eurasia and the conceptualization of Kazakhstan as an heir of the Golden Horde.

Key words: Ulus Jochi, Great Steppe, Kazakh Khanate, Kipchaks, Mongols, Kereits, Jochids.

Введение. В последние десятилетия в Казахстане активизировалась политика формирования исторического сознания, конструирования исторической памяти и связанное с этим возрастание интереса к таким сюжетам как возникновение Казахского ханства и Золотая орда (Улуг Улус). Учитывая рост интереса не только общественности, но и истеблишмента к средневековой истории казахстанских степей и естественный запрос на легитимацию национальной государственности, в 2013 году казахстанский политолог Т. Козырев *предложил концептуализировать Казахстан как наследника Золотой Орды (Козырев, 2013: 25). Ее роль в истории Казахстана была признана и на государственном уровне. В декабре 2014 года Н. Назарбаев во время встречи с представителями казахстанских телеканалов прямо заявил о преемственности между казахами и Золотой Ордой (Назарбаев, 2014). К-Ж. Токаев, в своём выступлении в пленарной сессии XVI заседания Международного дискуссионного клуба «Валдай» в Сочи заявил, что такие вехи истории как Золотая Орда и Великий Шелковый путь неразрывно связаны с настоящим культурным кодом казахстанской нации. Им было инициировано празднование 750-летия Золотой орды на государственном уровне (Токаев, 2019).*

В рамках юбилейных мероприятий были проведены конференции различного уровня и опубликовано большое количество трудов различного характера, в числе которых рассматриваемая нами монография. Книга издана французским издательством Editions du JIPTO в 2020 году на русском языке (Хан Джучи, 2020). Часть материалов опубликована на казахском языке. Общее руководство осуществлено известным казахстанским медиевистом Б. Кумековым, в авторский коллектив вошли такие мэтры российской и казахстанской исторической науки как В. Трепавлов, Т. Султанов, Б. Кумеков, филолог-востоковед Каадыр-оол Бичелдей, ряд других авторов. Эта работа интересна тем, что в полной мере отражает основные тенденции, господствующие в современной казахстанской историографии по данной тематике.

Результаты. Вначале несколько слов об общей концепции книги. Она представляет собой сборник самостоятельных материалов, объединенных общей тематикой. В содержании отражены наиболее востребованные сегодня в казахстанской медиевистике темы: проблема кочевой цивилизации и кочевого государства, проблема этнической и политической преемственности улуса Джучи и Казахского ханства, проблема реализации казахстанской государственной программы модернизации общественного сознания через формирования исторического сознания.

Уже в предисловии, автором которого является Б. Кумеков, выдвигаются следующие концептуальные положения: в истории существовало особое историко-культурное явление – Великая степь, породившая степную цивилизацию, имеющую самостоятельный характер; т.н. «кочевое» общество на всех этапах своей истории носило полукочевой и полуоседлый характер, понятие «кочевое общество» и «кочевое государство» носят условный характер; государства, созданные «кочевниками», возникли в силу внутренних потребностей общества и носят самостоятельный характер (Хан Джучи, 2020: 13).

Данные положения обосновываются в первой части монографии. Раздел, написанный Б. Кумековым, является логическим продолжением его многолетних исследований по проблеме этнополитической истории кимако-кыпчакских племен. Основные выводы, сделанные им, характерны для современной казахстанской исторической науки – кыпчаки с одной стороны являются продолжателями древнетюркских политических традиций, с другой – основой «монгольской» культуры золотоордынского времени и непосредственными предками казахов [5, с.23]. Данный вывод кажется нам вполне обоснованным, однако, к сожалению, автор не снабдил свой раздел соответствующим научно-справочным аппаратом.

Обширный раздел, подготовленный российским биологом Ю. Новоженовым в соавторстве с казахстанскими исследователями Г. Табулдиным и С. Жамкеновым, посвящен анализу «Великой степи» как историко-культурного ландшафта. Авторы трактуют данное понятие как сакральное, имеющее общетюркское значение (Хан Джучи, 2020: 25). Стоит отметить, что в результатах исследования наблюдается некоторое противоречие с концептуальными положениями, сформулированными Б.Кумековым. В частности, анализируя общество гуннов, авторы, по сути, повторяют выводы Э. Томпсона о неадаптивности их культуры, ее односторонности и паразитическом характере (Хан Джучи, 2020: 34), что противоречит общим положениям, изложенным в предисловии. В подразделе, посвященном кыпчакам-половцам, авторы говорят об уничтожении их культуры более сильной и адаптивной монгольской (Хан Джучи, 2020: 44), хотя немного ранее Б. Кумеков писал, что в результате борьбы «двух культур, монгольской и кыпчакской, восторжествовала более развитая кыпчакская культура» (Хан Джучи, 2020: 21). В некоторых местах авторы противоречат сами себе, в частности, говорят о специфике кочевой экономики, требующей постоянного расширения используемых пастбищных ресурсов (Хан Джучи, 2020: 56), но затем делают вывод о полуседлом характере «кочевой» культуры (Хан Джучи, 2020: 68).

Кроме того, в данном разделе ощутимо влияние теории пассионарности Л. Гумилева (Хан Джучи, 2020: 36, 48). Отметим в связи с этим, что данная «теория» может быть принята только в качестве гипотезы, так как ни подтвердить, ни опровергнуть ее основные постулаты (наличие этнических полей, гена пассионарности, пассионарных толчков как начала процесса этногенеза) современная наука не в состоянии. Соответственно, будучи принципиально неverifiedируемой она не имеет эвристической ценности и не может быть рекомендована для научной репрезентации.

В целом, раздел производит впечатление некоторой эклектичности, объединяющей как известные и даже частично устаревшие исторические концепции с попытками объяснения исторических процессов при помощи биохимии, физиологии и психологии (Хан Джучи, 2020: 51-56) что объясняется, возможно, научной специальностью одного из авторов, являющегося биологом.

Следующие два раздела, авторство которых принадлежит В. Трепавлову и коллективу в составе Г. Табулдина, С. Ярыгина и Р. Ишмуратова можно объединить общим объектом исследования – сакральной географии Великой степи. Отметим, что обращение к сакральной географии как основе формирования исторического сознания было в значительной мере активизировано в рамках государственной программы по модернизации общественного сознания, инициированной Н. Назарбаевым в 2017 году. Раздел, подготовленный В. Трепавловым, посвящен некоторым общим вопросам сакральной топографии Улуса Джучи и содержит как обсуждение теоретических аспектов изучения образов географического пространства, так и рассмотрение отдельных сакральных объектов – столичных центров и мифологизированных географических объектов. Данное направление имеет огромную перспективу, особенно при привлечении данных фольклора и устной историологии. Очень интересным следует признать и поднятый автором вопрос о значении термина «узбек» в контексте причастности к «кочевому» миру, т.е. Великой степи (Хан Джучи, 2020: 77-78). Данный вопрос также требует дальнейшего изучения.

Раздел, подготовленный коллективом авторов в составе Г. Табулдина, С. Ярыгина и Р. Ишмуратова, посвящен обсуждению предварительных результатов изучения культовой архитектуры Улытауского историко-культурного региона, предпринятого авторами в рамках экспедиции, осуществленной в 2010

году. Отметим, что историко-культурный заповедник в регионе Улытау был создан еще в 1990 году, а в 2017 году начата работа по превращению данного объекта в настоящий туристический центр. Уникальный регион Казахстана, где сосредоточены многие сакральные объекты казахской истории, стал одним из центров празднования 750-летия Золотой Орды. Введение в научный оборот данных о памятниках Улытау позволяет корректировать наши представления о специфике «кочевой» культуры и особенностях ее формирования.

Вторая часть коллективной монографии посвящена анализу места Джучи и возглавленного им его потомками улуса в истории Казахстана. Отдельные разделы подготовлены Т. Султановым, Б. Кумековым и О.Лушниковым. Их объединяет внутренняя логика и общая идея – прямая преемственность Улуса Джучи и Казахского ханства, прослеживаемая как через непрерывную династическую линию, так и через традиции политической культуры. В частности, Б. Кумековым сформулирован и обоснован тезис о непрерывности и преемственности процесса государственности на территории современного Казахстана в древности и средневековье (Хан Джучи, 2020: 103). Правда, обоснование получилось несколько обзорным, но это можно отнести к издержкам формата всей монографии, в целом носящей обзорный характер.

Особый интерес вызывает третья часть книги, посвященная месту Тогрул-хана и государства керейтов в истории Великой степи. Авторы, Н. Игибаев и Ф. Шамшиденова, анализируют тюркское влияние на процесс становления государства Чингисхана. В частности, авторы отмечают, что Чингисхану для легитимации своей власти требовалось стать членом керейтской правящей династии через усыновление (Хан Джучи, 2020: 165) и заключение династических браков (Хан Джучи, 2020: 168). Эта концепция не нова и уже рассматривалась, в частности в работе С.Дмитриева (Дмитриев, 1998). Однако, в рецензируемой работе проводится связь между династией Тогрул-хана и более поздними правящими элитами, в частности, сибирскими Тайбугидами (Хан Джучи, 2020: 183). Отметим, что происхождение Тайбугидов достаточно подробно рассматривается в работах Д. Исакова (Исаков, 2009), Ж. Сабитова (Сабитов, 2010) и Д. Маслюженко (Маслюженко, 2010). Данные авторы склоняются к гипотезе происхождения Тайбугидов из клана буркут, отрицая их связь с керейтами. Вместе с тем, дискуссию о происхождении этой династии рано считать закрытой.

В связи с этим весьма интересным является свидетельство Ф.Шамшиденовой о том, что род тургак в составе казахского племени керей, проживающий у подножия гор Беркуты в Акмолинской области, считает себя потомками Тайбуги (Хан Джучи, 2020: 188). Добавим, что составители книги включили генеалогию кереев, согласно которой тургаки возводят свою родословную к тайбугиду Сейтену (Сейдак) (Хан Джучи, 2020: 308-309). Эти данные, безусловно, требуют дополнительного изучения. Учитывая возможные связи казахских тургак-кереев и ойратских торгоутов с керейтскими тургак (тургаут), а также смысловую связь имени Тогрул (хищная птица) с названием клана Буркут (орел), в перспективе открываются достаточно интересные возможности реконструкции этнических процессов на территории Западной Сибири и Северного Казахстана.

Особняком в этой части, да и во всей книге, стоит раздел, подготовленный известным российским ученым, общественным и политическим деятелем К. Бичелдеем. Данный раздел, посвященный походу Джучи против «лесных народов». Данный раздел носит полностью литературный характер и его научная ценность отсутствует. Не совсем понятно, зачем составители монографии включили его в состав книги.

Заключение. В целом, рецензируемая монография, при отмеченной нами эклектичности некоторых ее разделов и некоторых дискуссионных положениях, является интересным исследованием по средневековой истории Казахстана. Она полностью оказывается в русле современной тенденции казахстанской историографии на обоснование преемственности и непрерывности традиций государственности на территории степной Евразии и концептуализации Казахстана как наследника Золотой Орды. Отметим, что резкий рост интереса в Казахстане к данной проблематике привел к вовлечению в процесс обсуждения огромного количества авторов, не являющихся специалистами-медиевистами, что нередко снижает общий теоретический и методологический уровень анализа проблем. Это ярко проявилось в рассматриваемой нами книге, часть материалов которой, к огромному сожалению, имеют низкую научную ценность. Надеемся, что внимание, которое на современном этапе оказывается государством исторической науке Казахстана, приведет к качественному росту исследовательской активности и вовлечению в этот процесс молодых талантливых специалистов.

Список литературы

Дмитриев С. Версии коронации Чингис-хана с точки зрения политической логики. П. Ван-хан // *Mongolica-IV*. СПб.: «Петербургское Востоковедение», 1998. С. 25-29

Исаков Д.М. Новые данные о клановой принадлежности «Сибирских князей» Тайбугидов // *Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Вып.2*. Казань: Изд. «Фэн» АН РТ, 2009. С. 117-121

Козырев Т.А. Независимый Казахстан. Борьба за прошлое. (Актуальные проблемы современной Казахстанской историографии). Астана, 2013. 60 с.

Маслюженко Д.Н. Сибирская княжеская династия Тайбугидов: истоки формирования и мифологизация генеалогии // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып.2. Казань: Изд-во «Ихлас», 2010. С. 9-21

Назарбаев Н. Выступление на встрече с представителями ведущих отечественных телеканалов. Официальный сайт Президента Республики Казахстан [сайт]. Дата добавления: 14.12.2014. URL: http://akorda.kaz/ru/events/akorda_news/press_conferences/vstrecha-s-predstavitelnyami-vedushchih-otechestvennyh-telekanalov

Сабитов Ж.М. Тайбугиды в ханстве Абулхайр-хана // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Вып.2. Казань: Изд-во «Ихлас», 2010. С. 32-36

Токаев К.-Ж. Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. Официальный сайт Президента Республики Казахстан [сайт]. Дата добавления: 02.09.2019. URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

Хан Джучи. Великая степь. Нур-Султан: Editions du JIPTO, 2020. 324 с.

References

Dmitriev S. Versii koronatsii Chingis-khana s tochki zreniia politicheskoi logiki. II. Van-khan 29 [Versions of the coronation of Genghis Khan in terms of political logic. II. Wang Khan] // Mongolica-IV. SPb.: «Peterburgskoe Vostokovedenie», 1998. S. 25-29 [In Russian].

Iskhakov D.M. Novye dannye o klanovoi prinadlezhnosti «Sibirskikh kniazeei» Taibugidov [New data on the clan affiliation of the "Siberian Princes" of the Taibugids] // Zolotoordynskaia tsivilizatsiia. Sbornik statei. Вып.2. Kazan: Izd. «Fen» AN RT, 2009. S. 117-121 [In Russian].

Kozyrev T.A. Nezavisimyi Kazakhstan. Borba za proshloe. (Aktualnye problemy sovremennoi Kazakhstanskoi istoriografii) [Independent Kazakhstan. The Struggle for the Past. (Actual problems of modern Kazakhstan historiography)]. Astana, 2013. 60 s. [In Russian].

Masliuzhenko D.N. Sibirskaiia kniazheskaia dinastiia Taibugidov: istoki formirovaniia i mifologizatsiia genealogii [The Siberian Taibugid princely dynasty: origins of formation and mythologization of genealogy] // Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva. Вып.2. Kazan: Izd-vo «Ikhlas», 2010. S.9-21 [In Russian].

Nazarbaev N. Vystuplenie na vstreche s predstaviteliami vedushchikh otechestvennykh telekanalov [Speech at a meeting with representatives of leading national TV channels]. Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan [sait]. Date of addition: 14.12.2014. URL: http://akorda.kaz/ru/events/akorda_news/press_conferences/vstrecha-s-predstavitelnyami-vedushchih-otechestvennyh-telekanalov [In Russian].

Sabitov Zh.M. Taibugidy v khanstve Abulkhair-khana [Taibugids in the Khanate of Abulkhair Khan] // Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva. Sbornik statei. Вып.2. Kazan: Izd-vo «Ikhlas», 2010. S. 32-36 [In Russian].

Tokaev K.-Zh. Konstruktivnyi obshchestvennyi dialog – osnova stabilnosti i protsvetaniia Kazakhstan. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstan [Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity of Kazakhstan. Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan]. Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan [sait]. Date of addition: 02.09.2019. URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana [In Russian].

Khan Dzhuchi. Velikaia step [Jochi Khan. The Great Steppe]. Nur-Sultan: Editions du JIPTO, 2020. 324 s. [In Russian, Kazakh].

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Абусейтова М.Х. ВКЛАД ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН «МӘДЕНИ МҰРА» («КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ»), «ХАЛЫҚ ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА» («НАРОД В ПОТОКЕ ИСТОРИИ»), «РУХАНИ ЖАНҒЫРУ» «АРХИВ – 2025» В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	5
Сайкенева Д.К., Ужкенов Е.М., Морякова М.Т. ГЕНЕЗИС ГОРОДОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ.....	17
Шакиева А.С. РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ (1991-2021 жж.).....	25
Конкабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Конкабаева А.Н. МӘМЛҰК КЕЗЕҢІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ «АТ-ТУХФА» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХНАМАСЫ.....	35
Kubeyev R.Dzh., Murzakhodzhaev K.M. ON SOME TRADITIONALIST ASPECTS AND HISTORICAL PARALLELS OF MODERN KAZAKHSTANI NATION-BUILDING (HISTORIOGRAPHIC REVIEW).....	46

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

Бердыгужин Л.Б., Сарсенов А.С., Жумагулов Б.С. СТАНОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ.....	54
Маргулан А.С., Батырхан Б.Ш., Токмурзаев Б.С. ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ ШИХАБ АД-ДИНА АЛ-ОМАРИ.....	64

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Қабылдинов З.Е., Тылахметова А.С., Оралова А.А. АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ҚЫТАЙДЫҢ ЦИНЬ ИМПЕРИЯСЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР.....	73
Жүрсінбаев Б.А., Серікбаев Е.Қ., Калыгулова Ж.А. ҰЛЫ ЖҰЗ ПРИСТАВЫ ЖӘНЕ АЛАТАУ ОКРУГЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ.....	84
Сұлтанғазы Г.Ж. XIX-XX ҒҒ. АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ОТАР ҚАЛАНЫҢ САЯСИ КЕҢІСТІГІ ЖӘНЕ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ ҚЫЗМЕТІ.....	94
Сұлтанғалиева Г.С. ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ КАЗАХСКОГО КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА В ДЕЛОПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ И ВИЗУАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКАХ XIX В.....	104

Шалгимбеков А.Б., Шотанова Г.А.
ВОЕННО-КРЕПОСТНЫЕ ЛИНИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ЮЖНОГО УРАЛА
НА РУБЕЖЕ XVIII-XIX ВЕКОВ.....114

Ибраев Е.Е., Легкий Д.М., Табулденов А.Н.
«ДАЛЬНЕЙШЕЕ НАБЛЮДЕНИЕ ЗА НИМ УСТАНОВЛЕНО». АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ
ПОД НАДЗОРОМ ЦАРСКОЙ ОХРАНКИ (1907-1910 ГОДЫ).....123

Рустемов С.К., Бурханов Б.Б.
ОРЫНБОР МҮФТИЛІГІНІҢ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ
ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ МЕН РӨЛІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ).....134

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Асанова С.А., Капаева А.Т.
ГОЛОД 1921 -1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ, КАК СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ТРАВМА.....143

Көкебаева Г.К., Стамшалов Е.И.
ГЕРМАНИЯДАҒЫ КЕҢЕСТІК СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНАН ЖАСАҚТАЛҒАН
ӘСКЕРІ БӨЛІМДЕР.....151

Zhakisheva S.A.
PRO MEMORIA FOR THOSE WHO LEFT IRRETRIEVABLY:
BIRMUKNAMED AIBASOV.....159

Қайыпбаева А.Т., Әбікей А.М., Оспанова Р.Р.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ
НАУҚАНЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ.....169

Борчашвили И.Ш., Курманбаев Б.М.
ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ НАСИЛЬСТВЕННОЙ
КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И ДРУГИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ
КАМПАНИЙ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА.....180

Шашаева М.Ә., Қозыбаева М.М.
КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1917-1930 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
«ӘЙЕЛ ТЕНДІГІ» МӘСЕЛЕСІ.....189

Кожирова С.Б., Быков А.Ю., Нечаева Е.Л.
XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ШЕКАРАСЫНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ.....197

Абдильдинова Л.Б., Искакова Г.М.
СОСТОЯНИЕ БЕЗРАБОТИЦЫ И БЕЗРАБОТНЫХ В РАЙОНЕ СТРОИТЕЛЬСТВА
ТУРКЕСТАНО-СИБИРСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ.....207

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Сиздиков Б.С., Жетібаев К.М., Гурсой М., Мургабаев С.С.
XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТҮРҒЫН ҮЙ ҚҰРЫЛЫМЫ (ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ
ҚАЛАСЫ НЕГІЗІНДЕ).....217

Бобров Л.А., Кушқумбаев А.К., Исмаилов Д.
ЦЕЛЬНОКОВАННЫЙ ОЙРАТСКИЙ ШЛЕМ ИЗ СОБРАНИЯ АКМОЛИНСКОГО ОБЛАСТНОГО
ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ.....229

Kanatuly M., Adilbayeva A.S., Ercilasun K.

TOURISM OPPORTUNITIES FOR KAZAKHSTAN ON THE GREAT SILK ROAD.....237

Ишкалова Г.И.

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛІ АҢШЫЛЫҒЫНЫҢ ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ.....244

**Рецензия
Сын-пікір
Review**

Абиль Е.А., Кузембайұлы А.

ФЕНОМЕН ВЕЛИКОЙ СТЕПИ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: ХАН ДЖУЧИ. ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ.....255

Басуға 29.06. 2022 қол қойылды
Шартты баспа табағы – 12,5
Офсеттік басылым
Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясында басылды